

T. KISS TAMÁS

# KULTÚR(POLITIK)ÁK

Művelődéstörténeti és kultúrpolitikai  
tanulmányok



T. KISS TAMÁS

# KULTÚR(POLITIK)ÁK

Művelődéstörténeti és kultúrpolitikai  
tanulmányok

Budapest, 2024

Szociológiai dolgozatok 16.  
Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor DSc, egyetemi tanár  
ISSN 2063-6733 (Nyomtatott)

Lektor: Nagy Péter Tibor DSc, egyetemi tanár  
Valuch Tibor DSc, egyetemi tanár

© T. Kiss Tamás PhD, főiskolai tanár, 2024

Szerkesztő: Tibori Theodosia Timea CSc, c. egyetemi docens  
Borító- és könyvterv: Molnár Icsu István  
Grafika: Krajcsovics Éva Munkácsy-díjas festőművész  
Korrektor: Both-Benedek Enikő

Felelős kiadó: Wesley János Lelkészképző Főiskola

ISBN 978-615-5048-77-7



# TARTALOM

7	Preambulum
11	Az állam és a társadalom szerepei, funkciói a kulturális infrastruktúra építésében és működtetésében
52	A dualizmuskori Magyarország kultúr/politikai problémája: az analfabétizmus
83	„Eszmények nélkül nem lehet élni” – Klebelsberg Kuno kultúrpolitikai pályája
119	A három „T” (Tudósnevelés, Támogatások, Távozások, különös tekintettel a 20. század első felére)
148	Jegyzetek Klebelsberg Kuno kultuszminiszter egyházpolitikájáról
158	A kulturális élet közteherviselésének klebelsbergi modellje
185	A tudomány támogatása (nem) ismer határokat? (Tudománypolitika Magyarországon a két világháború között)
202	Adaptációról több tételben
213	A társadalmi valóság vonzásában
224	Felnőttoktatás történet Magyarországon
237	A hazai távoktatás megszületéséről és intézményesüléséről

254	Gondolatok a polgárosodás lehetséges folyamatáról
259	Értelmiség a rendszerváltozás sodrában és/vagy rendszerváltás az értelmiségiek sorában
268	Kultúrpolitikai dimenziókról
290	A 'köz', a közösség és a közművelődés kapcsolatai a 19–21. század Magyarországon
304	„...Hiába füröszköd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat...”
326	Tudáscentrum és (regionális) identitás
339	Epilogue

## PREAMBULUM<sup>1</sup>

Kultúra és politika. Egymástól gyökeresen különböző két világ és eltérő eszközrendszerek bonyolult ellentmondásos „összeházasításából” született a kultúrpolitika, a kulturális politika, a művelődéspolitiká fogalma és gyakorlata, amely alapvetően a 19. század vége felé honosodott meg és terjedt el Magyarországon. Eltekintve a megnevezések etimológiai különbségeitől, a kultúrpolitikával kapcsolatosan általában háromféle felfogásról szokás beszélni. A közismertebb, a mindennapokban használatos szűkebb nézet szerint a kultúrpolitika nem más, mint a kulturális élet alakulását befolyásoló állami, illetve kormányzati, pontosabban kultuszminisztériumi tevékenység. A tágabb értelmezési alapra helyezkedők viszont azt tartják, hogy nemcsak az államnak létezik kultúrpolitikája, hanem a társadalmi szervezeteknek, közösségeknek, intézményeknek, sőt az egyéneknek is, abból kiindulva, hogy mindegyiknek van a kultúrával kapcsolatban valamilyen magatartása, beállítódása, attitűdje. A harmadik álláspont szerint a legjobb kultúrpolitika az, ha nincs kultúrpolitika.

A szerző különböző folyóiratokban és tanulmánykötetekben megjelent írásai alapvetően a szűkebb értelmezést veszik alapul. Abból indulnak ki, hogy amikor egy európai, főként egy közép-európai nemzet kulturális életének alakulásáról esik szó, akkor a köznap értelemben elsősorban nem az egyének, egyházak és pártok kultúrpolitikáira gondolunk. Különösen igaz ez Magyarországon, ahol az állam a 19. század 70-es éveitől, majd a 20. században mind fontosabbnak, a 21. század első évtizedeiben pedig már elengedhetetlennek tartja, hogy kivegye részét a kulturális élet fejlesztéséből. *A kiegyezést követő kormányzatok felismerték, hogy az adófizetők befolyt bevételeiből az államnak kötelessége támogatni-fejlesztetni a kulturális életet, ám a társadalom vélekedése szerint nem mindegy, hogy a rendelkezésre álló összegek felhasználását milyen célok, értékek és politikai érdekek jegyében, főként hogyan történik. Ahol központi költségvetésből, az adófizetők pénzéből fordítanak*

1 T. Kiss Tamás 2002 *Fordulatok – folyamatok*. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 9–11. Szerkesztett változat.

jelentős összegeket oktatásra, tudományra, művészetekre és közművelődésre, azt bizonyos célrendszer vezeti, amely lehet világosan összefüggő és stratégiailag átgondolt, vagy rögtönzött és változó kívánságokhoz alkalmazkodó, mégis mindegyik értelemben politika, ami már nem szűk, pártpolitikai fogalomként használható, hanem a minden cselekvést megszabó célrendszerek kiépítéseként.

A szerző írásai jól tükrözik, hogy az ország történelme, politikai, társadalmi és gazdasági életének alakulásai, a magyar kormányzatok fordulatokban és forgódásokban egyaránt bővelkedő kultúrpolitikai jelentősebb hatást gyakoroltak a hazai kulturális életre, annak folyamataira, mint a nyugat-európai országok esetében. A történelem fontos tanulsága, hogy a műveltség emelkedésével egyenes arányban fejlődik a civilizáció és a demokrácia. A kötet tanulmányai bemutatják/érzékeltetik, hogy *Magyarországon a kiegyezést követő történelmi időszakokban a mindenkori hatalmat képviselő és megtestesítő kormányok kultúrpolitikai nemcsak az ország europanizálását tartották szem előtt. Terepet biztosítottak a környező országokkal szembeni kulturális felsőbbrendűség hangoztatásához, különféle „jelzős” demokrácia jegyében pedig célként tűzték ki a nép nevelését-átnevelését is.* A kormányzatok nyomására a kultúra többször kényszerült arra, hogy olyan modernizációs programokat szolgáljon, amelyek tévutaknak bizonyultak. Az is előfordult, hogy a kultuszminisztériumok szerepet vállaltak olyan kulturális irányzatoknak, társadalmi törekvéseknek az ellehetetlenítésében is, melyek nem egyeztek a hatalmat gyakorlók értékrendszereivel.

*A könyvben szereplő tanulmányok különféle irányzatokból és metszetekből közelítenek a kultúrpolitikák világához. A szerző alapállása szerint Magyarországon az állami és társadalmi részvétel formái, tartalmi arányai a kulturális élet alakításában, a kulturális demokrácia, az értékorientációk a kultúra finanszírozásában vagy a hivatalnoki kar helyének és szerepének kijelölésével, megmutatja, milyen fontossággal bír a mindenkori kormányzatok kultúrpolitikája a kiegyezést követően.* A kötet tanulmányai olyan kérdésekkel is foglalkoznak, hogy a különféle kormányzatok, mint mechanikus képződmények, hogyan viszonyultak és értelmezték szerepüket a kultúra szerves világában. A kultusztárcák az adott kor ideológiai alapján miként szolgálják, támogatják, segítik, ösztönzik, menedzselik éltető közegteremtőként a kulturális életet, vagy vezérlik, gyámolítják a kultúrát, esetleg nem tekintik másnak, mint a politika szolgálóleányának. A kultuszminisztérium helye a tárcák hierarchiájában sokszor változott: általában nem a legnagyobb presztízzsel bírt, annak ellenére, hogy a kormányok túlnyomó többsége a kultúrát stratégiai ágazatnak tekintette.

A kultúra és a művelődés igényli a társadalmi nyilvánosságot. A kultúra terrénumai a társadalom és a közösségek, éltető közege a nyilvánosság világa. A művész az alkotásait nem a kottatáraknak, a múzeumi raktáraknak, a filmmúzeumoknak vagy a könyvraktáraknak szánja. A kultuszminiszter, a művész, a tudós és a pedagógus hatni, alkotni akar, lenyomatot hagyni, az alkotásaikkal azonban másként vesznek részt a társadalom alakításában, művésítésében, mint az anyagi

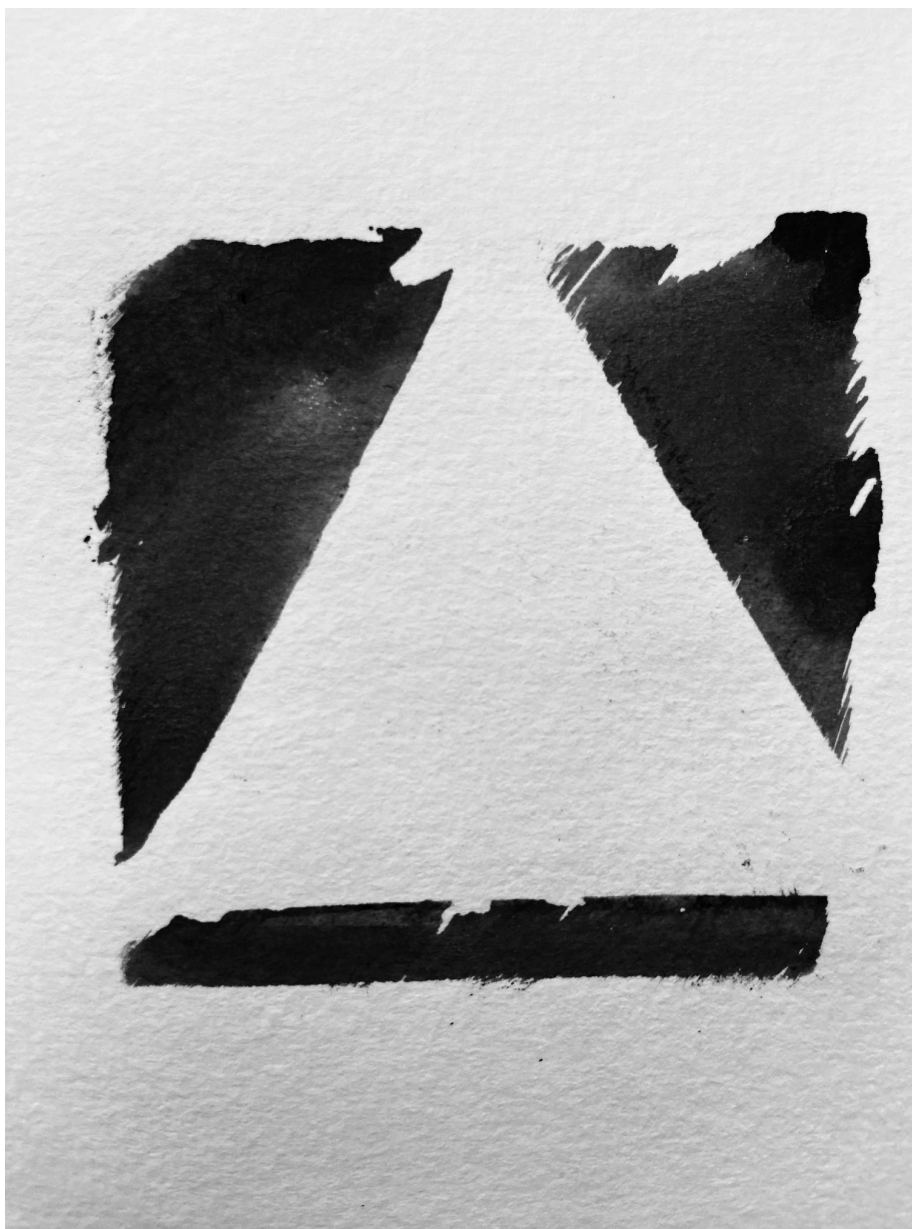
.....

értékek létrehozásában közreműködők. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a kulturális értékközvetítésben közreműködő személyek, intézmények nem kényszeríthetik saját értékrendszerüket és ízlésvilágukat a közösségekre-közönségre, a társadalomra. A befogadó számára ugyanis fontos, hogy a „Jöjj el, Szabadság! Te szűlj nekem rendet” világában és motiváltan kerülhessen kapcsolatba a kultúra értékeivel, hogy annak mértéke és mércéje alapján építhesse önmagát, vehessen részt a művelődésben. Az állam és a mindenkori kormányzatok felelőssége ezért nem csekély. A kiegyezés óta eltelt több mint százötven év alapvető kérdései közé tartozott – a 21. században még inkább –, hogy a kormányzatok ideológiai-politikai alapállásuktól függetlenül milyen mértékben voltak-lesznek képesek a „Jó szóval oktasd, / játszani is engedd / szép komoly fiadat” tükrében a társadalomban, a nemzeti és egyetemes kultúra gazdagítását szolgáló értékek létrehozását, adaptálását támogatni, terjesztését elősegíteni.

A kötetben szereplő tanulmányokban gyakorta találkozhatunk a mindenkori kultusztárcák vezetőinek napilapokban megjelent nyilatkozataival és publikációival. Aligha ok nélkül. A 20. század második felében, a 21. század legelején tett miniszteri megnyilatkozások már nemcsak a közvélemény tájékoztatása és informálása érdekében hangzottak el, kerültek nyilvánosságra. Felismerést nyert és nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzati kultúrpolitika a társadalom életető és támogató közege nélkül kevés eredményre számíthat. A kultuszminisztérium aligha nélkülözheti a közvélemény-formálás tömegkommunikáció nyújtotta lehetőségeit, de a közéleti és szakmai területekről, a társadalom részéről érkező visszajelzéseket, reagálásokat sem hagyhatja figyelmen kívül. *A kultúra ugyanis mindig az állam és a társadalom közös ügye kell hogy legyen!*

Budapest, 2024. február 16.

T. Kiss Tamás



## AZ ÁLLAM ÉS A TÁRSADALOM SZEREPEI, FUNKCIÓI A KULTURÁLIS INFRASTRUKTÚRA ÉPÍTÉSÉBEN ÉS MŰKÖDTETÉSÉBEN<sup>1</sup>

Amikor Magyarországon az állam szerepei és funkciói szóba kerülnek, akkor többnyire megszólalnak a társadalom autonóm mozgástereit védő/képviselő álláspontok is. Nevezhető ez a védekező/támadó alapállás olyan kulturális örökségnek, amely több száz éves – általában meddő – függetlenségi küzdelmeink tapasztalataiként rögzült és hagyományozódott.

Vázlatos áttekintés alapján is láthatjuk, hogy az *évszázadok során az állam és a társadalom vállalt vagy kényszerű szerepeivel, funkcióival miként és miért vett részt a hazai kulturális infrastruktúra fejlesztésében, illetve alakításában*. A lehetséges válaszok megkeresése előtt célszerű kitérni azokra a köznapokban gyakorta jelentkező nézetekre, amelyek a kulturális infrastruktúrát általában szűk és praktikus szempontok alapján értelmezik. Többnyire – mert létesítmények maradtak meg az emberi szemnek, már amelyik nem pusztult el közülük valamelyik háborúban, vagy a békeévek törekvései során, esetleg a „múltat végképp eltörölni igyekvő” eszmék, ideák és ideológiai célok miatt – épületekre, intézményekre gondolunk. A szemléletet – akarva, akaratlan – nemcsak tudományos művek tucatjai erősítik, hanem a kultúrpolitikai törekvéseket megvalósító, kivitelező főhatóságok is.

A történelmi és a jelenlegi *Magyarországon a kulturális élethez szükséges infrastruktúra kialakulásának – kiépülésének kezdete, majd fejlődésének, módosulásainak – története egyúttal az állam és a társadalom kulturális vitáinak, együttműködésének vagy harcainak a históriája is. A kultúrtörténeti folyamat és jellegzetes szakaszainak felvázolása szemléletesen megmutatja, hogy mikor és miért volt vagy nem volt a kultúra az állam és a társadalom közös ügye.*

A középkorban, az Árpádok alatt, különösen pedig az Anjouk és a Hunyadiak uralma idején az ország kulturális infrastruktúrája közel állt a nyugat-európai nemzetek fejlettségéhez. Az építkezésben elévülhetetlen érdem illette meg a

1 Első megjelenés: *Átdolgozott változat*. Művelődéspolitika. Szöveg-gyűjtemény a művelődésszervező szakos hallgatók számára (2001). Szerk. Murai András. Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola, 31–79.

katolikus egyházat. A felekezet templomai, kolostorai, könyvtárai fontos szerepet és funkciókat tölthettek be az ország kulturális életének nyugatias fejlesztésében és őrzésében.

A „mohácsi vést” (1526) követő másfél százados török hódoltság visszavetette Magyarország jelentős részének a fejlődését. A katolikus egyházfő a török Nyugat-Európa irányában történő terjeszkedésének megállítása és az ország felszabadítása érdekében létrehozta a Szent Ligát (1684), amelyhez a Habsburgok mellett több német fejedelemség, Velence, Lengyelország és később Oroszország is csatlakozott. Az összefogás eredményeként a 17. század végén sikerrel járt Nyugat-Európa megvédése a török terjeszkedésétől és kiűzése Magyarországról, amelyben a végvári harcokban történt kivéreztettség miatt a magyarság csak igen csekély létszámban tudott részt venni.

A hadi kiadások megtérítése címén az ország területéből jelentős részeket kaptak a német lovagrendek, a Habsburgok pedig Magyarországot „új szerzeményként” betagolták a birodalmukba.

A kialakult helyzet rendkívül megnehezítette az ország kulturális intézményeinek rekonstrukcióit és fejlesztését. Amíg számos nyugat-európai országban a felvilágosodott abszolutizmus az állami hatalom kényszereszközeivel gyökeresztette meg a kultúrát ápoló és fejlesztő intézményeket, addig Magyarországon a nemzeti törekvéseknek a Habsburg hatalommal szemben, az államhatalom ellenére kellett érvényesülniük. A birodalmi törekvések ellen a római katolikus egyház és a protestáns egyházak tudtak viszonylag eredményesen fellépni. A hitbeli nézetkülönbségek ellenére valamennyien részt vettek a kulturális infrastruktúra fejlesztésében (sőt a katolikus egyház esetében hatalmi pozíciók is léteztek, amelyek előnyökkel jártak) iskolák alapításával, templomok és kolostorok (újra)építésével, nyugat-európai országokból hozott könyvek magyar nyelvre fordításával, előállításával. A rekonstrukció a barokk jegyében történt, amely sajnos tönkretett néhány megmaradt román és gótikus építészeti alkotást is. II. József is csapást mért az államhatalom eszközével a reorganizálást vállaló egyházakra, eltörölte a szerzetesrendeket, átadta pusztulásnak kolostoraikat, eladta templomaikat és iparművészeti kincseiket.

Változásokra a 19. század elején került sor. A reformkor személyiségei – Széchenyi István vezetésével – a társadalom tehetősebb, vagyonosabb rétegei feladatuknak tekintették a kulturális infrastruktúra fejlesztését. Létrejött a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum. A század második felében kaszinók, olvasóköri, gazdakörök, iparoskörök, egyesületek, egyletek alakultak, melyeket a nemzeti arisztokráciából és a hazai zsidóságból, illetve a módosabb parasztságból álló polgárok, valamint a szerveződő munkásság hozott létre.

A kulturális infrastruktúrát építő törekvések a kiegyezést (1867) követően az Osztrák–Magyar Monarchiában is megmaradtak, a 19. század utolsó évtizedében a honalapítás ezredik évfordulóján, a millennium jegyében tovább erősödtek, sőt differenciálódtak. Az Osztrák–Magyar Monarchiában belpolitikai téren önállóvá



és függetlenné váló állam lényeges cselekvési terének – Eötvös Józsefnek köszönhetően –, feladatának tekintette a kulturális infrastruktúra fejlesztését. Fontos volt azért is, mert a dualista államalakulaton belül Magyarország helyének és szerepének körülhatároltsága, alapvető mozgási szabadsága ezen a téren volt igazán jelen és biztosított. A kultúra tette lehetővé az ország bekapcsolódását a nagy európai eszmeáramlatokba. Az Eötvös József által szorgalmazott fejlesztés, melyet az állam kezdeményezett, érzékenyen érintette az egyházakat, melyek magukat a társadalom képviselőjének tartották. A nézeteltéréseket jól jelzik azok a parlamenti és azon túli viták, amelyeket Eötvös József folytatott a katolikus egyház vezetőivel. Túlzás nélkül állítható, hogy amíg a politikai irodalom terén Széchenyi Istváné a kezdeményezés érdeme, addig Eötvös József a magyar intelligencia gondolkodásának „irányításában” volt a „nagyobb” hatású.

A 19. század végén, a 20. század első évtizedében a kulturális infrastruktúra építése mögött olyan nézet kezdett „megizmosodni”, amely szerint a magyaroknak ideteleplésük elsőbbségénél fogva joguk van politikai vezető szerepre, amit leginkább a kultúra és művelődés szocializációs funkcióinak kiteljesítésével lehet a leghatékonyabban megtartani. Ezt az álláspontot támasztja alá, hogy Apponyi Albert miniszterségének időszakában a nemzetiségi lakta területeken viszonylag több iskola épült, mint a színmagyar vidékeken, amely később az 1920-as években jelentős problémákat okozott.

Az első világháborút lezáró, a trianoni palotában meghozott békeszerződés következtében Magyarország nemcsak területének kétharmadát veszítette el, hanem tudományos, művészeti, oktatási és közművelődési infrastruktúrájának értékes részeit is. Tönkrementek az intézmények működtetését biztosító vagyonok, birtokok, értéktelenné váltak az állampapírok. Az 1920-as évek kultuszminiszterének, Klebelsberg Kunónak abban volt elévülhetetlen érdeme, hogy nemcsak a hiányok pótlása, hanem a fejlesztés érdekében is képes volt megfogalmaznia elvi-elméleti célkitűzésekhez igazodó konkrét gyakorlati cselekvési tervét. „*A magyar nemzetet ma nem a kard, hanem a kultúra teheti naggyá*” jelszóba tömörített program pontosan kifejezi azt a törekvést, egyben lehetőséget is, amely az állam és a társadalom számára szinte egyedüli útnak és megoldásnak látszott. A kultúra jó színtérnek bizonyult, mert érvényességgel bírt a határokon túli magyarlakta területekre is. Infrastruktúrája révén fenn tudta tartani és képes volt kondicionálni a történelmi Magyarország szellemi és kulturális egységét.

A VKM (Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium) részesedése a nemzeti jóvedelemből az 1920-as években jelentős nagyságrendet hasított ki. Amíg a tárca 1922-ben az állami költségvetésből összesen 4-5% erejéig részesült, addig 1924 és 1929 között annak mintegy 9-10%-át mondhatta magáénak. Mindez lehetővé tette a kulturális infrastruktúra koncentrált és nagymértékű fejlesztését a trianoni Magyarország területén, amely – többek között – a négy egyetem fejlesztését, létesítését, polgári iskolák, középiskolák és több ezer népiskolai tanterem felépítését jelentette, és biztosította a megfelelő tárgyi feltételeket.

A kultúra fejlesztésében betöltött állami szerep jelenlétének nagyságával arányosan növekedett, miközben a társadalmi fenntartású és működtetésű szervezetek, intézmények, egyesületek továbbra is számottevő helyet foglaltak el. Továbbra is erős pozíciókkal rendelkeztek a történelmi – elsősorban a katolikus – egyházak. Fontos jellegzetessége lett a két világháború közötti időszak kulturális infrastruktúrájának, hogy bonyolultságával valósággal átszövi az egész magyar társadalmat, miközben az állam növekvő befolyásával a művelődés szinte valamennyi területére hatást gyakorol.

Az állam, pontosabban az állami beavatkozás terjeszkedése azonban egyre szaporodó konfliktusok forrásává válik. *Amennyiben a társadalom az állam bázisa, akkor az államnak kötelessége kiteljesíteni a társadalom, illetve a nemzet kérdéseit* alapelv az 1930–40-es évtizedekben már komolyan veszélyeztette a kulturális intézmények autonómiáját. Mindezt szemléletesen jelzi Hóman Bálint és az egyetemek között kialakult vita. (A hómani kultúrpolitika egyébként nemcsak az egyetemek önállósága ellen lépett fel, hanem az 1935-ös tanügyigazgatási reformmal, a tankterületi főigazgatóságok dekoncentrált intézményrendszerével – a közoktatás minden ágában – a közigazgatási és egyházi autonómiák ellen is.)

Az állam erőteljes beavatkozó törekvései mögött politikai okok húzódtak meg. Két indokra célszerű kitérni. Az 1930-as évek legelején a gazdasági válságok, másrészt a bécsi döntések (1938, 1940) következtében a területekkel együtt visszakapott tudományos, oktatási és művészeti intézmények miatt túlméretezettnek, illetve fölöslegesnek tartották a kulturális hazai infrastruktúra fejlesztését. Gyakori érvként hangzott el – és később programmá is kiteljesedett nézet szerint –, *a látványos építkezések ideje lejárt, az erőket belső, tartalmi munkára kell fordítani*. A kulturális infrastruktúra építése azonban folytatódott, csak másként. A másságokat a reformok jelentették, melyeket többnyire és alapvetően az állami akarat kezdeményezett. Az 1930-as évtized végén lényegében kialakult az állami szerepvállalás helye és szerepe a hazai kulturális infrastruktúra területein. Megkezdődött a visszakapott kulturális intézmények reorganizációja, körülhatárolódtak és finomodtak az államhoz, pontosabban a VKM-hez fűződő kapcsolatrendszerek. Az egyházak feladatai nem, vagy alig változtak. Továbbra is figyelmet fordítanak a közösségi törekvések felkarolására, az államtól kapott segélyeket is felhasználva részt vesznek a kulturális intézmények és szervezetek működtetésében.

A második világháború után alapvetően megváltozik az ország „kulturális infrastruktúra térképe”. A kezdeti években, a koalíciós kormányzás idején, az úgynevezett szabadművelődés (1944–1948) éveiben még úgy tűnik, hogy továbbépül a kulturális intézményrendszer, a szervezetek kiheverik a háború okozta pusztítást és sokkot, mi több, a nyugat-európai polgári demokráciák értékrendjei alapján fejlődnek tovább. Mindez illúziónak bizonyult. A hatalomra kerülő, majd az Alkotmányban (1949) is egyeduralkodóvá deklarált kommunista párt (MDP – Magyar Dolgozók Pártja) meghirdette, *„a múltat végképp eltörlő szocialista kulturális forradalmat”,* a művészetek területén pedig a *„szocialista realizmust: a tartalmában*

*szocialista formájában népies*” programot. A politikai rendszer az örökölt kulturális infrastruktúra centralizált és hierarchizált elemeinek felhasználásával monolit szerkezetet épít ki. A különböző osztályok, rétegek és csoportok, egyházi, állami, politikai és ipari érdekek által tagolt, az öntevékeny helyi erőknek és kezdeményezéseknek is teret biztosító sokszínű, viszonylag heterogén kulturális rendszerről levágta a nem központosítható részeket, ugyanakkor a formalizálható elemekre, a hierarchiát szolgáló hagyományokra, valamint a tárgyi, épületi adottságokra alapozva, rövid idő alatt egységes és hatalmas „monolit” szerkezetet hozott létre. A monumentalitás és a célirányos homogenitás elfedte a gyakorta rossz állagot, az épületek alkalmatlan voltát. A mindenre kiterjedő monolit jelleg mind az elvek, mind az irányítás, mind az intézményformák tekintetében a következőt jelentette. „Egy”: reprezentálta az általánost, helyettesítette az összest. Az „egyszemélyi” vezetés és a mesterségesen létrehozott „egyetlenség” teremtette meg az „egységet”. A kulturális területeken dolgozó, alkotó egyén sem a kultúra intézményeiben, szervezeteiben, de még saját alkotóműhelyeiben sem jelenhetett meg autonóm emberként. Mindenki csak a pártállami közös műhely számára és keretei között munkálkodhatott.

Az 1956-os forradalom leverése után is megmaradt a monolitikus szerkezet, csupán az állami irányítás metodikája és a stílusa módosult. Miután a Rákosi-korszakban látványos kudarcot vallott a valóságnak, a társadalomnak a pártállami elképzelésekhez (terveihez, céljaihoz, ideáljaihoz) történő idomítása. 1956 után az állampárt a hatalom a korábbinál sokkal finomabb eszközökkel igyekszik a szocialista elvekhez „simulni”, miközben megmaradt a társadalom fölött álló hatalmi „agyközpont”-ként történő funkcionálása. A célkitűzés változatlanul a „kulturális forradalom” kiteljesítése, de módosul a szocialista realizmus definíciója, amely „*tartalmában szocialista, formájában realista*” irányzattá „szelídül”. Az „operett ál-népiességet” felváltó realizmusa már megengedett kritikát is tartalmazhat. A hatalom a fejlesztés látszatát igyekszik kelteni, átszervezi a kulturális infrastruktúrát. Iskolákat és nagy művelődési központokat/centrumokat épít, von össze, ugyanakkor sem mennyiségében, sem minőségében nem képes túlszárnyalni a két világháború közötti állapotokat. A társadalom „a kultúra fogyasztójává lesz”, és végképp kiszorul a kulturális infrastruktúra építéséből és működtetéséből.

Az 1960-as évektől duzzadnak a kulturális (létesítési, felújítási és működési) kiadások, szaporodnak a politika számára nem kívánatos társadalmi kezdeményezések, melyeket az állampárt kulturális tárcái egyre nehezebben tudnak kezelni. A kommunista párt (MSZMP – Magyar Szocialista Munkáspárt), felismerve a helyzet tarthatatlanságát, arra törekszik, hogy eltolja magától a felelősséget. A párt azt kommunikálja, tudja és látja, mit kell tenni, ám nem kíván beszélni abba, ami nem az ő területe. A kommunista párt az állam szerepére és kötelességeire, pontosabban az érintett tárcá(k)ra hivatkozik. A vita során a visszavonuló pártállam „légüres kulturális teret” alakít ki, amely lehetővé teszi, hogy különféle kezdeményezések jelenhessenek meg, ereszhessenek (gyakorta ismételt) gyökeret

a társadalomban. Az „alulról induló”, gyarapodó és sokszínű cselekvések „megrepszttették a szocializmus monolitikus építményének falait”. Az elbizonytalanodó párt és állami irányítás révén a kezdeményezések és a közösségek az 1980-as években megerősödtek, és politikai hídfőállásokként jelentős szerepeket tölthettek be a magyarországi kommunista rendszer szétzúzásában is.

Az 1990-es demokratikus és többpárti parlamenti, valamint helyhatósági választások új korszakot nyitottak a magyarországi kulturális infrastruktúra életében. A koalíciós MDF (Magyar Demokrata Fórum), FKGP (Független Kisgazda Párt), KDNP (Keresztény Demokrata Néppárt) kormányzat két alapvetően lényeges és bonyolult feladattal találta magát szemben. Az egyik a totálisan államosított – egyházakat és felekezeteket kirekesztő vagy perifériára szorító – monolitikus szerkezet elbontása. A másik feladat olyan kulturális infrastruktúra felépítése, melyben a reorganizáció – politikai és ideológiai okokból felszámolt szervezetek életre keltése – épp oly fontos munka, mint a modern polgári társadalmakra jellemző, 20. század végi intézmények megszületésének elősegítése.

Az 1990-es szabad országgyűlési választásokat megelőzően az állam szerepéről többé-kevésbé két markáns követelés, álláspont fogalmazódott meg. A liberálisok „minimális államot” hirdettek meg, a konzervatívok pedig azt hangoztatták, hogy „jobb államra” van szükség. A választások után a koalíciós kormánytól nem volt idegen gondolat az állam szerepének a csökkentése a kulturális infrastruktúra területein. Azonban rövid idő teltével rájött a legnagyobb kormánypárt (MDF), hogy amennyiben küldetéses céljait végre akarja hajtani, akkor célszerűbb a kulturális területeken is a hatalom koncentrációjára törekedni. *Az 1990 és 1993 között eltelt időszakban mind inkább érzékelhetővé vált, hogy háttérbe szorulnak azok a törekvések, amelyek a rendszerváltás következtében szükségszerűen megbillent kulturális egyensúly megteremtését nem csupán kormányzati feladatnak és felelősségnek tekintik, hanem társadalmi konszenzust igénylő nemzeti programnak is, amit nem lehet pártpolitikai ideológiák alapján kisajátítani, és végképpen lehetetlen megnyugtató módon megoldani.*

### A kultúra stratégiai jelentősége

Gondolatmenetünk abból indul ki és arra az alapállásra helyezkedik, hogy Magyarországon a kulturális élet mindig (ha különböző indítékok miatt is) stratégiai jelentőséggel bírt. Ebből pedig az következett, hogy a mindenkor tárca (minisztérium) is deklaráltan vagy kimondatlanul „fontos” főhatóságnak minősült. „Az államnak sokkal nagyobb szerepet szükséges betölteni a kultúra támogatásában, mint korábban” – ebben vagy másféle megfogalmazásban szinte permanensen emlegetett szemlélet a kiegyezéstől egészen napjainkig, politikai rendszerektől függően/függetlenül, de folyamatosan és különböző formációkban jelentkezett és érvényesült. A minisztériumok struktúrái és a miniszterek törekvései viszonylag szemléletesen tartalmazzák az irányítás állami szerepvállalásainak alakulásait,

ha áttekintjük a Monarchia alatti, majd a két világháború közti éveket és az azt követő (1945–49) szabadművelődési korszakot, majd az 1956-os forradalom utáni évtizedek kulturális életének diktatórikus törekvéseit, végül az 1990. évi rendszerváltás utáni években funkcionáló szakminisztériumok vezetőinek nézeteit, elképzeléseit.

A történelmi folyamatot vizsgálva feltárulnak azok a lényegi jegyek, amelyek megkülönböztetik egymástól a fentiekben jelzett időszakokat. Miről van szó? Arról, hogy a folyamat két szélső pontja – például az Eötvös József irányította tárca és a Czibere Tibor vezérelte minisztérium – között alapvetően nem a történelmi távolság és helyzet tesz különbséget, hanem a kulturális élet stratégiai kezelésének szemléletmódja és gyakorlata. Természetesen jelentős különbségeket idéznek elő a politikai berendezkedések közti eltérések. Amíg Klebelsberg Kuno „iskolákkal ment a tanyai ember után”, addig Ilku Pál az iskolák körzetesítésére fordította a tárca energiájának nagy részét. Előző esetben a magántulajdon hatott meghatározóan a kultúra állami irányítására, utóbbi esetében minden az államé, és ebből következően a minisztérium azt tehet, amit az általa képviselt állampárt (hatalom) akart.

Az időszakokat megkülönböztető lényegi elemek között fontos szerep jut a trianoni békeszerződést követően kialakult helyzetnek. Az állami, miniszteriális irányítás a két világháború között kiemelten foglalkozott az elcsatolt területeken maradt magyarság kulturális kondicionálásával. A határainkon túl élő magyarok művelődési, oktatási helyzetéről 1949 és 1989 között viszont alig eshetett szó, mert az az úgynevezett szocialista nemzetköziség elleni támadásnak, mi több, nacionalista, revizionista (a korszak terminológiája szerint) törekvéseknek minősült volna. Az erdélyi születésű Köpeczi Béla is legfeljebb annyit tehetett – de nem miniszterként, hanem kutatóként –, hogy főszerkesztőként és szerzőként szerepel Erdély monográfiája három kötetének létrehozásában, közreműködik a tudományos munka idegen nyelveken történő megjelentetésében.

Lényeges különbségek fedezhetők fel azon időszakok között, amikor az állami támogatás és a mecénatúra módjait tekintjük át. Magyarországon a személyes kapcsolatok és összeköttetések mindig fontos szerepet töltek be a kulturális életben zajló különféle kezdeményezések létrehozásában, támogatásában is. Eötvös József tárcájának a kulturális élet közvetlen támogatásában betöltött funkciója aligha lehet azonos értékű Orbán László miniszter és hivatalnokainak „zsebből fizetett”, „a mi kutyánk kölyke”, vagy a „sógor, koma, jó barát” támogatási eljárásaival. Formailag árnyalati, tartalmában lényeges eltérések mutatkoznak a Köpeczi Béla vezényelte Közművelődési Alapot szétosztó bizottság, és Glatz Ferenc révén, a minisztériumi büdzséből Pro Renovanda Cultura Hungariae elnevezéssel létrehozott alapítványi rendszert működtető szakkuratóriumok és Andrásfalvy Bertalan jóváhagyásával megalakított kuratóriumok, majd támogatásával állami vagyontárgyakból és minisztériumi pénzekből életre hívott magánvállalkozás, a Művészeti és Szabadművelődési Alapítvány támogató tevékenysége között. Persze ezeknek a



minisztereknek az időszakát az átmeneti, rendszerváltáshoz vezető szakaszokként szükséges értelmezni.

Célszerű megemlíteni azokat a támogatási formákat is, amelyek állami biztatásra jöttek létre. A kiegyezéstől, kis megszorítással egészen 1949-ig jelentős helyet és szerepet töltöttek be a különféle társadalmi kezdeményezések. A kommunista párt (MDP, majd az MSZMP) államosító törekvései azonban felszámolták a tőkeerős réteget, amelyik részt tudott volna vállalni a kultúra támogatásában. A szocializmus időszakának miniszterei, főként az 1970-es évektől ugyan hangsúlyozták az állami szektor felelősségét, a vállalatok nyújtotta támogatások azonban nem helyettesíthették azokat a társadalmi szándékokat és törekvéseket, amelyek a dualizmus idején vagy a két világháború között fontos szerepet töltöttek be. Amíg Klebelsberg Kuno mindig bátran fordulhatott Kornfeld Mórchoz, ha „nagy művelődési akciókról volt szó”, addig Pozsgay Imre például kevés eséllyel kopogtathatott volna Burgert Róbertnél, a Bábolnai Állami Gazdaság igazgatójánál.

### Kulturális struktúrák

Eötvös József európai értékeket és mértéket valló liberalizmusától a központosító törekvések különféle változatán (gondoljunk a klebelsbergi, hómani vagy a Révai-féle főhatóság ténykedésére) keresztül az autonómia elfogadásáig, az önkormányzati elv felemás vállalásáig a kulturális struktúrák számos variációjával találkozhatunk.

A kormányzati hatalom terjeszkedése, amely sok tekintetben összefügg Budapestnek mint az ország fővárosának gyorsan növekvő szerepével, a kiegyezés utáni időszakban jelentkezett és szükségszerűnek tekinthető. A századforduló idején azonban már szemmel láthatóan megmutatkoznak a „vízfejűségből” származó anomáliák, amelyek következményeként megjelentek a decentralizáció szükségességét hirdető nézetek. Wlassics Gyula *„belterjes kulturális élettel bíró nagy magyar gócpontok”* megteremtéséről beszélt. A két világháború között maga Klebelsberg Kuno javasolja: „Nem kellene-e a négy egyetemmel rendelkező városi központ köré *kultúratarományokat fejleszteni?!*” Hóman Bálint a centrumban működő minisztérium ellenőrző/irányító szerepét igyekszik erősíteni, főként az 1930-as évek legvégén. A miniszter indoka szerint a háborúba készülődő ország minden területen igényli az erők és energiák koncentrációját.

A szabadművelődés éveiben a főhatóság irányítóinak *„ahova hívnak – megyünk és segítünk”* *„narodnyikizmustól sem mentes elvére épülő konstrukciója* csupán rövid ideig létezhetett. Az 1950-es években létrehozott három kulturális tárca (közoktatási, felsőoktatási, népművelési) viszont szemléletesen tükrözi a pártállam mindenre, még a tanító, tanár vagy művész magánéletére is kiterjedő (gondoljunk csak a kritika-önkritika mechanizmusára) ellenőrzési és irányítói feladatát/szerepét.

Az 1956-os forradalom leverését követő időszakban, noha a kulturális alapstruktúra érintetlen marad, regisztrálhatóak bizonyos mozgások. Jelentkezett a

*decentralizáció gondolata*, amely a körzeti rádió-, majd televízióstúdiók létrehozásában, az MTA (Magyar Tudományos Akadémia) regionális kutatóközpontjainak kialakításában és bizonyos irányítói hatáskörök leadásában öltött testet. A törekvés, jóllehet a forradalom előtti időszakhoz képest valamiféle „szocialista liberalizmust” jelentett, mégis inkább formai, intézményi, mint tartalmi sokféleséget tartalmazott – csak elmozdulásnak tekinthető. Az elmozdulások megyénként és megyei városokként csupán árnyalati eltéréseket mutattak. Az MSZMP helyi bizottságai (gyakorlatilag az ideológiai titkárok) szinte mindenhol olyan viszonyítási, értékelési alapot hoztak létre, amelyek inkább keretek között tartották, mint felszabadították a vidék vagy a település kulturális életét. A kialakított struktúrához az állami irányítás (a tanácsi) messzemenően statisztált, mert nem tehetett mást, vagy maga is messzemenően egyetértett az utasításokkal.

Szólni kell a Kádár-korszak kulturális decentralizációjának egy sajátos formájáról, amely megpróbálta részint dinamizálni, részint továbbra is „államilag vezérelten társadalmisítani” a kulturális életet. Az 1970-es évek egyik legtöbbet hangoztatott kifejezése a *sokszektorúság* volt. Alapját az a felfogás képezte, amely azt hangsúlyozta, hogy a kulturális élet működtetésében az állam mellett a gazdasági/szövetkezeti szektornak is jelentős szerepeket szükséges vállalnia. A kezdeményezés azt a látszatot keltette, hogy a kultúrát támogató gazdasági és más termelőegységei társadalmi szervezetek. A valóság azonban az volt, hogy a termelői szférák és a működő HNF (Hazafias Népfront), KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség) szervezetek is állami pénzekből, az MSZMP határozatai, útmutatásai alapján vettek részt a kulturális élet alakításában.

A kommunista párt mindig nagy jelentőséget tulajdonított – természetesen mutatkoztak eltérések az MDP és az MSZMP elgondolásai között – olyan állami irányításnak, amelyik *a kultúra és művelődés rövid távú, úgynevezett öt éves tervciklusaira és valamiféle hosszú távú megtervezésére épültek*. A terveknek számos problémája volt, közülük hármat célszerű külön is megemlíteni. Az egyik az, hogy nem vette figyelembe, hogy a jövő aligha egyenlő a jelenben létező jelenségek trendvonalainak mérnöki meghosszabbításával, mert ezeket a vonalakat a tervezés szűken vett szempontjain túl eső történések, aligha kiszámítható jelenségek jelentősen összekuszálhatják. A másik problémát az jelentette, ha minél szűkebb a tervezés által befogott jelenségfolyamat, annál inkább az egészen nem vagy alig befolyásoló rész kérdések kerülnek a tervezés középpontjába – ezáltal a döntéseket meghozó tárca apparátusához –, miáltal függetlenedik egymástól a változtatni akaró irányítói akarat, s maga a változtatási folyamat. A harmadik nehézséget az idézte elő, hogy a tervezés és elosztás a következő szempont alapján gondolkodott: a központ rendelkezik mindazokkal az információkkal, amelyek birtokában meg tudja mondani, miből mennyit szükséges előállítani és a művelődőnek „fogyasztania”. Ezt azonban kényszerintézkedéssel, a tervfegyelem betartásával érhetette csak el, az elmaradást pedig szankcionálni volt kénytelen. Ennek viszont eszköze a legapróbb részletekbe menő központi tervezés és végletesen központosított

újraelosztási mechanizmus kialakítása és fenntartása egyértelművé vált. A kultúra tervezhetőségének problematikus volta az 1980-as évek második felétől mindinkább egyértelmű lett. Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy ha valóságos eszmék, valóságos gondolatok és valóságos elképzelések bontakoznak ki, terjedhetnek el, akkor azok hatnak és irányítanak. Kiderült, hogy ez nem hivatali kérdés, a minisztériumra legfeljebb annyi tartozhat, hogy segítse ezekhez a tartalmakhoz megteremteni a megfelelő szerkezeteket.

Az 1990-es szabad parlamenti választások után a kultúra felülről és államilag történő tervezése és irányítása tarthatatlanná vált. Ugyanakkor az államilag fenntartott intézményrendszer és mecenatúra tragikus összeomlását vonta volna maga után, ha a tárca az átmenetiség vállalása helyett – tekintet nélkül a lakosság tökeszegénységére – kivonul a kulturális élet valamennyi területéről. *A meglévő kulturális infrastruktúra demokratikus és pluralisztikus átalakulása is jelentős veszélyeknek lett volna kitéve. Maradt a felemás megfordítás, amely egyrészt az állam átváltozó szerepének ellentmondásait hordozza, melybe beletartozik egy újraközpontosító-ellenőrző törekvés éppúgy, mint a vélemények és értékek szabad kifejezésének, képviselésének szabadsága, másrészt a civil társadalom kialakulásának elősegítése; a létrejövő magántulajdonra épülő, vállalkozási formákban jelentkező kulturális piac kialakulásának elősegítése.*

Lényeges kérdésként merült fel, hogy hogyan kerül kimunkálásra az állam mértéktartó és mértékadó szerepe (itt nem ideológiai-politikai befolyásolás módzatairól van szó) a kultúra kondicionálását illetően. Szinte biztosra vehető, hogy csak a tulajdonviszonyok gyökeres átalakulása és az állam észrevétlen kivonulása jelenthet megoldást. Ugyanis minden más irányú törekvés az etatizmus és paternalizmus újráledésével fenyeget. Ebbéli gyanakvások, vélt vagy valós félelmek a nyolc dekoncentrált központ (Mádl Ferenc minisztersége idején, 1993 őszén kezdik el működésüket a Regionális Oktatási Központok) létrehozása és funkciói körül kialakult viták majd mindegyikében megjelentek.

Történelmileg igazolt, hogy *Magyarországon a társadalmi, gazdasági reformokat általában a kulturális élet kezdeményezte, fejlettségünk megkérdőjelezéséből adódóan.* Ennek megfordítása, pontosabban a kultúra önmaga helyére kerülése jelezheti egyértelműen európaiságunk szerves létét. Másként fogalmazva, ha íróink az irodalom területein munkálkodnak, politikusaink a politikai érdekképviselőt fogják ellátni. Ez nem szereposztás, hanem a magyar társadalom fejlődésére, korszerűsítésére érzett felelősségmegosztást jelent. A paternalizmus ugyanis lehet anyagi vagy gazdasági, de lehet szellemi is, amely hordozhat legalább annyi diktatórikus elemet, mint a pénz diktátuma.

A témakör kapcsán érdemes még egy problémakörre kitérni. Túlságosan megszoktuk, amikor kultúrpolitikáról beszélünk, elsősorban az állam szerepét, az állam által irányított kulturális-művelődési tevékenységeket vizsgáljuk. Mindez korábban megfelelt a Kelet-Európa országaiiban folytatott gyakorlatnak, hiszen a totalitárius állam a maga kezében összpontosított minden kultúrpolitikai eszközt.



Mindez sajnos jól megfért a nyugat-európai országok napi gyakorlatával is, hiszen megengedhették maguknak, hogy viszonylag kiegyensúlyozottabban működő szerkezetből az állam szerepe kiemelkedjen és főként az, amit a legjobban képes befolyásolni, tehát központilag a leghatékonyabban vezérelhető és diagnosztizálható.

Megítélésünk szerint amikor kultúrpolitikáról beszélünk, akkor nem feledkezhettünk meg az alábbiakról.

Létezik:

- az állam, a kormány kultúrpolitikája;
- a különböző társadalmi szervezetek (pártok, szakszervezetek stb.) kultúrpolitikája;
- az egyházak kultúrpolitikája;
- a piac által kialakított és vezérelt kultúrpolitika;
- a civil társadalom szervezeteinek kultúrpolitikája;
- a kulturális, művelődési és tudományos szervezetek – szakmák – kultúrpolitikája;
- az állampolgár (individuum), az egyén kultúrpolitikája.

Álláspontunk alapelve abban foglalható össze, hogy *nem létezik általában kultúrpolitika, hanem csak kultúrpolitikák vannak, amelyek integrációja és jól elkülönülő struktúrái alkotják a nemzet kultúrpolitikáját. E differenciált szerkezet létrejöttét és hatékony működését azonban csak a jogállamiság kerete, szervesen kialakuló intézményrendszere képes biztosítani és garantálni.*

### A politikai propaganda eszköze

Szemérmesen alig szoktunk róla beszélni, pedig létezik a kultúrának olyan „olvasata” – ha úgy tetszik felszíni, ám hatását tekintve jelentős –, amely hatalmi és kormányzati propagandaként funkcionál és jelentkezik a mindennapokban. Nyilvánvalónak tűnik ez a jelenség azoknál a kulturális tárcáknál, amelyek hangsúlyozták pártosságukat (a politikának, az ideológiának a kultúrával szembeni elsőbbségét), de jelentkezik azoknál is, melyek pártsemlegességüket vagy szakszerűségüket emlegették.

A kultúrát propagandatényezőnek, illetve -hordozónak is tekintő kulturális minisztériumok között szükséges különbségeket tenni. Magyarország számára 1867 után létkérdés volt, hogy ismét európai mértékűvé váljon. Nyugat-Európa részéről is megvolt a fogadási szándék, hiszen az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, majd annak leverése után tanúsított passzív ellenállás méltán váltott ki elismerést nemcsak a földrész nyugati féltekéjén, de a világ számos országában is. Eötvös József és Trefort Ágoston ezt a „kulturális tőkét” pontosan felismerte. *A miniszterek elévülhetetlen érdeme – megítélésünk szerint – elsősorban abban mutatkozott meg, hogy olyan kulturális és szellemi infrastruktúra alapjainak a lerakásába kezdtek – további elismerést kiváltva Nyugat-Európa országaiban –, amely segítségével megteremtették a nemzetközi kommunikációhoz való egyenrangú*

*csatlakozás lehetőségeit, a továbbépítési feltételeit. Mindezek nélkül ugyanis továbbra is elszigetelt marad az ország, nem kapcsolódhatott volna a nemzetközi gazdasági és kulturális értékek cseréjéhez sem.* A cserefolyamatokhoz ugyanis elengedhetetlenül szükséges információkat nyújtani, a „kínált”, illetve a „felkínált” anyagi és szellemi termékekből „bevásárolni”. A kiegyezéstől napjainkig írt történelmünk szemléletesen igazolta, hogy Magyarország életében a kulturális kommunikációs infrastruktúráknak mindig jelentős szerep jutott, mert ez biztosította minden időszakban – előfordult, hogy szinte kizárólagosan – szerves kapcsolatainkat Európa és a világ országaival.

*A 19. század utolsó évtizedeitől a hazai egyetemek karaira, a felsőoktatási intézményeinkbe – többnyire miniszteri hívásokra – nyugat-európai országokból mind több professzor érkezik, akik nemcsak hozták a nálunk fejlettebb államokban kimagasló tudományos értékeket, hanem megbízatásuk lejártával vitték magukkal annak a fogadókészségnek, országépítő törekvéseknek is a hírét, amely jó és hasznos propagandáját jelentette a nemzeti kultúránknak. Ugyanakkor kezdenek tömegesen hazatelepülni a külföldi egyetemeken tanuló magyar professzorok is. Kialakul egy többszálú kapcsolatrendszer, amely formájában és tartalmában lehetőséget biztosít a „kulturális cserekereskedelemben”.*

A 19. század fordulóján – jobbra – propagandaszinten megjelenik a kultúra politikai eszközként történő felhasználása. Csáky Albin a „*magyar állam kulturális missziójáról*” beszél, melyet a térségben be kell töltenie. Wlassics Gyula már a *magyar műveltség felsőbbiségét* hangoztatja, mert ebben látta a biztosítékát annak, hogy a magyar földön élő népek között megtarthassa jogi és történelmi hegemoniájából származó vezető szerepét. A Tanácsköztársaság idején a kultúrát propagandaként kezelő politika már valóságos gyakorlatot ölt. A minisztériumok helyett létrehozott népbiztosság/ok struktúrája az oktatási, tudományos, művészeti és iskolán kívüli művelődés területeit a kommunista ideológia és a bolsevista típusú párt szolgálatába állította. *A „múltat végképp eltörölni” igyekezete veszélyeztette a nemzeti kultúra létét. A hatalom a kultúrát, a nagy eszmét tűzzel-vassal megvalósító politika kiszolgálójának és hordozójának tekintette.*

*A két világháború között, Klebelsberg Kuno miniszteri tevékenysége idején jelentkező felfogást és törekvést, amely a kultúrát politikai propagandaként is kezelte, a trianoni békeszerződés előidézte helyzet magyarázza.* Klebelsberg tudatosan és fokozott erővel építi a kulturális infrastruktúrát. A jelentős mértékben gyarapított és korszerűsített kommunikációs rendszer segítségével tendenciózusan tudja közvetíteni és propagálni a magyar kultúra értékeit. A miniszter tevékenységének „újdonsága”, hogy kiszélesíti a kultuszárca érvényességi körét, *kulturális külpolitikába* kezd. Lehetőleg mindenhol megjeleníteni, kulturális bázisokat, „hídfeállításokat” létrehozni Európa és a világ valamennyi számottevő országában, hogy tudományos, művészeti produktumaink, nemzeti értékeink, vagy akár sportteljesítményeink felmutatásával (propagálásával) felhívjuk magunkra a figyelmet. A kulturális propaganda tartalmi jellemzője a Trianon utáni magyar nemzet

„üzenete”, amely részint a környező országoknak, részint a győztes nagyhatalmaknak szól: „Mégis élünk!”

Magyarországon hogy a két világháború között a pártoktól, felekezetektől, vagyoni helyzettől függetlenül egy magatartásbeli egység alakulhatott ki Trianonnal kapcsolatban, abban nagy szerepe volt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak is.

Az 1940-es évek közepén – rövid ideig – a nyilaskormányzat kultuszminisztere, Rajniss Ferenc, a német fasizmus mintájára próbálta meghonosítani a *kultúra háborús tömegpropagandává alakítását*. A kultúra politikai propagandaként történő kezelésére 1945–1949 közötti koalíciós időszakban alapvetően és érthetően a háború után még fellelhető, esetleg újjáéledő fasiszta és nyilas nézetek miatt, továbbá – amiben már erőteljesen közrejátszottak a pártok is – az ország újjáépítése miatt, egy másféle – szocialisztikus – társadalmi berendezkedésének elősegítése céljából volt szükség.

A társadalmi és politikai helyzet akkor változott meg lényegesen, amikor a kommunista párt (MDP) hatalomra került. A kulturális tárca elvesztette a kulturális élet irányításában betöltött vezető szerepét. A kommunista párt határozta meg a minisztérium tevékenységét. A tárcára a párt döntéseinek tudomásulvétele és a határozatok megvalósításának propagandisztikus elősegítése hárult. A kulturális minisztérium hatásköre, szerepe és funkciója a sztálini gondolatok, nézetek kulturális mázzal bevont diktatórikus végrehajtásában öltött testet. A szerkezet csak formailag emlékeztet a Tanácsköztársaság népbiztossága által képviseltre. A lényeges eltérést az jelenti, hogy az 1950-es években a sztálini-szovjet modellnek egy az egyben történő bevezetéséről, a kommunista párt kultúráról vallott nézeteinek a terjesztéséről, iskolákban történő megtanítatásáról volt szó. Ugyanakkor a minisztériumi propaganda tevékenysége „technikailag” emlékeztet a két világháború közötti időszak tárcájának ténykedéseire is. Klebelsberg Kuno azonban egy-egy olimpiai győzelem, nemzetközi vívó-, tenis-, vízipóló- vagy másutt kivívott diadal kapcsán másban látta a „kis magyar nemzetre” terelődő nemzetközi figyelem értékét, mint mondjuk Révai József, futballválogatottunk európai – főként az angolok vagy a nyugat-németek ellen elért – sikerei esetében.

Az 1956-os forradalom rövid életű minisztériumaiban – közoktatásban és a népművelésben – nem véletlen, hogy a legelső feladatnak a kultúrát politikai propagandává süllyesztő tevékenységek megszüntetését és teljes felszámolását tekintették. Különösen nagy figyelmet fordítottak a tankönyvekre, melyek zöme nem a műveltség terjesztését, hanem az ideológia népszerűsítését szolgálta.

Az 1956-os forradalom leverése után a kommunista párt (MSZMP) továbbra is meghatározza a minisztérium szerepét és helyét. A szerkezet nem változik. A gazdasági, társadalmi problémákat azonban már nem a kultúra eszközeivel próbálják megoldani, jóllehet a tsz-ek szervezésében az agitátorokra (akiket Révai nagyon fontos kultúrmunkásoknak tekintett az ötvenes években, s többnyire akaratuktól függetlenül a néptanítók soraiból kerültek ki) továbbra is szükség volt.

A kulturális minisztérium már kevésbé él azokkal a túlzottan direkt és közvetlen módszerekkel a kultúra politikai-hatalmi eszközként való kezelésével, mint a korábbi évtizedekben.

A kommunista párt (MSZMP) a proletár-internacionalizmusra nevelést, a marxista-leninista – már nem a sztálini –, majd csupán marxista világnézet terjesztését azonban továbbra is döntő fontosságúnak tekinti. Ugyanakkor – és ez változást is jelent – a megtűrt polgári nézetek, értékek és áramlatok ellen – a párt útmutatásai alapján – már „csak” úgynevezett ideológiai harcot hirdet, eszköznek a vitát és meggyőzést tekinti. Persze ez sem minden esetben igaz, mert könyvek, folyóiratok vagy cikkek megjelenésének betiltásával, kutatók és művészek külföldre távozásának „felajánlásával” más eszközöket is alkalmaz a tárca.

Az 1970-es évek legvégétől, az 1980-as években a kultúrának propaganda-funkciókat is tulajdonító nézetek kezdenek háttérbe szorulni. Az a helyzet, amely bekövetkezett, abban sokkal nagyobb jelentősége volt a romjaiban is létező kulturális infrastruktúrának, amely lehetővé tette tudósaink, művészeink, oktatóink nyugat-európai kapcsolatainak a fenntartását, újraélesztését. Az úgynevezett fellazítás-fellazulás korszaka ez, amely kedvező térrénumokat kezdett teremteni a másként gondolkodók (kádári terminus) jelentkezéseihez, a szakmai érdekképviselések létrehozáshoz, az alulról induló kezdeményezések mozgalmakká terebélyesedéséhez, majd az 1990-es évek végén pártokká alakulásához.

Az 1990-es szabad választások időszakában, majd azt követő években a kultúra propagandafunkciói ismét megerősödni látszanak. Tapasztalható volt, hogy szinte valamennyi párt és vallási felekezet igyekszik önmagát kulturálisan is meghatározni, különféle kommunikációs intézmény/szervezet segítségével propagálni. Felerősödtek azok a nézetek, amelyek azt képviselik, hogy a kulturális hovatartozás egyben politikait is jelent. (Régióinkban egyébként különösen gyakran váltak az emberek ismétlődő szellemi besorolások áldozataivá.) *A választások után megalkuló kormányzati szinten is felvetődött olyan intézmény létrehozásának a gondolata, amelyik valamiféle nemzeti propagandaközpontként működne. A múltat a kommunizmus sem tudta végképp eltörölni, de a választásokon győztesek sem tudják feltámasztani!*

*A történelem tanulságai mutatják, hogy a kultúra nem állítható ideológiák, messianisztikus küldetéstudatok vagy különféle politikák (taktikák) szolgálatába büntetlenül. A kultúra – legyen az nemzeti és egyetemes – természetéből fakadóan autonóm és nyitott. Az autonómia jelzője és mértéke egy adott állam demokráciája, a nyitottság pedig a társadalom szabadságfoka.*

### Nyugat vs. Kelet...

*Magyarországon a törökök kiűzése után szinte észrevétlenül, a mindenkori realitásokra hivatkozó meggyökeresedett nézet szerint az országnak geopolitikai helyzete és fejlettségi színvonala miatt valamilyen hatalomhoz vagy nagyhatalomhoz*

*kapcsolódnia, de legalább orientálódnia szükséges, ha „meg akar maradni a népek tengerében”.*

A Habsburg-birodalomból részint kiszakadó és az Osztrák–Magyar Monarchiába szervesülő, az első világháború után függetlenné váló, ám a három hatalmi egyezményhez és ezáltal a német Harmadik Birodalomhoz kapcsolódó, a második világhégés utáni szovjet megszállás miatt Szovjetunióhoz kötődő, a Vörös Hadsereg kivonulását követően a nyugat-európai hatalmakhoz, vagyis az Észak Atlanti Szövetséghez közeledő ország helyzete jelzi azt az ambivalenciát, amely a magyar kulturális életben, jelesül a mindenkorai tárcák orientációiban is fellelhetőek.

A kiegyezést követően az Eötvös József által vezérelt kultusztárca szükség szerint fogalmazta meg azt a törekvését, amely *Magyarország népének műveltségét a fejlettebb nyugat-európai országokéhoz kívánta felzárkóztatni*. A miniszteri törekvés pozitívuma – többek között – abban rejlett, hogy mindezt az a „magyarnak maradni, de európai módon” szemlélet szötte át, amely a századfordulót követő időszakban eresztett gyökeret Bartók Béla, Kodály Zoltán és Lajtha László művészetében.

Száznolcva fokos „fordulat” következett be a „tárca” kulturális irányultságában a Tanácsköztársaság rövid időszakában. Nyugat-Európa helyett a cél Kelet, pontosabban Szovjet-Oroszország bolsevik kultúrája. Az úgynevezett forradalmi értékrend lesz a norma, melyet az új rendre éretlen társadalomban csak diktatórikus módszerek alkalmazásával lehet bevezetni. Lerombolni az emberiség szerves fejlődése útján megszületett egyetemes értékeket, hogy helyükbe a nemzetközi proletárkultúra „vívmányait” lehessen állítani.

A Tanácsköztársaságban történtek ellenhatásaként, a trianoni palotában hozott békeszerződés következtében, az 1920-as években másféle kulturális orientáció jelentkezett a VKM tevékenységében. Klebelsberg Kuno elhatárolódást hirdetett meg a Kelet felől érkező bolsevik – szavaival – „destrukciós kultúrától”, megfogalmazta a célt: *„nekünk létérdekünk, hogy kapcsolatunk Nyugattal minden körülmények között meglegyen”*. Klebelsberg nyugati orientációja másféle, mint a kiegyezés utáni, vagy a századfordulós minisztériumoké. Ehhez a másághoz az szolgáltatott alapot, hogy a Monarchia keretében Magyarország, jóllehet sokféle szálon kapcsolódott Nyugat-Európához, számos vonatkozásban azonban mégis „észrevétlenül maradt”, mi több, sok tekintetben „magunk sem láttuk egészen világosan az európai nagy szellemi és gazdasági áramlatokat”. A másféleség ugyanakkor irányultsági árnyalatokat is tartalmazott. Annak ellenére, hogy mindegyiket a trianoni békeszerződés felülvizsgálatának reménye szötte át, a kezdetben jelentkező angolszász, majd olasz – ehhez például Mátyás-korának felidézése szolgáltatott kulturális ideológiát –, végül a német orientáció mégiscsak eltérő kultúrkörök iránti vonzódást jeleztek. Kelettől, pontosabban Szovjet-Oroszországtól való elhatárolódás a nyugati kultúra „védőbástyája” szerep „felmelegítését” – gondoljunk a törökellenes harcok időszakának egyik ideológiájára –, felvállalását is jelentette.



*A második világháborút követő években (1944–49 között) a VKM kulturális orientációja a szabadság jegyében majdnem „semleges”. Nem véletlenül szabadművelődésnek nevezett időszakban a fasiszta ideológiához kötődő áramlatokon kívül a kultúra valamennyi, Európában létező értékrendszere megjelenik. Keresztury Dezső a „mérlegszerepet” hangsúlyozta: szakítani kell a nyugatra irányuló egyoldalú érdeklődéssel, mert komoly mód nyílik arra, hogy „keleti nagy szomszédunkkal” is felvehessük a kapcsolatot. A VKM orientációjában ugyanakkor a pártok erőteljes kulturális törekvései, főként a kommunista párt mind erőszakosabb kultúrpolitikája következtében lépésről lépésre elmozdulás, mindinkább valamiféle hátrálás észlelhető. Keresztury Dezső szerint főként Ortutay Gyula minisztersége idején kezdett gyökeret eresztetni az osztálykultúra felfogása, a marxizmus, amely segíti egységesíteni a nevelőmunkát, de már hivatkozások történnek Sztálin tanaira is. Mindez betudható a koalíciós kormányzás természetének, hiszen a kommunista párt is részese a hatalomnak. Az ok sokkal inkább az a mérhetetlenül nagy és kíméletlen politikai szorítás, kényszer, amely a Szovjetunióból nehezedett az országra.*

A tárca kulturális orientációjában 1949 után ismét „fordulat” következik. Nyugat helyett Kelet, pontosabban a Szovjetunió került a figyelem középpontjába. Elsősorban és alapvetően nem az orosz európai mértékű és léptékű irodalmi, képzőművészeti és más műfajokban létrehozott alkotásokról van szó, hanem az SZKP (Szovjetunió Kommunista Pártja) útmutatásaival kialakított *szocialistának nevezett, de sztálini ihletettségű kultúráról, pontosabban modelljéről, melyet – Révai József szavaival – a „nagy tanítómestertől” át kell venni, meg kell honosítani az országban.*

A célkitűzést a kommunista párt (MDP) vezérlésével működő minisztériumokkal, az úgynevezett „kulturális forradalom” meghirdetésével, diktatórikus módszerekkel akarta elérni. Igazi siker azonban nem következhetett be. A modell idegensége és talajtalansága miatt olyan kulturális és politikai ellenmozgások jelentkeztek, melyek jelentős szerepeket vállaltak az 1956. októberi forradalom előkészítésében és harcaiban. Az 1956. október 23. és november 4-e közötti időszak két minisztériumának csupán szándéknyilatkozatai és rendelkezései tudósíthattak arról, hogy a mérce ismét Nyugat-Európa.

Az 1957 és 1989/90 közötti időszakban a kulturális irányultságot alapvetően egy sajátos kettőzöttség jellemezte, amely fokozatosan alakult ki. Megmaradt a keleti, vagyis a szovjet, de jelentkezett egy nyugati is. Amíg a minisztérium szakmapolitikai deklarációi és rendelkezései a szocialista kultúra építésének fontosságát hirdették, hallgatólagosan „szemet hunytak” a különféle nyugati kulturális áramlatok jelentkezése fölött, melyek – támogatásban ugyan alig, vagy egyáltalán nem részesültek – másféle, polgári, felekezeti értékrendszereket vallottak. Ennek a kettőzöttségnek a kialakulásait, folyamatát jól tükrözi a Benke Valéria vezérelte minisztériumtól a Pozsgay Imre, majd Köpeczi Béla irányította tárcáig vezető időszak. Viszonylag pontosan követhető, hogy a szovjet kulturális minta miként veszít befolyásából a főhatóság szintjén. A jelenség tetten érhető, ha egy pillantást

vetünk a korabeli (1957–1988 közötti) időszak könyvkiadásának, színházi műsorainak, szakfolyóirati publikációinak, illetve a tudományos, művészeti, oktatási és közművelődési életünk hivatkozásainak alakulására. Glatz Ferenc minisztersége idején pedig hihetetlen gyorsasággal szűnnek meg azok a szervezeti egységek, melyek még utolsóként őrizték a sztálini kulturális szerkezet néhány elemét és fogalmazódott meg a cél: betagolódni Európába.

*Az 1990-es többpárti parlamenti választások után a tárca irányultsága szükségyszerűen megváltozott. Az eltelt negyven esztendőben ellenhatásként is, no meg az egyesülés és integráció előtt álló Európához – főként annak nyugati részéhez – való csatlakozás szándéka miatt a kulturális orientáció nem keleti irányultságú. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a 20. század utolsó évtizedébe lépő ország választásában az égtájak közti különbségek már nem az egymással ideológiailag, politikailag és társadalmilag eltérő berendezkedésű hatalmi konstellációk szembenállását jelentik, hanem a modernizáció nyugatias formációit és Keleten a fejlődésben visszamaradt volt Szovjetunió utódját, a Független Államok Szövetségét, de legfőképpen Oroszországot.*

### „Utakat jelző” példaképek

A mindenkori minisztériumok kulturális orientációinak áttekintésekor szükséges szólni két olyan vonulatról is, melyek hol nyíltan, máskor burkoltan, de mindig jelen voltak és hatottak. Az egyik a *múltunkhoz való viszonyt*, a másik a *népi-urbánus problematikát* jelenti. Szemléletes és tanulságos válaszokat kaphatunk az első kérdéskörre, ha áttekintjük a kiegyezéstől napjainkig terjedő időszak kultuszminisztereinek programbeszédeit, fontosabb nyilatkozatait és publikációit. *A múlt, régmúlt események és régen élt személyiségek felidézése általában erőmerítés, illetve általuk képviselt értékek megfoghatóvá tétele miatt volt szükség, de tekinthető a „társadalmi beágyazódásra törekvés” egyik eszközének is.*

Eötvös József parlamenti múltidézése elsősorban az általa vezetett 1848-as VKM-beli kezdeményezésekre szorítkozott. Hivatkozás ez a dicsőséges időkre, de tartalmazza állásfoglalását is. Az első Batthyány-kormány a király részéről legitimizált kabinet volt. Batthyány Lajos második kormányát már nem ismerte el az uralkodó, melyben Eötvös ugyancsak szerepelt, de a munkában nem vett részt, mert külföldre távozott, és csak a szabadságharc leverése után tért haza.

A századfordulóhoz közeledve módosulás történik. A forradalom és szabadságharc mellett mind nagyobb hangsúlyt kap ezeréves múltunk. Ennek lényeges oka talán abban fedezhető fel, hogy közeledik a millennium éve, amely ragyogó alkalmat kínál arra, hogy a tárca éljen az ebből fakadó lehetőségekkel (ennek tiszteletére számos kulturális intézmény létesül az ország területén), a másik okot az erősödő nemzetiségi törekvések szolgáltatják. Wlassics Gyula már nyíltan hivatkozik az ezeréves múltból fakadó elsőbbségre, az ebből is következő műveltségbeli fölényre.

A múltra és történelmi személyiségre hivatkozás reneszánsza a trianoni békeszerződés utáni Magyarországon kezdődött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal, módosulásokkal mind a mai napig tart. *A két világháború közti időszakban a történelmünkre történő apellálás egyben politikai állásfoglalást is jelentett.* Talán nem is található olyan klebelsbergi beszéd vagy nyilatkozat, amely nem történelmi indíttatású, amiben az is közrejátszhatott, hogy erősen vonzódott a történettudományokhoz. Sokat elárul a miniszter kulturális orientációjáról, ha számba vesszük azokat a személyiségeket, kiket különböző okokból, de példaképének tekintett. A névsort Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Ürményi József, Trefort Ágoston, Tisza István, Széchenyi István és Eötvös József alkotja. Mindegyiket, de főként ez utóbbi kettőt európeársége miatt tisztelte, mert tevékenységükkel kapcsolódni tudtak a kor európai eszmeáramlataihoz és a nemzet felemelkedését a kultúrában látták.

Hóman Bálint történészként foglalt helyet a kultuszminiszteri bársonyszékben, ami önmagáért beszél. Az pedig mindennél többet árul el róla, hogy – ha nem is tekintette példaképének – tisztelte elődjét, Klebelsberg Kunót. Számos alkalommal nyilatkozott is erről a nyilvánosság előtt és a szakmai körökben egyaránt.

Az említett miniszterek történelmi eseményeket és személyiségeket idéző szándékaitól mérhetetlen távolság választotta el a nyilas hatalomátvétellel a VKM élére juttatott Rajniss Ferencet, aki példaképének a náci Harmadik Német Birodalom propagandaminiszterét, J. Göbbelst tekintette.

A második világháború után a szabadművelődési korszak minisztereinek – Keresztury Dezső és bizonyos tekintetben Ortutay Gyula – múltidézése a két világháború közötti Magyarország politikai és kulturális életének, berendezkedésének kritikájában fogalmazódott meg. Ám amíg Keresztury Dezső elismerte a múlt oktatási rendszerének értékeit, hogy ebben a korszakban a tanárok kitűnő embereket is neveltek és sok tekintetben korszerűbbek voltak iskoláink, még a rokon típusú nyugat-európaiaktól, és nagyságokra hivatkozásai irodalmi életünkben valók (Móricz Zsigmond), addig Ortutay Gyula már élesen támadja a klebelsbergi és a hómani kultúrpolitikát. Személyiségekre történő hivatkozásai széles skálán mozognak, amely részint abból következhetett, hogy sokszor szóba hozza több európai ország oktatási törekvéseit, részint pedig tekintettel van a koalíciós pártok érzékenységre. Jóllehet mintha gyakrabban emlegette volna a baloldali nézeteket valló személyeket. Lukács György, József Attila, Földes Ferenc nevének említése mellett megtaláljuk beszédeiben Bessenyei György, Arany János, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Ady Endre és Petőfi Sándor nevét is. De ő az, aki felhívja a figyelmet a „korszerű és követendő nézeteket tartalmazó leninizmusra”, s elég gyakran idézi – szó szerint, és hivatkozások megjelölésével - J. V. Sztálint.

A kommunista párt, MDP hatalomra jutása utáni első, kezdeti időszakot Révai József népművelési miniszter nevével és tevékenységével lehet a leginkább bemutatni. Révai valósággal átírta a magyar nép kultúrtörténelmét, mégpedig az osztályharcok logikája alapján. A mindenkori uralkodó osztályok és az elnyomott



osztályok állnak egymással szemben. Ez utóbbiaknak létezik egy forradalmi vonulata, melynek története a magyar nép szabadságharcainak a története is. Ennek jegyében kerülnek értékelésre és megítélésre a múlt és jelen kulturális irányzatai és személyiségei. Így válik Petőfi Sándor világforradalmárrá, vagy Szentgyörgyi Albert, aki elmenekült a kommunista diktatúra elől, ártalmas kozmopolitává, az „amerikai imperializmus kiszolgálójává”.

Révai József meghirdeti a kulturális forradalmat, amelyik győzelemre viszi, egyeduralkodóvá teszi azt a szocialista kultúrát, amely a Szovjetunióban már totálisan megvalósult. A szocialista realizmuson, „tartalmában szocialista, formájában népies” alkotásokon kívül más irányzatnak nem lehet helye Magyarországon. A Révai-féle kultúrpolitika József Attila, Bartók Béla, Ady Endre nevét éppúgy kikezdi, mint Madách Imre vagy Derkovits Gyula alkotásait.

Révai nézeteitől és gyakorlatától nem sokban tér el Darvas József. Ő az, aki bevezeti az új személyzeti (káderező) politikát, szorgalmazza a szocialista nevelés és a szovjet tapasztalatok intenzívebb meghonosítását, létrehozza a szakértettség ügyosztályt, az ideológiai tárgyak és az orosz nyelv oktatásával foglalkozó szervezeti egységeket, és közreműködik az Oleg Kosevoj Ösztöndíjas Iskola megszervezésében. Ugyanakkor népi írónak vallva magát a közérthetőségre, az egyszerűsége, a realizmusra és a kollektivitásban való gondolkodás értékeire hivatkozva, nagymértékben hozzájárult a kultúra nyugati, polgári áramlatainak a visszaszorításához és vált ezáltal Révai József szövetségesevé.

Az 1953-as évtől, Nagy Imre újbóli politikai szereplésétől (Sztálin halála után) igen erőteljes törekvések törttek a felszínre és feszültek a kommunista párt (MDP) által vezérelt kulturális forradalomnak. Írók és művészek túlnyomó többségének a szerepe az 1956-os forradalomban közismert.

A kommunista párt (MSZMP) ismételt hatalomra kerülésével kezdődő második (1989/90-ig tartó) szakaszban (természetesen a Kádár-korszakot több, viszonylag jól elkülöníthető részre tagolhatjuk) munkálkodó miniszterek beszédeikben alapvetően három időszakra utaltak: *a két világháború közöttire, az ötvenes évekre és az 1956-os „ellenforradalomra”*. Mindhárom „megemésztetlen” volt és teherként nehezedett a tárcák irányítóira, ugyanakkor nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Valamennyi miniszter szükségét érezte, hogy kitérjen ezekre az időszakokra. Az említett időszakok tényeket sorakoztattak fel, melyek mércéket és tanulságokat jelentettek a kultúra valamennyi területén. A miniszterek állásfoglalásaikban vagy nyilatkozataikban 1957 után merev, később árnyaltabb az elhatárolódás, a szocialista kulturális vívmányok értékesebb voltának, magasabbrendűségének a deklarálása. Csupán az 1980-as évtized legvége, a nemzetközi és a hazai politikai helyzet alakulása teszi lehetővé Glatz Ferenc számára, hogy nyíltan példaképének vallhassa Klebelsberg Kunót, annak íróasztalát miniszteri dolgozószobájába vitethesse.

Az 1956-os forradalom bukását követő időszak minisztereinek személyiségekre történő hivatkozásaiban a kezdeti időszakban nagy szerepet kap K. Marx és

V. I. Lenin. Leginkább Kállai Gyula és Benke Valéria hivatkozott rájuk, pontosabban műveikre. Az 1970-es évek közepétől, főként az 1980-as évtizedtől a klasszikusokra utalások afféle „kötelező köröket” is kezdtek jelenteni, miközben gyakoriságuk csökken. Ebben számos ok játszhatott közre; egy bizonyos, a tárca vezetői mindinkább szakminiszterek akartak lenni, de legalább annak láttatására próbáltak törekedni. Ezzel is bizonygatva azt, hogy ők nem az MSZMP „fehérvázából, pártérdemből”, vagy „kispadra ültetés” miatt kerültek a minisztérium élére, hanem szaktudásuk következtében. Egy magát szakminiszternek tartó szakember esetében pedig nem szerencsés, ha politikusokra meg ideológusokra apellál. Megfigyelhető, hogy József Attila ebben az időszakban éli „fénykorát”. Nem hangozhatott el jelentősebb miniszteri beszéd vagy nyilatkozat nevének említése, vagy verseiből való idézés nélkül. (Csupán megjegyzésként: hogy ez így alakulhatott, abban Aczél György is nagy szerepet játszott, hiszen az általa kiemelt sorok továbbidézése szinte íratlan szabály volt.)

Pozsgay Imre beszédeiben – publicisztikája, politikai ténykedései és szakminiszteri, majd később a HNF főtitkársági időszakai között megvonható átmeneti különbségek ellenére – viszonylag következetesen hivatkozik Kölcsey Ferenc, Ady Endre, Móricz Zsigmond, József Attila, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Derkovits Gyula, Dési-Huber István, Radnóti Miklós és Bálint György munkásságára.

A miniszteri nyilatkozatokban mind gyakrabban hangzott el Eötvös József (báró nélkül) neve. Egyébként külön fejezetet érdemelne, hogy 1872 és 1993 között tevékenykedő kultuszminiszterek közül kik és miért idézték Eötvöst. Csupán nagy vonalakban, amikor Andrásy Gyula miniszterelnök felkérte Trefort Ágostont a kultuszminiszteri poszt betöltésére, a következőt válaszolta: „Nem tartom illőnek, hogy szegény Pepi (Eötvös beceneve volt) még ki nem hűlt miniszteri székébe én üljek.” Csak Pauler Gyula távozásával, aki a művelődésügyit az igazságügyi tárca vezetésére cserélte, engedett Trefort az ismételt felkérésnek. Említettük: Klebelsberg Kuno egyenesen példaképének tekintette Eötvöst. A második világháború utáni időszakokban elhangzik időnként, elsősorban a népoktatási törvényre hivatkozás kapcsán az „eötvösi mű”, de többnyire nevének említése nélkül. Köpeczi Béla az, aki valóságosan is hirdette: Eötvös Józsefet példaképének tekint. Eötvös József nevének és szellemének idézése tulajdonképpen a demokrácia és a progresszivitás eszménye melletti elkötelezettséget jelentette. Szükséges azonban azt is megjegyezni, hogy az állampárt idején az eötvösi kultúrpolitikával foglalkozás nem jelentett kockázatos vállalkozást sem a kutató, sem az idéző személyére nézve.

A tárcát az 1990-es szabad országgyűlési választások győztes pártja, a Magyar Demokrata Fórum kapja. A miniszter, Andrásfalvy Bertalan ugyancsak példaképének tekint Eötvös Józsefet. A tárca vezetőjének szellemi és szakmai törekvéseit pontosan kifejezi a „nemzeti” jelző gyakori használata, valamint Kodály Zoltánra, Fülep Lajosra és Győrffy Istvánra történő gyakori hivatkozása. Egyébként Andrásfalvy Bertalan miniszterségének kezdetén többször megemlítette Karácsony Sándor nevét, később viszont már nagyon ritkán, vagy egyáltalán

nem szerepelt beszédeiben a szabadművelődés nagy alakja. Mádl Ferenc Eötvös József mellett egy erdélyi személyiségre, Sütő Andrássra<sup>2</sup> hivatkozik az 1993/94-es tanévnyitó ünnepségen. A tárca kulturális orientációját a múlt sokkal nagyobb mértékben határozza meg, de másként is, mint az eltelt több mint negyven év során bármikor. A két világháború közötti időszakhoz, a kommunizmus évtizedeinek tanulságaihoz és az 1956-os forradalom kulturális valóságához való viszony ugyanis döntő fontosságú lesz abban, hogy milyen tartalmú értékeket vállalnak és visznek magukkal Nyugat-Európához fűző kapcsolatainkban.

A minisztériumok kulturális orientációját befolyásoló másik vonulat a népi-urbánus problematika, illetve megosztottság, amely nem csupán fejlődésünk megrekedtségéből, vagy a nyugati típusú polgári szerkezet és a régió társadalmi valóságából kialakult struktúra közti eltérésekből fakad. A vonulat – melynek összetevői között több szalon és számos síkon hol kisebb, hol meg nagyobb ütközésekre került sor, időnként kíméletlen harcok folytak, illetve mondvá csinált ellentétek feszültek – számos nehézséget idézett elő. A kiegyezéstől 1993-ig terjedő időszakban egymást követő társadalmi és politikai rendszerek mindenkor kulturális minisztériumaiban a népi-urbánus problematika mint valamiféle „rejtett dimenzió” – amely időnként durva nyíltsággá és terebélyesedett – mindig jelen volt és az adott politikai hatalom függvényében jelentkezett. Fricz Tamás 1997-ben megjelent munkájában arról értekezik, hogy *„»a népi-urbánus vita« 1988–1990-től jelentős mértékben formálta a magyar politikai tagoltságot, a pártok közötti, sőt a kormányzat–ellenzék viszonyt is. Történt ez annál is inkább, mert a rendszerváltás folyamatában a két legerősebb párt a vitában »érintett« MDF és az SZDSZ (Szabad Demokraták Szövetsége) volt, közöttük dőlt el az első szabad választás kimenetele, az, hogy mely politikai tábor alakíthat kormányt. Az MDF a népi írók mozgalmából bontakozott ki, míg az SZDSZ a demokratikus ellenzékéből, melynek meghatározó képviselői egyértelműen az urbánus gondolkodásmódot vallották magukénak. A népi-urbánus gyökerű, eredetileg kulturális ellentét ennek következtében a politikai megosztottság egyik meghatározó faktora lett, annál is inkább, hogy a népi eredetű oldal kormányra került, míg az urbánus vonulat ellenzékké, sőt, a legerősebb ellenzéki párt lett az SZDSZ; így az ellentét a hatalomért való küzdelem szintjére emelkedett.*

*Ez a folyamat 1994-től, az MSZP–SZDSZ-koalíció megalakulásával, illetve a FIDESZ (Fiatal Demokraták Szövetsége) konzervatív párttá válásával más formában, de folytatódott, és tart egészen napjainkig. Ekkortól arról beszélhetünk, hogy a két baloldali párt áll az ellentét egyik, míg a FIDESZ és a KDNP a másik oldalán. Ez a népi-urbánus vita második szakasza, amelyre sokkal pontosabb azt mondani, hogy egy ultraliberális értékrend ütközik meg a nemzeti értékrenddel. A népi-urbánus vita tehát részben átalakult, ám nem tűnt el, napjainkig meghatározó erővel alakítja a politikai, kulturális és közéletünket.”* (Fritz 1997:47–49)

2 Sütő András erdélyi magyar író (1927, Pusztakamarás – 2006, Budapest).

### Nevelési irányultságokról

Tovább árnyalható a minisztériumok kulturális orientációs „térképe”, ha pillantást vetünk arra, hogy az adott tárca vezetője milyen nevelési elvet/célt vallott, képviselt – akár politikai szempontok miatt – vagy helyezett előtérbe.

A 19. század második felétől, pontosabban a kiegyezéstől 1918-ig terjedő időszakban jól érzékelhető elmozdulás tapasztalható a kulturális nevelési törekvésekben. Az *egyetemes (európai) és a nemzeti értékek terjesztése* terén az Eötvös József nevével fémjelvezhető liberális felfogást a századforduló utáni évtizedben erőteljessé váló különféle *nacionalisztikus* formula váltja fel. Gondoljunk csak Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert, Lukács György, Apponyi Albert, Zichy János miniszterségének idejére.

Lovászy Márton rövid életű minisztériuma már hiába próbál kiegyezni a nemzetiségekkel a toleráns nevelési elvek hangoztatásával. A Tanácsköztársaság népbiztosságai a *proletár nemzetköziség kozmopolita* köntösét öltötte magára, és diktatórikus eszközök felhasználásával akar nevelni. Imre Sándor a *nemzetnevelés* mellett tör lándzsát, amely a trianoni békeszerződés után elveszítette érvényességét. Klebelsberg Kuno a *neonacionalizmusra* helyezi a hangsúlyt. Afféle történetpatológiai vizsgálódásai alapján eljutott három embertípushoz; passzívhoz a negatívhoz és a destruktívhoz. Az új típust pedig aktívnak, pozitívnak és produktívnek nevezte el. Hóman Bálint „lépést és léptéket vált”. A neonacionalizmust felcseréli a *nemzetnevelés* elvével (ez egyáltalában nem azonos Imre Sándor felfogásával), amely az osztályok fölött álló nemzeti szintézis megteremtését jelentette. Rajniss Ferenc (most függetlenül attól, hogy rövid ideig és csupán az ország kis részében) a *fasiszta embertípus* totális kialakítását hirdette meg. Keresztury Dezső a szabadművelődés, a *szabad személyiségfejlődés* mellett voksol. Révai József viszont egyenesen „pontokba szedi” a *kommunista embertípus* kritériumait, s meghatározza annak kialakulását elősegítő autoriter pedagógiai módszereket is.

Az 1956-os forradalom minisztériumainak alapvető nevelési elvét az állampolgári nevelés és a demokrácia terepének biztosítása jelentette. 1957-től 1988/89-ig a *szocialista, minden oldalúan, harmonikusan fejlett embertípus* kialakítását szorgalmazták a miniszterek. Glatz Ferenc *vállalja a kultúra és a nevelés pluralizmusát*. Nemcsak elfogadja, de segíti is a sokféleség és a másság intézményesülését.

Az 1990-es parlamenti választások után a tárca vezetője, Andrásfalvy Bertalan elsősorban a *népi-nemzeti és keresztényi (vallás-erkölcsi)* értékekre figyelő s épülő nemzeti erkölcsös nevelési elvre helyezi a hangsúlyt, szorgalmazza az úgynevezett nemzeti alaptanterv kidolgozását. (Egyébként 1989-től a csaknem fél évszázados „nép” jelző használata után az internacionalista kurzust követően – a nemzet öntudatra ébresztésében, erősítésében a határokon túl élő magyarság támogatására hangsúlyos igényként jelentkezett a nemzeti jelző a különféle szervezetek elnevezésében és a piros-fehér-zöld trikolor azok vizuális megjelenítésében.) A jogtudós Mádl Ferenc miniszter viszont a nevelésben a *jogilag is megfogalmazott keretek között létező szabadságot* tekinti lényegesnek.

Magyarországon a nevelés (mint felnőtteket alakító, pedagógiai ténykedéseket jelző) nem tartozik a legnépszerűbb kifejezések és cselekvések közé. Az első világháborút követő Tanácsköztársaság törekvései, majd a trianoni békeszerződés utáni időszakban az egyharmadára zsugorított országban élő és a határainkon túlra szakadt-rekedt több milliós magyarság alakításai, az 1944–1949 közötti időszak viszonylag szabad nevelését követő ötvenes évek „táborai”, a Kádár-korszak „szocialista hintapolitikája” mindig az *átnevelések sorozatát is jelentették*.

A nevelői koncepciókkal szembeni tudatos (tudatalatti) ellenállás – történjék az intézményes keretek vagy szélesebb társadalmi formációk szintjén – oly mély gyökeret eresztett, amelyet egyhamar nem lehet még oly termékeny talajba átültetve sem európaivá nemesíteni.

### A miniszterek demokráciái

Demokrácia! Talán ez a szó hangzott el leggyakrabban és legalább annyiszor indulatoktól is fűtötten Magyarországon a kiegyezéstől napjainkig. Szinte valamennyi kultuszminiszter, amikor elfoglalta a bársonyszéket, egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy kifejtse nézetét közvetlenül vagy áttételesen a demokráciáról, illetve a kulturális demokráciával kapcsolatban. Mert két dologról van szó: a demokráciáról és a kulturális demokráciáról. A demokrácia egybeeshet a kulturális demokráciával, mi több, szorosan összefüggnek egymással, de nem azonosak.

A demokráciafelfogások közötti különbségeket talán azzal lehet érzékeltetni a legjobban, ha áttekintjük, hogy mit vallottak miniszterek a *demokratizálásról és a demokratizálódásról*.

Eötvös József, amikor előterjesztette a népoktatási törvénytervezetét, abból indult ki – többek között –, hogy egy alkotmányos országban a tanszabadság magának az államnak az alapelveiből következik, azért nem kell félni attól, hogy akik az államtól függetlenül népneveléssel foglalkoznak, az alkotmánytól eltérő irányt vesznek fel. Kétségtelen – fejtegette hosszasan –, hogy a tanszabadsággal vissza lehet élni éppúgy, mint a sajtószabadsággal, ezért van szükség az állami felügyeletre, de mert visszaélések történhetnek a tanszabadsággal, még nem kell a szabadságot támadni.

Eötvös figyelmét nem kerülte el az a társadalmi erő, amely Magyarországon jelentős szerepet vállalt a kulturális infrastruktúra építésében. Tekintettel kellett lennie a társadalom kultúrát demokratizáló törekvéseire (szándékaira), amikor a maga által is kezdeményezett népoktatási törvénytervezetével a demokratizálást szorgalmazta. Eötvös József koncepcióját bátran nevezhetjük olyan kulturális modellnek, melyben hangsúlyozottan volt jelen a *szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség. Mindezt átszötte az eötvösi liberalizmus, melynek lényege abban foglalható össze, hogy a kor uralkodó eszméit abban az alakzatban telepítette Magyarországra, ahogyan azokat a magyar nemzet akkori állapota elbírta. Oly módon kötötte a hazai kulturális életet a nagy európai áramlatokhoz, hogy reformjai a konzervatív tényezőkhöz szemben áthidalhatatlan szakadást idéztek volna elő*.



A modell mindvégig megmaradt a dualizmus kori Magyarországon. Amennyiben támadtak is feszültségek, azok többsége politikai természetű volt, illetve a századforduló időszakában nemzetiségi eredetű. Az előzőre jó példa az 1907-es Pécsi Szabadtanítási Kongresszus, ahol éppen Eötvös által is jelzett probléma fogalmazódott meg. Az állam elsősorban nem azért törekedett részt venni a szabadtanításban, hogy azt felügyelje, jóllehet ezen a kongresszuson erőteljesen megmutatkoztak azok a nézetek, melyek Klebelsberg Kuno szavaival „Károlyi–Kun-féle silány zendüléshez vezettek”, hanem azért, mert a maga eszközeivel, ezen a téren is, kapcsolódni kívánt a kultúra demokratizálódásához.

Az 1800-as évtized végén, a századforduló utáni években jelentkező nemzetiségi problémák mind nagyobb, s egyre inkább megoldhatatlan feszültségeket idéztek elő. A *kultúrát felülről, vagyis államilag demokratizáló törekvések* – amelyek Trefort Ágoston idejében jelentős építkezésekben öltöttek testet, amely során nagy figyelem fordult a magyar határőrvidékek iskolai szükségleteinek kielégítésére – nem azért sértették a nemzetiségek kulturális demokráciáját, mert iskolákat kaptak, hanem mert azokban magyarosító törekvésekkel találkoztak. Ismét Klebelsberg Kuno miniszterre szükséges hivatkozni, aki szerint a „rendelkezések – mármint a magyarosítók – többnyire papíron maradtak”. Wlassics Gyula, aki ugyancsak szorgalmazta a kultúra felülről történő demokratizálását, melyhez az állam legfelső szerveinek, a törvényhozásnak és a kormánzatnak szükséges biztosítani a feltételeket, pontosan látta azt is, hogy a „politikai eszközök nem csodatevő erők”. *A kultúra a szellemi szabadság területe, ahol nem lehet védővámokat felállítani.*

Apponyi Albert is hiába kezdeményezi, hogy a nem magyar tannyelvű iskola tanítója csak akkor kaphat fizetésemelést, ha kötelezően tanítja a magyar nyelvet, vagyis elfogadja a VKM tantervét. A kultúra felülről történő demokratizálása sem a politikai demokráciának, sem az alulról, ebben az esetben a nemzetiségek részéről kulturális demokratizálódási törekvéseknek nem felelt meg. A dualizmus kori modell a századforduló idején már igencsak omladozik, részben a nemzetiségi probléma „magyaros megoldási” elvének túlhangsúlyozása, azaz az erősödő magyar nacionalizmus, részben az egyenlőség demokratikus elvének súlyosbodó korlátozása miatt.

A Tanácsköztársaság a politikai demokráciáról és a kulturális demokráciáról vallott nézetei viszont olyan folyamatokat indítottak (és valósítottak volna meg), melyek csak felülről, egy *szűk, messzainisztikus küldetéstudatú csoport által a kultúrát ideológiának tekintő törekvések bevezetésére irányult.* A mindent állami keretek közé szorító politika, melyet a Magyar Kommunista Párt (MKP) társadalmasításnak, a nép tulajdonába vételének nevezett, fejletlennek (és tudatlannak), a *szocialista demokráciára éretlennek tartotta a népet, s ezért diktatórikus „átnevelő” eszközökhöz folyamodott.*

A kiegyezés és a forradalmak között eltelt, liberális világnak is jelzett szakasz, valamint a forrongások, különösképpen a Tanácsköztársaság szélsőbaloldali

törekvései arra a tanulságra figyelmeztettek, hogy az Eötvös-féle modellt mindenképpen szükséges továbbfejleszteni, az adottságokhoz igazítani. Újra napirendi kérdéssé vált a feladat, hogy kontaktust kell teremteni Európával, melyet a századforduló táján a magyar államférfiak elveszítettek, a világháborúban vesztes ország elveszített.

Az 1920-as évek minisztere, Klebelsberg Kuno makacs rendszerességgel hangoztatta: „*politikai demokráciát kulturális demokráciával lehet és kell előkészíteni*”. Másként fogalmazva a gróf arról beszélt, hogy a kultúrának állami, központi erőforrásokból származó demokratizálására van szüksége. Klebelsberg intézkedéseiben jóllehet nagy hangsúlyt kaptak a kezdeményezések társadalmi támogatottságai – legyen az kutatóintézet létesítése vagy népiskolák létrehozása –, alapvetően mégis a központi akcióprogramok képezik és biztosítják a demokratizálási törekvéseket. Hóman Bálint a kulturális élet állami támogatását az 1930-as években már kevésbé anyagilag, sokkal inkább tartalmi szempontok alapján fejleszti, bővíti, vagyis demokratizálja.

A két miniszter felfogása, ha számos vonatkozásban különbözött is egymástól, egy alapvető téren mégis közös volt. Mindkettő *a korlátlan szabadság és a korlátlan diktatúra közötti középutat próbálta – ha arányaiban másként is – követni, hangoztatva, hogy a demokráciát csak a gazdag országok engedhetik meg maguknak*. A kultuszminisztériumok ebben az időszakban vezető, sőt talán uralkodó, de nem monopol szerepet töltek be. A tárcák nem törekedtek arra, hogy állami alávetésnek tegyenek ki minden autonóm kulturális szervezetet, mi több, megfosszák azokat identitásuktól. A két világháború közötti időszak egy új és főként másfajta eötvösi modellt hozott létre, mint amilyen a dualizmus kori Magyarországon létezett.

Az államilag kezdeményezett és kondicionált fejlesztés mellett – igaz – meghatározott társadalmi-politikai keretek között létezhetek és formálódhattak különféle demokratizálódási folyamatok is. Szemléleti hasonlóságukat egyetlen tényező jellemezte: az elcsatolt területek visszaszerzése, a trianoni békeszerződés igazságtalan voltának hangsúlyozása. Aligha tekinthető véletlennek, hogy éppen ebben az időszakban erősödött fel az úgynevezett Szent István-i gondolat, amely valószínűleg a Karolingoktól származott: soknemzetiségű ország az erős ország, amely aztán sokkal később, az 1990-es parlamenti választások utáni időben úgy interpretálódott, hogy sokféle értékkel bíró ország, a többféle értékrendszert valló társadalom képezheti az igazán stabil erőt.

Amennyiben röviden és tömören kívánjuk összefoglalni, hogy 1944 és 1948/49 között mi jellemezte a demokráciát és főként a kulturális demokratizmust Magyarországon, akkor azt mondhatjuk, hogy a sokszínűsége való törekvés, ami egyben az áramlatok egymás ellen folytatott politikai küzdelmeit is jelentette. Mi sem támaszthatja ezt alá jobban, mint az, hogy szinte valamennyi politikai párt kultúracsoporthal, például népitáncegyüttessel rendelkezett, még egy Tápé (Csongrád megye) nagyságrendű község esetében is. (Szükséges megjegyezni, hogy Keresztury

Dezső, Ortutay Gyula – formailag – legalább annyira „demokráciára akarta nevelni a népet”, mint Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint.)

Az államforma demokráciaszerkezete és -tartalma 1949 után gyökeresen más, mint a dualizmusban a két világháború között, vagy a koalíciós időszakban. A „monarchia”, majd „király nélküli királyság”, „köztársaság” helyett „megalakult a népköztársaság”, amelynek vezető ereje az „élcsoport”, a kommunista párt, az új elit lett. A privilégiumot az 1949-ben hozott és elfogadott Alkotmány is rögzítette. Az államosított kulturális intézmények olyan értékrendszer terjesztésébe kezdtek, melyek nem egy belső, nemzeti hagyományainktól és fejlődésünktől meghatározott, hanem Szovjetunióból importált, bürokratikus modellből következett. A kultúra valóságos nyilvánossága helyett látszatnyilvánosság jött létre. Szigorúan elvált a „lét” és a „legyen”. Tápot kaptak azok a nézetek, melyek azt hangoztatták, hogy a szocialista társadalmon belül nem a jó és a rossz, a haladó és a visszahúzó erők között feszülnek problémák, hanem pusztán a jó és a jobb között. Az ötvenes években ugyanis politikai érdekké vált, hogy megvalósultnak, valóságosnak látszék a normatív szinten megfogalmazott cél- és értékrendszer.

Ebben az időszakban *erősödik fel és mutatkozik meg az a törekvés, amely a tömegek felvilágosítását tűzte ki célul, a művelődésből eddig kirekesztődött rétegekhez el kell juttatni a kulturális értékeket.* A kultúrpolitika célja a kultúrához való hozzájutás lehetőségének a biztosítása mindenki számára. A pártállami tulajdonba vett kulturális szervezetek, intézmények azonban mindenki számára egyforma tartalmakat, uniformizált kulturális értékeket közvetítettek. *A tömegkultúrának egy olyan változata jelent meg és intézményesült, amely a nyugati társadalmakban is jelentkezett, de nem diktatórikus, hanem demokratikus keretek között.*

Az ötvenes évek kulturális demokráciája (a kultúra értékeit minél szélesebb rétegekhez eljuttatás szándéka) a „kulturális forradalom” meghirdetésében öltött testet. Révai József törekvése némileg emlékeztet a klebelsbergire. Klebelsberg népiskola-építési programja és az iskolán kívüli népművelés-politikája hangsúlyozta a kultúra olyan demokratizálását, amely fontos feladatának tekintette az analfabétizmus felszámolását. A törekvés a Rákosi-korszakban is jelentkezett, ám tartalmát és irányultságát tekintve jelentősen különbözik is tőle. Az eltéréseket nemcsak ideológiai szempontok jelentik, vagy a terjesztett értékek közti eltérések, hanem a közvetítési módok is.

Az 1956-os forradalom demokratikus és egyúttal szocialista jellegű antitotalitárius felkelés a kulturális demokrácia mellett tört lándzsát. Irányultságát tekintve alulról induló, önszerveződés alapján, tartalmát nézve oroszosító és sablonosító hatásoktól mentes, plurális szerkezetű kulturális életet képzelt el, amely egyetemes európai és nemzeti értékek mentén szerveződik. A forradalom leverése utáni időszak miniszterei a *szocialista demokratizmus* jegyében próbálják értelmezni a tárca feladatait és tevékenységeit. A szocializmuson van a hangsúly, alapvetően ennek az eszménynek rendelődik alá minden. *Az 1980-as évektől azonban egyre határozottabban fogalmazódott meg: mitől szocialista a demokrácia, a kultú-*



*ra vagy egy brigád?* A nyilvánosság előtt elsőként Pozsgay Imre fogalmazza kérdésé, hogy a szocialista szellemiségű alkotások támogatása mint szépen hangzó elv követelményének egy államigazgatási szervezet hogyan tud megfelelni? A kérdésre megpróbál válaszolni. A válaszból nem a minisztérium eszköztelensége miatt érződik elbizonytalanodás. A rendszer kulturális demokrácia-értelmezésében egészen az 1970-es évek végéig gyakorta hangoztatott „kulturális forradalom program” mindinkább értelmetlenné, kiüresedett fikcióvá vált. Ebben a korszakban a kulturális demokrácia „térkép”-en a népművelés, közművelődés, oktatás-közoktatás fogalomváltások az „alulról”, társadalmi szintről induló tevékenységek „színeit” hivatottak jelezni. Gyakorlatban azonban a központilag meghatározott kulturális értékek intenzív terjesztése, „demokratizálása” a cél, méghozzá a spontaneitás látszatának a fenntartásával.

Az 1980-as évtized vége felé az egymást váltó miniszterek, Köpeczi Béla, Czibere Tibor, majd Glatz Ferenc kulturális területeken tanúsított megnyilvánulásaiban a *szocialista demokrácia kifejezés helyett egyre gyakrabban hangzik el a demokratikus szocializmus terminológia*. Az elnevezés nem csupán játék a szavakkal, illetve azok sorrendjével. Azt próbálja jelezni, hogy a létező politikai rendszer és gazdasági struktúra megjavítható. (Megfigyelhető egyébként, hogy a „reformálható” szóval az 1980-as évtized legvégén már csak elvétve találkozni. Ismét – más környezetben – csak 1993-ban tűnik fel ez a kifejezés az újságok hasábjain.) Mint az 1956-os forradalom leverése után, ismét előkerül az érv, mely szerint az elv jó, csak a kivitelezéssel, a gyakorlattal volt/van a baj.

Az érveléshez megpróbálják néhányan felhasználni – Pozsgay Imre nyilvános bejelentését követően – az 1956-os forradalom újraértékelését is. A publikációk és nyilatkozatok gyakorta kitérnek arra, hogy egy *emberarcú szocializmusért* – ezt a kifejezést egyébként Alexander Dubček, a CSKP KB (Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága) titkára, az 1968-as Prágai Tavasz reformkommunista vezetője említette először – robbant ki Magyarországon is a fegyveres felkelés. Nagy Imre kommunista maradt, a szocializmust akarta megreformálni.

Hogy a fennálló politikai-gazdasági és társadalmi struktúrát a demokratikus szocializmussal, mint a demokráciának egy újabb „szocialista változatával” sem lehet megjavítani – viszonylag gyorsan kiderült és lekerült a napirendről. A Köztársaság kikiáltásával (1989. október 23.) pedig valóságos pont került a vita végére kulturális téren is. Mindez érzékelhető volt Glatz Ferenc 1989. év végétől 1990 májusáig bezárólag közzétett nyilatkozataiban. *A társadalom mindenféle jelzőktől mentes parlamenti demokráciát akart*. Az 1990-es szabad, többpárti országgyűlési, majd a helyhatósági választások során a szocializmusra és a szocialistának nevezett több mint negyven év „eredményeire” adott NEM ezt egyértelművé tette.

A kulturális demokrácia kapcsán nem kerülhető meg a Kádár-korszak egyik jellemzőjének, az úgynevezett három „T” (Támogatás, Tűrés, Tiltás) említése, amely jelentős szerepet játszott a kulturális élet alakulásában, sokszor a hatalom szándéka és akarata ellenére is. A kultúrpolitikai döntés születésében – Aczél Györgyön

kívül – számos politikus, többek között Köpeczi Béla is szerepet játszott. Az 1956-os forradalom utáni váltás során a kommunista párt (MSZMP) meghirdette a marxizmus-leninizmus hegemoniáját (már nem a monopóliumát, mint az 1950-es években), ami azt jelentette, hogy a kulturális életben a „nem szocialista értékek” is megjelenhettek. Ilku Pál miniszter szavaival, támogatásra elsősorban a „szocialista eszmeiségű alkotások részesülhetnek”. Másféle irányzatokkal szemben a „marxizmus-leninizmus eszmei fegyverével” szükséges harcolni. A három „T” demokratikusabb felfogást jelentett Révai József nézeteihez mérten, ha árnyalatilag is, de különbségeket tett Darvas József, Kállai Gyula és Benke Valéria kultúrpolitikai között is.

A három „T” alkalmazása a mindennapokban általános és helyenkénti konkrétságának, vagy mint módszernek és szemléletnek az elemzése külön kötetet igényelne. Témánk szempontjából azonban a „tűrés” kategóriáját azért szükséges megemlíteni, mert a hatalom és a minisztérium szándéka ellenére olyan kulturális alkotások létrejöttét, közvetítését, progresszív, öntevékeny közösségek kialakulását is lehetővé tette, amely jó alapokat teremtett, kereteket szolgáltatott a kultúrában (az oktatás, a művészetek, a közművelődés és a tudomány területein) az ellenzéki-ség megjelenéséhez, majd az 1980-as évtized vége felé a különféle politikai törekvések (pl. az MDF) intézményesüléséhez. Természetesen az 1957 és 1989 közötti időszak kulturális demokráciájának objektív „térképét” akkor lehetne elkészíteni, ha áttekintենk, hogy a „tiltás” milyen károkat idézett elő a magyar kulturális életben. A három „T” a rendszerváltás előtti egy-két évben szűnt meg teljesen, látványosan Glatz Ferenc minisztersége idején, aki egyetlen tollvonással felszámolta a tárcán belül működő „cenzúrahivatalt” és szemléletet.

Az 1990-es szabad parlamenti, majd a helyhatósági választásokat követően kialakuló demokratikus szervezetek jellege, tartalma és irányultsága sok (gyakorta heves) vitát váltott ki. Nem maradt érintetlen az Andrásfalvy Bertalan vagy Mádl Ferenc által irányított tárca sem. Áttételesen, viszonylag mégis pontosan fogalmazott Andrásfalvy, amikor arról beszélt, miként értelmezi a kulturális demokráciát. *A miniszter a korábbi időszak kizárólagosságra törekvése helyett a nagyobb nyilvánosságra és „polifóniára” helyezte a hangsúlyt, miközben maga is vallja, hogy a kulturális élet támogatásából nem vonulhat ki teljesen az új állam.* A tárca vezetőjének nézete tartalmazott még egy lényeges szempontot; Andrásfalvy Bertalan a *kulturális demokrácia érvényességi körébe tartozónak vallja a trianoni békeszerződés következtében a jelenlegi határainkon túl és a világ különböző pontjain élő magyar kisebbségeket is.*

A tárca „polifonikus” szerkezetűnek nevezett kulturális demokrácia megformálása érdekében igyekszik lebontani a korábbi évtizedekben kialakított monolitikus struktúrákat. Hóman Bálint időszakára emlékeztető struktúrák kialakításával (sőt az 1950-es évekre emlékeztető módszerek alkalmazásával) próbál befolyást gyakorolni az átalakuló kulturális élet valamennyi területére. A környező országokban élő magyar kisebbségek kulturális autonómiájának

elősegítésére pedig ismét „fel kívánja élesztetni” azt az infrastruktúrát, amelyik a két világháború közötti időszakban képes volt fenntartani és kondicionálni a történelmi Magyarország szellemi és kulturális egységét.

A miniszteri székben Andrásfalvy Bertalant felváltó, Nyugat-Európa irányában az elődjénél határozottabb nyitást képviselő Mádl Ferenc szerint a szabadság elve nemcsak a demokráciának az oktatásban történő tükröztetését, megjelenítését jelenti, hanem egy európai mértékű, liberálisnak mondható toleranciát is: a más-ság elismerését és plurális tiszteletét. Mádl Ferenc minisztersége idején elfogadott törvények viszont a gyakorlatban mást mutatnak. Például a Köznevelési Törvény – jöllehet a miniszter Eötvöst idézi – egyáltalán nem tartalmazza azt a minimumot, amely azt jelentené, hogy ahol csak egy iskola létezik, annak világának kell lennie, másként csorbul a lelkiismereti szabadság. Mádl az oktatás szabadságán nem a nézetek sokféleségét érti, hanem a mindenféle ideológiától mentes tanári magatartást.

*A kormányzati, illetve minisztériumi törekvések – megítélésünk szerint – azért váltott ki részben az ellenzéki pártok, részben tágabb szakmai és állampolgári körökben is ellenérzéseket, mert az állami beavatkozás felerősödése árthat a kulturális szervezetek – elsősorban az oktatási intézmények – autonómiájának. Célszerűnek mutatkozna visszatérni ahhoz a demokratikus „eötvösi modellhez”, amely vitathatatlan eredményeket ért el nemcsak határainkon belül és azokon kívül is, de úgy, hogy nacionalizmustól és kirekesztéstől mentesen tudott európai maradni.*

### Kulturális önértékelésről

Amikor szűkebb vagy tágabb körben szóba kerül, hogy mi, magyarok mekkora helyet töltünk be és milyen szerepet játszunk az egyetemes és európai kultúrában, akkor gyakorta hivatkozunk arra, hogy országunk kicsinysége ellenére és népességünk lélekszámahoz viszonyítva „kulturális nagyhatalomnak” számítunk. Sorolni kezdjük eredményeinket és mindazokat, melyekkel, illetve akikkel jelentős mértékben gazdagítottuk kontinensünk és a nagyvilág értékrendjét. Statisztikákra hivatkozunk, melyekkel bizonyítjuk, hogy a világ a „kulturális nagyhatalmak” között tart számon bennünket.

A kultúra társadalmi életünk mindennapjaiban, létezésünk territóriumában, identitásunk erősítésében mindenkoron nagyobb hatást gyakorolt, mint azt az első pillanatban érzékelhetjük. A kulturális önértékelésünk problematikájának bogozásához kiindulópontként szolgáló nézet a két világháború közötti időszakban fogalmazódott meg. A „kis nép, nagy kultúra”, amely számos variációban hangzott el a korabeli miniszteri beszédekben, vagy olvasható volt számos publikációban, gyorsan teret hódított a magyar társadalom valamennyi rétegében. Meghonosodását általában a trianoni békeszerződés utáni állapotokkal magyarázzák, jöllehet már a Monarchia időszakában is jelentkezett az ún. „kultúrfő-lény” elmélet, a kultúrának egy olyan vélt magasabb foka, amely más népekkel,

nemzetekkel szemben került hangoztatásra. Csáky Albin kultuszminiszter „*a magyar állam kulturális missziójáról*” beszélt. Wlassics Gyula már *a magyar művelődés felsőbbbbségét hangoztatta*.

Amennyiben pillantást vetünk a történelmi Magyarország 1910-es népszámlálás szerinti anyanyelvi-nemzetiségi térképére, látható, hogy a magyarság által lakott területek miként aránylanak azokhoz a részekhez, amelyeken nemzetiségek élnek. A Monarchia dualista szerkezetéből következően Magyarország vezető szerepre tett szert, és szükségszerűen jelentkeztek azok az ideológiák, amelyek e szerep betöltéséhez illettek vagy szükségesek voltak. (Ezek közé tartozott a kultúra, a művelődés is. Demonstratív kifejeződése volt – többek között – a millenniumi kiállítás.) Függetlenül attól, hogy a magyarság tényleges műveltségbeli szintje magasabban állt-e, vagy nem a különféle nemzetiségeiktől, a „kulturáltabbságnak” (1920-as évek jellemző szóhasználat) valamiféle kisajátítására került sor. Adódtak különbségek a magyarok és a nemzetiségek között, melyek kulturális és fejlődésbeli eltérésekből származtak, de ezek nem voltak igazán jelentősek. A különbségeket (inkább a másságokat) azonban érzékeltetni kellett és bizonyítani, hogy *a nyugati műveltség keleti és déli határa ott húzódik, ahol a magyarok lakta területek véget érnek*.

A magyarság „kulturáltabbsága” a Tanácsköztársaság idején politikai szinten került megfogalmazásra. Az országban azért jöhetett létre a világon másodikként a proletárdiktatúra, mert a kulturális fejlettség szintje lehetővé tette, a kultúra köztulajdonba vételét követően pedig tovább növelhető a társadalom szocialistává alakítása – sugallta Kun Béla szinte valamennyi megnyilvánulása, vagy a közoktatásügyi népbiztosságok tevékenysége.

Az első világháborút lezáró döntést követően a 93 ezer négyzetkilométernyi ország már nem birodalom. Megmaradt viszont a birodalmiság tudata. A trianoni palotában hozott döntés miatt felerősödött az igazságtalanul elcsatolt magyarlakta területek miatt érzett keserűség. Apponyi Albert, Klebelsberg Kuno, Karafiáth Jenő vagy Hóman Bálint szerint az a nép, amelyik olyan kultúrával rendelkezik, mint a magyar, méltatlanul került olyan helyzetbe, melybe a békediktátum kényszerítette. *A „kis nép, nagy kultúra” jelszó a lakosság valamennyi rétegében (politikai pártoktól is függetlenül) és társadalmi színterén egységesítő hatást fejtett ki*. A két világháború közti időszak kulturális programját is tartalmazó és kifejező szlogen felerősítette az identitás érzését is.

A „kulturális felsőbbrendűség” szemlélete burkoltan, de megmaradt és különböző „alakzatokban” interpretálódott a második világháború utáni időszakokban is. A háború vesztesei közé tartozó Magyarország egyetlen kapaszkodóját, támaszát a kultúrában elfoglalt előkelő helyére történő hivatkozásokban véli megtalálni. A kommunista párt (MDP) hatalomra kerülését követően, az úgynevezett ötvenes években a „kis nép nagy kultúra” ha nem is ebben a formában, de továbbra is jelen van kulturális önértékelésünkben. Tartalma és megjelenése szükségszerűen módosult. A rendkívüli tudományos és kulturális eredmények

(a liszenkói-modell adaptálása, a nehézipar fejlesztése, a kokszagiz/gumipitypangyapot és narancs termesztése stb.), a különféle sportok (különösen az „aranycsapat” sikerei) révén elért nemzetközi eredmények, mint a szocializmust építő kis nép „világgraszoló” teljesítményeként öltött testet Révai József népművelési miniszter beszédeiben.

Az 1956-os forradalom leverését követő időszakban is nyomon követhető a kulturális nagyhatalmiság tudatának a fenntartása, vagy legalábbis érzetének erősítése. Íróink, költőink, zeneszerzőink a „világkultúrában” elfoglalt helyére és szerepére, illetve tudományos életünk európai mértékkel mérhető teljesítményeire történő hivatkozásokban, olimpiai aranyérmeink számára, sportolóink világversenyeken elért helyezéseire gyakorta utaló miniszteri nyilatkozatokban mutatkozott meg.

Az 1989/90-ben Kelet-Európában bekövetkezett rendszerváltásban Magyarország politikai szerepe sok tekintetben kiemelkedő volt. Hogy ez így alakulhatott, többen a következőben találtak magyarázatot: a környező szocialista országokéval szemben, Magyarország „liberálisabb” kulturális szerkezete (elsősorban a művészeti és a tudományos) ideológiai gátak és politikai tiltások ellenére is képes volt megőrizni, illetve befogadni az európai kultúra értékeinek és különböző áramlatainak jelentős részét.

Az 1990-es szabad, többpárti választások utáni időszakban a „kis nép, nagy kultúra” önértékelés alapvetően és elsősorban politikai rendszerváltás tökéjeként jelentkezett. Tetten érhető ez, ha összesítenénk politikusaink azon nyilatkozatait, amelyekben arra hivatkoznak: a kicsiny Magyarországot mennyire pozitívan ítélik meg Nyugaton vagy az Egyesült Államokban. A volt szocialista országok közül a magyarokat tartják a leginkább esélyesnek arra, hogy viszonylag nagyobb „zökkenőtől” mentesen felzárkózzanak a fejlett nyugati világhoz – hangzott el gyakorta a politikusok nyilatkozataiban.

A rendszerváltás utáni években a „kis nép, nagy kultúra” önértékelés ugyanakkor keserű igazságot is tartalmazott. A társadalom „szürkeállománya igencsak megcsappant”, számos tudós, művész külföldre távozott – mint politikai mód-szerváltásaink során oly gyakran – ami igazolja kultúránk konvertibilitását. De milyen áron!? Az 1996-ban megrendezésre kerülő világkiállításért folytatott hazai csatározások során elhangzott indokok között is kimondatlanul ott volt a „kis nép, nagy kultúra” demonstrálására való törekvés. A kiállítás ragyogó és egyszerű alkalmat kínál erre – kicsit hasonlóan, mint a helsinki folyamat részeként 1985-ben Budapesten megrendezett Kulturális Fórum. A rendezvényt Köpeczi Béla többek között a magyar kultúra nemzetközi elismerése miatt tartotta értékesnek. A miniszter szerint Magyarország ismételtlen bebizonyította, hogy kulturális (nagy)hatalom. A magát makacsul tartó „kis nép, nagy kultúra” jelenség azonban magában rejtje annak a veszélyét, felszínre hozhatja azt a problematikát, hogy mi és mennyi a valóság, illetve mi az, amit valóságosnak akarunk láttatni, és főként mi az, amit a környező országok látni akarnak, illetve látni vélnek.



Az önértékelés kapcsán fontosnak tartjuk kitérni egy sajátosnak mondható jelenségre is. A „kis nép, nagy kultúra” énkép és fejlődésünk megkésettisége közötti viszonyt áthidalni (véleményünk szerint – sajnos – akarva, akaratlan kifejező) igyekvő *rehabilitációkra*. A hazai tudományos, művészeti és politikai élet területein történő utólagos elismerésekről vagy fejet hajtásokról van szó. Az 1956-os forradalmat követően kezdetben lassan és óvatosan, majd az 1970-es évektől egyre erőteljesebben (ellentmondásosan és látványosan) bekövetkező és szaporodó „újratemetések” (a „modellként” szolgáló Kossuth Lajos, II. Rákóczi Ferenc hamvainak századforduló időszakában történő hazaszállítása, majd Bartók Béla, Mindszenty József, Kéthly Anna, Horthy Miklós, illetve Nagy Imre és társainak..., hogy csupán néhány közismert személyiség nevét említsük) legalább annyira kondicionálták az Európához tartozás érzését, mint amennyire kifejezték a modernizáció nyugatias formációitól való megkésettiségünket is.

*A kérdés az, hogy az 1990-es szabad választások után elkezdődik-e egy olyan polgári társadalom építése, amelyik végérvényesen száműzi a „messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék” gyakorlatát.*

### A minisztériumi büdzsé

Pénz! A kultúra kapcsán ez a szó hangzott el legtöbbször és feszültségtől sem mentesen a Parlament falai között, vagy/és azon kívül a kiegyezéstől napjainkig. A „több pénzt kell fordítani a kultúrára” és „elég a pénz, csak hatékonyabban kellene felhasználni” egymással szembenálló „két tábor” közötti nézeteltérések, viták (túl azon, hogy a vitatkozás a főhatósági büdzsé alakításának egyik nélkülözhetetlen velejárója) gyakorta megkérdőjelezték a mindenkori tárca hatékony működését.

A kultúra állami támogatását bevezető Eötvös Józsefet követő miniszterek, Trefort Ágoston, Wlassics Gyula vagy Apponyi Albert is arra törekedtek, hogy növeljék tárcájuk költségvetését. A VKM törekvéseit általában a mindenkori ellenzék is támogatta. A vitát legfeljebb a fejlesztésekre fordított összegek nagysága, irányultsága és eredményessége gerjesztette. Például egyetértés volt a tárca és az ellenzék között az analfabéta-tanfolyamok szervezésében. Vita alakult ki például 1969-ben Irányi Dániel ellenzéki képviselő előterjesztése nyomán, aki százezer forintot javasolt, a pótköltségvetésben azonban csak ötvenezer forint szerepelt. Irányi megkérdőjelezte a tanfolyamok hatékonyságát. A támogatást kidobott pénznek tartotta.

Az 1920-as évek kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno időszakában „a kulturális tárca honvédelmi tárca is” jegyében jelentősen megnövekedett a VKM költségvetése. Az ellenzék pazarlónak tekintette a fejlesztésekre fordított kiadásokat. Különösen támadták a trianoni Magyarországra telepített pozsonyi és kolozsvári egyetemeket, mert az ország nagyságához és a népesség létszámához mérten soknak tartották a négy felsőoktatási intézményt. Klebelsberg a pénzek rossz felhasználását nem a „túlköltekezésben” látta. Gyakorta említette abbéli félelmét, amely

– szerinte – a parlamenti demokráciából következik. Szerinte nagy hiba, hogy a választások során egymást váltó, más és más párthoz tartozó miniszter eltérő nézetei miatt nem folytatja az előd megkezdett munkáját. Mindebből pedig nemcsak az származik, hogy a kultúra „ide-oda cibáltatik”, hanem az is, hogy amit az előd állami pénzből épített, azt az utód állami pénzből lerombolja, ezáltal a kultúrára fordított pénzek jelentős része a semmibe tűnik.

Klebensberg félelmét személyes érintettség is erősítette. Aggodalmaskodott, hogy munkájának nem lesz folytatása. Való igaz, a két világháború közötti időszak kultuszminiszterei nem folytatták a „gróf” életművét, többek között azért, mert a gazdasági világválság Magyarországra gyakorolt hatása miatt irreálissá váltak a nagyszabású fejlesztési tervek, de látványos rombolásokat sem végeztek. Ehhez Karafiáth Jenőnek vagy Ernszt Sándornak még elég idő sem állt a rendelkezésére. Hóman Bálint pedig elsősorban átszervezésekkel és művelődéspolitikai hangsúlyok áthelyezésével igyekezett változásokat kezdeményezni. A Klebensberg által elkezdett „mű” valóban torzóban maradt.

Amikor a második világháború után Keresztury Dezső számba vette a kulturális életet ért károkat és erről beszámolt a Parlamentnek, döbbenetes képet festett. A miniszter érzékeltette, hogy a megkezdődő újjáépítés hatalmas energia-befektetést és természetesen nagyon sok pénzt fog igényelni.

A szabadművelődés időszaka rövid ideig tartott. A kommunista párt (MDP) 1949-es hatalomátvétele után, egyetlen tollvonással nagy hagyományú, történelmi értékű és egyházi kulturális intézmények, létesítmények egész sorát számolta fel egyik napról a másikra. A párt jelentős számú közösséget és egyesületet szüntetett meg. Amennyiben valaki számba venné, hogy mindez (vagyis a kulturális infrastruktúra bizonyos részének felszámolása) pénzben mit jelentett, valószínűnek tartjuk, hogy meghaladná a háború okozta pusztítások felbecsült összegét. A Révai József vezérelte kultúrpolitika, amelybe belefért, hogy a templomokat koncerttermekké átalakítva (ez persze még mindig „tisztességesebb” elképzelés volt, mint ami a Szovjetunióban vagy Albániában történt ezekkel az intézményekkel) is lehet gyarapítani a kulturális létesítmények számát, jelentős összegeket fordított a szocialista kultúra alapjainak lerakására. Mérhetetlenül sokba került az országnak az a törekvés, melynek keretében – a kommunista párt útmutatásai alapján – a települések, gyárak, üzemek és más termelőegységek kényszerültek arra, hogy minél több kultúrotthon, könyvtár, műkedvelő csoportot hozzanak létre, és annyi ismeretterjesztő előadást szervezenek, amennyit csak bírnak. Az épületek – többnyire – rossz állaga, a kultúra valamennyi területének propagandacélok szolgálatába történő teljes, totális állítása hatalmas kiadásokat igényelt. Az összegek, melyek valóságosan is az emberek művelődését szolgálták vagy segítették (analfabéta-tanfolyamok), elenyészőnek tűnnek, ha a szocialista kultúra alapjainak a lerakására fordított pénzekhez viszonyítjuk.

Az 1956-os forradalom elvetette a szovjet típusú művelődés és kulturális infrastruktúra meggyökereztetésére irányuló törekvéseket. Nem véletlenül: gondoljunk



csak az egy község, egy kultúrotthon, és a korábban egy-egy településen rétegek, csoportok, felekezetek vagy érdekek szerint tagoltan létező számos művelődési intézmény kínálata és lehetőségei közti óriási különbségekre. A harcok természetesen – most csupán anyagiakra gondoljunk – károkat is okoztak, az intézmények helyreállítása, a berendezések pótlása sok pénzbe került.

Az ismételten hatalomra kerülő kommunista párt (MSZMP) a minisztériumi büdzsé alakulását többnyire valamiféle kampányhoz (ezeket az MSZMP KB határozatai indították) kötötte. A kampányok általában létesítmények létrehozására irányultak, illetve valamilyen országos akcióprogram megvalósítására. Ilyen volt például a hatalmas méretű megyei és városi művelődési központoknak, tanácsi továbbképzőknek, párt- és KISZ-iskoláknak a megépítése: a klubmozgalom égisze alatt létrehozott számtalan klubház, klubhelyiség létrehozása. Szükséges megemlíteni az iskolák építési-bontásai történetét is. A lakótelepek létesítésének felgyorsításával számos iskola épült, miközben az úgynevezett településfejlesztési terv keretében a kisközségek elszorításával, az iskolakörzetesítés meghirdetésével rengeteg kulturális létesítmény, szervezet és közösség került felszámolásra. Az 1970-es években politikailag kezdeményezett munkásművelődési kampány ugyancsak hatalmas összegeket emésztett fel. Különösen igaz volt ez a politikai okokból meghirdetett, szocialista brigádokra épülő, vetélkedők részvételével megvalósuló „kulturális mozgalomra”.

Igazságtalanok lennénk, ha elhallgatnánk, hogy ezekben a kampányokban megvalósultak, helyet harcoltak maguknak hasznos, értékes és jó törekvések és progresszív alkotások is. A téma kapcsán azonban másról van szó. A kulturális életben tapasztalt rombolás, reform, az újrakezdés vagy újat kezdés befejezetlensége, a félbehagyottság iszonyúan sok pénzbe került az országnak. A kulturális szférában „egyharmad-ország” alakult ki. Vitányi Iván szerint az intézmények egyharmada igen jól, a másik harmada jól, a harmadik harmada nagyon rosszul működik.

Az 1980-as évtized közepétől a Pénzügyminisztérium részéről mind erőteljesebb nyomás nehezedett a művelődési tárcára, amely abban fogalmazódott meg, hogy határozzon végre, a kulturális élet melyik területe a legfontosabb számára. A kéréssel arra próbálták rávenni a minisztert, hogy valamiféle szempontrendszer alapján sorrendiséget állítson fel a kulturális élet területei között. A sorrendiség megjelölésére egyetlen kultusztárca – legalábbis nyíltan – egyetlen minisztere sem vállalkozott. Az oktatásnak ugyanis – érthetően – mindig primátusa volt a tudományos, művészeti és kulturális (iskolán kívüli népművelés, népművelés, közművelődés, mikor hogyan nevezték) területekkel szemben. Igaz ez Eötvös József időszejére épp úgy, mint amikor Klebelsberg Kuno volt a miniszter, aki mindig állította: „először elemi népiskolákra van szükség az iskolán kívüli népművelés terén is”, vagy Pozsgay Imrére, aki az általános iskolák szerepét hangsúlyozta a közművelődésben. A többi terület között felállítandó hierarchikus viszony különbségtétele egy bonyolult szerveződő kulturális lobby-világ érdekeltségét érintette, illetve sértette volna.

A pénzügyi és gazdasági indíttatású világon belül mindig meghúzódott egy olyan rejtett álláspont, amely szerint a legpazarlóbb tárca a kultuszminisztérium. A pénzügyi kormányzat, az állami költségvetés alakulásáért elsősorban felelős tárca (is) feljogosítva érezte magát ahhoz, hogy a kulturális élet fejlesztésének vitáiban övé legyen az utolsó szó. Gazdasági, társadalmi, szociális, politikai és egyéb más szempontokra hivatkozva megszabta a művelődésügy anyagi kereteit, a kiadások mértékét, a támogatások léptékét. A termelés fejlesztése, technikai és közgazdasági szempontoknak alárendelten ment végbe – alapvetően a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) szempontjai szerint és szegénységünk által meghatározottan. Az ország költségvetésében a kultúra mint valami kívülálló, külsődleges jelenség, közköltségekből támogatott „kitartottként” létezett.

A kulturális területek jogosan érezhették, hogy a nekik juttatott pénzek a maradékokból kerülnek ki. Mert a területek ki voltak szolgáltatva, az intézmények szinte semmi sem tehettek, egyetlen dologra vállalkozhattak: követeléseket támasztottak az állami büdzsével szemben, amivel viszont állandóan erősítették az állam paternalista „tudatát” és szerepét. A követelések az 1980-as évektől fokozódtak, amelyben közrejátszottak a jelentkező termelési és gazdasági problémák is. Az állam egyre képtelenebbé vált arra – még az úgynevezett maradékelv alapján is –, hogy folyamatosan növelje a kulturális élet működtetéséhez szükséges támogatások (fenntartás vagy fejlesztés) mértékét. Ebben az időszakban a művelődési tárca szinte permanens vitákat folytatott a Pénzügyminisztériummal. Mind gyakrabban került megemlítésre a kultúra piaci (sajnos nem a kulturális piac) szerepe. Köpeczi Béla miniszterségének utolsó éveiben, ha fenntartásokkal is, de jelzi, hogy az államnak bizonyos területekről vissza kell húzódnia, ki kell vonulnia. Óvatosan, de egyes területeken mérséklőnek az állami támogatások, dotációk, kezd átalakulni a kulturális szerkezet, amely számos konfliktust idéz elő. Felerősödött a kommercializálódás, melyet Köpeczi Béla a kulturális élet jelentős veszélyének tartott.

A kulturális élet állami támogatásának konfliktusai legpregnansabban Czibere Tibor miniszterségének időszakában jelentkeznek. A maradékelvű elosztási szisztéma képmutató válsága, a perifériára szorított oktatásügy kilátástalan helyzete a tárca vezetőjét valósággal bábszerű kiszolgáltatottságba sodorta.

### **Társadalom a kultúra finanszírozásában**

A művelődéssel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek hajlamosak arra, hogy a kulturális élet fejlődését, alakulását a minisztériumi büdzsé nagyságának függvényében, a mindenkori tárcák rendelkezésére álló pénzeinek szétosztási mechanizmusainak tükrében értelmezzék, és kevésbé veszik figyelembe a társadalmi részvételt.

A társadalom részvétele a kulturális élet alakításában a 19. század második felétől viszonylag számottevőnek mondható. Eötvös József vagy Trefort Ágoston

minisztersége idején, a kulturális infrastruktúra első nagy építési szakaszában a magyar arisztokraták viszonylag jelentős szerepet vállaltak. Jeleskedtek a társadalmi mozgalmak (gondoljunk csak az olvasókörök, gazdakörök, iparoskörök létesítésének ütemére, azok működtetőire, a társaságokra, egyletekre és egyesületekre), a magánszférák, különböző közösségek és az állampolgári kezdeményezések is.

Klebelsberg Kuno állami vezérlésű központosító törekvései ellenére egyenesen kíváncsúnak tartotta, hogy valamennyi minisztériumi kezdeményezéssel párhuzamosan (annak kontrolljaként) társadalmi indíttatású organizáció is alakuljon. A miniszter álláspontja szerint az államosítás és a vele járó bürokratikus adminisztráció bénítóan hat az egyéni kezdeményezésekre, különösen a „finomabb kezeléseket igénylő szellemi és közművelődési” tevékenységekre. Például a természettudományi kutatásokhoz szükséges pénzeket a minisztériumi büdzséből biztosította, ugyanakkor bábáskodott a Széchenyi Társaság életre hívásában, amely a társadalom tehetősebbjeit szólította egybe a természettudományi kutatások finanszírozására.

A második világháború utáni rövid időszakban, a szabadművelődés éveiben a társadalom kultúrafinanszírozási rendszere egy tőkeszegény társadalomé, ám értékét ebben a történelmi periódusban azok a szerves fejlődés során létrejött keretek és mechanizmusok képezik, melyek kimunkálását nem 1944/45-ben kellett elkezdeni. A törekvések sajnos nem tudnak erőre kapni, mert elkezdődött különféle közösségek felszámolása. 1949-től a gyökeres politikai és gazdasági fordulat következtében szinte valamennyi társadalmi és egyházi természetű kulturális organizáció megszűnt létezni.

A társadalom és az egyházak szervezeteinek felszámolásában erőteljesen közrejátzott, hogy az államosítás és a kollektivizálás következtében elvesztették anyagi alapjaikat. Az egyeduraltat megszerző kommunista párt (MDP) irányításával az állam rendelkezett a kultúrafinanszírozás jogával. A társadalom állampolgárai ehhez legföljebb a belépőjegyek árával járulhattak hozzá. A kommunista ideológia szerint a kulturális értékekhez való hozzáférés azáltal biztosítható, ha a kultúra olcsó. A törekvés – kár lenne tagadni – értéket is rejtett magában. Az olcsó belépőjegyek, könyvek, a munkások számára szervezett esti és levelezőképzések, alfabéta-tanfolyamok valóban elősegítették a kultúrához való hozzáférhetőséget. A társadalom térnyerése a kultúra finanszírozásában azonban nem történhetett meg, mert az állampolgár nem rendelkezett tőkével, szegény volt. Persze ez a szegénység bizonyos értelemben időről időre változott. Más volt valakinek szegénynek lenni közvetlenül a második világháború utáni időszakban, és megint mást jelentett az 1960-as években vagy az 1970-es évtizedben, amikor a passzív szegénységet kezdi felváltani az aktív szegénység. Vagyis amikor az egyén jelentős többletmunkával, második, sőt harmadik gazdaságban vállalt ténykedéseivel, összefogva a családdal, rokonsággal, szomszédokkal, mintegy „átszivattyúzta”, esetleg „viszszaszivattyúzta” saját anyagi világába a korábban állami redistribúcióval apanázsolt javak nagy részét. Az állampolgár szerény (mesterségesen alacsonyan tartott

bérekkel) jövedelemnövekedése nem járt együtt automatikusan az állampárt engedélyezte szerepek bővülésével, tágabb mozgásterekkel az önkéntesség intézményesülésével.

A kultúra állami finanszírozása egyre nagyobb nehézségbe ütközött. Köpeczi Béla miniszterségének utolsó éveiben, amikor szóba került, hogy a „kultúrának létezik áruoldala is”, a problémák már nyíltan jelentkeztek. Az államilag apanázolt területek (könyvkiadás és -terjesztés, színházak stb.) lehetetlen helyzetbe kerültek. Nyilvánvalóvá vált, hogy az állam egyedül nem tudja finanszírozni a kultúrát, szükség van a társadalom részvételére is. A rendszerváltást megelőző években a kulturális tárcák részéről történtek is kísérletek a „társadalom bevonására”. Állami pénzekből alapítványok jönnek létre. Köpeczi Béla létrehozta – minisztériumi keretek között ugyan – az Eötvös Alapítványt a kultúra munkásainak támogatására. (Hogy ebben mennyire játszott közre a mind hatékonyabban működő Soros Alapítvány, az külön tanulmányt érdemelne.) Glatz Ferenc 1990-ben megszervezi a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványt azzal a céllal, hogy a diktatúra bukása után segítse a civil társadalom magára találását. Az alapítványi formát a miniszter a magyarországi civil társadalom egyik regeneráló erejének tekintette.

### **Törekvések a kultúra demokratikus finanszírozására**

Az 1990-es szabad parlamenti választások után megnyílt a lehetőség arra, hogy a kultúra valóban az állam és a társadalom közös ügyévé legyen. Alapvetően négyféle – jelentősebb – finanszírozási struktúra kialakítása/kialakulása kezdődött meg.

Az egyik formációba, melyet társadalmi indíttatásúnak nevezhetünk, a különféle civil közösségek, alapítványok, kulturális vállalkozások és a lakosság kultúrára fordított/költött támogatásai tartoznak. Reményeink szerint itt szerepelnek majd azok a meggazdagodott vállalkozók, személyek is, akik a 19–20. század vagyonosaihoz hasonlóan részt vállalnak a kultúra mecenatúrájában.

A másik finanszírozási forma az önkormányzatokhoz köthető, ezek különböző – helyi igényekre és lehetőségekre figyelő – mértékű és léptékű szolgáltatások és szolgáltatók.

A harmadik formát a minisztériumi támogatások és pályázatok jelentik, amelyben sajnos még érzékelhető „örökség” a művelődési tárca pénzügyi igényeinek visszaverése, a „pazarló elv” és a „maradék elv” jelentkezése. Mutatkoznak azok a „hagyományok” is, melyek emlékeztetnek az „eklektikus paternalizmusra”, a két világháború közötti időszak – elsősorban Hóman Bálint miniszterségének – szemléletére, az eltelt négy évtizedben alkalmazott szocialista finanszírozási technikákra.

A negyedik támogatási szerkezetet a különféle pártok alapítványai, a nem kormányzati szervezetek és a felekezetek alkotják. Az egyházak az 1945 előtti időszakban saját vagyonnal, birtokaikból származó jövedelemmel rendelkeztek, amelyet kiegészített az állami támogatás. A felekezetek szervezeteket, intézményeket

tartottak fent és működtettek. Az egyházak 1945 után elvesztették birtokaikat és vagyonukat. A rendszerváltás (1990) ugyan lehetővé tette, hogy a felekezetek visszakapják intézményeik jelentős részét, azonban azok működtetését csak rendszeres állami támogatás teszi lehetővé.

A rendszerváltást követő minisztériumok (állami irányítás) esetében az adott párt és koalíciós partnereinek kulturális hitvallása, ha nem is monopol, de mindenképpen hegemon törekvése is meghatározza a kultúra finanszírozásáról vallott elképzelést és gyakorlatot. Bizonyíthatja ezt a meghirdetett kiírásokra benyújtott, támogatásra érdemesnek talált pályázók mindenkori névsora. Egyértelműen tükröződik az adott tárca (és a Kormányzat) kultúrpolitikai törekvése abban az esetben is, ha az állami büdzséből létrehozott és támogatott titkos, „belső határozatnak” minősített kormánydöntések nyomán létrehozott, különféle kulturális magánalapítványokat említjük. A főhatóság elvileg a civil társadalom megerősítése érdekében, de abban kevésbé szakmai szervezeteire építve, központilag – népi-nemzeti és konzervatív kulturális irányzataihoz közel álló, illetve több, a tárcától is függő intézményre és egyesületre hivatkozva – alapítványokat hoz létre, melyek ugyan jogilag támadhatatlanok, ám a pénzeknek egyetlen helyről történő beosztási gyakorlatát idézik.

*Az állami művelődéspolitikai akarat ellen a társadalom különféle autonóm kulturális területei (oktatási, művészeti, tudományos, közművelődési) gyakorta tiltakoznak. Nem a múltat visszasírók és a jelenleg hatalmon lévők között keletkezett feszültségről van szó. Vita a demokráciát és a korlátozott demokráciát vallók tábora, másként fogalmazva a kultúra újszerű paternalista támogatói és a pénzek demokratikus felhasználását szorgalmazói között folyik.*

## FELHASZNÁLT IRODALOM

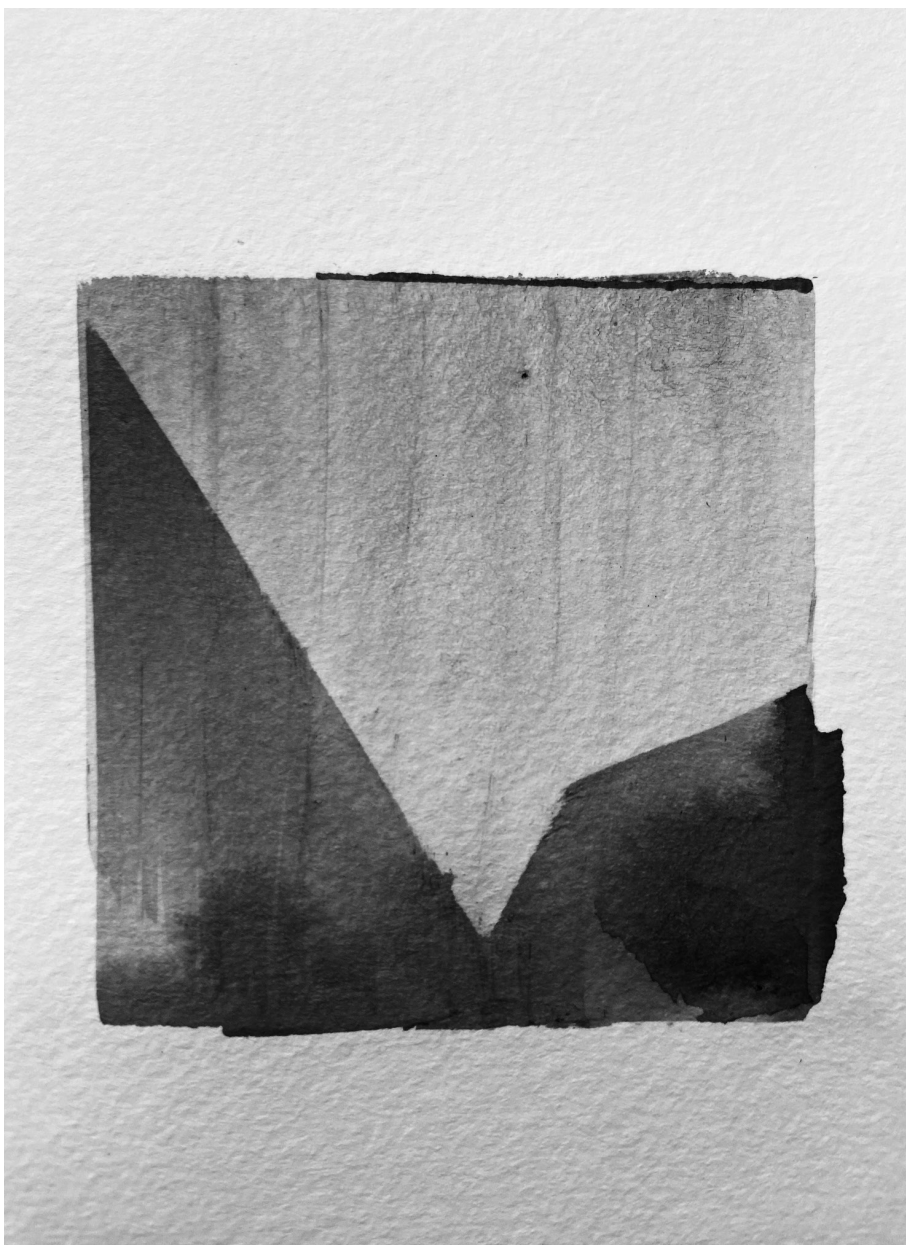
- Aczél György 1986 *Jövőt mutató elődök. Arcképvázlatok a magyar kultúra történetéből*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye*, 1976 (Szerk. Herczeg Ferenc, Villangó István) Budapest, Országos Közművelődési Tanács.
- A. Gergely András 1991 *A pártállam varázstalanítása*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.
- A Nemzeti Megújulás Programja. A Köztársaság első három éve*. Budapest, 1990. szeptember.
- A rendszerváltás programja*. 1989, Budapest, SZDSZ.
- Benke Valéria 1983 *Töretlen politika. Beszéddek és cikkek 1968–1982*. Budapest, Kosuth Kiadó.
- B. Eötvös József 1886 *Emlék és ünnepi beszédei*. Budapest, [Kiadja] Ráth Mór.
- B. Gelencsér Katalin 1994 *Művelődéstörténet. Válogatott szövegek*. MMI-Mikszáth Kiadó, Budapest.

- Darvas József 1956 *Új népért, új kultúráért*. Tanulmányok, Budapest.
- Dr. Gróf Apponyi Albert 1926 *Emlékirataim*. Budapest, a Pantheon Irodalmi Intézet Rt. kiadása.
- Fekete György 1992 *Székfoglaló*. Budapest, Kráter Kiadó.
- Felkai László Trefort miniszteri évei. *Pedagógiai Szemle*, 1988. 7–8.
- Felkai László Két miniszteri portré – Csáky Albin gróf és Eötvös Loránd báró. *Új Pedagógiai Szemle*, 1991. 7–8.
- Fricz Tamás 1997 *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Politikatörténeti füzetek, Budapest, Napvilág Kiadó.
- Földessy Dénes Interjú dr. Andrásfalvy Bertalannal. *Esti Hírlap*, 1990. május 23.
- Glatz Ferenc Kultúrpolitika, oktatási rendszer. *Magyar Hírlap*, 1989. szeptember 16.
- Gréczy Zoltán – Balogh Gyula Egy jó kormánynak van kulturális politikája. *Magyar Hírlap*, 2000. április 1.
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. (1927) Budapest, Athenaeum Kiadó.
- Heksch Ágnes 1969 *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hóman Bálint 1938 *Művelődéspolitika*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Szörényi László Martinkó Nagytakarítás. *Hitel*, 1989. 9–62.
- Huntington, Samuel 2001 *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Ilku Pál 1977 *Korszerű műveltség – szocialista ember*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Karafiáth Jenő Képviselőházi beszéde. *Néptanítók Lapja*, 1932. 12.
- Kállai Gyula 1958 *A szocialista kultúráért*. Tanulmányok, cikkek. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Keresztury Dezső 1984 *Helyünk a világban*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Kónya Imre: *Az igazat, csakis a tisztat*. *Magyar Hírlap*, 1991. szeptember 9.
- Köpeczi Béla 1986 *A magyar kultúra útja 1945–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kultúra és Közösség* 1997. december (Vitányi Iván, Magyar Bálint, Kiss Gy. Csaba, Dessewffy Tibor, Garai László, Kozma Tamás, Hidy Péter-Szolnoki Andrea, Agárdi Péter, T. Kiss Tamás kultúrpolitikai írásai)
- Lovász Márton *A közoktatásügyi népkormány szózata a magyar nevelőkhöz (1918. november 27)* Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, LII évf., 1919. január 1.
- Löcsei Gabriella „Nemcsak kultúránkat, emberségünket is vissza kell szereznünk”. *Andrásfalvy Bertalan a művelődés folytonosságáról*. Magyar Nemzet, 1990. május 28. (összeáll. és szerk. Tóth István), Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Magyar Bálint A kulturális politikáról. *Kultúra és Közösség*. 1997. 1. 25–28.
- Mann Miklós Emlékezés Pauer Tivodarra. *Köznevelés*, 1986. 32.
- Művelődéspolitikánk 25 éve. Művelődéspolitikai tanácskozás*. Budapest, 1983. december 15–16.



- Nándori Emőke Nyitottság, autonómia, felzárkózás. Interjú Glatz Ferenc művelődési miniszterrel. *Népszava*, 1989. december 30.
- Pozsgay Imre 1980 *Demokrácia és kultúra*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Révész Sándor 1997 *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó.
- Révai József 1952 *Kulturális forradalmunk kérdései*. Budapest, Szikra Kiadó.
- Sunley, Johnathan – Kovács Tibor 2000 *Két év a kormányrúdnál. Mérlegen a Horn- és az Orbán-kabinet első félideje*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Szabadság és jólét. *A polgári jövő programja 1998*. Budapest, Magyar Polgári Párt.
- Szálasi minisztere voltam. *Rajniss Ferenc naplója*. Sipos Péter (szerk.) 2001, Budapest.
- Szilágyi Ákos Nemzeti kultúra és globális kihívások. *Kultúra és Közösség*. 2000. I. 11–14.
- Szunyogh Szabolcs Legyen az oktatás stratégiai ágazat. Beszélgetés Mádl Ferenc művelődés és közoktatási miniszterrel. *Köznevelés*, 1993. március 19.
- Tamás Pál 1994 Kultúrpolitika 1990–1994. In Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László, Várnai Györgyi szerk. *Kormány a mérlegen 1990–1994*. Korridor, Politikai Kutatások Központja, Budapest.
- T. Kiss Tamás Vitairat a közművelődés állami és társadalmi igazgatásáról. *Állam és Igazgatás*, 1989 8. sz.
- T. Kiss Tamás 1993 *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Eötvös Alapítvány és a Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest.
- T. Kiss Tamás 1998 *Állami művelődéspolitika az 1920-as években*. Budapest, MMI-Mikszáth Kiadó.
- T. Kiss Tamás 1999 *Klebsberg Kuno*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Trefort Ágoston 1878 *Közoktatásunk teendői. Emlékbeszédek*. Budapest.
- Ortutay Gyula 1949 *Művelődés és politika*, Hungária Könyvkiadó, Budapest.
- Választási program. 1994–1998*. Budapest, Magyar Szocialista Párt.
- Vitányi Iván A kulturális fejlődés stratégiája. *Kultúra és Közösség*. 1997. I. 9–23.
- Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszédei a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének közgyűlésein. *Születésének hatvanadik évfordulójára*. 1912 Kiadta a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Országos Főfelügyelősége. Budapest, Stephaneum Nyomda Rt.
- Zay László Látogatás a lemondott Czibere Tibornál. Úgy tekintettem a miniszteriséget, mint egy külföldi kiküldetést. *Magyar Nemzet*, 1989. április 26.
- Zichy János beszéde az egri választási gyűlésen 1918. május 31-én. *Néptanítók Lapja*, 1918. 23.





## A DUALIZMUSKORI MAGYARORSZÁG KULTÚR/POLITIKAI PROBLÉMÁJA: AZ ANALFABETIZMUS<sup>1</sup>

A kiegyezést követően – melyet lényegében négy törvény alapozott meg (1867. évi XII., XIV., XV. és XVI. tc.)<sup>2</sup>, és 1867. március 20-án fogadott el az egy hónappal korábban alakult Országgyűlés – kezdetét vette a magyar nemzetállam intenzív újra/építése és korszerű intézményesítése. Az Osztrák–Magyar Monarchiát, különösképpen Magyarországot számos, különféle kultúrájú nemzetiség és sokféle műveltségi színvonalon álló népesség alkotta. A magyar kormányok országépítő és korabeli modernizációs törekvései alapvetően – valószínűleg a Karolingoktól származó – Szent István-i intelmekre épültek. A kormányzatok a „soknemzetiségű ország az erős ország” jegyében szándékozták megteremteni a „különbözőségek egységét”. A dualizmuskori Magyarország valamennyi kormánya stratégiai feladatnak tekintette a kulturális élet fejlesztését. Arra törekedtek, hogy olyan műveltséget alapozzanak meg az állami iskolarendszer és a társadalmi erők által szerveződött iskolán kívüli népművelés – a megszületett és kialakuló felnőttoktatás – terén, amely képes elősegíteni a gazdaság fejlődését, de hozzájárulhat a politikai egyetértés/konszenzus megteremtéséhez is. Az analfabéták nagy száma azonban komoly problémákat okozott. Nemcsak a fejlődést akadályozta, de kedvezőtlenül hatott a társadalom demokratizálódására is.

A statisztikai adatok szerint az analfabéták számaránya 1880–1900 között – a 6 éven felüliek esetében – az alábbiakban látható képet mutatta. (Más adatok szerint Magyarországon 1880-ban 56%, 1890-ben 46,8%, 1910-ben 31,3% nem tudott írni-olvasni a hat éven felüli lakosságból – olvasható a Magyar Pedagógiai Lexikonban.)<sup>3</sup>

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *SZÍN. Közösségi Művelődés*, 2012. április, 25–44.

2 A felsoroltak a Kiegyezés lényeges törvényei

3 Az első négy népszámlálás kizárólag a népesség írni-olvasni tudásának feltérképezésére korlátozódott.

### Társadalmi kezdeményezések kormányzati támogatással

A kormányzat és ellenzék egyaránt egyetértett a tömegek kulturális felemelkedésének szükségességével. Az Andrássy-kormány (1867. 02. 20.–1871. 11. 14.) polgári-liberális ellenzéke, Türr István (1825–1908) és Irányi Dániel (1822–1892) is egyetértett Eötvös József (1813–1871) kultuszminiszter (1867. 02. 20.–1871. 02. 02.) törekvésével, amely a nép műveltségének emeléséhez elengedhetetlenül szükséges állami népiskolák létesítése és fejlesztése mellett szorgalmazta a társadalmi részvételt is. Eötvös különösen sokat várt az egyesületektől. A Pesti Napló 1867. július 3-án megjelent számában népnevelési egyletek alakításának a fontosságára hívta fel a figyelmet. Arra számított, hogy a népiskolai törvény megalkotásának, a népiskolai hálózat kiépítésének időszakában a társadalom közösségei is hozzájárulhatnak az alapfokú oktatási rendszerhez, különös tekintettel a felnőttoktatásra.

	1880	1900	Az analfabéták arányának változása %-ban
Osztrák Császárság	34,4	27,4	7,0
Csehország	8,5	5,3	3,2
Dalmácia	87,3	73,6	13,7
Galícia	77,1	63,9	13,2
Alsó-Ausztria	8,5	6,0	2,5
Felső-Ausztria	8,6	5,8	2,8
Bukovina	87,5	65,2	22,3
Karintia	39,6	24,0	15,6
Krajna	45,4	31,4	14,1
Salzburg	11,7	8,7	3,0
Osztrák Szilézia	11,8	11,2	0,6
Stájerország	27,8	18,0	9,8
Morvaország	10,4	7,8	2,6
Tirol és Voralberg	9,7	18,0	9,8
Tengermellék	56,8	38,2	18,6
Magyar Királyság	58,8	41,0	17,8

Forrás: [http://hu.wikipedia.org/wik/Oszt%C3%Ark%Ez%80%93\\_Magyar\\_Monarchia](http://hu.wikipedia.org/wik/Oszt%C3%Ark%Ez%80%93_Magyar_Monarchia).

### *Az analfabéták aránya Magyarországon (1869–1910) Horvát-Szlavonországgal*

	6 évesnél idősebb népesség 1000 főben	Ebből írni-olvasni nem tud	%
1869	12 351,3	8760,7	68,7
1880	13 039,1	7649,9	58,7
1890	14 433,6	7107,3	49,4

1900	16 183,1	6586,7	40,7
1910	17 656,3	5881,1	33,3

Forrás: Dr. Dányi Dezső: Az írás-Olvásáselterjedése Magyarországon. *De-mográfia*. 1964.4.

310-313

Eötvös József<sup>4</sup> vallás- és közoktatásügyi miniszter a minisztérium hivatalos orgánumában – hogy a nemzetiségi tanulók is anyanyelvükön olvashassák az 1868 és 1874 közötti, hét nyelven megjelent –, a Néptanítók Lapjában sürgette a tanítókat és a közösségeket, hogy alakítsanak népnevelési egyesületeket, amelyek „a kultúra váraiként” szolgálnának, ahol a felnőttek megszerezhetik azokat az ismereteket, amelyeknek elsajátítását önhibájukon kívül, gyermekkorban elmulasztották.<sup>5</sup> Az emigrációból hazatért gyakorlatias Türr nemcsak egyetértett a kultuszminiszterrel, hanem megtapasztalva a hazai viszonyokat, a gazdasági élet valóságát, úgy vélte, hogy legalább akkora figyelmet kell fordítani a felnőttoktatásra, mint a felnövekvő nemzedék nevelésére. A kiegyezést követő évek számtalan problémája mellett a felnőttoktatás állami eszközökkel való megoldása szinte lehetetlen volt. Türr arra a történelmi tapasztalatra épített, mely szerint az ország fejlődésének a kérdése a török kiűzése után a társadalom ügyévé vált. Amíg a nyugat-európai országokban az államhatalom maga hozta létre a kulturális intézményeket, addig a török kiűzését követő időszakban a magyar társadalom arra kényszerült, hogy az államhatalommal szemben teremtsen meg a nemzeti kultúra intézményeit, támogassa a kulturális mozgalmakat. Igaz volt ez a kisiskolák létesítésétől a nagy nemzeti intézmények létrehozásáig. Türr úgy vélte, hogy kezdeményeznie kell egy olyan mozgalmat, amely elősegítheti az Eötvös-féle népoktatás felnőttoktatás irányában történő intézményes kiterjesztését. Energikusan fogott a munkához. Felhívást tett közzé 1868. szeptember 30-án, amelyben egy népnevelési szövetség létrehozására és népoktatási körök szervezésére szólított fel, elsősorban azzal a céllal, hogy az analfabétákat – főleg a felserdült ifjakat és a fiatal felnőtteket – megtanítsák írni és olvasni. Türr közreműködésével szülővárosában, Baján 1868. október 20-án a városháza nagytermében népoktatási kör alakult, amelyet később több is követett az ország (Szabadka, Szeged, Kecskemét) számos részén.

A magyar felnőttoktatás története Türr munkálkodásának kiemelkedő eredményeként tartja számon az 1870. február 27-én megalakított Népoktatási Központi Kört, amely decemberben Pesti, majd 1872. november 17-én megalakult Budapesti Népoktatási Kör elnevezést viselte.<sup>6</sup>

4 Felhívás népnevelési egyletek alakítására. *Pesti Napló*, 1867, 181. sz. In Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Budapest, 1976, 330–331.

5 *Néptanítók Lapja*. 1868. február 1. év. 1. sz., 6–7.

6 Gyulay Béla 1891 *A felnőttek oktatása és a Budapesti Népoktatási Kör története*. Budapest, 6–16., továbbá: *Az Országos Népoktatási Egyesület (a Budapesti Népoktatási Kör) 42 esztendő működése és az 1911–1912. évi jelentése*, Budapest.

A bizottmány – amelynek Eötvös József is a tagja volt – nevében Türr István a Néptanítók Lapjában 1870. május 25-én felhívásban is szorgalmazta a népoktatási körök alakítását.

A Türr István magyar és német nyelven elkészített alapszabályzata szerint működött Kör kezdetben figyelemreméltó eredményeket ért el. (A 19. század utolsó negyedében a főváros lakosságának mintegy 55-67%-a német nyelven beszélt!) Az oktatás őszen és télen (november és január–április között) történt 3-6 hónapos időtartammal. Az előadások kezdési időpontjai szórtságot mutattak október/november és január/április között. Az analfabétáknak hetente háromszor, este 7-től 9-ig tanították az olvasást, az írást, a fogalmazást, a számolást. A foglalkozások általában heti három-hat estén át folytak, s voltak olyan helyek, ahol naponta. A tanfolyamok magyar és német nyelven zajlottak, és többnyire a mezőgazdasági munkák megindulásához igazodtak, március és április végén fejeződtek be. Külön tanmenet került kidolgozásra a kezdők és a haladók számára. A felnőttoktatásban résztvevőket nemek szerint külön választották. A statisztikai adat alapján a Kör első tíz évében mintegy 16 000 hallgató vett részt különféle tanfolyamokon.<sup>7</sup>

Tanév	fő
1870/71	1880
1871/72	2294
1872/73	1922
1873/74	2037
1874/75	2174
1875/76	1589
1876/77	1039
1877/78	1001
1878/79	1030
1879/80	846
<b>Összesen</b>	<b>15 812</b> Ebből férfi 8935, nő 6877

Eötvös meggyőződésből és következetesen támogatta Türr kezdeményezését. Úgy vélte, hogy a társadalomnak felelősségteljes szerepet szükséges vállalnia a nép műveltségének emelésében. A kultuszminiszter a felnőttoktatásról való társadalmi gondoskodást valójában az Országgyűlésben meghozott 1868. évi XXXVIII. tc. kiegészítésének tekintette.

A felnőttoktatás kormányzati (állami) támogatásának szükségességét Irányi Dániel, Pécs ellenzéki képviselője által kezdeményezett előterjesztés „vetette fel és alapozta” meg 1869. november 30-án. A képviselő „a felnőtt személyek elemi okta-

7 Kubatov János: Türr István és a magyar felnőttoktatás kezdetei. In *Pedagógiai Szemle*, 1970. 12., 1143–1145.

tásának előmozdítása” érdekében – többek között – százezer forint megszavazását indítványozta az Országgyűlésben, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter segély formájában használhatta fel. Érdeemi reakálás hiányában december 6-án interpellációban sürgette javaslatának bizottsági véleményezését. Ekkor csupán fél sikerrel, mert a pénzügyminiszter ígéretét követően – hogy majd később, a büdzsé tárgyalásakor térnek vissza – levették a napirendről. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1870. évi költségvetésének vitájában, 1870. március 1-jén Irányi ismét emlékeztette a képviselőket és a kultuszminisztert is az általa benyújtott javaslatra. Eötvös „nagy fontosságú tárgy”-nak nevezte Irányi előterjesztését. Válaszában hangsúlyozta a társadalom felnőttoktatás terén kifejtett jelentőségét, és jelezte az állami szerepvállalás megkerülhetetlenségét is. „Én részemről, főként jelent pillanatban, másként, mint társadalmi úton, elősegíteni nem tudom. Ha a minisztérium, a kormány kezében egy bizonyos összeg van azon meghagyással, hogy ily természetű társulatokat segélyezzen, amennyiben azok célszerűen működnek, teljes meggyőződésem szerint sokkal többet fogunk elérni, mintha ugyanazon összeget egyenesen, hivatali úton akarnók alkalmazni.”<sup>8</sup> A minisztériumi pótköltségvetésben a kultuszminiszter ötvenezer forint megszavazását javasolta. Az összeg még így is jelentős nagyságrendűnek volt mondható. A pénzügyi bizottság csupán az összeg felét akarta elfogadtatni az Országgyűléssel, a vitában azonban Eötvös érvei győztek. A képviselők 1870. június 26-án jóváhagyták a kultuszminiszter javaslatát.

Eötvös József arra törekedett, hogy a VKM-nek juttatott összeget célszerűen és hatékonyan használja fel. Az 1870-ben közzétett – a felnőttképzés történetében a „szabadoktatás Magna Chartajaként” emlegetett – körrendeletében arra buzdította a tanítókat, hogy segítsék a műveltségben elmaradottakat. A kezdeményezése támogató visszhangra talált, mert a néptanítók első egyetemes gyűlésén, 1870 augusztusában a fiatalok és a felnőttek oktatásának, írni és olvasni tanításának országos megszervezése is felvetődik. Elfogadta a pécsi képviselő, Irányi Dániel érveit, aki a tanítók, tanárok fokozott bevonását indítványozta az analfabetizmus felszámolása érdekében. Kérte a tanfelügyelőket és az iskolafenntartó hatóságokat, megszólította a néptanítókat, a lelkészeket és „más, erre alkalmas embereket”, hogy vegyenek részt a felsőoktatásban, az írás, az olvasás és egyéb elemi tudnivalók megtanításában. Példát mutatott a Néptanítók Lapjának szerkesztője. Kőrösi Henrik (1859. 08. 01. – 1930. 08. 27.) tanfelügyelő nemcsak lapszerkesztőként, pedagógiai szakíróként vett részt a felnőttképzés támogatásában, tanfolyamokat is szervezett analfabéták számára.<sup>9</sup> Az ellenzéki képviselő, Irányi Dániel azt is javasolta, hogy „a minisztérium a tanítóknak minden olyan felnőtt után, aki megtanult annyira írni-olvasni, hogy a felfogásához mért tartalmú nyomtatványt nemcsak folyé-

8 *Képviselőházi napló. VI. köt.* Pest, 1870. 224–227.

9 Pukánszky Béla: Magyar pedagógiai lexikonok, [www.hier.lif.hu/letöltés.php?fid=tartalom-sor](http://www.hier.lif.hu/letoltés.php?fid=tartalom-sor) (1174) (letöltve: 2011. 12. 19.)



konyan olvassa, hanem tartalmát meg is érti, három forintot fizet. Olyan egyén után, aki már tudott olvasni és csak írni tanult meg, két forintot”.<sup>10</sup> Eötvös csekély módosítással elfogadta Irányi javaslatát. Rendelkezett, hogy minden felnőtt után, aki megtanult írni és folyékonyan, érthetően olvasni és erről sikeres vizsgát tett, három forint, a csak írni tudókért két forint, a számolásból, történelemből és földrajzból vizsgázottakért pedig tantárgyanként egy-egy forint honorárium jár. Eötvös több ok miatt is fontosnak tartotta, hogy a tanítók és a tanárok vállaljanak meghatározó szerepet és feladatot a felnőttoktatásban, az analfabéták írni és olvasni tanításában. Részint mert alapvetően bennük látta a szakmaiság biztosítását, részint mert akkoriban egy tanító átlagos évi fizetése 200 forint körül mozgott, és ez a pótló jövedelem nem számított csekély összegnek. Az eredmény figyelemre méltó volt. Az 1871. évi minisztériumi nyilvántartás szerint 23 500 felnőtt tanult meg írni és olvasni.<sup>11</sup>

A társadalom áldozatvállalása és a kormányzati támogatás megjelenése jelentős lépés volt a felnőttoktatás és az analfabéta-kurzusok megszervezésében. A hatékonyságot és az eredményességet azonban jelentősen befolyásolták a körülmények. Eötvös ugyan szorgalmazta, hogy a felnőttoktatást végző társadalmi egyesületek vallásra, felekezetre való tekintet nélkül alakuljanak meg, a valóságban többnyire nem így történt. Az egyházak a társadalom képviselőinek tartották magukat, a kormányzattal való együttműködést „el nem fogadható engedménynek tartották”, a nemzetiiségek pedig bizalmatlanok voltak, mindegyik attól félt, hogy az egyletekben túlságosan erős lesz az állami befolyás. A korabeli értelmiségi körökben sem talált akkora támogatói táborra a felnőttoktatás, mint amekkorára szükség lett volna. Türr, aki mintegy negyed századon át fejtette ki aktivitását, részint növekvő megbízatásai, részint egészségi állapotának megromlása miatt háttérbe vonult. A Budapesti Népoktatási Kör 1902/03-as tanévről készített beszámolójában keserűen írta: „csak kevesen értették meg, s azon kevesek nagy része is már kidőlt immár a zászló alól, új erőket pedig megnyerni a mai közönyös és elanyagiasodott korunkban már alig sikerül, holott soha nem volt nagyobb szükség a mi munkánkra.”<sup>12</sup>

A Türr István kezdeményezésére és közreműködésével létrehozott Népoktatási Központ (Pesti, Budapesti Kör) statisztikai számai az oktatás sikerességét mutatták, a tanfolyamok látogatottságának a csökkenése azonban jelezte a problémákat. Az analfabéták száma nem lett jelentősen kevesebb. A felnőttoktatás, az analfabéta-tanfolyamok problémáit a fűtés és a világítás, a tanszékek költségeit fedező anyagiak hiánya, majd az 1872/73. tanévtől a tiszteletdíjak akadozó kifi-

10 Irányi Dániel parlamenti felszólalása a felnőttek oktatása ügyében (1869). *Országgyűlési Képviselőház Naplója*, 1869/72. IV. köt.

11 A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett jelentése 1872, Buda, 1872, 89–90.

12 Országos Levéltár, Türr-iratok, 2433.



zetése csak fokozta. Az 1908-ban alakult Országos Közművelődési Tanács szerint „az analfabéták, kik többnyire a legszomorúbb közgazdasági viszonyok között élnek s a tanuláshoz szükséges tankönyveket és írószereket a legtöbbször nem áll módjukban beszerezni, s ezért sokan megriadva a felmerülő költségektől, a tanfolyam ingyenessége dacára elmaradnak... Az analfabetizmus elleni küzdelem eredményességének súlyosabb akadálya van. Az egyik az analfabétákat jellemző álszemérem, mellyel tudatlanságukat leplezni igyekeznek, illetve a tanfolyamokról való leiratkozással azt bevallani szégyellik. A másik abban a körülményben rejlik, hogy az analfabéták nagy része bizonyos munkaalkalmak elvesztése nélkül a tanfolyamokat rendszeresen támogatni képtelenek”.<sup>13</sup> Az analfabéta-oktatás feltétel-rendszere és társadalmi megítélése jóval később sem sokat változott. A „Magyar tanítók lexikona” szerint „az öven évnél idősebbek, cigányok, gyengetehetségűek stb. tanítása a legjobb igyekezet mellett sem kecsegtet sikerrel. Viszont hazafias emberbarát tanítói és népművelői kötelességünk mindenkit az írás, olvasás, számolás elemeire megtanítani, még abban az esetben is, ha működésünk területén csupán 1-2 olyan egyén akad, aki koránál és képességeinél fogva megtanítandó. Ez esetben a tanítás nem iskolai módszerrel, előre elkészített tananyagbeosztással, órarend szerint történik.”<sup>14</sup>

### Az analfabetizmus elleni küzdelem a társadalom és az állam közös érdeke/ügye

Minden érdekelt számára nyilvánvalóvá vált, hogy az analfabetizmus felszámolása a társadalom és az állam közös feladata, ügye és érdeke. Türr István a felnőtt-oktatást – különös tekintettel az analfabéták írni-olvasni és számolni tanítását – alapvetően társadalmi mozgalmak kormányzati segélyezésével képzelte el. Az Országgyűlésben 1869. november 30-án elhangzott Irányi-féle javaslat azonban nem csak azt tartalmazta, hogy az államnak kötelessége anyagi terheket vállalni a társadalmi kezdeményezések támogatásában, felvetette és körvonalazta a felnőtt-oktatás törvény által történő szabályozásának szükségességét is. Irányt mutatott törvényjavaslatában az iskolán kívüli felnőttoktatás feladatát illetően: „Ily tanítás szabadon választott tárgyai: olvasás, írás, fejbeli számolás és a hazai mértékek ismerete. Hazai földleírás és történelem. Gyakorlati útmutatások a mezői munkálkodás, különösen a kertészet köréből. A polgári jogok és követelmények ismertetése. Végre a rajz.”<sup>15</sup> A törvényjavaslatban részletezte is a feladatokat.

„1. Felnőttoktatás a nők számára, tárgyai: népszerű nevelés- és közérkölcstan, konyhakertészet, selyemtenyésztés és egészségstan, heti öt órában.

13 *Közművelődés*. 1924. 7–8. sz., 347.

14 *Magyar tanítók lexikona*. Második kiadás, 1934 (Szerk.: Bene Lajos) Budapest, 34.

15 Novák József: *A magyar népművelés története 1. 1772–1919*. Budapest. Tankönyvkiadó, 12., T. Kiss Tamás: *Felnőttoktatás-történet Magyarországon. Education*. VIII. évf. 1999. 1. sz., 3–13.

2. Felnőttoktatás földművesek számára, tárgyai: népszerű nevelés- és közérkölcstan, okszerű gyakorlati gazdaságtan, gyakorlati kertészet, méhészet, selyemhernyó-tenyésztés, és egészségktanból a test óvása és ápolás, heti öt órában.

3. Felnőttek oktatása iparosok számára, tárgyai: nevelés- és közérkölcstan, nemzetgazdaságtan, áruismeret, egészségktan és az ember természetrajza, heti öt órában.”<sup>16</sup>

Az Országgyűlés Irányi 19 pontból álló törvényjavaslatát a Deák Ferenc (1803–1876) vezette III. Osztályhoz utalta, hogy tárgyalja meg. Az előterjesztést a testület 1870. március 19-én<sup>17</sup> megvitatta, némi alaki változtatásokkal és továbbkonkretizálva az oktatás tartalmát, azt elfogadta. Az átdolgozott törvényjavaslat azonban nem került az Országgyűlés elé, mert Eötvös József 1871. február 2-án meghalt.

Irányi Dániel javaslata a korabeli Magyarország valóságos – és kívánatos – társadalomképét, struktúráját vette alapul. A felnőttoktatás kiemelt céljának tekintette a feudálisztikus jelleget még őrző, ám attól már némileg eltávolodni akaró mezőgazdasági (parashti) dolgozókat, továbbá azt a vállalkozói, iparos réteget, amely a korabeli kapitalizmus törvényei alapján kezdett részt venni az ország gazdasági életében. A javaslatban külön paragrafus szólt arról, hogy a 15 éven aluli személyek nem tanulhatnak együtt a felnőttekkel, utalva ezzel a felnőttoktatás differenciált jellegére. A leginkább figyelemreméltó rész a nők műveltségének emelése érdekében megfogalmazott bekezdés volt. Fontosnak tartotta a nők bevonását a felnőttoktatásba úgy, hogy azok egyenlő elbírálás alá estek a férfakkal. A kezdeményezése összhangban állt az 1867 májusában felállított „önálló magyar statisztikai szolgálat” kimutatásaival is.

Keleti Károly (1833–1892), a korabeli KSH első elnöke<sup>18</sup> az 1870-es népszámlálás eredményeinek ismertetésekor külön kiemelte az olvasni és írni tudó, valamint a csak olvasni tudó nők csekély arányát. Feltételezése szerint ennek oka az elemi népoktatás hiányosságaiban és a női munkavégzés sajátosságaiban keresendő, tehát a nők vagy meg sem tanulnak írni-olvasni, vagy a későbbiekben ezt a tudást kellő gyakorlás hiányában elfelejtik. Az 1870-es adatfelvétel eredményei szerint Magyarországon hozzávetőleg csak minden negyedik, Erdélyben csak minden tizedik nő tudott írni és olvasni. A korabeli Pesten és Budán ezek az arányok ugyan

16 Irányi Dániel parlamenti felszólalása a felnőttek oktatása ügyében (1869). *Országgyűlési Közlöny* 1869/72. IV.

17 Irányi Dániel törvényjavaslata a felnőttek oktatásának előmozdításáról (1879). *Az 1869/72. évi Országgyűlés irományai*.

18 Az 1867. február 20-án hivatalba lépett Andrássy-kormány földműves-, ipar- és kereskedelemügyi minisztere, Gorove István (1818. 08. 23.–1881. 05. 31.) ez év májusában felkérte Keleti Károlyt, hogy szervezze meg az önálló magyar statisztikai szolgálatot.

kedvezőbb képet mutattak, de nők esetében itt is alig haladták meg az 50%-ot, ráadásul Pesten kétszer annyi volt az analfabéta nő, mint a férfi.<sup>19</sup>

Eötvös József halálát követően a kultusztárca székét rövid ideig a jogász végzettséggel rendelkező Pauler Tivadar (1816–1886) foglalta el. Pauler fontosnak tartotta a felnőttoktatást. Kultuszminiszterként (1871. 02. 10. – 1872. 09. 04.) személyesen is igyekezett tapasztalatokat szerezni. Meglátogatta a Pesti Népoktatási Kör terézvárosi tanfolyamát, ahol a tizenegy helyiségében mintegy 800 tanuló felnőttet talált. Fontosnak tartotta az analfabetizmus felszámolása érdekében folyt társadalmi tevékenységet segítő kormányzati támogatás fenntartását. A tárca költségvetésében 1871-ben és 1872-ben is szerepelt 50 ezer forint. Pauler egyetértett Iványi törekvésével is, hogy a felnőttoktatást törvénnyel szükséges szabályozni. El is készített egy hét szakaszból álló törvényjavaslatot<sup>20</sup> a felnőttoktatásról, amelyet 1871. december 4-én terjesztett az Országgyűlés elé. Beszédében hivatkozott az elért eredményekre – egy év alatt 23 179 felnőtt tanult meg írni-olvasni. A törvényjavaslat valóságos meg tárgyalására azonban nem került sor. Lekerült az Országgyűlés napirendjéről. Pauler 1872. szeptember 4-től megvált a kultusztárcától, a Lónyai-kormány (1871. 11. 14. – 1872. 12. 05.) igazságügyi minisztere lett.

A kultusztárca vezetését Eötvös József sógora, Trefort Ágoston (1817–1888) vette át. Hosszú ideig – hat kormányban<sup>21</sup> – mintegy tizenhat éven át töltötte be ezt a posztot. Trefort miniszterségének (1872. 09. 04. – 1888. 08. 22.) kezdetén egyetértett a társadalmi kezdeményezések, analfabéta-kurzusok állami támogatásával, mi több, a tárca költségvetésében 1873-ban 70 ezer forintra növelte a felnőttoktatás segélyezését.

Az 1870-es évek közepétől azonban kezdett áthangolódni a magyar társadalmi és politikai élet, Eötvös és Türr felnőttoktatása a magyar társadalom legszélesebb köreit érintette. A népoktatási körök tevékenysége elsősorban az elemi ismeretek átadására szorítkozott. Az 1870-es évek második felétől, az 1800-as évtized elején kiszélesedő „társadalmi nevelés” célja már ennél jóval szélesebbé vált, és a területe is átfogóbb lett. A millennium évében bevezetett új kezdeményezés és fogalom – a közművelődés – már kezdett elszakadni attól a társadalmi alaptól, amely az Eötvös- és Türr-féle Felnőttoktatási Körök szükségességét felvetette. Jancsó Benedek (1854–1930) a változásokról 1907-ben a következőket írta: „Az 1869-ben megkezdett nagy közművelődési akció... a népről egészen átment a magyar értelmiség túlnyomó nagy többségét magában foglaló középosztályra. Célja többé nem a népműveltség széles körben való elterjesztése volt, hanem az értelmiség – a

19 Freit Judit – Balázs Péter: 2008 Kékharisnyák szorításában. *Valóság*. 11. 12. <http://valosagon-line.hu/index.php?oldal=cikk&ccazon=263&lap=1> (letöltve: 2011. 11. 16.)

20 Pauler Tivadar törvényjavaslata a felnőttek oktatásáról. 1869/72. *Országgyűlés irományai*. XII.

21 Lónyay-kormány: 1871. 11. 14–1872. 12. 05., Szlavy-kormány: 1872. 12. 05–1874. 03. 21., Bittó-kormány: 1874. 03. 21–1875. 03. 02., Wenckheim-kormány: 1875. 03. 02.–1875. 10. 20., Tisza Kálmán kormányzása: 1875. 10. 20.–1887. 02. 11. és 1887. 02. 11.–1890. 03. 15.

magyar középosztály – kulturális fajsúlyának emelése azért, hogy vele a nemzeti egység alapjául szolgáló kulturális egyesülést a magyarság és az országban lakó más nemzetiségek között előkészítse.”<sup>22</sup>

Trefort érzékelte a megváltozott társadalmi és gazdasági állapotokat, az új követelményeket. Változtatni akart. A vármegyék tanítóihoz, főntartóihoz fordult, kérte a felnőttoktatással kapcsolatos tapasztalataikat. Voltak, akik az oktatás megszüntetését szorgalmazták, mások arra apelláltak, hogy pénzt von el az iskolai oktatástól. Akadtak, akik a felnőttképzés tartalmi és anyagi átláthatatlanságát tették szóvá. Az egyházi fenntartású iskolák tanítói egyöntetűen elutasították a felnőttoktatás kormányzati támogatását. Szembetűnő kifogásként szerepelt, hogy a tanítók nem, vagy csak nagy késéssel kapták meg a juttatásaikat. A válaszokat az 1874-es Tanító-nagygyűlés napirendjére tűzte, de nem született egységes álláspont. Trefort ezért, mert a tanítók nem voltak egységesek a felnőttoktatás szervezésének és bonyolításának kérdésében, megszüntette az állami támogatást. A kultuszminiszter döntését látszólag „szakmai indokok”, valójában új oktatás stratégiai szempontok határozták meg. A 19. század végén egyre konkrétabbá vált a közoktatással szembeni társadalmi, gazdasági és politikai igény. A hangsúly az 1870-es évek második felétől az Eötvös József népoktatási elgondolásával szemben, az új ipari-kereskedelmi oktatási formák irányába tolódott el. Trefort úgy vélte, hogy az Eötvös-féle általános műveltséget előtérbe helyező, s kevésbé képesítést biztosító elgondolás már kevés volt, és nem felelt meg a polgárosodó, dualista Magyarország igényeinek.<sup>23</sup>

Trefort döntését a korabeli politikai valóság is befolyásolta. A kiegyezést követő években Eötvös József arra törekedett, hogy anyagilag segítse – a vallási felekezetekhez és nemzetiségekhez való tartozás nélkül – a művelődéshez való jog érvényesülését. Az európai kultuszminiszter ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy káros lenne, ha az analfabéta-kurzusok égése alatt, a felnőttoktatás céljából alakult egyletek keretei között hitbéli tevékenységek folynának, és politikai ideológiák intézményesülnének. A „politikamentes” állami és kormányzati elképzelésekről már a kiegyezést követő években kiderült, hogy lehetetlen elvárás, a felnőttoktatási egyletek és kurzusok ilyen működéseiről vallott eötvösi elképzelés idealisztikus. A kiegyezés, a török és a Habsburg-ház több évszázados uralma után a soknemzetiségű Magyarországot az Osztrák–Magyar Monarchia egyik vezető nemzetévé tette. Magyarországon a „nyelvében él a nemzet” elv jegyében intenzív nemzetállam-építés kezdődött, amely különösen felerősödött a millennium évétől. A magyar nemzeti kulturális (oktatási, művészeti és tudományos) intézményrendszert létrehozó állami és kormányzati törekvések mellett és ellen az 1870-es évek második felétől, főként az 1890-es évtizedtől nemcsak erősödött és mind nagyobb teret foglalt el a társadalmi talajon szerveződött – alapvetően –

22 Szabadoktatás Országos Szervezete. *Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907-ben és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai*. Budapest, 1909, 41–42.

23 Mann Miklós 1982 *Trefort Ágoston élete és működése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 75.

informális felnőttoktatás, hanem annak sajátos át/rendeződésére is sor került. Az egyházak – különösen – Eötvös minisztersége idején még ellenállást fejtettek ki az állami/kormányzati törekvésekkel szemben, a századforduló előtti években már „kiegyezésre törekedtek”, mindinkább közeledtek az állami politikához. Igaz volt ez a katolikus, a református felekezetekre és a zsidó hitközösségekre egyaránt. A felnőttoktatás felerősítette a nemzetiségi törekvéseket is. Egyletei és közösségei a felnőttoktatást olyan autonóm szabadoktatási formáknak tekintették – melyek nem titkoltan politikai tevékenységekhez és ideológiai kurzusok megszervezéséhez nyújtottak feltételeket és kereteket. A korabeli felnőttoktatás „palettáját” tovább színesítették a különböző szociális szervezetek, gazdagították a különböző szociális szervezetek, szakszervezetek és politikai alakzatok. A megalakult szervezetek mellett különösen kiemelkedett a Magyar Szociáldemokrata Párt felnőttoktatási tevékenysége.

A magyarországi szabadoktatás „teljes palettáját” és a felnőttoktatás egymástól igencsak eltérő irányzatait az 1907. október 2-től 6-ig megrendezett Pécsi Szabadtanítási Kongresszus mutatta meg. A Kongresszus összehívásának és megrendezésének gondolata a kormányzati támogatást maga mögött tudó Szabad Lyceum és az Erzsébet Népakadémia 1906. május 21-én megtartott együttes bizottsági ülésén vetődött fel. Az volt a szándék, hogy a Kongresszuson ideológia- és politikamentes felnőttoktatási Határozat kerüljön elfogadásra. A különböző irányultságok, különféle formák és szabadoktatási módszerek azonban nemcsak érzékeltették a hazai felnőttoktatás kiszélesedését és differenciálódását, de megmutatták azokat az ellentéteket, sőt törésvonalakat is, melyek feszítően hatottak a hazai szabadoktatás szerkezetére. A Kongresszus ráébresztette a kormányzatot, hogy az 1880-as és az 1890-es évekhez viszonyítva erőteljesebben szükséges növelni az állami jelenlétet a felnőttoktatásban. A legkülönbözőbb egyesületek mellett az államnak több anyagi és erőteljesebb erkölcsi támogatást kell vállalnia a szabadoktatásban.<sup>24</sup> A kormányzati jelenlét növekedését tükrözte, hogy amíg Trefort idején, 1875-ben a támogatás szinte a nullára csökkent, addig 1911-ben már 176 000 koronára növekedett, amely komoly nagyságrendet képezett a kultusztárca büdzséjében.

Apponyi Albert (1846–1933), a Wekerle-kormány (1906. 04. 08.–1910. 01. 17.) kultuszminisztere felismerte a szabadoktatás jelentőségét és problémáit. Törvénynyel is rendezni, szabályozni kívánta a felnőttoktatást. Felkérésére Jancsó Benedek (1854–1930) emlékiratot készített egy lehetséges törvény megalkotása érdekében. Jancsó álláspontja eltért az Eötvös, Türr és Irányi által képviselt nézetektől. Jancsó Benedek „a szabad oktatásnak nem csak ellenőrzését, támogatását, hanem annak vezetését, irányítását, hivatalos apparátussal való szervezését az állam kormányára bízta, s céljaira a társadalmi tényezőket használja fel”.<sup>25</sup> Az emlékirat nagy vi-

24 Déri Gyula 1915 *A szabadoktatás története, elmélete és 1912–1913. évi eredményei*. Budapest, Egyesült Könyvnyomda, 40, 58.

25 Jancsó Benedek előadó tanácsos *Emlékiratai az iskolán kívül eső oktatás országos szervezetének*

tát váltott ki, amelyben számos közéleti ember vett részt. A vitában elhangzott, századforduló utáni liberális nézeteket és érveket Schneller István (1847–1939) foglalta össze. Schneller szerint a társadalom tevékenysége az elsődleges, és ennek „intenzívvé tételére” kell törvényes úton, egységesen megszervezni a szabadoktatást. Úgy tartotta, hogy erre nemcsak a társadalmi érdek, hanem az erkölcsi törvény is kötelezi az államot. Azt vallotta, hogy erkölcsi kötelesség megtanítani írni és olvasni az analfabétákat, már csak azért is, hogy az Eötvös József által meghozott iskolakötelezettség érvényre jusson. Schneller szerint az állami létünk, sajátos magyar állami rendeltetésünk megköveteli a magyar kultúrának lehetőleg intenzív terjesztését, így „kötelességévé teszi az állam kormányának minden e célra irányuló intézmény vagy törekvés hatásos támogatását”, ezért a kormányzat „kötelezve van arra, hogy a szabad tanítás körül kifejtett társadalmi munkát országos törvény útján rendezze”.<sup>26</sup> Az Apponyi Albert-féle felnőttoktatási törvénytervezet – összhangban az oktatási törvényekkel – 1908-ban elkészült. A tervezet alapvetően öt területre terjedt ki:

1. Az iskolán kívül eső oktatás tagozatokra osztására;
2. Az iskolán kívüli oktatást szervező, irányító és koordináló szervekre, azok szervezeteire, teendőire és jogaira;
3. A központi szerv, felállítandó Országos Iskolán kívül eső Oktatási Tanács szervezetére, feladataira és jogaira;
4. A tananyagra, melyet minden fokon a minisztérium szab meg és hagy jóvá;
5. Az anyagi fedezetre és a költségek biztosítására.

A tervezet részletesen is kitért a feladatokra. A 3. § szerint a községek, rendezett tanácsú és törvényhatósági joggal rendelkező városok kötelesek népakadémiai tanfolyamokat szervezni. A 4. § arról intézkedett, ha erre anyagi erejük részben vagy egészben hiányzik, kötelesek a tanfolyamokat vállaló államot, erkölcsi testületeket, társadalmi egyesületeket, fűtés, világítás, tisztogatás, kiszolgálás stb. biztosításával támogatni. Az 5. § szerint a tanítók és előadók tiszteletdíját a miniszter rendeletileg szabja meg, s ha ezt – részben vagy egészben – nem tudják kifizetni, akkor igényt tarthatnak állami segítségre.<sup>27</sup> Apponyi tervezete szerint az állam szigorúan felügyelte és irányította volna a szabadoktatást. Mindenbe lett volna beleszólása, a bizottságok választott tagjai tőle függnének, negyedrészüket kinevezi, az anyagi terheket azonban még a felekezeti jellegű felnőttoktatásban is jórészt a községekre és a városokra hárította át. A törvénytervezet arról viszont nem rendelkezett, hogy a felnőttoktatás és az analfabétakurzusok fedezetét hogyan teremtsék elő. A törvényjavaslat azt is tartalmazta, hogy „állami segítségben csak magyar tanítási

*tárgyában.* A Szabadoktatás Országos Szervezet, Bp., Franklin Kiadó, 1909, 27. [Jancsó a saját törvénytervezetét a kötet 130–146. oldalán fejtette ki.]

26 Schneller István 1909 A szabad tanításról. *Erdélyi Múzeum*. XXVI. k. Új folyam IV. 1. füzet, 8.

27 Novák József *Törekvések a magyar népművelési törvény megalkotására*. Előadás a népművelési oktatók és kutatók szombathelyi tanácskozásán hangzott el. Stsz: 17463/67.



nyelvű tanfolyamok és sorozatos előadások részesülhetnek, de ezek is csak abban az esetben, ha a törvényben előírt követelményeknek megfelelnek, és az illető vármegyei népakadémiai bizottsága azt állami segélyezésre ajánlja”. Kivételt képezett a kormányzat által támogatott Szabad Lyceum. A szervezet népszerű tanfolyamaiban ugyanis magyar tanárok tartottak előadásokat. A tervezet megemlítette, hogy a különféle társulások, egyesületek és magánosok is szabadon szervezhetnek előadásokat és tanfolyamokat. Ezeket az állam felügyeli, bármikor ellenőrizheti a foglalkozásokat, és szükség esetén betilthatja.

Az Apponyi-féle felnőttoktatási törvénytervezet ugyan megmaradt a szabadoktatás keretei között, de már erőteljes kormányzati felügyeletet tartalmazott. A tárgyalására azonban nem került sor. Maga a kultuszminiszter vette le az Országgyűlés napirendjéről. Apponyi úgy látta, „az eddigi vita anyagából nem tartom érettnak a kérdést, hogy ti. törvényhozásilag rendeztessék-e vagy nem. Én részemről nem nyilatkoztam sem a törvényhozási rendszer mellett, sem ellene”. Az előterjesztés megvitatása is „tiszta kormányzati kérdés, sőt a kormányzati taktika kérdése”.<sup>28</sup> Apponyi érzekelte és egyre világosabban látta, hogy a felnőttoktatás mindinkább politikai kérdéssé vált Magyarországon. Álláspontját nem is titkolta a Köznevelési Tanácsnak küldött leírataiban, mely szerint „oly időkből, midőn a politikai tekintetek sürgetik, hogy a közéletben az általános szavazatjog alapján eszközöltessék a részvétel, a közérdek ártalmával tűrhető csak az oly közműveltségi állapot, mely szerint az összes polgári népességből magyar földön csak 51,4% tud írni és olvasni, majdnem fele nem rendelkezik tehát az általánosabb körülmények tájékozódás legelőnyösebb eszközeivel, és végképp egyes merészebb, de kevésbé önzetlen vállalkozó személy közvetlen hatásának van kiszolgáltatva.”<sup>29</sup>

### A kormányzati szerepvállalás előtérbe kerülése, erősödése

A 19. század utolsó évtizedeiben, az 1880-as és 1890-es években végbement nemzetközi és a hazai ipari fejlődés eredményeként felgyorsult a munkafolyamatok szakosodása, emelkedett a termelési kultúra színvonala. Wlassics Gyula (1852–1937) minisztersége (1895. 01. 15.–1903. 11. 03.) idején, az 1896-ban megrendezett Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus – „Társadalmi nevelési szakosztály” néven megalakult iskolán kívüli népművelés helyzetével foglalkozó bizottság – olyan felnőttoktatási rendszer állami támogatással történő megteremtését szorgalmazta, amely nemcsak az ábécé tanítását tűzte ki célul, hanem lehetővé tette a magasabb szintű, folyamatos és állandó ismeretterjesztést is. A politikai pártok és a politikusok részéről felerősödött a felnőttoktatás iránti figyelem, okát – melyet akár kultúrpolitikai előrelépésnek is lehetett tekinteni,

<sup>28</sup> Jancsó i. m. Uo.

<sup>29</sup> *A szabadtanítás szervezése* (Apponyi Albert-leirat a Köznevelési Tanácsnak) H. Sz. VIII. évf., 547–549.



hiszen azt jelezte, hogy az túlnőtt a szaktárca, a kultuszminiszter érvényességi körén – azonban másban szükséges látni. Európa legtöbb országában és nálunk is követelményként jelentkezett az általános titkos választójog bevezetése. Az általános választójogért elsősorban a munkáspárt (1890-től: Magyarországi Szociáldemokrata Párt) küzdött, a Garami Ernő (1876–1935) által írt 1903. évi pártprogramnak is sarkalatos pontja volt a politikai jogélvezet kiterjesztése. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az Országházban is voltak hívei a választójog demokratizálásának (Irányi Dániel, a 48-asok vezetője például már 1872-ben sürgette a választójog általánossá tételét, amit 1891. június 27-én újabb indítvánnyal erősített meg). A századfordulót követően valamennyi kormány programjában szerepelt a választójogi törvény megalkotása. A törvényalkotás körüli viták középpontjába mindinkább a felnőttoktatás, különösképpen az analfabetizmus, az írni és olvasni tudás kérdése került.

Tisza István (1861–1918) miniszterelnök (1903. 11. 03.–1905. 06. 18.) 1905-ben tartott beszédében megkerülhetetlen feladatnak tartotta a választójog újra történő szabályozását. Ugyanakkor arra is felhívta a képviselők figyelmét, hogy „a kevésbé iskolázott analfabéta tömegek” politikai eszközként történő kihasználásának következményei lehetnek. „A kormánynak kötelessége lesz foglalkozni a választási reformmal... Ez a reform nem képzelhető el másképpen, mint a választók számának növelésével, de egyúttal meg kell, hogy álljon egy olyan határnál, amelynek túllépte után fölforgatná az ország közviszonyait, amelynek túllépte minden téren mindenek felett a magyar nemzeti politika nagy érdekeit csorbítaná.”<sup>30</sup>

A kiegyezést követően az 1874. évi XXXIII. választójogi törvény volt hatályos.<sup>31</sup> A maga idejében korszerűnek és demokratikusnak tekinthető módon az 1848-as választójogi törvény alapvető rendelkezéseit részben módosítva, néhol kiegészítve ismételte meg.

A választáshoz való jogosultság a következő esetekben illette meg a lakosságot:

- minden 20. életévét betöltött férfi, ha
- Magyarországi születési helye van (magyar honosság).

Kizáró okok:

- ha nem áll atyai vagy más gondnoki gyámsága alatt;
- ha nem cseléd, ipari tanonc. vagy egyéb szolgál;
- ha nincs ellene folyamatban lévő csődeljárás és nem áll fenyíték alatt;
- katonák (hivatásos és sorkatonák), pénzügyőrök, csendőrök-rendőrök, elítéltek, csődeljárás alatt állók és azok, akiknek az állam felé adótartozása van, nem szavazhattak. (Az adóhátralékosok kizárását később az 1899/XV t.c. feloldja.)

30 Tisza István programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1905. 9. sz. I. 9.

31 [tortenelemklub.com/.../64-es választójog – országgyűlése...](http://tortenelemklub.com/.../64-es%20valasztojiog%20-%20orszaggyullese...) (letöltve: 2012. 01. 02.) (Ez az oldal már nem működik. Amire utal a szöveg: választási törvény, 1874. évi XXXIII. tc. – <https://www.arcanum-onlie-kiadvanyok/>.)

## Cenzus

Az 1848-as törvénnyel szemben, amely a választójog megszerzését közvetlenül a ház- vagy földbirtokra, illetőleg a tőkerész utáni jövedelemre alapozta, az 1874-es törvény a censusok megállapításakor nagyrészt az adóalapot és a kivetett adókat vette figyelembe, a földtulajdon mellett megfelelő nagyságú föld-, ház- és jövedelemadóval is szavazati joghoz lehetett jutni. A vagyoncensusok közül a földbirtok volt a legfontosabb.

Akik az 1848-tól 1872-ig készített választói névjegyzékek valamelyikében szerepeltek.

**Földcenzus:** feltétel városokban (törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú településeken) olyan föld, melyre 16 forint tiszta jövedelem után róták ki az adót. Vidéken (nagy- és kisközségekben) az  $\frac{1}{4}$  úrbéri értelemben vett telek után fizetett földadó jelentette a földcenzust.

**Házcenzus:** az értékcenzus helyébe (1848-ban azok választhattak, akiknek tulajdonában háromszáz ezüstforint értékű ház volt) az ország minden városában a három lakrészü és házadó alá nem eső ház censusát helyezte.

**Adócenzus:** akik sem a föld, sem a házcenzus alsó értékét nem tudták elérni, választójogot szerezhetek még a jövedelemadójuk alapján. Itt alapvető feltétel a 105 forint adóköteles évi jövedelem kimutatása volt, ennek alapján a kereskedők, gyárosok és a városi kézművesek választójogot kaptak. Községekben a kézműveseknek egy segéd után fizetett jövedelmi adót kellett igazolniuk.

**Szellemi census:** A megfelelő, ún. szellemi censussal rendelkezőktől sem vagyont, sem jövedelmet, sem adófizetést nem kívánt meg a törvény. Ide tartoztak az Akadémia tagjai, a kinevezett tanárok, tanítók, a kisdédvók, orvosok, gyógyszerészek, okleveles gazdák, mérnökök, jegyzők, a hivatalosan alkalmazott lelkészek és segédlelkészek. Ebből a kategóriából került ki a választók 7-8%-a.

## Nyílt választás

Az 1874. évi XXXIII. választójogi törvény megváltoztatását, korszerűsítését – a nemzetközi tendenciák mellett – a hazai társadalmi valóság két konkrét, egymást keresztező tényezője is befolyásolta. Az egyik, a Magyarországon élő nagy lélekszámú és különféle nemzetiség, a másik az analfabéták jelentős tömege, amely a társadalmi erőfeszítések következtében ugyan csökkent, az írni-olvasni nem tudók azonban még mindig jelentős nagyságrendet képeztek.

Magyarország lakosainak száma az 1910-i népszámlálás alapján 20 886 457, melyből egy négyzetkilométerre eső lélekszám átlaga 64,2 fő volt. Az ország az európai államok közt a hetedik, a népsűrűséget tekintve pedig a kilencedik helyet foglalta el. A lakosság nyelvek szerinti megoszlása 1910 végén az alábbi képet mutatatta.

Nemzetiség	lélekszám	A lakosság %-a
Magyar	10 050 575	48,8
Román	2 949 032	14,1
Német/szász	2 037 435	9,8
Szlovák/tót	1 967 970	9,4
Horvát	1 833 162	8,2
Szerb	1 106 471	5,3
Rutén	472 587	2,2
Egyéb	469 225	2,2
<b>Összesen</b>	<b>20 886 457</b>	<b>100</b>

Forrás: mek.niif.hu/02100/02185html/171.html (letöltve: 2011. november 18.).

A magukat magyarnak vallók többsége a Nagy-Alföld északi és középső részén, a Dunántúlon, a Kisalföldön és Erdély keleti részén, a Székelyföldön élt, de a hegyvidék völgyeiben, a városokban és a nemzetiségiek által lakott területeken is számosan laktak.

Magyarország lakosainak – Ausztriával ellentétben – vallási megoszlása igen csak sokféleséget tükrözött. A legnagyobb lélekszámmal a római katolikusok rendelkeztek (horvátok, olaszok szinte kivétel nélkül, a magyarok és németek/szászok, a szlovákok/tótok fele), a számuk több mint tízmillió fölé volt. A görögkatolikusok száma 2 025 508 (9,7%). A református egyház hívei alapvetően magyarok közül kerültek ki. A legnagyobb számuk 2 621 229 (12,5%) a Duna-melléki, dunántúli, Tisza-innen, tiszántúli és erdélyi kerületekben élt. Az ágostai evangélikus egyház hívei többnyire szlovákok (tótok, németek és kevesebb számban magyarok) voltak. Számuk 1 340 143 (6,1%). A görögkeleti egyház hívei elsősorban románok és szerbek voltak. A két részre szakadt görögkeleti szerb és görögkeleti román egyház híveinek a létszáma mintegy 2 987 162 fő volt. Az unitáriusok főleg Erdélyben éltek, számuk 74 274 (0,4%). Az izraeliták az egész országban szétszórtan laktak, legtöbbször a fővárosban és az északkeleti megyék városaiban. A számuk 932 458 (4,5%) volt.<sup>32</sup>

A 20. század első éveiben az írni-olvasni nem tudók aránya nemcsak a népesség életkora szerint változott, hanem etnikai hovatartozása szerint is.

*Az 1900. évi kimutatás szerint – a 15 évesnél idősebb, írni-olvasni nem tudó népesség aránya anyanyelv és életkor szerint 1900-ban (%)*

Nemzetiség	Korcsoport						
	15–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–
Magyar	12,1	13,0	19,1	25,1	29,6	38,2	44,8
Német	8,3	8,2	12,0	14,8	17,3	22,7	28,6
Szlovák	18,2	19,8	25,7	33,5	41,9	56,1	66,5

32 Kiss Lajos 1918 *Magyarország történelme*. Debrecen, Hegedűs és Sándor Könyvkiadó Hivatala, 286–287.

Nemzetiség	Korcsoport						
	15–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–
Román	59,0	60,5	68,8	75,8	81,2	87,4	91,8
Rutén	68,2	75,1	83,4	86,6	90,2	94,7	95,8
Horvát	15,8	18,5	26,0	32,2	40,1	58,4	68,5
Szerb	30,7	34,0	40,0	47,2	55,6	67,5	74,0
Egyéb	33,4	33,7	39,6	48,1	51,5	59,8	64,7
Együtt	25,1	28,2	38,1	46,1	52,9	61,2	67,0

Forrás: mek.niif.hu/02100/02185html/171.html (letöltve: 2011. november 18.).

A választójogi törvénymódosításra tett első komolyabb kísérlet Kristóffy József (1875–1928) a „parlamenten kívüli” Fejérváry-kormány (1905. 06. 18. – 1906. 04. 08.) belügyminisztere (1905. 06. 18–1906. 04. 08.) nevéhez fűződött. Az 1905. december 16-án kelt törvényjavaslat-tervezete a 24. életévüket betöltött, írni-olvasni tudó férfi polgárokat kívánta választójoghoz juttatni, ami az addigi választásra jogosultak (6,2%) számát megdupláztta volna. Kristóffy javaslata a szociáldemokratákhoz mint parlamenten kívüli tömegpárthoz történő közeledés részét képezte.

A következő törvénymódosítási kísérlet ifj. Andrássy Gyula (1860–1929) belügyminiszter (1906. 04. 08. – 1910. 01. 17.) kezdeményezése volt. Az 1908-ban előterjesztett javaslata szerint – belga mintára – plurális választójogot vezetett volna be. Vagyoni és műveltségi cenzusokhoz kötötte volna a kettős, illetve hármas szavazattal rendelkező választókat, ugyanakkor a választójogot a cenzusoknak meg nem felelő, írni-olvasni nem tudó, 24. életévüket betöltött férfiakra általában kiterjesztette volna (egy szavazattal), sőt az analfabétáknak is biztosította volna a szavazás lehetőségét oly módon, hogy ők „ösválasztóként” tízen választhattak egy választási megbízottat (elektort), azaz szavazatuk 1/10-et ért volna. Bár a javaslat ezzel 2,6 millióra növelte volna a választásra jogosultak számát, a pluralitás miatt minden oldalról komoly támadások érték, és végül Andrássy úgy döntött, hogy visszavonja azt.

Az 1910-es évek végén már egyre nyomasztóbb követelmény volt a választójogi törvény módosításának az igénye/kényszere. A nemzetközi, európai tendenciák nyomán és nyomására Lukács László (1850–1932) miniszterelnök (1912. 04. 22. – 1913. 06. 10.) 1912 decemberében az Országgyűlés elé terjesztette a választójogi törvényjavaslatát. A Lukács-féle választójogi javaslat szerint a népiskolát elvégzett önálló iparosok és kereskedők, továbbá a 20 korona adót fizető vagy nyolc hold földdel rendelkező írni és olvasni tudó, s a 40 korona adót fizető vagy tizenhat hold földet birtokló analfabéta férfiak kaptak volna szavazati jogot.<sup>33</sup> A szavazók száma ezáltal országosan 74%-kal, Erdélyben pedig 140%-kal emelkedett volna. Ezen belül az erdélyi magyar választók száma 101%-kal, a németeké 183%-kal, a románoké pedig 195%-kal nőtt volna. Noha országos szinten a javaslat biztosította

33 Pölöskei Ferenc *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914*. Budapest, 148.

volna a magyar választók relatív többségét, az erdélyi birtokokkal rendelkező Bethlen István (1874–1946) tiltakozott. Bethlen a magyar lakosság választójogának kiterjesztését nem ellenezte. A fő kifogása az volt, hogy nem differenciált a magyarság és a nemzetiségi lakosság között. Részletes számításokkal bizonyította, hogy a javaslat törvénnyé válása esetén Erdély magyar választói többségű megyéinek száma 9-ről 6-ra csökken, a román többségű megyéké pedig 2-ről 6-ra fog emelkedni. Sőt még nagyobb változásokkal szükséges számolni, mert az analfabetizmus román lakosságon belüli aránya (1910-ben 67%) rohamosan csökkenni fog, amit a magyarság és a szászág műveltségi szintjének emelkedése (1910-ben 28, illetve 8%-os) egyáltalán nem tud ellensúlyozni. A választójogi törvénytervezet – elfogadása esetén – Erdély magyarságát kiszolgáltatná a nemzetiségieknek, s lehetővé tenné, hogy „Erdély magyarsága majorizáltassék a románok által.” Bethlen leghelyesebbnek azt tartotta, ha az új törvény – Andrássy 1908-as tervezetéhez hasonlóan – plurális jelleggel készült volna el. Javasolta, hogy azokban a megyékben, amelyekben a 24 éven felüli férfilakosság 50%-a nem végezte el a négy elemi (a 15 erdélyi megyéből tehát 10-ben), „a választójog általános feltétele ne az írni és olvasni tudás, hanem a négy elemi elvégzése legyen.”<sup>34</sup> A javaslat vitájában Tisza István úgy vélekedett, hogy „maga az a tény..., hogy valaki valamennyire képes írni és olvasni, egyáltalában nem nyújt garanciát arra, hogy az illető a műveltségének és ítélőképességének azzal a minimumával rendelkezik, amely politikai jogok észszerű gyakorlásához mellőzhetetlenül szükséges... Hiszen mi sem könnyebb, mint a még el nem aggott férfiak nagy részét megtanítani az írás-olvasásának (...) számba jövő serény mértékére. A legnagyobb eréllyel fognak a föladatahoz látni éppen a legveszélyesebb, a szervezett, felekezeti, nemzetiségi körök és osztályharc intézői. Tömegesen fog éppen a legaggályosabb választók száma szaporodni, s arra fogunk ébredni, ha nem az első, hát a második általános választás alkalmával, hogy halomra dől az írás-olvasás kritériumában keresett minden garancia”.<sup>35</sup> Lukács választójogi törvényjavaslatának vitájáról, Apponyi Albert (1846–1933) vezetésével kivonult az ellenzék. A kormányzati többség által 1913. január 21-én elfogadott választójogi törvényről az ellenzék egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos (1868–1926) 1913. január 21-én az Aradon tartott beszédében a következőket mondta: „A mi választójogi küzdelmünk Magyarországon nem a konzervatív irány küzdelme a radikális irány ellen, mert hiszen a Kristóffy-féle javaslat szerint is kimaradt volna a polgárok sorából 1 272 000, huszonnégy éven felüli magyar férfi, aki a javaslat előterjesztésének idejében nem tudott írni és olvasni. Hiszen az egyesült ellenzék tervezete szerint 2 400 000 volna a választók száma és még így is, tehát a már körülbelül 4 521 000-et kitevő huszonnégy éven felüli férfiak sorából még mindig kimaradna a választók közül 1 851 000. Hát, tisztelt uraim... nem arról az általános,

34 Bethlen István gróf 1913 A választójog reformja és Erdély I–II. *Magyar Hírlap*, február 11, 12.

35 *Gróf Tisza István összes munkái. Első kötet, I. Tanulmányok és értekezések. II: Naplószerű feljegyzések.* Bp., Franklin Társulat. 1928, 111–113.

egyenlő és titkos választói jogról van szó, amely már diadalmasan végigjárt egész Európán, meghódította (...) Ausztriát is.”<sup>36</sup> Az 1913. január 12-én elfogadott 1913. évi XIV. nyilvántartás alatt becikkelyezett jogszabály továbbra is korlátozott és még mindig csak a férfiakra kiterjesztett választójogot irányzott elő. Ugyanakkor szavazhattak azok az analfabéták is, akik a törvényben meghatározott anyagi, illetve vagyoni cenzussal rendelkeztek.

A választáshoz való jogosultság következő esetekben illette meg a lakosságot. Választhattak

- azon analfabéták, írni-olvasni nem tudók, akik legalább 40 korona adót fizetnek, vagy legalább 16 hold földbirtokkal rendelkeznek;
- azon, írni-olvasni tudók, akik 20 korona adót fizetnek, vagy legalább 8 hold földbirtokkal rendelkeznek;
- azon írni-olvasni tudók, akik 20 korona adót fizetnek vagy 8 hold földbirtokkal rendelkeznek;
- azon iskolázottak, akik a népiskola hatodik osztályát elvégezték és legalább 30 évesek, valamint önálló iparosok-kereskedők vagy már adót fizetnek;
- azon iskolázottak, akik középiskolát végeztek és legalább 24 évesek.

Az 1913. évi XIV. törvény az első volt, amely már részben titkossá tette a választást. Ugyanis előírta, hogy Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban titkos, az ország többi részén nyílt választásokat kell tartani.

Az 1913-as választójogi törvény alkalmazására nem került sor, mert az Országgyűlés a háború alatt meghosszabbította a képviselők mandátumát. A számos elégedetlenséget szült választójog törvényi szabályozása nem került le a napirendről, sőt felerősödött. IV. Károly (1887–1922) királyi kéziratot intézett 1916. április 28-án Tisza Istvánhoz, amelyben arra kérte, hogy új törvényjavaslatot készítsen el és terjesszen elő. Tisza, aki választójogi törvényjavaslatát nem volt hajlandó abban a szellemben előterjeszteni, ahogy azt a királyi kézirat megjelölte, 1917. május 23-án beadta lemondását.<sup>37</sup> Az ellenzék – Demokrata Párt, Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt, Keresztényszocialista Párt, Radikális Párt – úgy döntött, hogy félretéve nézetkülönbségeiket, az új törvény megalkotása érdekében választójogi blokkban egyesülnek. Az 1917. június 6-án megalakult blokk ülésén Vázsonyi Vilmos megfogalmazta a feladatokat, a célt, továbbá a követelést, hogy választójogi kormány alakuljon meg.

A király Eszterházy Móricot (1881–1960) bízta meg kormányalakítással (1917. 06. 15 – 1917. 08. 23.), aki vállalta az általános és titkos választójog megfogalmazását.

36 *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Első kötet.* Budapest. Az Országos Vázsonyi-émlékbizottság kiadása. 1927. 498.

37 A német birodalmi gyűlés választójoga, még Bismarck alkotása is sokkal demokratikusabb volt, mint Tisza 1913. évi választójogi törvénye. A király úgy látta, hogy a demokratikus haladásban Magyarország nem maradhat el. Lásd: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Második kötet.* Budapest. Az Országos Vázsonyi-émlékbizottság kiadása, 1927. 82.



Vázsonyi Vilmos (választójogügyi) miniszter lett,<sup>38</sup> aki előkészítette a megalkotandó választójogi reformtervezetet. A 24. életévre leszállított választójogi korhatár javaslatát tizenegy pontban foglalta össze, amely többek között tartalmazta:

- „2. A korhatáron kívül a választójog gyakorlásának általános kelléke az írni és olvasni tudás.
3. Az írás-olvasás tudásnak igazolása nem kívántatik meg mindazoknál, akik elvégezték az elemi iskola hat osztályát. Megjegyeztetik, hogy pozitív kilátás van arra, hogy a hat elemi osztály helyett négy elemi osztály fog koncedáltni. Akik tehát természetesen a korhatár szerint – minden egyéb jogcím nélkül választók.
4. Az írás és olvasás tudásának igazolása nem kívántatik meg továbbá, tehát minden egyéb jogcím igazolása nélkül választók az iparigazolványos önálló iparosok, kereskedők stb.
5. Az írni-olvasni tudás igazolása nem kívántatik meg éppúgy, mint fentebb, s így minden egyéb jogcím igazolása nélkül választók az ipari munkások, amennyiben betegsegélyező pénztáraknak, bányatárs-ládáknak, vállalati pénztáraknak és hasonlóknak bizonyos időn keresztül tagjai, vagy pedig igazolják, egyéb elfogadható módon, hogy állandó ipari munkások...
6. A választók az úgynevezett Károly-keresztesek, ezeknek nem kell bizonyítani az írást-olvasást.
7. Az írás-olvasás igazolása nélkül választók mindazok, akik a hadseregben al-tiszti rendfokozatot értek el.
11. A nők választójogára nézve elvi akadály nincs, de tényleges megvalósításának formája még nem forrott ki. A kérdés elintézésének nehézsége az, hogy a nő választójogát nem lehet kizárólag a magasabb műveltséghez, diplomához kötni, mert így antidemokratikusan hatna... Anélkül, hogy erre kötelező ígéret történt volna, szóban forgott az a gondolat, vajon nem lehetne-e az elesett harcosok családfenntartó özvegyeinek választójogát, a harcosok választójogának mintegy pandantjául, és azoknak a nőknek választójogát megteremteni, akik a háborúban tettek szolgálatot.<sup>39</sup>

Betegségére hivatkozva Esterházy Móric lemondott. A király 1917. augusztus 23-án Wekerle Sándort (1876–1963) bízta meg a kormányalakítással. Vázsonyi 1918. 01. 25-ig tárca nélküli (választójogügyi) miniszterként, majd (1918. 01. 25–1918. 05. 08.) igazságügyminiszterként vett részt a Wekerle-kormány (1917. 08. 23.–1918. 10. 31.) munkájában.

38 Vázsonyi Vilmos zsidó származású volt. A kinevezése világszenzációnak számított. Nemcsak itthon jelentette a demokrata eszmék diadalát, de világszerte úgy tekintették, mint Magyarország demokratikus megújulásának bizonyosságát.

39 *Vázsonyi Vilmos beszédei és írása. Második kötet.* Budapest. Az Országos Vázsonyi-émlék-bizottság kiadása, 1927, 94–95.

Vázsonyi választójogi törvénytervezete nagy és éles vitát váltott ki az Országgyűlésben. A nézetkülönbség az írni-olvasni vagy a magyarul írni-olvasni tudás kérdése körül csúcsosodott ki. Tisza István, aki ugyan lemondott a miniszterelnökségről és 1917. augusztus 10-én frontszolgálatra vonult, elszántságát és akaraterejét demonstrálva, mint az Országgyűlés többségét adó Nemzeti Munkapárt elnöke, rendszeresen részt vett az üléseken. Tisza és Vázsonyi között gyakorta bontakozott ki vita. Különösen figyelemre méltó volt az, amely az Országgyűlés 1918. július 11-i ülésén hangzott el. Vázsonyi Vilmos kijelentette: „Először is lesznek bátor felolvasni gróf Tisza István igen tisztelt képviselő úrnak 1913. márczius 6-án tartott képviselőházi beszédének egy részét, melyben a magyar írás-olvasás általános kelletékéről a következőket méltóztatott mondani. (*olvasás*) A magyar nemzet a választójog megalkotása terén sem hagyhatja el e teljes egyenjogúság nemes bázisát. Nem állíthat fel a cenzusban különbségeket országrészek szerint... mint megtörtént – és nem alkothat olyan diszpozíciókat, amelyek a politikai érvényesüléstől megfosztják e hazának nem magyar ajkú polgárait. Épp ezért nem is lehetnek soha híve annak az álláspontnak, amely a választói jog gyakorlását a magyarul írni és olvasni tudástól teszi függővé. (*Zaj a jobb oldalon, házelnök csenget.*) Én óhajtom, hogy ez ország minden polgára megtanuljon magyarul írni és olvasni. Nem mintha ezzel magyarosítani akarnék, bocsánat a kifejezésért, majdnem együgyű illúziónak tartom, ha valaki azt hiszi, hogy magyarosított azáltal, hogy megtanította a haza nem magyar ajkú polgárait írni és olvasni.

Gróf Tisza István: Természetes!

Vázsonyi Vilmos: Sok tekintetben talán, még ellenkező célt érünk el ezzel, mert erősítjük őket a kultúra terén és szerintem a kulturális fok emelkedése a nemzeti érzésnek emelkedésével jár. Én tehát azt tartom, hogy igen végzetes hiba volna bárkinek ettől a magyarosodást remélni és hiba volna... féltetni ettől a nemzetiségeket.<sup>40</sup>

Bethlen István statisztikai adatok felsorakoztatásával támadta Vázsonyi törvényjavaslatát. Hasonlóan, mint 1913-ban, a Lukács-féle törvényjavaslat tárgyalásakor, ismét annak a meggyőződésének adott hangot, hogy ez a törvényjavaslat is „az egyéb írni és olvasni tudóknak... az alacsonyabb kultúrának és elsősorban nemzetiségeknek adott előnyt”. Érdeemes hosszabban is idézni a felszólalásból. „Meggyőződésem szerint – mondta Bethlen – az egyéb írni és olvasni tudóknak adott választói jogcím az alacsonyabb kultúrának és elsősorban a nemzetiségeknek adott előnyt, amit vagyok bátor a következő számadatokkal bizonyítani (*Halljuk! Halljuk!*) az egész országban feltalálható, ún. egyéb írni és olvasni tudók 13%-át teszik ki az összes írni és olvasni nem tudóknak, tehát azok, akik elemi iskolát,

40 Képviselőházi napló 1910–1915 XI. köt., T. Kiss Tamás 1999 Alfabetizmus elleni küzdelem Magyarországon az 1920-as években. Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1998/99. (Szerk. Kovátsné Németh Mária), Győr, Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, 1999, 96–110.

annak négy vagy hat osztályát végezték. Ha ezt a számot, amely egy átlagszám, felbontjuk nemzetiségek szerint, azt látom, hogy az egyéb írni és olvasni tudók között a magyarság szerepel 11%-kal, az oláhok azonban 30%-kal, a rutének 14%-kal, ami annyit jelent, hogy miután az egyéb írni és olvasni tudók minden szelekció nélkül, a magyar államnyelv szelekciója nélkül kerülnek bele a választójogba, a nemzetiségek nagyobb számban, sokkal alacsonyabb kultúrák mellett is juthatnak ehhez a joghoz, mint a magyarság...”

„...azt hiszem bizonyítottam, hogy ezeken a területeket az egyéb írni és olvasni tudók sokkal nagyobb számban lévén képviselve, éppen a nemzetiségek között, a nekik juttatott jogcím olyan, amely elsősorban a nemzetiségeknek kedvez és pedig alacsonyabb kultúra révén, mert én azt hiszem, hogy azok, akik semmiféle elemi iskolát nem végeztek, hanem valamilyen úton-módon véletlenül írni és olvasni megtanultak, nem képviselhetnek olyan kultúrfokot, mint azok, akik négy-hat elemi iskolát végeztek.” Bethlen szerint, ha az analfabéták megtanulnak ilyen-olyan kurzusokon írni és olvasni, akkor a törvényjavaslat mintegy 80%-ukat eresztette volna be a választók közé. Figyelmeztette a képviselőket, hogy „a királyhágón túli részekben a javaslat szerint összesen 324 000 analfabéta van, ezek között 64 000 magyar, 4400 német és 246 000 román. Ezekből... választó összesen 16 400 magyar 6400, német 300, oláh 9521. Ha ezeket levonom az analfabéták összes számából, akkor marad olyan analfabéta, aki Erdélyben választójoghoz még ezentúl juthat: 308 000. Ebből magyar 57 000, német 4174, oláh 236 648, a javaslat szerint szembe állítva a két számot, volna tehát 132 000 magyar választó, szemben 57 000 magyar analfabétával és lenne 83 000 oláh választó, szemben 236 000 oláh analfabétával.”<sup>41</sup> Bethlen a statisztikai adatok segítségével, az ország 1910-es iskolázottsági térképe alapján próbált érvelni. Arra hívta fel a képviselők figyelmét, hogy Nyugatról Kelet felé haladva szembetűnő a népesség és ezen belül a magyar ajkú lakosság létszámához viszonyított analfabéták emelkedő százalékos aránya. Ugyanakkor hangot adott annak a közvélekedésnek is, amely tulajdonképpen mindig erősen megkérdőjelezte az analfabétakurzusok értékét. Kimondatlanul utalt arra, hogy a számok inkább statisztikai adatok, mint valós eredményeket tükröző mutatók. Az erdélyi politikus, Bethlen úgy látta, hogy a magyar politikai érdek azt kívánja, hogy különbséget szükséges tenni a magyarországi analfabéták között aszerint, hogy azok milyen nemzetiségűek.

41 Bethlen István gróf beszédei és írásai. Első kötet. Válogatott beszédei. Budapest, Genius Könyvkiadó Rt. Kiadása, 1933, 148–149.

*Bethlen felszólalásában elhangzott statisztikai hivatkozások táblázatba foglalása szerint:*

Városok/megyék	Az egyéb írni és olvasni tudók népességhez viszonyított %-os aránya
Budapest	4,2
Sopron	2,7
Moson megye	4,3
Veszprém megye	4,7
Győr megye	7,2
Szolnok-Doboka megye	44,3
Alsó-Fehér megye	20,6
Hunyad megye	30,5
Kolozs megye	27,6
Beszterce-Azód megye	21,2
Torda-Aranyos megye	30,1
Kisküküllő megye	20,0
Arad megye	22,5
Krassó-Szörény megye	22,2
Máramaros megye	31,5
Szilágymegye	33,7
Ugocsa megye	31,2

Forrás: a szerző saját szerkesztése.

Korszerű és figyelemre méltó volt a Vázsonyi-féle törvényjavaslatban a nők választójogának elismertetésére történt törekvés. A nők művelődési jogainak elfogadtatása a közvéleménnyel, illetve a politika irányítóival és szorosan a korabeli nőemancipációs küzdelmekhez kapcsolódó folyamat részét képezte, sőt azok egy területét jelentette. Magyarországon csakúgy, mint a világ más részein, előbb kaptak jogot a nők az intézményes tanulási formákhoz, mint politikai vagy jogi téren. A nők korabeli magyarországi műveltségi viszonyaira – bizonyos mértékben – a népszámlálások írni-olvasni tudó népességre vonatkozó statisztikáiból lehet következtetni. Az adatok alapján 1870-ben a nők 25,01%-a, 1880-ban 35,81%-a, 1890-ben pedig 46,49%-a tudott olvasni és írni. Más kimutatás szerint Magyarországon (Horvátország és Szlovénia nélkül) 1880-ban a nők 30,1%-a, 1890-ben 39,0%-a 1900-ban pedig 46,7%-a tudott írni és olvasni. Az 1910-es népszámlálási kimutatás ugyanezeket az adatokat tartalmazta, kiegészítve az újonnan kapott 54,4%-os adattal.<sup>42</sup> Az adatokat azonban nem lehet összehasonlítani az összeírás eltérő módszertana miatt.

Wekerle nehéz helyzetbe került. A törvényjavaslat elfogadása csak a parlamenti többséget képező Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt segítségével volt lehetséges. A választójogi törvényjavaslat vitája végül is kompromisszummal zárult. Wekerle védte az eredeti változatot. Bethlen a sajátjához ragaszkodott,

<sup>42</sup> Dinamikus viszonyszámokat számítva az látszik, hogy 1880–90 között jelentősebb volt az ír-

Tisza István, aki visszavonult a politikai élettől, mert a frontokat járta – helyette a Nemzeti Munkapártot is Balogh Jenő (1864–1953), Klebelsberg Kuno (1875–1932) és Teleszky János (1868–1939) vezetett – rendszeresen részt vett az Országgyűlés ülésein, hozzájárult, hogy a választójogi törvény jogcíme csak az írás-olvasás tudása legyen. Wekerle a május 7-én megtartott minisztertanácsban arra az álláspontra helyezkedett, hogy elfogadja Tisza javaslatát, a műveltségi census felemelését a négy elemről a hat elemre. (Szükséges megjegyezni, hogy a népesség túlnyomó többsége csupán a négy elemet végezte el.) A választói joggal rendelkezők száma az eredeti előterjesztéshez képest közel egy millióval, azaz 3 millió 600 ezerről 2 millió 700 ezerre csökkent.<sup>43</sup>

Vázsonyi nemcsak nem értett egyet a meghozott törvénnyel, de attól el is határolta magát. Az új Wekerle-kormányban 1818. május 8-tól – már mint igazságügyminiszter – nem vállalt szerepet, lemondott. Közrejátszott ebben Wilson, az Amerikai Egyesült Államok elnökének tizennégy pontban összefoglalt üzenete is. Vázsonyi a választójog megalkotásában látta az erre adható demokratikus üzenetet.

A világháború befejezését követően az Országgyűlés – Nagy Nemzeti Tanács – felhatalmazása alapján 1918. november 23-án a Károlyi-kormány (1918. 10. 31. – 1919. 01. 19.) „1 Néptörvény”-ként tette közzé a magyar választójogi rendeletét, feltételezve, hogy azt a békekötés során figyelembe veszik a győztes hatalmak. A rendelet elvileg és lényegében általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójogot biztosított, amely kiterjedt a nőkre is, jóllehet megkülönböztetést tett nők és férfiak között. Míg a férfiak 21, a nők csak 24 éves koruktól bírtak választójoggal, és a rendelet a nőktől megkövetelte az írni-olvasni tudást is. Az 1918/1-es néptörvény alapján egyetlen választás megtartására sem került sor, ám a jogszabály így is jelentősnek számított, mert tartalmazta a titkos választáshoz való jogot.

A különféle belpolitikai manőverek következtében hatalomra került kommunisták kikiáltotta Tanácsköztársaság 1919 augusztusi bukása után, november 17-én új választási jogszabály született. Friedrich István (1883–1951) kormánya (1919. 08. 15. – 1919. 11. 24.) új rendeletet alkotott, melyet a Huszár Károly-féle (1882–1941) kormány (1919. 11. 24. – 1920. 03. 15.) 5985/1919. sz. rendelete alapjaiban változtatta

ni-olvasni tudó nők arányának emelkedése, mint a későbbi évtizedekben. A korabeli adatokat nehéz összevetni, a nemzetközi összehasonlításokat pedig meglehetősen óvatossággal lehet tenni, ugyanis 1.) más időpontokban, 2.) más mutatók alapján, 3.) más résznépességekre vonatkozóan készítették az adatfelvételeket, amelyek csak tendenciák megállapítására használhatóak. Például a párizsi kamara szerint 1860–67 között a francia nők 57%-a tudott írni, Belgiumban ebben az évtizedben 3 analfabéta férfire 5 analfabéta nő jutott; Oroszországban 1897-ben a 10 évnél idősebb nők 12,4%-a volt írni-olvasni tudó és a férfiak 35,7%-a. A nyugat-európai adatokkal összevetve a magyarországi nők mintha „hátrányban” lettek volna műveltség tekintetében a 19. század második felében. Forrás: <http://iqdepo.hu/dimenzio/21/21-15-01.html> (letöltve: 2011. november 18.) (Javaslok egy most is működő forrást: KlimoTheca / <https://kt.pt.e.hu> – könyvtár tartalom.)

<sup>43</sup> A választójog a bizottságban. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 16.

meg. Huszár – az Antant kifejezett kérésére – általános, egyenlő és titkos választójogot vezetett be. A tárgy kapcsán hozott rendelet – mely számos tekintetben tükrözte az 1918/I. Néptörvényt – kimondta az általános, egyenlő és titkos választójogot, mely szerint minden 24. életévét betöltött férfi, ha Magyarország a születési helye, és legalább hat éve magyar állampolgársággal bírt, és legalább fél éve ugyanabban a községben lakik, ott lakással rendelkezik, választópolgárnak minősült. Ugyanakkor cenzust húzott meg a nők és a férfiak között. A rendelkezés továbbra is különbséget tett a férfiak és a nők között. Választhat az a minden 24. életévét betöltött nő is, aki a férfiaknál előírt feltételek mellett bármely hazai élő nyelven írni és olvasni tud. A választás titkos. A Friedrich-kormány rendelete alapján tartották meg 1920 januárjában az ún. nemzetgyűlési választásokat (a főrendiház megszűnésével az Országgyűlést átmenetileg Nemzetgyűlésre nevezték át, a felsőház 1926. évi helyreállításáig). A választáson több mint hárommillió választópolgár szavazhatott, és ekkor járultak először az urnához a parlamenti választásokon nők Magyarországon.

### Az állami szerepvállalás intenzívvé válása

A dualizmus időszakának társadalmi törekvései nyomán és kormányzati erőfeszítések következtében jelentősen csökkent Magyarországon az analfabéták száma. Azonban az írni és olvasni tudás mint politikai probléma, az első világháborút lezáró 1920. június 4-én aláírt és a magyar jogrendszerben az 1921. évi XXXIII. törvénycikkkel beiktatott trianoni békediktátum után is napirenden maradt, sőt felerősödött.

Az 1920. évi népszámlálás adatai<sup>44</sup> kimutatása szerint az ország lakosságának 15,2%-a volt analfabéta.

Az 1920. évi népszámlálás adatai azt mutatták, hogy a 12–19 évesek rétegében 6,6%, a 20–29 életév közötti 17,8%, a 60. életéven felüliek esetében pedig 35,4% az analfabéta. A statisztika arra is ráirányította a figyelmet, hogy az analfabetizmus szorosan összefügg az egyes társadalmi rétegek gazdasági és műveltségi szerkezetével. A vallási felekezetekhez tartozás szerint az országos átlagnál nagyobb számú analfabétát mutattak a görögkatolikusok, akik a lakosság 2,2%-át, az analfabétáknak azonban a 4,2%-át és a római katolikusok, akik 63,9%-os lélekarány mellett az analfabéták 68,6%-át ölelték fel. Középen helyezkedtek el a reformátusok, 21,0%-os arányszám mellett 19,5% analfabétával, amíg az evangélikusok 6,2%-os lélekszámuk aránya mellett csupán 3,3% analfabétával számolhattak. A zsidók 5,9%-os lélekarányszámuk mellett 1,3%-os analfabétahányadossal rendelkeztek. A statisztika szerint a városi törvényhatóságokban a lakosság 8,4%-a, a megyei városokban 14%-a, a községekben 20,8%-a volt írástudatlan. Még nagyobb volt a különbség a belterületen és a tanyán élők analfabétái között. Az utóbbi település szerkezetében lakók között a hat életéven felüliektől számítva a lakosság 37–38%-a

<sup>44</sup> *Közművelődés*, 1924, 68.



analfabéta. A legkevesebb írni-olvasni nem tudó az ország északnyugati részében (Sopron, Győr, Vas vm), valamint a Szolnok és Szeged közötti területen volt található. Számszerűsítve: Magyarország 7 980 000 lakosából, a hat éven felüli írni-olvasni nem tudó lakosból 1 092 000 analfabéta.

*Analfabéta a lakosságnak*

Ssz. Vármegye	%
1. Szabolcs vm.	29,0
2. Szatmár vm.	26,1
3. Arad vm.	25,6
4. Csongrád vm.	24,4
5. Bereg vm.	21,6
6. Torontál vm.	21,1
7. Heves vm.	20,9
8. Bács-Bodrog vm.	20,8
9. Jász-Nagykun-Szolnok vm.	20,5
10. Zemplén vm.	9,9
11. Hajdú vm.	19,8
12. Csanád vm.	19,3
13. Ung vm.	18,6
14. Bihar vm.	18,35
15. Nógrád vm.	17,8
16. Borsod vm.	17,6
17. Abaúj vm.	17,45
18. Zala vm.	16,7
19. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	15,9
20. Békés vm.	14,1
21. Fejér vm.	14,6
22. Somogy vm.	14,8
23. Tolna vm.	13,3
24. Hont vm.	13,7
25. Baranya vm.	13,8
26. Gömör-Kishont vm.	12,1
27. Esztergom vm.	12,0
28. Veszprém vm.	11,6
29. Győr vm.	11,3
30. Komárom vm.	11,2
31. Vas vm.	9,8
32. Moson vm.	9,5
33. Sopron	8,1
34. Budapest	5,3

Forrás: a szerző saját szerkesztése.

A dualizmuskori Magyarország kormányainak politikai, a társadalomban jelentkező szocialista és radikális polgári mozgalmak, a Tanácsköztársaság rövid, de autoriter időszaka, a trianoni békediktátum következményei alapján és nem utolsósorban az 1920. évi népszámlálást követően Klebelsberg Kuno azt a következtetést vonta le, hogy „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúr-demokrácia nem készíti elő. Csak az olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk... Ehhez pedig nem elég írni, olvasni és számolni, hanem ehhez az ismeretanyagoknak, de még inkább a gondolkodási és ítélőképességnek nagyobb foka kell...”<sup>45</sup> Klebelsberg Kunó belügyminiszterként (1921. 12. 03.–1922. 06. 16.) összeállított választójogi tervezete alapján Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó (1920. 03. 01.–1944. 10. 16.) Bethlen István összeállított választójogi javaslatára – 1922. február 16-án feloszlatta a Nemzetgyűlést.<sup>46</sup> Az új választási jogszabályt tartalmazó 2200/1922. számú miniszterelnöki rendelet 1922. március 2-án került közzétételre, és három hónappal később – 1922. május 28. és június 11. közt – már választásokat is tartottak. A rendelkezés szigorította a feltételeket. A férfiaknál 24 éves korhatárt írt elő, tízéves magyar állampolgárságot, kétéves helyben lakást, négy elemi végzettséget. A nőknél a korhatár 30 év lett, s a férfiakéhoz azonos feltételekhez még továbbiak járultak: férjzett és legalább három gyermeke van, vagy saját kezesből tartja fenn magát, aki főiskolát, egyetemet végzett az 30 életév alatt nem szavazhatott. A rendelet a részben titkos választást vezette be, vagyis visszatért az 1913-as törvény szelleméhez. A részben titkos választás azt jelentette, hogy községenként (szavazóköri szinten), Budapesten és a törvényhatósági városokban arányos képviselői rendszer szerint, lajstromos szavazással történt a voksolás. A nyílt választások nem voltak kötelező érvényűek, a titkos választást azonban kötelezővé tette a rendelet. A választójoggal bírók száma 1920-hoz mérten háromnegyed millióval csökkent. Klebelsberg még 1928-ban is úgy vélte, hogy belügyminiszterként meggyőződéssel működött közre a Friedrich-kormány választási rendeletének módosításában, amely szerinte a legszélsőségesebben általános, titkos választáson alapult, és nem volt összhangban a magyar tömegek értelmi szintjével.

Számadatok bizonyítják, hogy az iskolázottság és a demokrácia gyakorlása között szoros összefüggést valló Klebelsberg Kuno valóban jelentős erőfeszítéseket tett az analfabetizmus felszámolása érdekében. A dualizmuskor liberális (szabadelvű) oktatási rendszerében nevelkedett kultuszminiszter (1922. 06. 16.–1931. 08. 24.) számos vonatkozásban követendő példának tekintette Eötvös elképzeléseit és törekvéseit. A népiskolák tömeges építésével és működtetésével, a felnőttoktatás iskolán kívüli (népművelés) állami támogatásával sikerült is jelentősen csökkenteni

<sup>45</sup> *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai.* 1916–1926. Budapest, az Athenaeum Nyomda Kiadása, 1927, 365.

<sup>46</sup> 1918 és 1927 között volt az Országgyűlés, utána Nemzetgyűlés.

az analfabéták számát.<sup>47</sup> Karafiáth Jenő (1883–1952), aki nagyon rövid ideig a tárca vezetője volt (1931. 12. 16. – 1932. 10. 01.) az 1920 és 1930 közötti időszak egyik legnagyobb eredményét éppen az analfabéták számának csökkenésében látta.

Magyarországon az 1930. évi népszámlálás szerint a hat éven felüli népességnek 9,6%-a volt analfabéta. 1920-hoz képest a javulás jelentékeny.

A városokban csak 5% az analfabéta, a vármegyékben ellenben még 10,8%-a. Sopronban 2,5%, Budapesten 3,3% analfabéta. Az országban Nyugatról Kelet felé haladva növekszik az analfabéták száma. Amíg Sopron vm-ben csak 4,1%, addig Szabolcs és Ung vm-ben már 20%. A nők és a férfiak viszonylatában analfabéta a férfiak 7,9%-a, a nőknek pedig 11,3%-a. Az elemi iskolát végzett legfiatalabb korcsoportok a legkedvezőbb arányokat mutatták. A 12–14 éveseknek csak 2,5%-a, a 10–11 éveseknek pedig csak 3,5%-a volt analfabéta. Ugyanakkor a 60. éven felüliek közt 20% nem tudott írni és olvasni.<sup>48</sup>

### Az analfabetizmus dualizmuskori „színe és visszaja”

A magyarországi analfabetizmus 1869 és 1910 közötti történetének kutatási eredményeit igen részletesen foglalta össze Dányi Dezső.<sup>49</sup>

Dányi szerint az 1910-ig tartó fejlődés többek között azt bizonyította, hogy amíg a vizsgált korszak kezdetén az ország központi területén volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók arányszáma, addig a rá következő fél évszázad alatt éppen a peremrégiókban volt kimutatható a legnagyobb mértékű fejlődés. A 19. század közepén nem a legiparosodottabb magyar városok analfabetizmusa a legkisebb, hanem az iskolavárosoké, a régi kultúrcentrumoké. Debrecen, Sopron és Pécs például megelőzték Budát és Pestet. Feltehető, hogy a bevándorlók, nagyrészt írástudatlan napszámos- és cselédreteg még bő munkaalkalmat talált a primitív szervezettségű iparban és építkezéseknél, és jelentős mértékben lerontotta a fejlődő városok kulturális szintjét. Később azonban ez a jelenség megszűnt, és a városi népesség írástudatlanságát a munkásosztály nyomora idézte elő.

Dányi úgy vélte, hogy az analfabetizmus mértékét és felszámolását nagymértékben az iskolahálózat nagysága és sűrűsége, továbbá egyes tájak gazdasági, valamint társadalmi viszonyai határozták meg. Legjellemzőbb példának tartotta, hogy a nők által legjobban elpusztított és újraterlepített déli területek kiemelkedő

47 Simon Gyula 1959 *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából. 1919–1931.* Budapest, 25.

48 *Új Idők Lexikona. Első kötet A-ALMAFA.* Bp. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása 1936, 369.

49 Dr. Dányi Dezső 1964 Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia*, 1964. 2.; Dr. Mikes Gábor 1964 A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon. 1869–1963. *Demográfia*, 1964. 2. [A kutatást a Központi Statisztikai Hivatal Móricz Miklós által vezetett Népeségtudományi Kutató Csoportja 1964-ben fejezte be.]

kulturális szintet érték el a 19. század közepére, mert a császári és a katonai köz-igazgatás itt már a 18. században sűrű iskolahálózatot létesített.

Dányi szerint a nemek közötti különbség az analfabetizmus terén is kimutatható volt. A nők analfabetizmusa 1910-ben is 10%-kal volt nagyobb, mint a férfiaké. Az egyes régiók minimális és maximális értékei között azonban nagyobb volt a különbség. A vizsgált időszakban a két nem analfabetizmusának csökkenése közel párhuzamosan haladt előre, illetve a nőknél csak az utolsó dekádiban gyorsult fel a fejlődés üteme.

Kutatásai alapján nem tartotta valószínűnek, hogy az analfabéta népesség nagyobb arányokban halálozott el, mint az írni-olvasni tudók. 1910-ben az életben lévő 60-70 évesek között 10-15%-kal volt magasabb az írni-olvasni tudók aránya.

Az írás-olvasás tanítása még az általános tankötelezettség és az állami iskolaügy kifejlődése után is jelentős mértékben az egyházak tevékenységéhez kapcsolódott. Az azonos vallású népesség analfabétáinak aránya nagymértékben hullámzott a tájak gazdasági vagy társadalmi adottságai szerint. Ugyanakkor a felekezeti hovatartozás a 19. század második felében már nem alkotott számos különbségtévő tényezőt az írás-olvasás elsajátítása terén. A tömeges népoktatás kifejlesztés már nem az egyházi szervezettől függött.

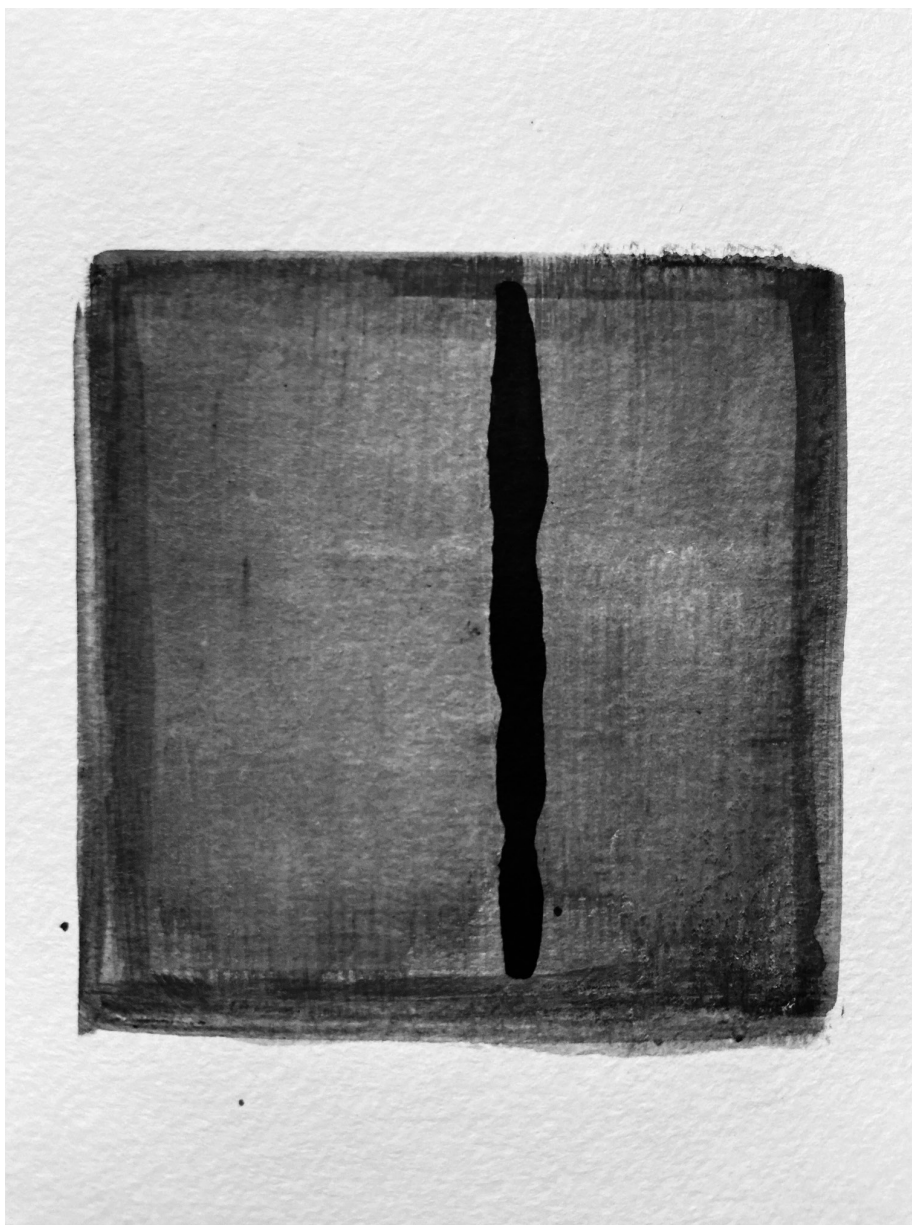
Nagy Péter Tibor<sup>50</sup> tanulmányában figyelemre méltó szemléleti és módszertani problémákra hívta fel a figyelmet. A kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy ha „merekvnek” tekintjük a nemzetiségi hovatartozás kategóriáit, akkor joggal lehet beszélni a szláv és román népesség jelentős hátrányáról, ha viszont a kategóriákat dinamikusan kezeljük, akkor a nemzetiségek fejlődése szempontjából lényegesen pozitívabb képet kapunk a dualizmuskori oktatáspolitikáról. Javasolta „újrágondolni, újraelemezni a történeti Magyarország vonatkozásában a nemzetiség és iskolázottság leírását, hiszen az, hogy egy meghatározott időpontban pl. a »románok mennyivel iskolázottabbak, mint a magyarok«, nemcsak az adott etnikai csoportokba születők különböző esélyei által meghatározott, hanem többféle értelemben is dinamikus: egyrészt mert az egyes egyén anyanyelvi csoporthoz tartozását befolyásolja az iskolázottsága; másrészt mert saját etnikai altársadalmán belül alacsonyabb iskolázottságnak is ugyanaz a funkcionális értéke és haszna; harmadrészt mert iskolázottsága az aggregátum saját történelmi idejében egy gyorsuló vagy lassuló javulás eredménye; negyedrész mert a vele még egy munkapiacra lévő előző nemzedékeliekhez képest más az értéke stb.”

Például a sokféleképpen elemezhető „nemzetiségi iskolázottsági adatok”-nál nemcsak a nemzetiség, de az iskolázottság is mást jelent, mint amit első ránézésre gondolnánk. „A Bereg megyei 50–59 éves német férfiak magas analfabetizmusa” adat teljesen egzak: mégsem igaz belőle egy szó sem. Ugyanis a „Bereg megyei 50–59 éves német férfiak” valójában leginkább jiddis anyanyelvű zsidók, akik szinte

50 Nagy Péter Tibor: Dinamikus, perszonalizált kategóriák: oktatás.uni.hu/szovegek/NPT/dinamikus\_perszonalizalt\_kategoriak.doc (letöltve: 2011. november 19.)

mind tudtak héber betűkkel írni és olvasni, csak éppen az 1910-es népszámlálás az efféle írástudást nem jelezte. (Az 1910-es korabeli publikált adatokból nem derül ki, csak kiszámolható, hogy a beregi férfiak 6,2%-a volt német anyanyelvű zsidó, 2,6%-a pedig német anyanyelvű katolikus.) Az pedig csak az 1941-es népszámlálásból derül ki, hogy a beregiek 6,7%-a jiddis anyanyelvű. Bereg megyében az 1850 és 1870 között született nemzedékben az izraeliták alfabetizmusának mértéke a reformátusokhoz (akik több mint 99%-ban magyar anyanyelvűek) képest 0,83-as alulreprezentációt mutat, az 1897–1900-ban születettek vonatkozásában már 1,05-ös felülreprezentációt, azaz az ortodox zsidók latin betűs alfabetizmusa 1910-re a helyi magyar anyanyelvű reformátusoké fölé emelkedik. A zsidó gyerekeknek nem kevesebb, mint 88%-a állami iskolába járt, izraelita iskola egyáltalán nem működött.

Továbbá – fejtegette Nagy Péter Tibor – ami az utóbbi évtizedek történetírásában és neveléstörténet-írásában a történetesen magyar nemzeti identitás számára sérelmes, a Van Swieten-féle 1770-es évekbeli, vagy Leo Thun-féle 1850-es évekbeli modernizáló és egyben németesítő lépések hasznait a magyar egyének, s ezért a magyar társadalom modernizációja szempontjából is nagyobbak ítéli, mint a folyamat kárait. Azt állítjuk, hogy a néhány évtizeddel későbbi Trefort, Csáky, Wlassics vagy éppen Berzeviczy Albert nevéhez kötődő, történetesen a román, szerb, szlovák, rutén nemzeti identitás számára sérelmes modernizáció és egyben magyarosító lépések hasznait a román, szerb, szlovák, rutén egyének, s ezért a román, szerb, szlovák rutén társadalom modernizációja szempontjából is nagyobbak ítéljük, mint kárait. Különösen azért, mert a történelmi következmény mindkét esetben analóg: a magyar társadalom iskolázódott és modernizálódott, de nem németesedett el, Nyugat-Szlovákia három olyan megyéjét nézve, ahol elsöprő többségben szlovákok laknak: Árvaiban az analfabetizmus egyetlen nemzedéken belül (1880 és 1910 között) 20-ról 10%-ra, a nőknél 40-ről 11%-ra, Liptóban 14-ről 7%-ra, a hölgyeknél 25-ről 7%-ra, Trencsénben 28-ról 16%-ra, a nőknél 60-ról 20%-ra csökken! A szlovák társadalom egykor meghatározó analfabéta tömbje az állami iskolaépítések révén kicsiny csoporttá zsugorodott. Az 1897–1900 között született nemzedékben összehasonlítva a szlovákok és magyarok analfabetizmusát, a Nyugat-Felvidék régiójában pontosan azonos, 1,05-ös alfabetizációs, s hasonlóképpen 1,05-ös tankötelezettség teljesítő magyar fölényről beszélhetünk – pedig az írni-olvasni tudást otthoni megkérdezéssel a népszámlálás, a tankötelezettség-teljesítést – a szolgabírók és tanítók nyilvántartásai segítségével – a tanügyigazgatás mérte.





## „ESZMÉNYEK NÉLKÜL NEM LEHET ÉLNI” KLEBELSBERG KUNO ÉS KULTÚRPOLITIKUSI PÁLYÁJA<sup>1</sup>

*„A kultúrpolitika terén nagyon sokáig lehet észrevétlenül vétkezni, de amikor az új nemzedék felnőtt, akkor az elkövetett hibákon, bajokon javítani, segíteni már nem lehet.*

*Új nemzedéknek kell jönnie, hogy a helyzet jobbra forduljon.”*

*Gróf Klebelsberg Kuno beszédei cikkei és törvényjavaslatai 1917–1926.*

*Budapest, az Athenaeum Kiadása, 1927<sup>2</sup>*

Harminc évvel ezelőtt a képzeletemben sem merült fel, hogy 2008-ban, e nemes patinájú intézmény létesítésének jubileumi konferenciáján majd nyitó előadást tarthatok Klebelsberg Kuno munkásságáról.

Az 1970-es évek végén ebben az intézményben tanársegédként részesülhettem megelőlegezett bizalomban. Akkor kutatási programként Klebelsberg Kuno munkásságának elemzését jelöltem meg.<sup>1</sup>A miniszter mintegy tíz évig tartó tevékenységét a maga teljességében rendelkezésemre álló keretben nem tudom minden részletre kitérően, árnyaltan bemutatni. A tanulmányomban arra vállalkozhatok, hogy kiemeljem azokat a – szerintem – fundamentális szemléleti elemeket, amelyekre Klebelsberg Kuno koncepcionális kultúrpolitikája felépült, megvalósult, a jövőbe mutatott, és máig ható tanulsággal bír.<sup>3</sup> Max Weber írta le meggyőző hi-

1 Első megjelenés: *Az Állami Polgári Iskola Tanárképző Főiskola története (1928–1947)* 2010. SZTE Szaklevéltára. Szeged, BELVEDERE Meridionale Kiadó, 33–69.

2 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926.* Az Athenaeum kiadása, Budapest, 1927. 318 (Továbbiakban: BCT)

3 Szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, ahol 1979-től főállású oktató T. Kiss Tamás. Klebelsberg értékrendjében jelentős helyet foglalt el az alkotás és a nemzetépítés iránti vágy. Lásd: Klebelsberg Kuno 1928 A magyar neonacionalizmus. *Néptanítók Lapja*, 3–4, továbbá *Pesti Napló*, január 1., Klebelsberg Kuno 1928 Új magyar típus. *8 Órai Újság*, február 5.

A miniszter arról értekezik, hogy az új magyar lelket formálni hivatott neonacionalista ideológia középpontjában a régi *passzív, negatív és destruktív magyar típusok* helyett az *aktív, pozitív és produktív ember foglal helyet*. „Nekünk pozitív elvek és pozitív emberek kellene, mert a dolog úgy áll, hogy ha aktív emberek kezébe pozitívumok kerülnek, akkor belőle konstruktív alkotó tényező lesz. Ha ellenben negatív elvek jutnak aktív ember kezébe, akkor ez előbb-utóbb destrukcióvá fajul és nyugtalanságot visz be a nemzet életébe” – írja a *Napkelet* című folyóirathoz írt levelében Klebelsberg. Kéri Tormay Cecile főszerkesztőt, szólaltassa meg az írógárdát, hogy a neonacionalizmusnak mik legyenek a céljai a szépirodalomban, továbbá a művészetek és a tudományok egyes ágaiban. *Napkelet* XI. kötet. 1928. január–június 1–12. sz.,

telességgel azt a karaktert, akiről mindenki tudja, vagy inkább a zsigereiben érzi, hogy személyiségének milyensége meghatározó és társadalomalakító tényező. Arra viszont – vélekedik Ormos Mária – kevésbé vannak kidolgozott válaszaink, hogy vajon mitől függ a „megfelelő” személy megjelenése, és *arra talán még kevésbé, hogy vajon milyen szellemi, lelki összetevők határozzák meg a „megfelelő” vagy a kimagasló vezetőt, államférfit.*<sup>4</sup>

A történészek számára ismert időszak (irányzat), amikor a történelem a nagy személyiségek tevékenységeinek leírásából állt. Királyok, császárok, hadvezérek és államfők cselekedeteit tartalmazó le- és átírások, szelektív visszaemlékezések voltak hivatottak arra, hogy rögzítsék a birodalom, nép vagy egy nemzet múltját. Akadt olyan ideológiai-politikai periódus is, amely azt a felfogást képviselte, hogy az „egyes történelmi feladatok a történelem osztályharcos logikájában születtek, és a helyzetek mindig megteremtették azokat a személyiségeket, akik az új feladatok megoldására vállalkoztak és erre alkalmasak” is. A nagy egyéniség persze annyiban lehetett csak alkotó, hogy felismerte a történelem által kihordott embrió születés-kényszerét, és mintegy betöltötte a bábá szerepét.<sup>5</sup>

Mindkét felfogás számos problémát rejt magában. Következzen közülük néhány. Az egyik például az, hogy a társadalmaknak akkor is volt történelmük, amikor egyetlen kiemelkedő személyiség sem tevékenykedett. A másik kérdés, hogy nehéz olyan nagy történelmi személyt találni, akinek a neve kétségtelenül megemléítésre kerül valamennyi történelemtankönyvben az idők végeztéig, méghozzá

Budapest. A Magyar Irodalmi Társaság Kiadása. 213–214. A felszólításra Huszti József, Török Pál, Dóczi Jenő és Ritoók Zsigmond rövid írással reagált. Klebelsberg amikor hivatalosan kikerlte az MTA szakvéleményét a neonacionalizmusról, akkor Berzeviczy Albert, az MTA elnöke azt válaszolta, hogy ő nem szereti a jelszavakat. Lásd: Berzeviczy Albert (1928): Nemzeti Szellem – nemzeti kultúra. *Budapesti Szemle*, 208. köt. 418–431. Szükséges megjegyezni, hogy az irodalom szokásszerűen megkülönbözteti (gyakran szembe állítja egymással) a kulturális és a politikai nacionalizmust. A kulturális nacionalizmus által elképzelt nemzet határai szellemiek, s az e határokon belül megkonstruált nemzeti valóság értékei, viszonyai a személyesen átékelhető, érzelmi erővel rendelkező narratívákból szövődő nyilvános diskurzusokban jelennek meg. A diskurzusok szabályai, a részvétel normái, a megszólalók szerepei hallgatóságos megállapodás szerint alakulnak. A politikai nacionalizmus által elképzelt nemzet határai földrajzi koordináták szerint leírhatóak és megadhatóak, és az e határon belül megkonstruált nemzeti valóság témái, értékei, viszonyai jogi és politikai narratívák révén jelennek meg és szuverén nemzeti államra vonatkoznak. Lásd: Anderson, B. *of Nationalism*. London: Verso. (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread*.

4 Ormos Mária 1995 A személyiség a történelemben. In „*Ember és társadalom*” a tanítóképzésben címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga. Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomelméleti Tanszéke. Szerk.: Durgonicsné dr. Molnár Erzsébet és dr. Czirkák József, 19, 21.

5 Uo. 28.

mindenki és minden földi kultúra számára pozitív tartalommal. A véletlen szerepe sem elhanyagolható. A történelem valójában jó, ám közepes képességekkel rendelkező embert is kimagasló személyiséggé formálhat, ha az illető jókor, jó helyen van, és észszerűen cselekszik, racionális döntéseket hoz. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezek a szereplők is környezet- és helyzetfüggők, vagyis sem az időből, sem az adott társadalomból nem lehet őket kiemelni, illetve azoktól függetlenül értelmezni. Nem jelennek meg automatikusan a történelem parancsszavára. A marxizmusnak annyiban igaza van, hogy a történelmen kívül nem lehet „színpadra” lépni, annyiban viszont nincs, hogy a személyiségek kibontakozásában nem egyedül a történelmi logika érvényesül, hanem számos más tényező.

A felmerülő kérdésekre adható válaszok csupán szerény mértékű eligazodást nyújthatnak a személyiség történelmi szerepét illetően. Annyi azonban bizonyos, hogy a közéleti emberek mindig, minden körülmények között lényeges mozgatói a történelemnek, attól függetlenül, hogy békés időszakban vagy válságosokról van szó. Az előző esetében a hozzáértés, a türelem, az ügyesség, az utóbbiban a tudás, a felkészültség, a döntésképeség, a bátorság és a meggyőzőerő kerül előtérbe. *A békés időkben például hosszú ideig elboldogulhatnak olyan személyek is, akik nem igazán hozzáértők, akik az ügyességet manipulációval pótolják, és akik valójában nem tisztességesek, de képesek megőrizni annak látszatát. A történelmileg kritikus és válságos időszakokban azonban ezek a tulajdonságok, képességek és készségek többnyire nem elégségesek. Ilyenkor áttekintéssel bíró, nagy tudással és kimagasló képességekkel rendelkező merész újító, egyéniségre, meggyőző erejű személyiségre van szükség.*<sup>6</sup> A történelmi távlat és a tények sokasága azt támasztja alá, hogy a két világháború közötti Magyarországon tevékenykedő Klebelsberg Kuno nemcsak közéleti szerepet töltött be, hanem kiemelkedő államférfi is volt.<sup>7</sup>

### A trianoni „Prokrusztész-ágy”

Az a politikai rendszer és társadalom, amely Magyarországot a veszített háború, a forradalmak és a békediktátum okozta akut válság után, az 1920-as években a *dualizmus időszakát restauráló* szellemben konszolidálta és stabilizálta, távol volt attól, hogy a korszerű nyugati polgári demokrácia példájának megfelelően tudjon működni.

A trianoni magyar államiság rendkívül szűk politikai és gazdasági mozgástérrel rendelkezett. A külső hatalmi viszonyok kényszerén túl – és nem tagadva, ennek következtében – az ország belső egyensúlyviszonyai sem tettek lehetővé jelentős, megvalósítható politikai, gazdasági és társadalmi reformokat. A szinte természetesnek vehető revíziós törekvések, a 93 ezer négyzetkilométernyi területre

6 Uo. 28.

7 Huszti József 1942 *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest. MTA, T. Kiss Tamás 1999/A *Klebelsberg Kuno*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

csökkent ország stabilizálásában lényeges szerepet betöltő háború előtti rend-restaurálása és a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódás egymásnak „ellentmondó”, ambivalens helyzetet hozott létre. *Az ország számára a szinte teljes, kényszerű körbezártságból való kitöréshez egy viszonylag szűknek nevezhető mozgástér nyújtott lehetőséget, a kultúra, amely új típusú – korabeli szóhasználattal – kultúrpolitikát kívánt meg.*

A trianoni békediktátum utáni helyzet első felismerése volt, hogy a korábbi dualista alapokon nyugvó államnemzet-értelmezés érvénytelenné vált. Új nemzet-megtartó erőre (kohézióra, ideológiára) van szükség. *Az államnemzet fogalmát felváltotta a kultúrnemzet fogalma.* Az ország vezető politikusai tisztában voltak az 1910-es népszámlálás adataival, a történelmi Magyarország etnikai térképével, azzal, hogy a magát magyarnak valló népesség az ország középső részén koncentráldódik. Az elszakított térségek [Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság] egy része azonban zömében magyar lakta területek voltak. Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalomra nemcsak a trianoni határokon kívüli magyarság egységes kultúrnemzetként való elismertetése és összetartása miatt van szükség, hanem azért is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején fokozatosan romló külföldi megítélésű, többnyire nem, alig, vagy tévesen ismert magyarságképen javítani kell. A kultúrnemzet fogalma maga után vonta a *nemzeti műveltség eszményének, a nemzeti nevelés gyakorlatának* kialakítását. A feladatot az 1920-as évek meghatározó politikusa, Klebelsberg Kuno vállalta magára, aki hitt abban, hogy a két világháború közötti korszak alapvető, a társadalom osztályra, rétegre, felekezetre és nemre való tekintet nélkül elfogadott erkölcsi vezéreszméje, a revízió sikere nagymértékben függ a *nemzeti alapokra helyezett kultúrpolitikától és a nemzeti kultúra külföld felé való propagálásától.*

Az extenzív-intenzív hazai kultúrpolitikához és kultúrdiplomáciához szükséges hatalmas méretű koncepciózus szervezőmunkát – a magyar államiság megszűnését követően, majd a török kiűzése (1699, Karlócai béke) és a kiegyezés (1867) közti magyar társadalomban tevékenykedő haladó szellemű arisztokraták példájára – egy *osztrák ősókkal rendelkező arisztokrata kezdeményezte és végezte el.* A kiegyezést követő liberális időszakban szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanult Klebelsberg Kuno érzékenyen és azonnal reagált a korszak tendenciáira, és nemcsak a számára elfogadott és képviselt konzervatív reneszánsz formájában. A hazai liberalizmus sokoldalú polgári meghaladását nem csupán politikai és gazdasági sikon rögzítette, hanem tudományosan és a tömegekre hatóan a mindennapok szintjén is. Ma már ismert, hogy a magyar újkonzervativizmus liberális elemeket nem nélkülöző reformjai nagyrészt megkéstek, mert kialakulásuktól kezdve elvállalták az ókonzervatív állások védelmét is. A kulturális reformok az őrizve korszerűsítés keskeny medrébe szorultak, és igazi bázisuk csupán az államhatalom és az elszegényedett középosztály volt. Klebelsberg maradéktalanul bízott abban, hogy a trianoni határok csak időlegesek, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban

kultúrversenyt vívnak egymással. A gróf rövid távon tévedett. Az első világháborút lezáró igazságtalan békeszerződések, a hatalmas méretű fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellentmondásokat produkáltak, jelentős feszültségeket idéztek elő, amelyek nem kedveztek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának.

Klebensbergnek hosszabb távon viszont igaza lett. *Bebizonyosodott, hogy a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban a tudomány, az oktatás, a művelődés és a művészetek ügyét kell az egyik olyan fő beruházási prioritásnak tekinteni, amely azután a felemelkedést más területeken is segít mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír. Igazolódott, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” elsősorban a szellemi teljesítményt előállító tudás.*

Klebensberg Kuno – 1920-as évek, jobbára csupán néhány év, az 1924–1925 és az 1930–1931 közötti időszakról van szó – kulturális építőmunkája képes volt arra, hogy a megváltozott körülmények között, új és szilárd alapokat teremtsen a rendszerváltoztatásokban jeleskedő, 20. századi Magyarország életeseleinek a megőrzéséhez is, mint azt ő, vagy sokan mások gondolták.

Klebensberg Kuno közvetlen céljait – a soknemzetiségű történelmi Magyarország visszaállítását és a régi keresztény középosztályt modern polgársággá fejleszteni kívánó törekvéseit – a második világháború után bekövetkezett ideológiai-politikai változások miatt sem igazolhatta az idő. A tudáshoz, a műveltséghez, a szellemi munka és teljesítmény mindent mozgató voltához szükséges kulturális intézményrendszer – *a tudományos, az oktatási, az iskolán kívüli népművelési (felnőttoktatási) és a művészeti intézmények* – hagyományokat tiszteletben tartó innovatív kiépítését, szakszerű rendszerré fejlesztő tevékenységének szükségességét viszont igen.<sup>8</sup>

### A személyiség és környezete<sup>9</sup>

A kormányzatban betöltött miniszteri pozícióját szavakban és tettekben egyaránt szolgálatnak és kultuszminiszterként magát pártok fölöttinek tekintő, egyesek számára irritálóan nagy műveltséggel és áttekintő képességgel rendelkező Klebensberg Kuno személye és munkássága ellen még életében, de halálát követően is számos és sokféle indíttatású támadástörtént, de személyét (túlzottan) felmagasztaló kultusz is jelentkezett. A miniszter olyan személyiség volt, akivel szemben nem lehetett közömbösnek maradni. Gáncsokodói, hízelgői, ócsárlói és istenítői egyaránt akadtak. Klebensberg ellenfelei *kifogásolták a miniszter Nyugat-barátságát,*

8 T. Kiss, 1999/A i.m. 9

9 Grafín Sarolta von Klebensberg: *Unser schicksalsweg*, Budapest, Stiftung Graf Kuno von Klebensberg, 1992., *Életutunk. Gróf Klebensberg Kunóné visszaemlékezései*. Szeged, Kereszténydemokrata Néppárt Szeged-városi szervezete, 1992., T. Kiss Tamás 2001 „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...” *Krónikás*, 4. 10–12.

a baloldali és liberális politikusok a *korszerűtlen konzervativizmusát*, a szélsőjobb-  
oldal képviselői a „már nem eléggé offenzívna” tartott kultúrfölényt intézménye-  
sítő törekvéseit. Klebelsberg egyesek szemében *megőrizte a dualizmus kori libera-*  
*lizmus szellemét, mások megítélése szerint kultúrdiktátor, paternalista autokrata,*  
*etatista és antidemokratikus volt. Voltak, akik zseniális politikusnak, mások tudós-*  
*nak vagy ideológusnak kiáltották ki.* Az 1940-es évek második felében a hivatalos  
politika megbélyegezte, vádolták, hogy nacionalista és reakciós (nem abban az ér-  
telemben, hogy a forradalmakra reakcióval válaszolt). Sőt akadtak, akik a fasiszmus  
hívei és szállásadói közé is sorolták. A *Világváltságban* (1931) címmel kiadott művét  
1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány fasiszta szellemű, szovjetellenes sajtóter-  
mékeknek minősítette és betiltotta.

Az 1960-a években forradalomellenességét, neonacionalizmusát és a kultúrfö-  
lénnyről vallott nézeteit vetették szemére.<sup>10</sup>

Klebelsberg óvatos rehabilitációja az 1960-as évek végén kezdődik, amikor  
tudománypolitikájának, pontosabban a történettudományi kutatásokat<sup>11</sup> szak-  
szerűen szervező tevékenységének méltatására kerülhetett sor. Halálának 50. év-  
fordulóján, 1982-ben kultúrpolitikájának tényszerű bemutatására, valamint épí-  
tész-politikusi tevékenységére emlékező írás jelenhetett meg két hazai kulturális  
folyóiratban.<sup>12</sup>

10 Andics Erzsébet 1948 *Az ellenforradalom és a bethleni konszolidáció*. Budapest, Szikra Kiadó;  
Berecz János 1949 Adatok az ellenforradalom klerikális pedagógiájához. *Magyar Pedagógia*,  
12; Kerényi György 1956 Adalékok a Horthy-fasiszmus kulturális politikájához Szegeden  
(1919–1929). *Tiszatáj*, augusztus; Balogh Sándor 1959 Klebelsberg és a magyar „neonacio-  
nalizmus”. *Valóság*, 3; Balogh Sándor 1962 A bethleni konszolidáció és a magyar neonacio-  
nalizmus. *Történelmi Szemle*, 3–4. sz.; Szabolcs Otto 1962 A Klebelsberg-féle iskolapolitika  
osztályjellegének kérdéséhez. *Pedagógiai Szemle*, 1; Tar Károly 1963 Klebelsberg Kuno neo-  
nacionalista neveléspolitikája. *Acta Paedagogica Debrecenina*. Klebelsberg miniszterségének  
megítélésében az 1970-es évek végén már történik némi elmozdulás. Szegeden, Klebelsberg  
munkásságáról „tényszerű elemeket is felhasználó és némi pozitív színezetű értékeléssel bíró”  
tanulmány jelenik meg. Sárközi István 1979 *Klebelsberg Kuno kultúrpolitikája és annak szegedi*  
*aspektusai*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, Csongrád megyei Levéltár.  
Szerk.: Farkas József, 187–215.

11 Glatz Ferenc 1969 Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány.  
*Századok*, 5–6. sz., Ember Győző 1967 A Magyar Történelmi Társulat száz éve. *Századok*, 6.  
11–55.

12 T. Kiss Tamás 1982 Klebelsberg ideológiája és szervezőmunkája beszédei, cikkei tükrében.  
*Kultúra és Közösség*, 4. 3–15, Nagy Elemér 1982 Építészettünk és Klebelsberg Kuno (Halálának  
ötvenedik évfordulóján). *Magyar Építőművészet*, 6. 58–59.



Az 1980-as évek második felétől<sup>13</sup> egyre több kutató kezd foglalkozni a korábbi időszakhoz mérten már tárgyilagosabban és történetiségbe ágyazottan Klebelsberg kultúrpolitikájával, annak egy-egy ágazatával. A rendszerváltás (1989/90) időszakában és az azt követő években a minisztert továbbra is erőteljesen bíráló<sup>14</sup> nézetek mellett, de a két világháború közti időszakra is emlékeztető túlzott, elfogultságot sem nélkülöző álláspontok jegyében, konferenciák és publikációk formájában kezdetét vette Klebelsberg személyének rehabilitálása, miniszterségének részletes és árnyalt értékelése. Emlékére az elmúlt két évtizedben annyi szobrot állítanak és emléktáblát avatnak, amennyit Magyarország összes kultuszminiszterének – ideszámítva Eötvös Józsefet (1813–1871) és Trefort Ágostont (1817–1888) is – együttvéve sem emeltek.

### A család és iskolák

A Klebelsberg család Tirolból származik. A vezetéknev írásában történeti átalakulás ment végbe. Kezdetben Khneblsperger, Kneblsperch, Kleblsprech, Knöblsberg, majd 1872-től Klebelsberg. Régi, 1520-ból származó feljegyzések szerint Sopron város „polgármesterei” között Klebelsberg nevű személy is szerepelt. A kutatások azonban azt igazolják, hogy a család férfi tagjai szinte kizárólag katonák voltak.

Az egyik katona ős, Klebelsberg Lénárd (Leonhard) a mohácsi vész után lovascsapattal érkezett Magyarországra, hogy részt vegyen a török elleni háborúban. Harci sikereiért V. Károly császártól (1500–1558) 1530-ban bárói rangot szerzett, és Tirolban megkapta Thunburg várát. Klebelsberg Lénárd fiai – Niklas és Lambert – is magyarországi harctereken küzdöttek a török ellen.

13 T. Kiss Tamás 1983 Felnőttnevelés Magyarországon 1922–1931. In *Tanulmányok a pedagógia és a pszichológia köréből*. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged. Szerk.: Békési Imre, 53–63; T. Kiss Tamás 1985 Klebelsberg művészetpolitikája 1. rész. *Népművelés*, 12. 2–33.; T. Kiss Tamás 1986 Klebelsberg művészetpolitikája 2. rész. *Népművelés*, 1. 26–27; Tökéczki László 1986 Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. *Magyar Pedagógia*, 1. 32–47; Móra László 1989 A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 9. 11–32; Romsics Ignác 1989 Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „Magyar Intézet” a két világháború között. In *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve; Tökéczki László 1990 Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. *Valóság* 1. 24–39, *Tudomány, kultúra, politika*. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932). 1990. [Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc] Budapest, Európa Könyvkiadó; Mészáros István 1994 Klebelsberg iskolareformja. In *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetei. Szerk. Klebelsberg Éva. Budapest; Mann Miklós 1997 *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 26–73.; Maller Sándor 1998 *Gróf Klebelsberg Kuno és a Sárospataki Református Főiskola*. Sárospataki Református Kollégium Alapítvány.

14 Szabó Miklós 1995 A Klebelsberg-legenda. *Európai Utas*, április, 28–31.

Klebensberg (Ulrik) Jánost a párkányi (1663. 08. 07.), majd az érsekújvári (1663. 08. 01. és 09. 26.) csatákban tanúsított vitézi magatartásáért 1669. november 25-én I. Lipót (1640–1705) ugyancsak bárói rangra emelte. János egyik fia, Klebensberg Ferenc a budai vár visszafoglalásában (1686. 09. 02.) is részt vett. Érdemeiért 1702-ben grófi címet kapott. A 18. század végén a család tagjai közül többen vitézül harcoltak a pétervárad, a belgrádi és a temesvári csatákban.

Klebensberg János gróf, altábornagy (1772–1841) végigküzdötte a napóleoni háborúkat. André Massena (1756–1817) tábornagy – Bonaparte Napóleon (1756–1817) egyik hadvezére – felett a Schönggrabern-Hollanbrunn mellett aratott győzelméért (1809) megkapta a legmagasabb katonai kitüntetést, a Mária Terézia-rendjelet. Egy másik Klebensberg Ferenc Szeráf (1777–1859) I. Ferenc (1768–1835) király idejében a Habsburg Monarchia „pénzügyminisztere”, alapjában véve az udvari kamara elnöke. Jelentős szerepet vállalt az ország közgazdasági és pénzügyi viszonyainak megjavításában. Támogatta gróf Széchenyi István (1791–1860) dunai gőzhajózási tevéit. Fia, Klebensberg Ferenc gróf a huszárezredben századparancsnok. A galíciai Prodekben szolgált, amikor 1844. április 15-én megszületett fia, Jacob Joseph Constantin gróf, Klebensberg Kuno apja. Klebensberg Jakab gróf is katonai pályát választott. Székesfehérváron szolgált, amikor megismerte a köznemesi származású Felsőeőri és Alsóeőri Farkas Arankát, akit hamarosan – 1872-ben – feleségül vett. Az anya egy tősgyökeres magyar birtokos, Farkas Imre négy leánya közül a második volt.

Klebensberg Jakab császári és királyi főhadnagy, az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadsereg 14. huszárezred 5. századának helyettes parancsnoka 1875-ben az Arad megyei Magyarpécskán állomásozott, amikor november 13-án megszületett Klebensberg Kuno, akit majd Bud János (1880–1950) pénzügyminiszter (1924. 11. 15.–1928. 19. 05.) a legkényelmetlenebb miniszternek nevez. Keresztnevét keresztapjától, gróf Czetwitz Kunótól kapja. Később, amikor felserdült, gyakorta kesergett azon, hogy ilyen idegen hangzású nevet kapott. A család életébe a sors keményen beleszólt. Klebensberg Jakab egy hadgyakorlat során lebukott a lováról, súlyosan megsérült, és többé nem tudott lábra állni, 1877. június 14-én, 34 éves korában Székesfehérváron elhunyt. Nem sokkal később meghalt Kuno leánytestvére is. A másfél éves kisfiú egyedül maradt az édesanyjával. Gyámja anyai nagyapja, Farkas Imre lett, aki Batthyány Fülöp herceg enyingi uradalmának volt a jószágkormányzója. Klebensberg a fehérvári házban szigorú neveltetésben részesült. Feleségének, Lasztóczi Botka Saroltának később gyakorta szóba hozta, hogy nem volt boldog gyermekkor.

Klebensberg Kuno *alapértékeinek kialakulására* hatással volt a *család anyai ága*, valamint a kiegyezést (1867) követő *dualizmus szabadelvű világa*. Az elsőre egyébként a Magyar Történelmi Társulat 1921. december 20-i közgyűlésén tartott előadásában is utalt: „Anyai nagyapám büszke volt arra, hogy a dunántúli köznemes társaival levett kalappal sorfalat állhatott Deáknak... és élete végéig... emlegette a haza bölcsének elejtett szavait”. Klebensberg Kuno alapértékeinek formálódását

befolyásolta a hazai *szabadelvűség*, a dualizmus időszakának *konzervatív-liberális nézetrendszere* is. Az apját korán elveszítő Klebelsberg emberileg és politikai nézeteit tekintve egyaránt közel érezte magához Tisza István miniszterelnököt, melyet nem titkolt, sőt, akire a Nemzetgyűlésben is gyakorta hivatkozott.

Bár Klebelsberg Kuno főnemesi címet viselt, de a valóságban mégsem a nagybirtokos arisztokráciát, hanem inkább azt a modern államigazgatási szakembergárdát képviseli, amely a hivatali pályán találta meg hivatását és megélhetését. Nem gyűjtött vagyont. Az elhunyt rokonaitól örökölheto anyagi javakról is rendszeresen lemondott. Ezt a magatartását az úgynevezett királypuccsok idején (1921. 03. 26.–27. és 1921. 10. 23.) – mivel nem állt IV. Károly (1887–1922.) mellé, jól lehet október 21-én történetesen Sopronban volt, ahol a király is tartózkodott – sok királypárti a szemére vetette. Őt is – az akkori politikai terminológiával – a „királykérdést kikapcsolók” közé sorolták. A katolikus vallású Klebelsberg elemi iskoláit magántanulóként a székesfehérvári Belvárosi Fiútanodában végezte 1881 és 1885 között. A sokat betegeskedő fiú középiskolai tanulmányait a ciszterciek székesfehérvári főgimnáziumában folytatta 1885 és 1893 között. (Később a ciszterciek rendtestvérükké is fogadták, sőt a ciszterci diákszövetség elnökévé választották.) Tanulmányai során főként két tantárgyból – matematikából és bölcseletből – nyújtott kiemelkedő teljesítményt.

Kivált matematikából jeleskedett. A testnevelés terén (korabeli szóhasználat: tornából) viszont elég gyenge teljesítményt nyújtott.<sup>15</sup> A család és rokonság szerette volna, ha Klebelsberg Kuno is katonai pályára lép, ezért 1893-ban beíraták a wiener-neustadti (Bécsújhely) katonai akadémiára. A fiatalember azonban igen messze állt a militarista és dzsentrihagyományoktól. Alkatilag is gyenge volt. Rövid idő múltán – a család neheztelése ellenére – átiratkozott a jogi egyetemre. Szobát bérelt Pesten az Egyetemi Könyvtár házgondnokától. Tahy Jakabbal, a későbbi földművelésügyi államtitkárral lakott egy szobában. Nehéz körülmények között élt. A család ugyanis – abban reménykedve, hogy sikerül visszatéríteniük a katonai pályára – büntetésként havonta 50 forintot adott neki, ami csupán a legszükségesebbekre volt elég. Az ambiciózus és széleskörű érdeklődést mutató Klebelsberg viszonylag gyorsan szembesült hátrányaival, ezért arra kényszerült/törekedett, hogy kisvárosi neveltetése miatt elszenvedett műveltségbeli hiányosságait pótolja. Természetesnek vehető, hogy tanulmányainak előrehaladtával fokozatosan távolodott a fehérvári család szűkre szabott világtól, annak helyi értékelési és viszonyítási alapjától. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Berlinben és Münchenben végezte. A berlini egyetemen a jogtudomány mellett történelmet is tanult. Államtudományi tanulmányi ismereteit a párizsi Sorbonne-on, a College de France-ban gyarapította és egészítette ki. Tanárai közül gyakorta emlegeti Adolph Harnack (1851–1930) német teológust, a helenizmus filozófiájának és a krisztionizmus neves kutatóját. Kultuszminiszterként szeretettel emlékezik

15 Berta Annamária 2007 Klebelsberg Kuno fiatal éveit Székesfehérváron. *Neveléstörténet*, 1–2. 14.

Adolph Wagner (1835–1917) közgazdászra, akinél egy alkalommal mezőgazdasági témából készített dolgozatot. A professzor kifogásolta, hogy a referátum a magyar mezőgazdaság gondjait kizárólag gazdasági téren kereste, és nem tért ki a munkástömegek műveltségi helyzetére; figyelmen kívül hagyta a mezőgazdasági tudományok fejlettségét, valamint az agrárértelmiség kulturális állapotát. Tanulótársai közé tartozott Karl Heinrich Becker (1876–1933), a későbbi porosz közoktatásügyi miniszter, akihez élete végéig barátság és szakmai munkakapcsolat fűzte. Jogi és államtudományi doktorra a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen avatták 1898-ban. A doktori értekezésének témája az „állam és az egyház” viszonyának elemzése volt.

Klebsberg a századforduló évében nősült meg. 1900. április 24-én feleségül vette egy vidéki kisnemes dzsentrileányát, Lasztóczi Botka Saroltát (1878–1964). Házasságkötésükre Budapesten, az egyetemi templom kápolnájában került sor. Klebsberg később, minisztersége idején kezdeményezi, hogy a templomban rendszeresen adják elő a zeneművészet legnagyobb mestereinek, Mozart, Beethoven, Schubert, Bruckner, Liszt és mások műveit, kompozíciót. Lasztóczi Botka Sarolta naplójába olvasható bejegyzések és feljegyzések arról tanúskodnak, hogy szeretetteljes körülmények és egy odaadó feleség által biztosított jó feltételek segítették Klebsberg munkálkodásait.<sup>16</sup>

### A hivatalnoki pálya

Klebsberg Kuno pályája kezdetben, a hivatalt vállaló dzsentrifíú „karrierjeként” kezdődik, ám a szépirodalomból is közismert folytatás, a Mikszáth Kálmán (1847–1910), Móricz Zsigmond (1879–1942) és mások műveiben ábrázolt figurákétól lényegesen és jelentősen eltér. Ismerősei (és arisztokrata származás) révén – Bóné Géza Fejér megyei alispán házában – került kapcsolatba báró Bánffy Dezsővel (1843–1911), az ő miniszterelnöksége idején (1895. 01. 14. – 1899. 02. 26.), 1898-ban lépett állami szolgálatba, fogalmazóként. Kezdő tisztviselőként értékes szervezőmunkát végzett Zala György (1858–1937) szobrainak és a millenniumi emlékművek felállításával. Műveltsége és osztrák őseitől örökölt németes alapossága, rendkívüli munkabírása, és nem utolsósorban tudatos és tervszerű önképzése következtében nagyívű karriert futott be. A miniszterelnökségi segédfogalmazóból rövid idő elteltével, bejárva a ranglétra lépcsőfokait, fogalmazó, segédtitkár, titkár, majd osztálytanácsos lett.

Az ifjú Klebsberg nézeteiben és emberileg is egyre közelebb kerül Tisza István (1861–1918.) politikájához és személyéhez. Tisza közvetítésével ismerkedik meg közelebbről a Habsburg-család néhány tagjával. Károllyal (1887–1922), Albrechtel

16 Grafín Sarolta von Klebsberg 1992 *Unser schicksalsweg*. Budapest, Stiftung Graf Kuno von Klebsberg, *Életutunk*. Gróf Klebsberg Kunóné visszaemlékezései, 1992, Szeged, Kereszténydemokrata Néppárt Szeged-városi szervezete.

(1897–1955) és Józseffel (1872–1962). Ferenc József (1830–1916) [uralkodó 1848. 02. 02., illetve 1867. 06. 08.–1916. 11. 21.] közvetlen utasítására Károlynak trónra lépése előtt Klebelsberg ad tájékoztatást magyar ügyekben. Józsefnek ő volt az egyik benső tanácsadója, kit halálakor az özvegyéhez intézett levelében a főherceg „meghitt jó barátjának” nevezett. Az állandó jó viszony a főherceggel Klebelsberg műveltsége mellett elsősorban annak tudható be, hogy fiának, a fiatal dr. József Ferenc (1895–1957) főhercegnek legszorosabb baráti köréhez tartozik. A művészek és a tudomány iránt érdeklődő fiatal főherceg szinte minden kérdésben kikérte Klebelsberg véleményét és tanácsait.

Tisza István első miniszterelnöksége (1903. 08. 03.–1905. 06. 18.) idején osztálytanácsos. A nemzetiségi ügyek intézése mellett ő vezeti a római Szentszékkal folyó tárgyalásokat is. Intenzív munkát végez a fiumei magyar püspökség létesítése érdekében. A nemzetiségi kérdésekben Ferenc József belső titkos tanácsosa. A Julián Egyesület ügyvezető igazgatójaként mintegy tíz éven át tevékeny részt vállal a Szlavóniában, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában élő magyarok (tisztviselek, vasutasok, hajósok és ezek családtagjai) nemzeti és kulturális gondozásának a megszervezésében. Klebelsberg statisztikai kimutatásokat készített a területek kulturális állapotáról. Az adatokat elemzi, melyek később, a kultuszminisztersége idején nyilvánvalóvá teszik számára a dualizmus kori Magyarország kultúrpolitikájának valóságát. Elmondható, hogy már a Julián Egyesületet irányításában felfedezhető a későbbi kultuszminiszter számos jellegzetes vonása és megnyilvánulása. Klebelsberg munkásságának eredményességét jelzi, hogy amikor leköszön az egyesület igazgatásáról, nevére alapítványt szerettek volna létrehozni, amely kamataiból minden évben egy-egy beteg Julián-tanítót kívántak segíteni. Az egyesületet Széchenyi Béla (1837–1918) koronaőr kezdeményezésére 1904-ben hozzák létre. Célja nem az említett területek elmagyarosítása volt, hanem az ott élő magyarok művelődésének segítése, kulturális érdekvédelmének biztosítása. Ennek érdekében az alapítvány saját költségén iskolákat tartott fenn, könyvtárakat működtetett, ismeretterjesztő előadásokat szervezett, analfabéta-tanfolyamokat finanszírozott. Hasonló céllal létesült a Szent László Társulat a romániai és a bukovinai magyarság támogatására.

Klebelsberg Kunót 1910-ben a Közigazgatási Bíróság ítéldbírójává nevezik ki. A bíróságon rövid időn belül a legfontosabb közjogi természetű ügyekkel bízzák meg. Ő szerkeszti a bíróság több elvi jelentőségű döntvényét. A Közigazgatási Bíróság 1913-ban megválasztotta a Hatásköri Bíróság tagjává. Hivatalnokoskodása idején Klebelsberg a néprajzi viszonyok és a különféle közjogi és kulturális intézmények tanulmányozása végett nagyobb utazásokat tett külföldön. (Feleségével szabadsága idején beutazta szinte egész Európát. Járt Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban és Görögországban. Eljutott még Marokkóba is.)

Az 1910-es években bekapcsolódik a hazai felsőoktatásba. A Közgazdaságtudományi Karon egyetemi oktatóként 1910-ben közjogi témákból tart előadásokat.



Klebensberg Tisza István bizalmi emberének számít. Tisza második kormányában (1913. 06. 10. – 1917. 06. 15.) adminisztratív államtitkárként – mint a „népoktatás specialistája” – munkálkodik (1914. 01. 02. – 1917. 03. 19.). Munkavégzésére jellemző, hogy nagy hangsúlyt helyez a kultúrstatistikára. (Magyarországon a korabeli viszonyokat figyelembe véve kiváló statisztikai rendszer épült ki és működött. A legértékesebb anyagokat is a társadalomstatistikusok hagyták az utókorra, még akkor is, ha csupán a társadalmi jelenségek mennyiségi adatait gyűjtötték össze.) Újjászervezte a népoktatási közigazgatás külső szervezeteit, és kezdeményezőként vesz részt a hajdúdorogi görögkatolikus püspökség létesítésében. Népiskolákat terveztetett a Vág alsó folyása mellé Vágújhelytől Vágsellyéig. A háború alatt az 1915. évi XV. tc. értelmében megszervezi a rokkantügy kezelését felvállaló intézményrendszer kiépítését. Elnöke az Országos Hadigondozó Hivatalnak. A világháborúban tüdőbajjal fertőzött, hazakerült katonák gyógyítására népszanatóriumokat terveztetett Korányi Sándor (1866–1944) professzorral a Tátrába, a pilisi hegyekben és az Alföld több pontjára.

Tisza István felkérésére 1917. március 19-től május 23-ig a miniszterelnökség politikai államtitkára. A parlamentbe, Kolozsvár országgyűlési képviselőjeként vonul be 1917-ben. Politikamentes programbeszédét április 1-jén mondja el. Többek között a hadigondozó-intézmények gyarapításának, egyetemi tanszékek felállításának, új népiskolák és internátusok építésének szükségességéről beszél.

Mialatt Tisza István a frontokat járja, Balogh Jenővel (1864–1938) és Teleszky Jánossal (1868–1939) együtt vezeti a Munkapártot. A Tisza-kabinettel együtt ő is lemond. Az 1918–1919-es forradalmakat passzív szemlélőként éli át. Mélyen megrendíti a gróf Tisza István ellen elkövetett merénylet (1918. 10. 31.). Tisza halálakor Klebensberg ama kevés számú régi jó barát közé tartozik, akik mertek a halott és özvegye mellett maradni. Egyike azoknak, akik a meggyilkolt magyar miniszterelnök testét koporsóba helyezték. Budapesten nem maradhat. Letartóztatása elől barátaihoz, majd azok vidéki rokonaihoz menekül. Meghívja magához Gyulára Hekler Antal (1882–1938), majd Almássy Dénes (1863–1951) és felesége, Teleky Éva festőművész kétegyházi birtokán húzódik meg, ahol a gyermekek mellett mint német tanító szerepel.

Klebensberg nem zárkózott el a politikai élettől. Bethlen Istvánnal (1874–1946) már 1919 februárjában megszervezik a Nemzeti Egyesülés Pártját. (Egyébként 1918 előtt, bár már akkor becsülték egymást, politikai ellenfeleknek számítottak. Ha nincs Trianon, talán azok is maradnak.)

Az első nemzetgyűlési választásokon Klebensberg legitimista programmal, Csernoch János (1852–1927) bíboros, Magyarország hercegprímása kezdeményezésére és támogatásával bejut a parlamentbe. Sopron képviselője volt 1920. január 26-tól. Nem sok idő elteltével egyik vezéralakja lesz a „disszidensek”-nek nevezett politikusoknak, akik 1922. január 5-én kiváltak a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából és beléptek a Kiszegdapártba, hogy gróf Bethlen István miniszterelnök (1921. 04. 14. – 1931. 08. 24.) erős kormányzópártot tudjon maga mögött.



A második Bethlen-kabinetben, Ráday Gedeon (1872–1937) lemondása után Klebelsberg belügyminiszter (1921. 12. 03. – 1922. 06. 16.). (Említésre érdemes, hogy sokoldalú és sokirányú műveltsége miatt akadtak, akik a földművelési, mások a pénzügyi vagy a hadügyi minisztérium élén látták volna szívesen.) Oroszlánrészt vállalt az új választójog kidolgozásában. A világháború és a forradalmak utáni belpolitikai viszonyok (az ellenzék obstrukciója) és az érvényben lévő választójogi törvény nem teszi lehetővé a tervezet megtárgyalását. Az új választójogi „reformot” Klebelsberg Kuno a minisztertanács 1922. január 24-i ülésén ismerteti. Bevezetőül szükségesnek tartja leszögezni: „A polgárok a konszolidációt sóvárognak, és ez csak úgy érhető el, hogyha a választójog megadása szempontjából bizonyos korlátozásokat léptetünk életbe.”<sup>17</sup> A korabeli szemlélet, származása és neveltetés folytán azt is kijelentette: ő nem híve annak, hogy „a nők képviselőválasztási jogosultságot nyerjenek”, mert véleménye szerint „Magyarországon a női népesség nagy tömegei még nem bírnak politikai érettséggel”.<sup>18</sup> Az előterjesztés éles vitát vált ki, mégis elfogadást nyer. Klebelsberg javasolja vitéz Nagybányai Horthy Miklós (1868–1957) kormányzónak (1920. 03. 01. – 1944. 10. 16.), hogy azt rendelettel léptesse hatályba. A Klebelsberg által elkészített 2200/1922. sz. rendelet, amely az 1918 előttihez képest ugyan progresszív, ám az 1920-ashoz képest erősen korlátozott, 1922. február 16-án vált hatályossá. A férfiaknál 24 éves korhatárt írt elő, 10 éves magyar állampolgárságot, kétéves helyben lakást, négy elemi végzettséget. Klebelsberg politikai megfontolásból bevette a javaslatba a nők szavazati jogát, néhány megszorítással. A nőknél a korhatár 30 év lett, s a férfiakéhoz azonos feltételekhez még továbbiak járultak: férjzett és legalább három gyermeke van, vagy saját keresetéből tartja fenn magát, aki főiskolát vagy egyetemet végzett, az 30 életév alatt is szavazhatott. A rendelet a szavazás titkosságát csak Budapesten és a többi törvényhatósági jogú városban hagyta meg. Az ország más helységeiben visszaállította a nyílt szavazás dualizmus kori gyakorlatát. *„A politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő. Csak az olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk... ehhez pedig nem elég írni, olvasni és számolni, hanem ehhez az ismeretanyagnak, de még inkább a gondolkodási és ítélőképességnek nagyobb foka kell...”* – indokolja álláspontját Klebelsberg még 1925-ben is.<sup>19</sup> A miniszter 1928-ban sem vélekedik másként. „Mint belügyminiszter meggyőződéssel működtem közre, hogy a Friedrich-kormány választási rendeletét, amely a legszélsőségesebben általános, titkos választáson alapult, módosítsuk és a választójogokat a magyar tömegek értelmi szintjével összhangba hozzuk.”<sup>20</sup> A keményezű Klebelsberg belügyminisztersége viharos. Erre az időszakra

17 Karsai Elek 1963 *A budai Sándor-palotában történt 1919–1941*. Budapest, Táncsics Könyvkiadó, 90.

18 I. m. 90.

19 BCT 365

20 Nemes Dezső 1956 *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnymor Magyarországon 1921–1924*.

esik a *legitimista vezérek letartóztatása*, az antiparlamentális *szélsőjobbboldali erők*, Ébredő Magyarok (ÉME), valamint a *bolsevik-kommunisták* elleni fellépés is. Ellenfelei válogatás nélküli módszerekkel törekedtek a lejáratására. Kikiáltották „zsidóbarátnak” és megátalkodott liberálisnak. A legkirívóbb az a plakátkampány volt, amely a minisztert „hermafroditaként” ábrázolja. Klebelsberg saját bevallása szerint „csupán kötelességből vállalta” a belügyi tárca vezetését.

### A kultúra szolgálatában

Az újjáalakult Bethlen-kormányban 47 évesen kultuszminiszter (1922. 06. 16. – 1931. 08. 24.). Azt a területet felügyelhette és fejleszthette, ahol igazán otthon érezhette magát. Szükséges megjegyezni, hogy Klebelsberg Kuno valójában az államigazgatás iránt érdeklődik, amely *ellentmondásosan erősödik* fel a trianoni döntést követően. A magyar bürokrácián felnőtt és a hivatalnoki kar iránt szolidaritást vállaló Klebelsberg a hivatalnokréteget „jó értékőrző és értékterjesztő” bázisnak, a „nemzet gerincének” tekinti, ám nem rejt véka alá, hogy a leszűkített határok közé szorított ország közigazgatási rendszere jelentős átalakításra szorul. Hangoztatja, hogy az államigazgatás – dualizmuskori időszakhoz mérten – a munkáját sokkal szakszerűbben végző hivatalnoki kart és európai színvonalú ügyintézői kultúrát igényel.<sup>21</sup> Látja, hogy az állami és a minisztériumi alkalmazottak, a Nemzetgyűlési képviselők létszáma Nagy-Magyarországra (sőt arra is túl) méretezett, ezért – politikai okokból is – létszámcökkentést javasol. Az elcsatolt területek visszaszerzésébe vett hite viszont – szintén politikai indokok alapján – a középosztályt megtestesítő tisztviselői kar létszámának megőrzésére/megmentésére ösztökéli.

Klebelsberg Kuno hatalmas energiával kezd el dolgozni, és teljes személyiségével a feladatára koncentrál. Közel tíz évig tartó kultuszminisztersége idején (rövid ideig, 1930. 11. 16–27-e között vezeti a népjóléti és munkaügyi tárcát is) a *konzervatív reform*<sup>22</sup> jegyében, a dualizmusból örökölt és az új viszonyoknak megfelelő

(*Iratok az ellenforradalom történetéhez II.*) Budapest, Szikra Kiadó, 266; Klebelsberg belügyminiszterségével foglalkozik: Sipos József 2008 Klebelsberg Kuno belügyminisztersége és az 1922-es nemzetgyűlési választások. In: *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*. Szerk. Miklós Péter. Szeged, Belvedere Kiadó, 35–53.

21 Klebelsberg Kuno 1928 A magyar neonacionalizmus. *Néptanítók Lapja*, 3–4. 5., T. Kiss Tamás 1987 A művelődéspolitikai „szürke eminenciásai”. *Népművelés*, 4. sz.

22 Tőkéczi, 1990. i. m., Glatz Ferenc szerint 1880 és 1930 között három koncepciózus reformgondolás alakult ki az ország termelési szerkezetének átalakítására. Az első a magyar *mezőgazdaság* termékstruktúrájának és munkaeszköztárának reformja volt. A második az *ipari* eszközökkel történő fejlesztést irányozta elő, a kifejlődését azonban megakadályozta az első világháború és az ország szétdarabolása. A harmadikat az ország munkaerejének műveltségét emelő-fejlesztő *kulturális* területeken megindított reform jelentette. Glatz, 1990. i. m. 14–15.

„modernizált” kultúrfölényre<sup>23</sup> hivatkozva/törekedve, a keresztény-nemzeti értékrend előtérbe helyezésével, a középosztályra építve/támaszkodva a kulturális élet szinte valamennyi területén és ágazatában jelentős kezdeményezések történtek és valósultak meg,<sup>24</sup> jövőbe mutató álmok születtek. A miniszter a nyugat-európai államok által diktált béke ellenére az ország létérdekének tekintette a Nyugathoz való kötődés erősítését. Vallotta, hogy a keresztény Nyugathoz való kapcsolódás, a magyarnál fejlettebb európai népek kultúrájának megismerése és ötvözése Keletről hozott értékeinkkel az államalapítás óta szinte megszakítás nélkül mindig a magyar politikai gondolkodás és kultúrpolitika egyik meghatározó alapelve volt. A dualizmus időszakát jól ismerő Klebelsberg minisztersége idején ezért folyamatosan hangsúlyozza, hogy az önállóvá vált ország akkor lesz képes elérni ezt a célt, ha a társadalom, a gazdasági és a politika élet élén olyan szakemberek állnak, akik megütik az európai mértéket, idegen nyelveken képesek kommunikálni. Az ország demokratikus fejlődése terén előrelépés csak akkor várható, ha a politikai demokráciát kulturális demokrácia készíti elő.<sup>25</sup>

A magát gyakorlatias embernek tartó Klebelsberg fontos jellemzői közé tartozott, hogy az általános, elvi célkitűzésektől minden esetben el tudott jutni a konkrét cselekvési programokig. A programok kivitelezésében megmutatkozó aktivitásait és elgondolásainak megvalósításait viszont gyakorta kísérték feszültségek. Nem kevés konfliktust okoztak többek között a népiskolák létesítési és építési terveinek elkészítéséhez, a debreceni egyetem központi épületének kialakításához, vagy a szegedi Dóm tér megtervezéséhez ajánlott konkrét instrukciói. Klebelsberg már-már aprólékos odafigyelésére és intézkedéseire jó példa, hogy azért küldetett

23 A kultúrfölény-elmélet nem az 1920-as években született meg. Már a 19. század közepén megjelent a kultúra politikai eszközként történő felhasználása. Gróf Csáky Albin (1841–1912) kultuszminiszter (1888. 11. 22. – 1894. 06. 10.) a „magyar állam kulturális missziójáról” beszélt a képviselőház 1889. május 20-i ülésén. Báro Wlassics Gyula (1852–1937) kultuszminiszterként (1895. 01. 15. – 1903. 11. 03.) a magyar műveltség felsőbbbőségét hangoztatta, mert ebben látta biztosítékát annak, hogy a magyar földön élő népek között megtarthassa jogi és történelmi hegemoniájából származó vezető szerepét. Gróf Teleki Pál (1879–1941) (kultuszminiszter 1938. 05. 14. – 1939. 02. 16.) pedig a következőket írja: Magyarországot „az a kultúrfölény fogja talpra állítani, amellyel kultúránk egyéb államok kultúráját felülmúlja”. Teleki Pál 1920 A fáklyatartó Szeged. (Az 1920-as évtized kultúrfölény-elmélet annyiban viszont eltért a korábban jelentkezőtől, hogy az új határok közé visszahúzódtott középosztály valóban egyféle kultúrfölényt jelentett minőségben és mennyiségben egyaránt.)

24 T. Kiss Tamás 1998 Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. MMI – Mikszáth Kiadó; Ladányi Andor 2000 Klebelsberg felsőoktatási politikája. Budapest, Argumentum Kiadó; Palló Gábor 2002 Német tudományos modell Magyarországon. Klebelsberg tudományos rendszere. Magyar Tudomány, 11; Nagy Péter Tibor 2002 Hajszaövek és nyomáscsoportok. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

25 BCT 331

bekötetlen könyveket is a népkönyvtáraknak, mert így kívánta munkához juttatni a helyi könyvkötőket.

A honvédelem költségvetésének – a Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottság által kontrollált – kötelezően előírt erőteljes csökkentése, annak VKM-hez történő átcsoportosítása következtében, a népszövetségi kölcsön segítségével, Bethlen István miniszterelnök politikai támogatását maga mögött tudó Klebelsberg szakmai tekintélyével, a nagyiparhoz, a hazai bankokhoz (melyek részben a zsidó nagytőkét is jelentették) és a nagybirtokosokhoz fűződő személyes kapcsolatai révén elérte, hogy *a kulturális tárca a nemzeti költségvetésből nemzetközileg is egyedülállóan, hivatalosan 9-10, (az 1926–1927-es költségvetési évben 15,44%!), informálisan még ennél is nagyobb százalékot mondhatott magáénak.*<sup>26</sup>

(Hóman Bálint minisztersége idejében egyébként tovább növekszik a VKM részesedése a nemzeti költségvetésből.) Klebelsberg *kiváló szakemberekkel vette körül magát.* Munkatársa volt többek között Gerevich Tibor (1882–1954), Gragger Róbert (1887–1926), Hevesi [Hoffmann] Sándor (1873–1939), Hóman Bálint (1885–1951), Károlyi Árpád (1853–1940), Kertész K. Róbert (1876–1951), Kornis Gyula (1885–1958), Magyary Zoltán (1888–1945), Sváb [Schwáb] Gyula (1879–1938), Szekfű Gyula (1883–1955), Szinyei Merse Jenő (1888–1957) stb. Gyakorlattá tette, hogy a szakembereket (tanítók, tanárok) berendelte minisztériumi szolgálatra, a minisztériumi tisztviselőket viszont meghatározott időre, tapasztalatszerzés céljából oktatási intézményekbe helyezett.

Klebelsberg a „kis nép vagyunk, amely elsősorban szellemiekben hivatott nagyot alkotni”<sup>27</sup> máig hangoztatott jelszó jegyében nagyszabású és tudatos tudományszervezői munkába kezd. A törekvéseihez szakszerű segítséget nyújt a „tudományos nagyüzemet” megálmodó Magyary Zoltán, a VKM Tudománypolitikai Ügyosztály vezetője, aki majd egyetemi és kutatóintézeti munkásságával a két világháború közötti magyar közigazgatás-tudomány iskolateremtő professzorává válik.<sup>28</sup> Klebelsberg az új politikai helyzetnek megfelelő tudományos koncepciókat és konkrét programokat fogalmaz meg, melyeket tervszerűen, egy központi elv alapján elrendeződő és irányított intézményrendszer kialakításával törekszik megvalósítani. Megreformálja, fejleszt és építi a tudományos életet. Törvénnyel biztosítja a Magyar Tudományos Akadémia (1923. évi I. tc.) elszámolás nélküli évi rendszeres állami támogatását. A Magyar Országos Levéltárát kivonja (1922. évi XVII. tc.)

26 Sárközi, 1979. 206; Simon Gyula 1979 *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*. Budapest, Tankönyvkiadó, 38; Tökéczki László 1995 Klebelsberg közép-osztály-felfogása és politikája. In *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. Szerk. Zombori István. Szeged. Belvedere Kiadó, 20–45; Glatz Ferenc 1988 *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Kossuth Kiadó, 16–161.

27 T. Kiss, 1999/A i. m. 9.

28 *A magyar tudománypolitika alapvetése*. 1927 Szerk.: Magyary Zoltán. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

a belügyminiszteri hatásköréből és átutalja a VKM hatáskörébe. Koncentrálja a budapesti nagy közgyűjteményeket (1922. évi XIX. tc.). Létrehozza az önkormányzatiság elve alapján működő Országos Magyar Gyűjteményegyetemet. A szervezet részei a Magyar Országos Levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Széchenyi Könyvtár, Országos Magyar Szépművészeti Múzeum, Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és a Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtára. A gyűjtemény-egyetemhez később csatlakozik a Csillagvizsgáló, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézet, a Pedagógiai Könyvtár, a Földrengésjelző Intézet, a Magyar Történeti Intézet és a külföldön működő valamennyi Collegium Hungaricum is. Megépíti és műszerekkel szereli fel a Tihanyi Biológiai Kutató Intézetet (a Balatoni Akváriumot), valamint a Svábhegyi Csillagdat. Tervbe veszi a Geofizikai Kutatóintézet létrehozását. A kutatóhelyeket állami támogatásban részesíti, a kormányzati költségvetésből tudományos tisztviselői státusokat létesít. A társadalomtudományok közül kiemelten szorgalmazza a történetkutatókat. A történettudománynak nemcsak miniszterként és a Magyar Történelmi Társulat elnökeként, hanem a történetírást iránt szenvedélyesen érdeklődő emberként is társadalmi és politikai funkciót tulajdonít. A társadalom önmaga, saját rendjét védi, ha a történetírást pártolja<sup>29</sup> elv jegyében jelentős támogatásban részesíti a nemzeti történetkutatókat. Kiemelten segíti a fiatal, elsősorban a szerinte „merek szerkezetű” Magyar Tudományos Akadémiához nem vagy kevésbé kötődő fiatal történészek kutatásait. A Horthy-korszakban a magyar történelem idézése a politikai ideológiában kiemelt helyet foglal el. A történelemmel való foglalkozás közvetlen politizálást jelent. A történelem előtérbe helyezése Magyarország 1920 utáni helyzetével függ össze, hiszen a történelmi Magyarország visszaállítását elsősorban a történetiségre, a „történelmi jog”-ra apellálva lehet indokolni.<sup>30</sup>

*Klebensberg nem titkolja, hogy tudománypolitikai koncepciója csaknem tökéletes másolata a korabeli német szerkezetnek.* A fő alkotást a budapesti nagy természettudományi centrum, a magyar Dahlem – ahogy Németországban a Kaiser Wilhelm intézetek helye után nevezték – megépítése jelentette volna. A kultuszminiszter tervei szerint a két évtizedes munkával felépítendő telep jól egyesítené a fővárosi főiskolák természettudományi részlegeit és laboratóriumait. A Műegyetem bővülne a kémiai fakultással, a Bölcsészettudományi karról leváló önálló Természettudományi kar jó körülmények között tudna működni. Hozzájuk csatlakozott volna a *Természettudományi Múzeum* és az *Országos Növénykert*. A *Lágymányosra* álmódott tudományos és egyetemi komplexumot azonban nem sikerült megvalósítani; hiányzott a pénzügyi fedezet és a főváros együttműködési készsége.<sup>31</sup>

29 Glatz, 1988. i. m. 144.

30 Glatz, 1988. i. m. 123.

31 Magyary, 1927. i. m. 260, Ladányi Andor 1995 A „magyar Dahlem”. *Történelmi Szemle*, XXXVII. 301–316.



A tájékozott és éles látású miniszter két tendenciára hívja fel a figyelmet. Az egyik tendencia, hogy a 20. század tudománypolitikája kifejezetten természet-tudományos irányt vett, amely erős nemzetközi jelleggel bír. Klebelsberg ezért hangsúlyt helyez az orvos-, műszaki és mezőgazdasági-tudományokra. A törvényalkotás (Országos Természettudományi Tanács és Alap [1930. évi VI. tc.]) mellett, állami-kormányzati eszközökkel létrehozott különböző társadalmi (civil) szervezetekkel arra törekszik, hogy érdekeltté tegye az ipari nagytőkét és a vállalkozókat (Széchenyi István Tudományos Társaság) a kutatások támogatásában. A másik felismert tendenciát Klebelsberg a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége által 1924-ben kiadott első jelentés előszavában fogalmazza meg. A miniszter vélekedése szerint „a vezetés terén a világháború következtében Európát Amerika váltja fel. Azt azonban – teszi fel a kérdést – csak a jövő mutathatja meg, hogy a magas kultúra terén, a szellemi és kedélybeli élet legmagasabb régióiban, szépirodalomban, művészetben és tudományban Amerika képes lesz-e az emberiségnek azt nyújtani, amit Európa kétezer éven át adott.”<sup>32</sup>

Az egyetemi képzések fejlesztése és kutatómunkák támogatása mellett Klebelsberg erőfeszítéseket tesz, hogy hazahívja a külföldön dolgozó magyar *tudósokat*. Kezdeményezése nem tekinthető előzmény nélkülinek. Már Széll Kálmán miniszterelnöksége (1899. 02. 26.–1903. 06. 27.) idején, 1902/3-ban javasolta, hogy a kivándoroltak népes seregét csak a munkafeltételek megteremtésével lehet hazacsábítani. Klebelsberg fontosnak tartja a külföldi magyarság és a magyar állam összefogását. A miniszter kultúrpolitikáját támogatja a Külföldi Magyarok Szövetsége és a *Külföldi Magyarság* (1920–1925) című lap, amely különböző adományokkal, könyvküldeményekkel igyekszik az óhaza iránti érzéseket, a magyar identitást ápolni, erősíteni a Magyarország irányában lojális szellemi és politikai mozgalmakban, szembeszállva a meglehetősen befolyásos, 1918–1919-es baloldali emigráció „minden rossz, ami a Horthy Magyarországról” indul álláspontjával és tevékenységeivel. A miniszter 1929. május 5-én a Pesti Naplóban – sajátos megfontolás alapján – Ady Endre (1877–1926) az „Új versek” (1906) cím nélküli nyitódarabja, „Góg és Magóg fia vagyok én” sorait kölcsönvéve „Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?” címen írt vezércikkében személyesen is megszólítja a tudományok külföldön élő magyar képviselőit. Klebelsberg írásában arról értekezik, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat – szerinte – a nyugati hatás kétféleképpen érinti. „A szellemi tudományokban, hogyha át is veszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegyet érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosszulja magát, ezek számára Dévénynél széles ki kell tárni a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentül többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.” A miniszteri felhívás csekély eredménnyel

32 BCT 614.



járt. A Rockefeller Foundation támogatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert Cambridge-ből a fiatal Szent-Györgyi Albert (1893–1986) 1928-ban hazajött. (Egyébként Klebelsberg nem élte meg Szent-Györgyi Albert Nobel-díját [1937].) A miniszter hívó szavaira az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozó, többen magát emigránsnak tekintő kutatók közül, Hevesy György (1885–1966), Kármán Tódor (1881–1963), Szilárd Leó (1898–1964), Polányi Mihály (1891–1976), Szegő Gábor (1895–1985), Teller Ede (1908–2003), Wigner Jenő (1902–1995) és még sokan mások, nem reagáltak érdemlegesen. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de nem éltek vele. Az elutasításban közre játszott a numerus clausus (1920. évi XXV. tc.), amely – bár ezt expressis verbis nem mondta ki – az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg. (Szükséges megjegyezni, hogy a törvény több mint tizenkét évvel megelőzte a német fasizmus első fajvédelmi törvényét!) Klebelsberg elveti az antiszemitizmust. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vesz a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. A miniszter 1925. december 10-én a Népszövetség genfi ülésén is kifejtette álláspontját: a törvényt átmeneti szabálynak nevezte. A Bethlen-kormány nem véletlenül küldte el a hazai zsidó nagytökéhez fűződő kapcsolatai miatt Klebelsberget 1927-ben ismét Svájcba, hogy tárgyaljon a Népszövetség – amely a magyar gazdaság stabilizálását és a pengő bevezetését jelentősen befolyásolta – égisze alatt a zsidóság képviselőivel. A kultuszminiszter által átdolgozott szövegváltozat alapján, 1928 elején, hogy „a törvény lényege megmentésre kerüljön”,<sup>33</sup> törvénymódosításra kerül sor. A törvény a zsidóságot nem fajnak, hanem felekezetnek kategorizálja.

*Az 1920-as években állami feladatként fogalmazódik meg a falvak és a tanya-világ kirívóan elmaradott helyzetének megváltoztatása, felemelése.* Klebelsberg kiváló érzékeléssel ismeri fel, hogy a kormányzati szándék jegyében olyan cselekvési programokat hirdethet meg, amelyekhez megnyerheti a Nemzetgyűlésben helyet foglaló valamennyi párt támogatását. Az 1920-as évek közepén megindítja Pogány Frigyes, Benich Artúr, Petróczi István által kidolgozott és a népszövetségi kölcsön segítségével finanszírozott *népiskola építési akciót*. „Kultúrpolitikai felfogásom az..., hogy először elemi népiskolákra van szükség az iskolán kívüli népművelés terén is”<sup>34</sup> alapkonceptióra épülő *programot* (1926. évi VII. tc.) az utókor Klebelsberg maradandó alkotásaként tartja számon. A miniszter kötelességteljesítő álláspontot képvisel, amikor a Nemzetgyűlés előtt kijelenti: „Ha az állam egyfelől kimondja az általános tankötelezettséget, akkor másfelől az államnak kötelessége, hogy az iskolák építését előmozdítsa, a terhek nagy részét viselje.” Nem lehet, „...sem rendelettel, sem a tanügyért való lelkesedéssel, sem ékesszólással, sem frázissal segíteni, hanem igenis téglával és malterral: a népiskolák tömeges építésével és pedig ott, ahol helyszűke miatt

33 Bethlen István titkos iratai, 1972. [Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László.] Budapest, Kossuth Kiadó, 256–257.

34 T. Kiss, 1999/A i. m. 20.

*beiskolázatlan gyerekek vannak.*<sup>35</sup> A népiskola-építési programra elengedhetetlenül szükség volt, mert bizonyossá vált, hogy a Trianon utáni Magyarország „színmagyar vidékeinek” intézményellátottsága elmaradt az elcsatolt területekéhez képest. Veres Péter (1897–1970) szerint „*az utódállamok parasztsága jórészt kispolgári parasztság, de az Alföldé és a Dunántúlé cselédek és földmunkások milliós tömege. Egy egész ismeretlen, nemzet alatti iskolázatlan világ*” – írja 1936-ban a *Korunk* c. folyóiratban megjelent, *A mai magyar szociográfia* című cikkében. A jelentős nagyságrendű építési program keretében a szeged-rókusai tizenkét tantermes népiskola 1930. október 25-i felavatása az ötezredik népiskolai objektum ünnepélyes átadása volt. A népiskola-létesítési akció eredményeként 3475 tanterem és a tanítók jó munkakörülményeinek elősegítése érdekében 1525 tanítói lakás épült. Ebből 3306 az Alföldet (különösen a tanyavilágot), 1393 a Dunántúlt, 301 pedig „megmaradt kis Felvidéket” gazdagította. Az 1925-ben új, modern, a korszerű európai reform-pedagógiai törekvések valamennyi pozitívumát érvényesítő tanterv bevezetésével a hat (sokak számára többnyire csupán négy) osztályos elemi népiskolák, valamint az iskolák létesítésével ugyan nem tudja megoldani a korabeli tanítás színvonalának jelentős emelkedését, de megalapozza annak esélyét.<sup>36</sup> Klebelsberg nevéhez fűződik, hogy a tartalmasabb „népművelés” megvalósítása érdekében bevezetésre kerül a nyolcosztályú népiskola, amely nem azonos az 1945–48 között kialakított általános iskolával. A kidolgozott törvénytervezet megtárgyalására már nem kerülhetett sor a közbejött gazdasági világválság miatt, ennek ellenére – kísérletképpen – az ország több településén megkezdődött a nyolcosztályos iskolák szervezése. A Néptanítók Lapja 1931. évi 4. számában közölt adatok szerint az 1929/30. tanévben 59 népiskolában nyílt meg a 7. osztály, és 25 intézményben működött 8. osztály.

A kormányzati törekvésekhez csatlakozó Klebelsberg másik kezdeményezése olyan program, amely a gazdasági világválság miatt már nem szerepelhet az állami költségvetésben. Létrehozza az *Országos Alföld Bizottságot*. A testület programja kiterjed a közigazgatási, közlekedési, városfejlesztési, mezőgazdasági, ipari kérdésekre, az Alföld vízrendezésére, azok megvalósítására. Megalakítja az *Alföld-kutató Bizottságot* is, amely az Alföld talaj- és klímaviszonyait, állat- és növényvilágát kívánja tanulmányozni. A szándék azonban „jövőbe mutató álom” marad. A nagyszabású tervek kimerülnek a helyenként és városokban tartott előadások tartásában. Szükséges megjegyezni, hogy a kiegyezés (1867) óta regnáló kormányzatok vezető hivatalnokai közül az Alföld-kutatás keretében elsőként Klebelsberg hívja fel a figyelmet a *vidék értékeire és a környezetvédelem* fontosságára.

35 BCT 364.

36 Andor Mihály 1987 *Dolgozatok az iskoláról*. Budapest. Művelődéskutató Intézet; Sárközi István 1980 *Az ellenforradalmi rendszer népiskolapolitikája Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó; Földes Ferenc 1957 *Válogatott művei*. Szerk. Simon Gyula. Budapest, Tankönyvkiadó 7, 21.

*Klebsberg hangsúlyt fektet a polgári iskola fejlesztésére (1927. évi XII. tc.) is. Arra törekszik, hogy az iparos és a földműves gazda nagyobb általános műveltséget szerezhessen, a gyakorlati életre, illetve a középfokú szakiskolákra készítsen fel. A törekvései lehetővé teszik, hogy az 1920-as, 30-as években nemcsak a jobb módú polgárság vehette igénybe ezt az iskolatípust, hanem a szegényebb rétegek, a feltörekvő ipari munkásság és parasztság is, hiszen számukra a polgári iskola jelentette az egyetlen utat a középfokú végzettség megszerzéséhez, az esetleges továbbtanuláshoz. A Nemzeti Újság 1926. június 24-i számában megjelent cikkében írja, hogy a „modern komplikált termelési módok, az új, kényes műszerek, gépek és szerszámok mellett az értelmetlen ember többet árt, mint használ... ezért az iskola kérdései legalább 50%-ig közgazdasági, termelési kérdések”. Nagy jelentőségű volt Klebsberg polgári iskolai tanárképzési reformja. Jó érzékkel ismeri fel, hogy a felsőoktatás intézményhálózata indokolatlanul szétagolt, „rengeteg a parallel intézmény, sok a törpe főiskola”, ezért egyes területeken racionális változtatásokra törekszik. A négy római katolikus polgári iskolai tanárképző közül hármat megszüntet. A miniszter egyetlen intézménnyé vonja össze a Budapesten működő, férfi tanárokat képző Pedagógiumot és a tanárnőket oktató-felkészítő Erzsébet Nőiskolát, melyet aztán 1928-ban Szegedre telepít (525/1928. VI. VKM sz.), hogy – szavaival – „a magyar Salzburgban” az egyetem mellett egy másik nagy jelentőségű felsőoktatási intézmény, a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola is megnyílt.<sup>37</sup>*

A polgári iskolai tanárképzés átszervezése, a tanulmányi idő négy évre emelése és meghatározott óraszámban egyetemi tanulmányok kötelezővé tétele a képzés színvonalának emelkedését eredményezte. A hazai oktatástörténetben előkelő helyet foglalnak el Klebsberg *középiskolai reformjai*.<sup>38</sup> A középiskolák iskolaszervezeti kialakításának egyik lehetséges útja a francia minta volt, amely két részre bontja a tanítást, a másik a porosz, ami az első tanévtől kezdve specializálja a diákot. Klebsberg az egységes középiskolai rendszer helyett a *differentiált középiskolák* híve. A tanterv kialakításának egyik fő kérdése az volt, hogy mire fektessenek nagyobb hangsúlyt – a humán tárgyra, vagyis a nyelvekre és a történelemre, vagy a reáltárgyra, a természettudományokra? Kérdésként fogalmazódott meg az is, hogy a nemzeti vagy idegen nyelv és történelem oktatása részesüljön-e előnyben? A magyar középiskolai reformról szóló törvény javaslatában egyaránt érvel a korszerű tantárgyak (reáliák, idegen nyelvek) kiemelése és a magyar nyelv és történelem megismertetése mellett. Klebsberg fontosnak tartja az alpműveltség kialakítását,

37 Simon, 1979. i. m., Ladányi Andor 1999 *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó; T. Molnár Gizella 1994 A polgári iskolai tanárképzés és annak reformja. In *Gróf Klebsberg Kuno emlékezete*. A Gróf Klebsberg Kuno Alapítvány Füzetek 1. 61–68; Laczó Katalin 1994 *A Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola első évei Szegeden*. Beszélgetés dr. Szörényi József főiskolai tanárral.

38 Pukánszky Béla 1989 A középiskolai tanárképzés 1924-es reformja Magyarországon. *Pedagógiai Szemle*, XXXIX november, 1045.

amelyre technikumi képzést és más oktatást lehet építeni. A fiúk esetében létrejött háromfajta középiskolai iskolatípus, a *fiúgimnázium*, ahová többnyire a keresztény középosztály tagjai járatták gyerekeiket, és a *reálgimnázium* és a *reáliskola*, ami a természettudományoknak adott több teret a humántárgyakkal szemben. A törvény (1924. évi XI. tc.) hatályba lépését követően az iskolatípusok tovább differenciálódtak. Létrejött a humán gimnázium, humán gimnázium görög nyelv nélkül, illetve helyette a szülők nyomására modern nyelvnek a tanítása, a reálgimnázium, a reáliskola rendkívüli latinnal és a reáliskola. Valamennyi középiskolai végzettség egyenlő jogosítást nyújtott a továbbtanuláshoz. Klebelsberg politikailag és szakmailag is átértékelve a nők választójogával kapcsolatos korábbi álláspontját, a *lányok tanulásának elősegítése és a nők egyenjogúsítása* érdekében a lassan megszűnő leányiskola és a felső kereskedelmi iskola intézményei helyett három középiskolafajtában látott lehetőséget (1926. évi XXIV. tc.). A lányok számára létrehozta a *leánygimnáziumot*, ahol megmarad a latinoktatás és egy új iskolafajtát, a *leányliceumot*, ami latinmentes, ahol két nyelvet és magyar irodalmat tanítanak, de mindkettő jogosítványt nyújt az egyetemre, illetve a *leánykollégiumot*, amely nem vált be a gyakorlatban. Az általános iskolatípussá a leányliceum vált, leánygimnáziumot csak ott tartottak fel, ahol a másik fajta iskolatípus is jelen volt.

Az 1918/19-es *forradalmak után* és a trianoni palotában hozott döntést követően a magyar kormányok politikájának nemcsak szükséges volt újragondolnia az egyházakhoz fűződő kapcsolatát, de át is kellett azt rendezni. Mindez kitűnik Klebelsberg beszédéből, melyet a *XVI. Országos Katholikus Nagygyűlésen* tartott. „*A nemzetek nem tehetnek fel mindent egy kártyára. Nem szabad, hogy életünk csak egyetlen szervezetben lüktessen. A magyar állam mellett szükség van a katolikus egyházra. Hogy többet vártunk az állam fogalmától, mint amennyit joggal lehet és szabad, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az állam saját erejével nem tud új közszellemet alkotni.*”<sup>39</sup> Kultuszminiszterként kiemelten segíti és támogatja a nagy történelmi egyházakat. A különféle statisztikák mutatják, hogy az alsófokú oktatás ebben az időszakban túlnyomórészt az egyházak, ezen belül is a katolikusok kezében volt. A kimutatások szerint az 1920–21. valamint az 1922–23-as tanévekben átlagot véve a 6351 elemi népiskola közül 1005 volt állami, 673 községi, református 1089, római katolikus felekezeti iskola 2662. A katolikus egyházhoz 1930–31-ben 3147 népiskola, 124 középfokú és 13 felsőfokú oktatási intézmény tartozott. Klebelsberg ezt a kulturális örökséggel indokolta, hogy Ausztria centralisztikus törekvéseivel szemben a felekezeti iskolák képviselték és védtek az anyanyelven folyó nemzeti oktatás eszméjét.<sup>40</sup> Az 1924. évi XI. tc.

39 BCT 625.

40 BCT 222–223, T. Kiss Tamás 2008 Jegyzetek Klebelsberg Kuno kultuszminiszter egyházpolitikájáról. In *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*. Szerk. Miklós Péter. Szeged. Belvedere Kiadó, 179; Nagy Péter Tibor 2000 *Járszalag és aréna*.

rendelkezése szerint a gimnázium feladata, hogy a „tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben általános műveltséghez juttassa”. Az 1926. évi XXIV. tc. szerint is a leányközépiskolák feladata, hogy a „tanulót vallásos, erkölcsös és nemzeti szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa”. Ilyen és hasonló megfogalmazásokkal az összes iskolaügyi törvényben találkozhatunk. Van azonban egy figyelemre méltó vonása ezeknek a törvényi rendelkezéseknek. Az állami-önkormányzati iskolákban folyó oktatás-nevelés „vallásos” jellegének mindenféle jelző nélküli követelménye olvasható. Nem lehet találkozni semmiféle olyan utalással, hogy ez a „vallásos jelleg” csak „keresztény jelleg” lehet! A törvény alkotói teljesen egyenrangú tényezőként az izraelita tanulók izraelita vallásos jellegű tanítását is beleértették. Egyetlen történelmi vallást sem ért diszkrimináció, sem kirekesztés.<sup>41</sup> „A felekezeti iskolák ügyének igazán őszinte, meggyőződéses híve vagyok..., a huszadik században a jogi diszciplína tanítására mégsem a felekezetek vannak hivatva”.<sup>42</sup> Ez a klebelsbergi álláspont tömören megfogalmazza azt a határt is, meddig illetékesek az egyházak.<sup>43</sup> Miniszterként figyelmet fordít arra, hogy az egyházak – elsősorban a történelmi egyházak – helye, szerepe és állami támogatottsága kiegyensúlyozott legyen a felsőoktatásban is. Amennyiben a pécsi egyetem evangélikus „színezetű” – mondta egy alkalommal –, akkor tudomásul kell venni, hogy „a magyar kálvinizmus, különösen a tiszántúli egyházkerület teljesen magáévá tette a debreceni egyetem ügyét. És éppen ezért, aki hozzá akarna nyúlni a debreceni egyetemhez, annak nemcsak Debrecennel, a százazres

*Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

41 Mészáros István 1995 Klebelsberg Kuno, az iskolareformer. In *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete.* Szerk.: Zombori István. Szeged, 60–61.

42 BCT 521.

43 Klebelsberg minisztersége kezdetétől a jogakadémiák megszüntetésére törekedett. A három nagy történelmi felekezetnek az első világháború előtt több kisebb létszámú, sokszor elég alacsony színvonalú jogakadémiája, líceuma volt. Az 1920-as években mindegyik felekezetnek egy-egy ilyen tanintézete maradt. A katolikus egyház Egerben működtette, amely 1927-ben Érseki Jogakadémia lett; egyetlen olyan katolikus felsőoktatási intézményként működött, ahol világi tudományokat is oktattak. A reformátusok 1924-ben összevonták néhány megmaradt kisebb intézményüket, megszüntették a sárospatakit és a hódmezővásárhelyit, és helyettük Kecskeméten Egyetemes Református Jogakadémiát hoztak létre. Az evangélikus egyház Tiszai Egyházkerülete 1919-től működtette az ágostai hitvallásúak egyetlen jogakadémiáját Miskolcon, amely az Eperjesi Collegium Jogakadémia nevet viselte. A klebelsbergi törekvések azonban nem jártak sok eredménnyel. Az egyházak sikerrel álltak ellent. Klebelsberg azt mégis elérte, hogy megvonja tőlük az államvizsgáztatás jogát. Vagyis akik jogakadémián végeztek, azok államvizsgát csak az állami egyetemeken tehettek. Lásd: Ladányi Andor (1994): *„Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is”.* Forrás: *Klebelsberg törekvései a felsőoktatás intézményhálózatának átalakítására.* Budapest, Oktatáskutató Intézet, 11–16.



népességű várossal gyűlnék meg a baja, hanem tiszántúli református egyházkerülettel és a magyar kálvinizmussal is”. Majd így folytatta: „A történelmi előzményekből és a környezet hatásából is folyik, hogy noha a debreceni egyetem kizárólag állami intézmény, mégis erős protestáns színezete van. Ez a katolikusok részéről természetesen azt a kívánságot váltotta ki, hogy egy másik egyetemünk viszont ugyanolyan mértékben katolikus színezetet nyerjen.”<sup>44</sup>

A miniszter sok és sokféle konfliktust vállalt fel a Magyarországra menekült kolozsvári és pozsonyi egyetemek, szegedi, illetve pécsi meggyökereztetése (1921. évi XXV. tc.), a Selmezbányáról Sopronba áttelepült Erdészeti és Bányászati Akadémia meghonosítása érdekében, a debreceni, valamint a budapesti (Pázmány Péter és a közgazdaságtudományi) egyetemek szakszerű fejlesztéséért. Különösen nagy veszélyt jelentett az egyetemellenes társadalmi hangulatban folyt 1925. évi Országos Takarékosági Bizottság vizsgálata.<sup>45</sup> A Bizottság megállapítása szerint az egyetemek fenntartása túlságosan nagy tehertétel az országnak és értelmiségi túlképzés is folyik ezért javasolta az egyetemek és az egyetemi karok számának csökkentését. A miniszter azonban eléri, hogy a kormányzat ne vegye figyelembe a Bizottság javaslatait. Klebelsberg most is koncepciózus és taktikus. Az „ellentámadása” arra épül, hogy *a négy egyetemet országos, szellemi centrumokká – kultúrtartományi központokká* – kell alakítani. A miniszter kulturális *decentralizációt* szorgalmazó törekvése alapvetően két érve épül. Az egyik érve az volt, hogy a fiatalok helyes nevelése érdekében a „bűnös budapesti miliővel” szemben csak az „egészséges szemléletű” vidéki egyetemek fejlesztésével lehet fellépni. A másik érve arra épült, hogy a kulturális, a tudományos és a művészeti élet túlzott és egészségtelenül Budapest-centrikus. Klebelsberg eléri, hogy beruházásokra, klinikák (Debrecen, Szeged, Pécs) építésére kerüljön sor. A szegedi Dóm téri építkezésekkel biztosítja a városba költözött temesvári Csanádi Püspökség és a Hittudományi Főiskola működéséhez szükséges feltételeket. Szegeden kap otthont a Jézus társaság bölcseleti és teológiai, valamint az egyházmegyei Hittudományi Főiskola.<sup>46</sup> Az országban laktanyaépületekből, megvásárolt szállodákból diákjóléti intézmények (internátusok, menzák, Horthy-kollégiumok) létesülnek.

Klebelsberg *kultúrpolitikája* (kultúrdiplomáciája) eredményeként Nyugat-Európa számos nagyvárosában „kulturális hídfők” (egyetemi tanszékek, lektorátusok, könyvtárak) létesülnek. A fiatalok külföldi tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen három *külföldi magyar intézet* (Berlin [1927], Bécs [1924], Róma

44 Klebelsberg Kuno 1929 *Küzdelmek könyve*. Budapest, Athenaeum Kiadó, 304; Mészáros, 1995. i. m. 126.

45 Ladányi, 1994. i. m. 8–10.

46 Nagy P. T, 2000. i. m., Miklós Péter 2008 Klebelsberg és a Szegedi Egyetem Hittudományi Karának terve. In *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter*. Szerk. Miklós Péter. Szeged, Belvedere Kiadó, 165–173.



[1927/28]]<sup>47</sup> teremtett közel kiváló feltételeket. Minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színeze és irányultsága. Bécsbe elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinbe a műszaki és a természettudományok, Rómába pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetséges ösztöndíjasai és képviselői érkeztek. Sok tekintetben éppen a Magyarországon is sikeresen tevékenykedő Rockefeller Foundation – amely azt a célt szolgálta, hogy támogassa a liberális erőket, részint az erős német dominanciával, részint a szovjet-Oroszországból kiinduló kommunista szemlélettel szemben – mintájára, Károlyi Mihály (1875–1955) elkobzott vagyonából megalapította a magasabb műveltség (elitképzés) céljait szolgáló ösztöndíj-rendszert (1927. évi XIII. tc.), amelynek „részét képezte” több egyházi-felekezeti és magánalapítványi (Rockefeller-Foundation, Alexander von Humboldt Stiftung, Smith Jeremias, Hariseion...) ösztöndíj is. A minisztérium valamennyi külföldi kormányzati vagy alapítványi ösztöndíjhoz évente meghatározott összegű állami támogatással járult hozzá. Az ösztöndíjrendszer rendkívül sikeresen működött. Komoly eredménnyel járt abban a tekintetben is, hogy az általában egy esztendő, esetleg hosszabb időt külföldön töltő fiatalok nem csupán nemzetközi kitekintéshez és tájékozódáshoz jutottak, hanem megtapasztalták az országot kívülről is szemlélni. Szembesültek az országról kialakult képekkel, közvetlenül érzékelték, hogy más nemzetek mit, miért és hogyan vélekednek a magyarokról. Találkoztak más kultúrákkal, és alkalmuk nyílt tudományos, kulturális párbeszédet folytatni másféle nézeteket képviselőkkel. Az ösztöndíjak számos, tehetséges pályakezdő fiatalnak nyújtottak segítséget. Többek között: Aba-Novák Vilmos (1894–1941), Balogh Tamás (1905–1985), Barcsay Jenő (1900–1988), Bay Zoltán (1900–1992), Benda Kálmán (1913–1994), Bibó István (1911–1979), Buday György (1907–1990), Ferenczy Noémi (1890–1957), Fél Edith (1910–1988), Genthon István (1903–1969), Hajnal István (1892–1956), Hintz Gyula (1904–1986), id. Issekutz Béla (1886–1979), Kardos Lajos (1899–1985), Keresztúry Dezső (1904–1996), Kerényi Jenő (1908–1975), Kosáry Domokos (1913–2007), Mályusz Elemér (1898–1989), Medveczky Jenő (1902–1969), Mészáros László (1905–1945), Molnár C. Pál (1894–1981), Náray-Szabó István (1899–1972), Soó Rezső (1903–1980), Straub F. Brunó (1914–1996), Szabó Vladimír (1905–1992), Szőnyi István (1894–1960), Pátzay Pál (1896–1979), Vilt Tibor (1905–1983) és sokan mások nevét lehet megemlíteni.<sup>48</sup>

47 Ujváry Gábor 1996 *Historia est magistra vitae? Tanul(t)unk a történelemből? Tudomány-szervező – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno, a bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása*. Kandidátusi értekezés. Budapest, Országos Levéltár 4/5450. 9001/1996. (Kézirat); Stier Miklós 1994 „Kultúrdiplomácia”, külföldi magyar intézetek. In *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete 1994*. A Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek 1. Szerk: Klebelsberg Éva, Budapest, 13–19; Ujváry Gábor 2008 *A magyar kultúra külföldi őrszemei. A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. <http://www.peed.hu/nemzetismeret/html/10-2.html> (letöltve 2008. 10. 06.).

48 T. Kiss Tamás 2006 A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről.

Klebensberg a kiegyezés utáni szabadelvű kultúrpolitika álláspontját erősíti, amikor beszédeiben különböző variációban kijelenti: a közművelődés (értsd iskolán kívüli népművelés, felnőttoktatás) az állam és a társadalom közös ügye. Ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy a történelmi (lásd Trianon) helyzet miatt az egyensúly megtartása érdekében az államra a dualizmus kori időszakhoz mérten több kötelezettség hárul. „*A tanító a tanyára magával viszi a tanyai népkönyvtárat, a vetítógépet és virágoskertet, meggy-gyümölcsöst csinál az iskolakertben, hogy 30-40 tanyának művelődési központja legyen*” – minek révén az „óriási szakadék”, mely város és falu között fennáll, mindjobban csökkeni fog – program jegyében megreformálja az iskolán kívüli népművelést<sup>49</sup> és a felnőttoktatást.<sup>50</sup> Ezt az 1930. évi statisztika alapján 550 *kultúrház*, 268 *népház* és számos *olvasókör* és *gazdakör*, a „nem magyar talajból kinőtt” *népfőiskolai tanfolyam* szolgálja. Az 1932-es adatfelvétel szerint összesen 14 365 egyesület, egyesület működik az országban 2 998 159 taggal. Az ország népességének több mint egyharmada, felnőtt lakosságának mintegy fele tagja volt különféle közösségi formációnak.<sup>51</sup> Klebensberg szorgalmazza, hogy a könyvek jussanak be minden magyar család házába, mert ez nemcsak a művelődésnek, hanem a nemzeti fennmaradásnak is lét- vagy nemlét-kérdése. A cél elérése érdekében a miniszter 1504 népkönyvtárat (ezek egy része ugyan nem több egy szekrénynyi vagy a tanyai népiskolában elhelyezett ládányi mennyiségnél) létesít és „könyvterjesztő mozgalmat” szervez. Az akció összesen 237 324 kötetet szaporította a könyvtári állományt. Ez a könyvmennyiség a kiegyezési korszak egész könyvtári anyagának a 22 százalékát tette ki. Típusok szerint egy *nagykönyvtár* 264 kötet, a *középkönyvtár* 172 kötet, a *kiskönyvtár* 146 kötet, a *tanyai könyvtár*

In *Apáczai-napok 2006. Hagyomány és fejlődés*. Nemzetközi tudományos konferencia. Tanulmánykötet II. Szerk. Lőrincz Ildikó. Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar, Győr, 2007. 197–209; Ujváry Gábor 1993 Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. *Levéltári Szemle*, 3; Ujváry Gábor 2008 Amikor a kultúra a politika fölé kerekedett... Gerevich Tibor és a Római Magyar Akadémia. *Európai Utas*, 2–3, 74–82.

T. Kiss, 1999/A i. m. 20, T. Kiss Tamás 1998 Az iskolán kívüli népművelés és felnőttoktatás Magyarországon az 1920-as években. In *A magyar felnőttoktatás története*. Budapest. Szerk.: Maróti Andor, Rubovszky Kálmán, Sári Mihály. 217–226.; T. Kiss Tamás 1999/B Analfabetizmus elleni küzdelem Magyarországon az 1920-as években. In *Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1998/99*. Győr, Főszerk.: Kovátsné dr. Németh Mária.

49 T. Kiss, 1999/A i. m., 20, T. Kiss Tamás 1998 Az iskolán kívüli népművelés és felnőttoktatás Magyarországon az 1920-as években. In *A magyar felnőttoktatás története*. Budapest. Szerk.: Maróti Andor, Rubovszky Kálmán, Sári Mihály. 217–226, T. Kiss, /B 96–110.

50 T. Kiss, 1983. i. m. 53–66.

51 *Valóság és lehetőség a művelődési otthonban*. 1979. Budapest. Népművelési Intézet. Összeállította és szerkesztette: Vitányi Iván; Kovalcsik József 1986 *A kultúra csarnokai II.* köt. Budapest. Művelődéskutató Intézet. 199; Dobrovits Sándor 1936 Budapest egyesületei. *Statisztikai Közlemények*. 74. 3. 43.

136 kötet könyvet kapott.<sup>52</sup> Klebelsberg két alkalommal (1923/1924 és 1928) is kísérletet tesz az *iskolán kívüli népművelés* törvény útján történő rendezésére. A bel politikai viszonyok és a pénzügyi helyzet azonban nem teszi lehetővé a törvény megalkotását.<sup>53</sup>

Klebelsberg minisztersége idején az írni, olvasni és számolni nem tudók nagyságrendje erősen mérséklődik. Karafiáth Jenő (1883–1952), aki rövid ideig kultuszminiszter (1931. 12. 16. – 1932. 10. 01.) volt, az 1920 és 1930 közötti időszak egyik legnagyobb eredményét abban látja, hogy jelentősen csökkent az analfabéták száma. A statisztikai kimutatás szerint 1920-ban a 6 éves és azon felüli lakosság 15,2%-a *analfabéta*, 1930-ra ez az arány 9,6%-ra mérséklődik.<sup>54</sup> Klebelsberg az *iskolán kívüli népművelést és felnőttoktatást* (mezőgazdasági, ipari és szolgáltatási területeken) nemcsak a keresztény-nemzeti értékrendszer intenzív terjesztése miatt helyezi központba. Látja és tapasztalja, hogy a tőkés fejlődés, az európai gazdasági verseny, „a nagy társadalmi munkapad” iskolázottabb és műveltebb magyar munkaerőt igényel. Az 1922. évi XII. tc. rögzíti az iskolatípusokat az ipari szakoktatásban. Ezek a *tanonciskola, gyakorlati irányú ipariskola* (felső ipariskola, ipari szakiskola, kézműves iskola, nőipariskola) és az *ipari továbbképző tanfolyam*. Fejleszti a *különbőle szakoktatást*: az önálló gazdasági népiskolákat, a tejgazdasági és tejipari szakoktatást, az erdőgazdasági, a szőlészeti és borászati, kertgazdasági, kertészeti szakiskolákat és gazdasági akadémiákat, az iparos (kézműves iskolák, ipari szakiskolák, felső ipariskolák, nőipariskolák stb.) tanonciskolákat és a kereskedelmi szakoktatást.

A miniszter a Nemzetgyűlés előtt 1925. november 25-én tartott beszédében – reagálva a szociáldemokrata Kéthly Anna felszólalására – hangsúlyozza, hogy a *rádió* olyan taneszköz, „amelynek horderejét még egészen át sem lehet tekinteni..., de amelyet az oktatásügynek okvetlenül ki kell használni”.<sup>55</sup> Klebelsberg szerint az „országot egy nagy tanteremmé változtató” rádió – kezdeményezésére – 1928. november 14-től hetente kétszer – vasárnap és csütörtök – *Rádió-szabadegyetem* címmel „*távoktatási programokat*” sugároz. A program hatékonyságát a rádiókészülékek számán, technikai színvonalán, a vételi lehetőségeken és a műsor tartalmán kívül a megcélzott réteg is jelentősen befolyásolta. Kozma Miklós (1884–1941), a Magyar Rádió Rt. vezérigazgatója *Naplójában* ezt írta: „A program úgy néz ki,

52 Jeney István 1928 *A népkönyvtárak térhódítása*. Nemzetnevelés, X. 8. 113.

53 T. Kiss Tamás (é. n.) A felnőttoktatás törvénybe foglalásának kísérleteitől a közművelődési törvény megalkotásáig. In *Művelődéstörténet 2*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet, Mikszáth Kiadó. Szerk.: B. Gelencsér Katalin, 703–723.

54 Simon Gyula 1959 *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából 1919–1931*. Budapest, 25.

55 BCT 543, T. Kiss Tamás 1987 A kultuszminiszter és a tömegkommunikáció. *Jel-Kép*, 3. 128–132; T. Kiss Tamás 1987 A tömegkommunikáció helye és szerepe Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájában. In *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. Szerk: Békési Imre. Szeged, JGYTF. 79–85.

hogy a tisztelt parasztoknak énekel Basilides Mária (1886–1946) egyet, utána beszélnek a trágyázásról, azután jön valami a Walkürből, és a végén egy előadás arról, hogyan kell a pöcegödrt rendben tartani.”<sup>56</sup> Kozma Miklós joggal furcsállta, hogy a parasztságnak szóló, közhasznú előadássorozatot miért nevezi Klebelsberg „szabadegyetemnek”. Mégis szükséges elismerni, hogy a miniszter jó érzékkel látja meg és fedezi fel az új *tömegkommunikációs eszköz* jelentőségét.

*A művészetet nemzeti erőforrásnak*<sup>57</sup> tekintő Klebelsberg intézkedéseit egyesek, „magát Medicinek” mutató grófi ténykedésnek vélik, mások és többen a Bethlen-kormány szakszerű munkálkodásának tartják. A miniszter feltételeket biztosít az *Operaház*, a *Zeneakadémia* és a *Nemzeti Színház* működéséhez. Tervbe veszi, és komolyan foglalkoztatja a *Nemzeti Színház* új épületének megépítése. Jankovich Béla (1865–1939) kultuszminisztersége (1913. 02. 26. – 1917. 06. 15.) idején Klebelsberg Kuno államtitkárként vezeti azt az építőbizottságot, amely felügyelte és irányította volna az 1914-ben elkezdődő munkálatokat, melyeket 1916 őszére kellett volna befejezni. Az épület megépítését akkor megakadályozza a háború, most a gazdasági világválság. Gyakorta hangsúlyozza Bartók Béla (1881–1945), Dohnányi Ernő (1877–1960), Hubay Jenő (1858–1937), Kodály Zoltán (1882–1967) munkásságának hazai és nemzetközi értékeit. Kezdeményezője a Salzburg mintájára létesített *Szegedi Szabadtéri Játékoknak*. Az első előadást – Klebelsberg utasítására – Hevesi [Hoffmann] Sándor (1873–1939) rendezi, aki egyébként a teret nem tartotta alkalmasnak szabadtéri játékok tartására. A Nemzeti Színház társulata 1931. június 13-án és 14-én mutatta be Voinovich Géza (1877–1952) *„Magyar passió”* című misztériumjátékát.

Klebelsberg nem titkolja, hogy szereti a kissé régies képeket és formákat, de miniszterként mind a konzervatív, mind a haladó irányzatokat egyaránt értékesnek tartja. Támogatja Lyka Károly (1869–1965), a Képzőművészeti Főiskola

56 Kozma Miklós iratai. Naplőfeljegyzések, 1929. január 17. Közli: Glatz Ferenc: Kultúr-politika, kurzusideológia, Rádió (1927–1937) A magyarországi tömegkultúra alapelemei a két háború között. In *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925–1945*. [1974] Szerk.: Ránki György, Frank Tibor Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

57 T. Kiss, 1999/A i.m.233., Klebelsberg Kuno 1928 A magyar művészet mint nemzeti erőforrás. *Pesti Napló*. 1928. július. 29. In Gróf Klebelsberg Kunó: *Küzdelmek könyve*. Budapest, Athenaeum, 1929. 24–32. (Klebelsberg a „neoklasszicista” stílust természetesen a nyugat-európai nyelvekben meghonosodott – néo-classicisme, neoclassicismo, Neuklassizismus – értelemben használja, amely 18. század végi 19. század eleji „klasszicizmust” jelenti. A két világháború közötti korszak jellemzésére viszont általánosan elterjedt Szekfű Gyula „neobarokk” jelzője, amelyet mind az építészeti stílusutánzásra, mind a társadalom „úri” gondolkodásmódjára vonatkoztatott); Szekfű Gyula 1935 *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 407; A konkrét építészeti, képzőművészeti alkotásokat tekintve találóbb Farkas Zoltán „eklektikus historizmus” megjelölése: Farkas Zoltán 1933 Gróf Klebelsberg Kuno képzőművészeti politikája. *Nyugat*. I. 321.

igazgatójának reformjait. Fontosnak tartja, hogy a főiskolán minden irányzatot komoly művészek [a moderneket Csók István (1865–1961), Vaszary János (1867–1938), Glatz Oszkár (1872–1958) stb.] képviseljék. Pályázati kiírásokkal, pályadíjakkal ösztönzi több *irodalmi és zenei* (Dohnányi Ernő: *Szegedi mise*) mű megszületését. Anyagilag támogatja a szegedi Dóm *orgonájának* megépítését. Mellszobrok vásárlásával elősegíti a (Pantheon) *Nemzeti Emléksarnok* létrehozását. Az tervezi, hogy Debrecenben létrehozza a *Magyar Katonák Pantheonját*. Az esztergomi katolikus művészeti gyűjtemény számára megvásárolja San Marco hercegnő (Nagyszentmiklósi Náhó Mileva [1838–1926]) hagyatékát. Különös szeretettel „bábáskodik és mecénáskodik” a *képzőművészek*, elsősorban az egyházi témákat feldolgozó, „*római magyar stílust*”<sup>58</sup> képviselő alkotók (Aba Novák Vilmos, Molnár C. Pál stb.) alkotásainak létrejötténél. Intenciókkal látja el és anyagilag is támogatja az építészetet, a *városrendezést* és a *műemlékvédelmet*. A városfejlesztés terén követendő példának azokat a városszerkezeteket tartja, amelyek sugárutas és körutas elrendezésűek. Körvonalazza a „*Nagy-Szeged*” és „*Nagy-Debrecen*” lehetséges fejlődését. Szorgalmazza, hogy a középületek létesítéséhez kérjék ki az Országos Képzőművészeti Tanács véleményét. Kifogásolja, hogy Budapesten temérdek tűzfal látszik. Szóvá teszi, hogy az épület esztétikai értékét nem lehet önmagában mérlegelni, a jó épületeknek szervesen kell illeszkedniük környezetükbe. Hauszmann Alajos (1847–1926), Schulek Frigyes (1841–1919) és Stróbl Alajos (1856–1926) művészekkel arról álmodozott, hogy a *budai várnegyedből magyar kulturális akropoliszt* lehetne kialakítani. Az építészet azért áll hozzá közel, mert a társművészetek (szobrászat, freskófestészet, táblakép-festészet, ötvösművészet stb.) is terepet kaphatnak (Magyar Országos Levéltár, a debreceni Tisza István Tudományegyetem, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézet...). Az egyik legnagyobb építészpolitikai alkotása a *szegedi Dóm tér* (szavaival: szegedi Szent Márk tér) kialakításához fűződik. Túlzás nélkül állítható, hogy a Rerrich Béla (1881–1932) tervezte és megépített tér a két világháború közötti magyar építészet kiemelkedő alkotása.<sup>59</sup> Másik nagyszabású építészpolitikai törekvése a népiskolákhoz köthető. Építészeivel olyan tájba illő, kőből létesítendő *iskolaépületeket* terveztetett (Kertész K. Róbert, Sváb [Schwáb] Gyula), amelyek majd „mintaként szolgálnak” az arcukat elvesztő falvakban folyó építkezésekhez. A *klinkler téglát* Klebelsberg személyes kezdeményezésére kísérletezték ki. A cél az volt, hogy az építőanyagban szegény Alföld lakossága korszerű építőanyaghoz jusson, és bizonyítást nyerjen a „művészet gazdasági hasznossága”.

Támogatja a *köztér*ek szobrokkal (első világháborús emlékművekkel és a nemzeti nagyjainkat ábrázoló alkotásokkal)<sup>60</sup> történő díszítését. A magyar kultúrpolitika sikeres eszközének és fórumának tartja a *külföldön megrendezett nagy volumenű*

58 P. Szűcs Julianna 1981 Egy „modern” hivatalos művészet: a római iskola. *Valóság*, május. 35–44.

59 Borvendég Béla 1982 Rerrich Béla emlékezete. *Magyar Építőművészet*, 1.

60 P. Szűcs, 1981. i. m.



*kiállításokat* (pontosan 26), melyeket a bemutatott művek túlzottan konzervatív mondanivalója és művészi stílusa miatt időnként erős kritika éri.<sup>61</sup> Szorgalmazza is, hogy a magyar képzőművészetet külföldön elsősorban a nagybányai első és második generációból verbuválódott *Szinyei Társaság* alkotói képviseljék.

*Klebensberg a mecénásság három fokozatát különbözteti meg.* Szerinte az *egyik típus* az adakozó és hagyományozó ember, aki áldozatot hoz, pénzt ad, de azzal valójában nem foglalkozik, hogy adománya tényleg oda kerül-e, ahová kell. A *második típus* a kultúrpolitikusok „osztálya”, akik a köz pénzével dolgoznak, de adják a szaktudást, az ízlést és a hozzáértést, ezért rajtuk múlhat, hogy egy-egy művész felemelkedik vagy eltűnik. A *harmadik csoport* a nagy mecénásoké, akik egyesítik magukban az adakozók és a kultúrpolitikusok vonásait. Vannak köztük pusztán érdeklődő mecénások, és vannak, akik nemcsak érdeklődnek, de meg is értik a művészeket (Klebensberg szerint a törött lelkű művészek rendkívüli módon vágnak a törődésre, a „pátyolgatásra”). A *mecénásság legfelsőbb szintjén helyezkednek el azok*, akik mindezeket felül impulzust is tudnak adni a művészeknek.

A miniszter gyakorta említi kritikusan, hogy a „magyar történelem a katasztrófák egybefüggő sorozata, s a romhalmazok az ő emlékművei”.<sup>62</sup> Klebensberg keserűen jegyzi meg, hogy a honfoglalás és Árpádok-korabeli, a román valamint gótikus, majd Hunyadi Mátyás (1443–1490) reneszánsz stílusban épített épületeit, értékeket nemcsak a török megszállás, hanem az iszlám kiűzését követően a barokk jegyében történő újjáépítés is pusztította. Miniszterként sem tudja a *műemlékvédelmi törvényt* – amely a tulajdonosra hárítja a védelemmel járó finanszírozást – megváltoztatni. Az illetékes miniszter vagy elrendeli az épület kisajátítását, vagy hozzájárult annak a bontásához. Állami hivatalnokként azonban a műemlékvédelemben (és a régészetben) nemcsak a nemzeti múlt iránti kegyelet megnyilvánulását látja, nem csupán a kulturális örökség megőrzését pártfogolja (egri minorita, az ócsai református templom, a budavári Szent Domokos-torony, a szegedi Dömötör-kápolna), hanem az *idegenforgalmi* lehetőségeket is felismeri. Szívén viseli a *turizmus* (főként Budapest népének egészsége és szórakozása szempontjából fontos hegyvidék, amely háromszögben terjed Buda, Visegrád és Esztergom között) fejlesztését. Hunyadi Mátyás korához és a reneszánszhoz egyébként is vonzódó Klebensberg annyit el tud érni, hogy megerősíteti és konzerváltatja Visegrádon a Salamon-tornyot, a fellegrvár mellett található erdei kaputornyot, valamint a diósgyőri várat.

Klebensberg kiemelkedően sokat tesz a *testnevelés* és a *versenysportok* – különösen a vízipóló – érdekében. (Halála után a vízipólócsapatok számára évente kiírásra kerül a Klebensberg Kupa.) A *Testnevelési törvényhez* (1921. évi LIII. tc.) 1924-ben kiadott 9000. sz. végrehajtási utasítás, illetve az *Országos Testnevelési Alapról* szóló 1924. évi III. tc. tárgyában kiadott 33.000/1925. sz. rendelet döntött a *Nemzeti Sportuszoda* (1935-re készül el), a *Nemzeti Sportcsarnok* (1941-re készül el)

61 BCT 401, T. Kiss, 1985. i.m. 32–33, T. Kiss, 1986. i. m. 26–27.

62 BCT 231.



a *Városligeti Műjégpálya* (1926-ra készül el), és a *Nemzeti Stadion* (1945 után készül el) építésének előkészületeiről. Klebelsberg megszervezi (VKM 77. 000/1925. sz. rend.) a *Testnevelési Főiskolát*, amely 1928-ban saját épületbe költözik. A *Nemzeti Sportuszoda* Hajós Alfréd [Guttman Arnold] (1878–1955) építész, olimpiai bajnok tervei alapján megépül. A Nemzetgyűlés 1929-ben elfogadja a *Nemzeti Stadion* építésére vonatkozó törvényt, azonban a gazdasági válság, majd annak kormányzati következményei miatt ez már nem tud megvalósulni. A miniszter nagy hangsúlyt helyez az ifjúság egészséges testi fejlesztésére. Támogatja a katonai jellegű *leventemozgalmat* és a *cserkészetet*. Szorgalmazza az öltözőkkel, zuhanyozókkal ellátott *tornatermek* és *főiskolai sportpályák* létesítését.

Számos településen épülnek *játszóterek*. Klebelsberg a vidéki sportélet megszervezése, fellendítése céljából az ország különböző városában évente *testnevelési kongresszusokat* rendeztet, melyek közül az elsőt Szegeden hívják össze 1930-ban. A „sportminiszternek” is nevezett Klebelsberg sportpolitikai tevékenysége elsősorban három területen eredményezett jelentős előrelépést: az *iskolai testnevelésben* és *testnevelőképzésben*, az *iskolán kívüli testnevelésben* (leventeprogram, cserkészet, tömegsport) és a versenysportokban (sportklubok, szövetségek, olimpiák).

A kultuszminiszter alapítója és alakító tagja számos tudományos és kulturális társaságnak. Többek között igazgatósági tagja a Pedagógiai Társaságnak, a Statisztikai Társaságnak, a Széchenyi Tudományos Társaságnak. Egyik létrehozója az Alföld Bizottságnak. Megalapítja a Magyar Olimpiai Társaságot 1932. április 24-én. Elnöke 1917. február 16-tól haláláig a Magyar Történelmi Társulatnak. A Társulat ügyei iránt mindvégig a legnagyobb érdeklődést tanúsítja. Amikor pihenni akart, akkor a történészek körében keresett örömet és enyhülést. Hozzájuk menekült a politika gondjai elől. Ő maga több történeti művet szeretett volna megírni. Klebelsberg kezdeményezésére alakult meg 1928-ban a Magyar Irodalmi és Művészeti Szövetség, majd a vidéki művelődési szervezetek irányítására a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Szövetsége. Alelnöke volt a Magyar Irodalmi Társaságnak.

Könyveket, számos tanulmányt és cikket publikált élete során. Jellemző, hogy szinte valamennyi írását ellenzéki lapokban teszi közzé. Azt vallotta, hogy a *kultúrpolitika kívánja a nyilvánosságot, nem titkolhat el semmit. A siker eléréséhez nélkülözhetetlen, hogy a nemzet belássa a kulturális reform szükségességét.*

Klebelsberg Kuno kultuszminiszterségét többen többféle periódusra osztják. Ő maga miniszterségének első öt évét három szakaszra tagolja. Az elsőbe beleszámította az előzményeket és a háborút közvetlenül követő időt. A második korszak miniszterségének kezdetét öleli fel, amikor kétségbeesett harcot folytat a rosszul alkalmazott takarékosági politika ellen. A harmadik korszak az volt, amikor befejeződött a szanálás és alkothatott. Publicisztikai tevékenysége alapján Klebelsberg munkásságát életrajzírója, Huszti József (1887–1954) két szakaszra osztotta. Szerinte az elsőben a kultúrfőlény gondolatvilágával foglalkozott behatóan. Publicisztikai tevékenységének második szakasza már minisztersége után

kezdődik: ekkor a magyar problémákat világpolitikai távlatban tárgyalja. Mások Klebelsberg miniszterségében két nagy korszakot különböztetnek meg. Az elsőbe a magas kultúra megmentését, amíg a másodikba a szélesebb néptömegek műveltségének emelését szolgáló tevékenységét sorolják. Tény, hogy Klebelsberg kultuszminiszterségének első éveiben – talán történettudományi érdeklődése miatt és a magas kultúra megmentése érdekében – a legszívesebben történészekkel tanácskozott. Közülük választotta ki első munkatársait is. A különféle politikai, gazdasági és társadalmi kényszerek hatására, mint a történelemből tanuló értelmiségi, kultuszminiszterként felismerte, hogy az adott történelmi helyzetben az államnak sokkal nagyobb szerepet és áldozatokat szükséges vállalnia a kulturális élet fejlesztésében, mint korábban, a dualizmus időszakában. Klebelsberg önmagát nem egy párt és nem is egy társadalmi osztály, hanem az egész nemzet kultúrprogramját képviselő miniszternek tekintette. Gyakorta helyezkedett szembe saját pártjának „keményfejű” politikusaival is. Ám nem rejti véka alá álláspontját, hogy amennyiben a proletárdiktatúra a munkásosztályt helyezte művelődéspolitikai célkitűzéseinek előterébe, úgy természetes, hogy ő konzervatív kultúrpolitikája a középosztály érdekeit szolgálja.

### Viszonyok és viszonyulások

*Klebelsberg Kuno aktív kultúrdiplomáciája* – az európai egyetemeken (Bécs, Berlin, Róma) tartott előadásaival, külföldi kiállítások megrendezésével – *jelentős mértékben járul hozzá ahhoz, hogy az ország kitörhetett külpolitikai elszigeteltségéből.* Kultuszminiszterként és a kormány második embereként (a miniszterelnököt ugyanis távollétében Klebelsberg helyettesítette, amely sem a Bethlen-kormány előtt, sem az után nem fordult elő mind a mai napig) jelentős szerepet vállalt Bethlen István miniszterelnök olaszországi látogatásának előkészítésében. Az olasz fasiszmus iránti érdeklődését évtizedekkel később „számon kéri rajta”. Klebelsberg írásait elemezve egyértelmű, hogy az 1920-as évek olaszországi fasiszmusában részint szociálpolitikai irányzatot, részint nemzetnevelő eszközt látott, és kevésbé érdekelte a hatalmi-politikai berendezkedés. A fasiszta politikai módszerek magyarországi adaptációját nem tartotta lehetségesnek. Arra, hogy Magyarországon a parlamenti forma valaha is megszűnjön, egyáltalán nem gondolt. Nem rokonszenvezett a diktatórikus államberendezkedéssel. A halála előtt, 1932-ben publikált cikkében aggodalmának ad hangot, amikor arra figyelmeztet, hogy a jobboldali pártok olyan irányú gyökeres átalakulása van napirenden, amelynek keretében a szélsőséges radikalizmus is kitombolhatja magát. Arra a következtetésre jut, hogy *„az egyetemes eltolódás jobb felé szembeszökő, de a kialakuló új jobbpártok korántsem azonosak a múltban látott jobboldali alakulatokkal... inkább a fehérterror szellemét mutatják.”*<sup>63</sup>

63 Klebelsberg Kuno 1932 Irányváltás Európában. *Pesti Napló*, május 8.

A kulturális élet területein végzett széleskörű, eredményesen és igényesen végzett munka ellenére sem választotta tagjává a Magyar Tudományos Akadémia. Klebelsberg csupán az MTA tiszteletbeli, 1922-től és 1924-től az intézmény igazgatótanácsi tagja. (Klebelsberg és az Akadémia vezetése között annyira nem volt felhőtlen a kapcsolat, hogy amikor a kultuszminiszter meghalt, az Akadémiának „nem volt módja a megboldogult iránti tartozó nagy háláját a budapesti gyászszertartás alkalmával leróni: a szegedi gyászszertartás alkalmával régi és érdemes társunk, Csengery János [1856–1945] adott méltó kifejezést kegyeletünknek” – mondta Berzeviczy Albert [1853–1936] az Akadémia 1932. október 24-i ülésén tartott rövid emlékbeszédében. Csengery egyébként abban az időben az Akadémia tiszteletbeli tagja volt.)

Az 1926. évi parlamenti választások során Komáromban, Egerben és Szeged I. számú választókerületeiben (1926. XII. 12.) is képviselővé választják. Klebelsberg a szegedi mandátumot tartja meg. Amikor lejárt a ciklus, 1931. június 30-án Szegeden ismét megválasztották országgyűlési képviselőnek a liberális Rassay Károly (1886–1958) és a szociáldemokrata Kéthly Anna (1889–1976) mellett. A korabeli politikai kultúra „láttelepe”, hogy a Dél-Magyarország 1931. december 25-i számában megjelent közös interjúban mindhárom képviselő egybehangzó álláspontot fogalmaz meg: a szegedi kulturális intézmények védelme az ország érdeke.

Több egyetem adományozott Klebelsbergnek díszdoktori címet. Díszdoktorrá választották a római (1927. 03. 16.), a pécsi (1925. 05. 28.), a szegedi (1926. 10. 05.) és a debreceni egyetemek. Számos magyar település díszpolgári címmel tisztelte meg. Sopron, Székesfehérvár és Gyula városán kívül Kecskeméten 1928. június 30-án, Szegeden 1930. október 24-én választották díszpolgárrá Klebelsberg Kuno grófot. Még életében több településen utcát, lakótelepet neveztek el róla. Szegeden telepet, Gyulán utcát. Halála után Budapesten, Székesfehérvárott és Kecskeméten utca viselte nevét. Görögország egyik városában – Kozányiban – utcát is neveztek el a magyar kultuszminiszterről. Számos oktatási intézmény is felvette Klebelsberg nevét. Halála után szobrot állítottak emlékére Budapesten (1939), a bécsi Collegium Hungaricumban (1934) és a Testnevelési Főiskolán (1933). A Műcsarnokban 1933. február–március hónapokban emlékkiállítás rendeztek. A kiállításra Horthy Miklós kormányzó is elment, de végül magát a kiállítást nem tekintette meg. Ezt követően a Parlamentben emlékszobát alakítottak ki a tiszteletére, amelyet az 1945 utáni politikai rendszer felszámolt. Népszerűségét (egyesek szerint túlzott népszerűségét) jelzi, hogy 1929-ben a Nagybánya és Kapnyikbánya környékén talált antimon-szulfát ásványt róla nevezte el a felfedezője. A Balatonon kutatóhajó viselte a nevét.

Klebelsberg számos kitüntetés birtokosa. Munkássága elismeréseként 1928. július 1-jén József főherceg, a Máltai Lovagrend magyarországi tagozatának vezetője máltai lovaggá avatta. Vitéz Nagybányai Horthy Miklós kormányzó a magyar kultúrpolitika terén szerzett érdemei elismerésül 1925-ben az I. oszt. magyar érdemkereszttel, majd Corvin-lánccal tüntette ki. (Egyébként Klebelsberg

kezdemenyezte a Corvin-rend alapítását azok számára, „kik a mai, páratlanul nehéz időkben a magyar művelődés szintjének fenntartásáért és emeléséért folyó szellemi munkából kimagasló tehetséggel és rendkívüli odaadással veszik ki részüket”. Az alapítási okmányt az államfő 1930. október 11-én írta alá. A formális megalakulása 1931. február 23-án történt. A kitüntetések céljából rendelkezésre állt 12 Corvin-lánc, 60 Corvin-koszorú és 12 Corvin-díszjelvény. Ez utóbbi külföldiek számára szolgált kitüntetésként. A testület tagjai évente, Mátyás napja táján ünnepi lakomára gyűltek össze, s ilyenkor az egyik tag megemlékezett Hunyadi Mátyásról [1443–1490]. A serlegavató beszédet 1932. február 23-án maga Klebelsberg Kuno tartotta). Több külföldi és belföldi kitüntetés birtokosa. Megkapja a Ferenc József-rend nagykeresztjét. Tulajdonosa a Lipót-rend középkeresztjének, a III. oszt. Vas-korona Rendnek, a hadiékítményes Vöröskereszt I. oszt. díszjelvénynek, az olasz Koronarendnek, a finn Fehérrózsa-rend, a belga Koronarend, a görög Megváltórend, a lengyel Polonia Restituta-rend nagykeresztjének, a badeni Vöröskeresztnek és az Osztrák Köztársaság nagy arany díszjelvényének. Halála után 1935-ben két könyvét – *Világválságban* (1931) és az *Utolsó akkordok* (1933) – az MTA Kónyi Manó-díjban<sup>64</sup> részesítette. Az elismerést az özvegy vette át.

Visszaemlékezésében írja Klebelsberg Kuno felesége, Lasztóczi Botka Sarolta, hogy férje bátran szembeszállt sértegetőivel, és a sértésekért elégtételt vett fegyverrel vagy bocsánatkérés formájában. Előfordult az is, hogy a bíróságon. Shvoy Kálmán (1881–1971) altábornagy és politikus naplójában feljegyezte, hogy 1924. május 10-én „Klebelsberg Kuno kultuszminiszter pisztolypárbajt vívott Komáromy Andor (1861–1931) történetíróval. Sebesülés nem történt, Klebi nem élt a lövés jogával.”<sup>65</sup> Egyik legközvetlenebb munkatársa, Petri Pál (1881–1945) is említette 1933. június 10-én a Testnevelési Főiskolán Klebelsberg szobrának leleplezésekor mondott beszédében, hogy „aligha találunk a legújabb kor vezető magyar államférfiai között olyanokat, akik többször kényszerültek volna párbajozni, mint ő”.

Klebelsberg nyilatkozatai arra engednek következtetni, hogy szerette a gyermekeket, talán azért is, mert neki nem lehetett. A természet (Hidegkúton szép házat épített, ahol kertészkedett és nagyon kedvelte Lippi nevű kutyáját), a könyvek, főként a történettudományi művek szerelmese volt. Mintegy négyezer kötetes könyvtárát, ennek egy részét az a családi könyvtár alkotta, melyet édesanyja, illetve nagynénjei halála után magával vitt Pestre, még életében felajánlotta a helyiség faburkolatú berendezéseivel együtt a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának. Az intézmény „Klebelsberg Könyvtár” néven külön részleget szeretett volna nyitni. A háborús körülmények, majd az 1945 utáni politikai állapotok ezt megakadályozták. Az özvegyet, mint osztályidegent kitelepítették, a könyveket teherautón ismeretlen helyekre szállították.

<sup>64</sup> Kónyi Manó (1842–1917).

<sup>65</sup> *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. [1983] [Sajtó alá rendezte, bev. és magyarázó jegyz. Pernecki Mihály] Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 96.

Az ambiciózus Klebelsberg, miután megválni kényszerült a kultuszminiszeri poszttól, az Alföld problémái felé fordul. Munkavégzésének intenzitására jellemző, hogy 1932. május 29-én Szolnokon, június 4-én Békéscsabán, szeptember 5-én Nyíregyházán tartott előadást az Alföld Bizottság helyi szervezeteiben. Tanácskozássra hívja össze 1932. szeptember 18-ra a polgármestereket Szentésre, hogy közösen egyengessék az alföldi ifjúság boldogulását. A konferenciára már betegesen utazott el. Visszatérve Budapestre még köszöntötte a Los Angeles-i Olimpia (1932) győzteseit. Beszédét fáradtan és betegesen mondta el. Október 2-án beszállították a belgyógyászati (Korányi) klinikára, ahol október 11-én, 57 esztendőskorában, paratífuszban meggyengült szervezetével egy szívroham végzett.

Klebelsberg Kuno *tehetséges volt és méltán vágyott elismerésre*, melyet még életében – talán túlzottan is – sok vonatkozásban (intézmények elnevezése, díszdoktori címek, kitüntetések...) meg is kap. Mégis szorong, hogy személye feledésbe merül, munkálkodása nyomtalanul eltűnhet.

Gyakorta jegyzi meg keserűen: Magyarországon nagy annak a veszélye, hogy a kormányok és kormányzó pártok váltakozásai miatt, „*amit az egyik miniszter nagy költsékezéssel felépít, azt a másik talán újítási vágyból vagy egyéb okokból lerombolja*”.<sup>66</sup>

Klebelsberg végrendeletben rögzíti, hogy építészek tervezzék meg a búcsúztatását. *Halotti maszkját* Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884–1975) szobrászművész készíti el. Tetemét *bebalzsamozzák*, majd Lechner Jenő (1887–1962) építési tervei alapján ravatalozzák fel a Nemzeti Múzeum nagycsarnokában. A helyiségben csak egyetlen fekete drapéria lehetett. Klebelsberg<sup>67</sup> még életében arra kérte barátait, ha meghal és felravatalozzák, kerüljék a sötét színeket, s a gyász komor hangulatát. Temetésére, kívánsága szerint, Szegeden kerül sor. Klebelsberg még 1928-ban Glattfelder Gyula (1874–1943) püspök közbenjárásával engedélyt kért és kapott a Szentszéktől, hogy őt és feleségét haláluk után a Fogadalmi Templomban temethessék el. A templom kriptájában örök nyugalomra 1932. október 15-én helyezték el. Ohman Béla (1890–1968) szobrászművész alkotta és Kertész K. Róbert (1867–1951) építész tervezte síremlékét 1935. április 11-én avatták. A síremléket Glattfelder Gyula csanádi megyéspüspök szentelte fel. Emlékművét, Abonyi Grantner Jenő (1907–1983) szobrászművész alkotását 1939-ben állították fel Budapesten, az Eskü téren, és jó ideig leleplezetlenül állt, „mert a miniszterelnökség nem találta alkalmasnak a kitűzött időpontokat”. Az emlékmű a második világháborúban részint

66 BCT 520.

67 Szabó Dezső 1925 *Feltámadás Makucskán*. Budapest, Saturnus Könyvkiadó Vállalat. 55–66. [Az Aradi Állami Levéltárban található, Gróf Klebelsberg Kuno Imre Aurél Ferencz születési anyakönyvi bejegyzés szerint a Kunó név hosszú „ó”-val szerepel. Ugyanakkor 1927-ben, még Klebelsberg életében megjelent, *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926 c. könyv* borítóján a szerző nevében rövid „o” szerepel, más publikációjában pedig ez is, meg az is előfordul.]



elpusztult. A háborúban megsérült szobrot az Erzsébet-híd hídfője mellől 1945 után elbontották, a szobor mellékalakjait Budapesten, az Ady-ligetben helyezik el.

### Epilógus

Klebensberg „Magyarország jövőző vezerei” című írásában, amely a Pesti Napló 1925. április 12-i számában jelent meg, így vallott: *Követendő példaképeim Bessenyei György (1747–1811), Ürményi József (1741–1825), Kazinczy Ferenc (1759–1831), Széchenyi István (1791–1860) és Trefort Ágoston (1817–1888)*. Több cikkében Eötvös József (1813–1871) nevét is megemlítette. Ők voltak azok – írta máskor és máshol is –, akiket két nagy eszme vezérelt: az egyik az volt, hogy csak a művelődés mentheti meg a magyar nemzetet, a másik pedig az, hogy minél erősebben be kell kapcsolódnia a nyugati szellemi áramlatokba.

A miniszter osztrák–magyar eredete, szinte provokáló német neve egész életén át – sőt még halála után is – kisebb-nagyobb félreértések és kellemetlenségek forrása volt. Klebensberg Kuno vállalta magyarságát. Az önmaga számára feltett kérdésre, hogy „mi a kötelessége az idegen nevű magyarnak?”, azt a választ adta, „hogy hazáját jobban szeresse, és többet dolgozzon érte”. Egyik utolsó beszédében azonban keserűen ismeri be: „igaza volt Virág Benedeknek (1754?–1830?), jó magyarnak lenni nehéz, de nem lehetetlen.”<sup>68</sup>

*Bethlen István kormányának kultúrpolitikája európai színvonalú volt. Megmutatta, hogy az adott, korántsem kedvező feltételek és körülmények között és számos negatív velejárója ellenére is lehetett Magyarország szerves és alkotó részvételét biztosítani a kontinens (nyugati) civilizációs fejlődésében. Klebensberg Kuno munkálkodása és élete azt igazolja, hogy az 1920-as évek „csúcsmínisztériumának”, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) bársonyszékét nem karriernek tekintette, hanem olyan szolgáló helynek, amely jogokkal és igen sok kötelezettséggel jár. Széles látókörű európeér, nemzetéhez hű szakmapolitikus volt, aki megfelelő tudással és képességekkel rendelkezett ahhoz, hogy a társadalom és a gazdaság európai léptékű fejlesztéséhez szükséges kulturális élet építéséhez nélkülözhetetlen feltételeket kiharcolva megteremtse.*

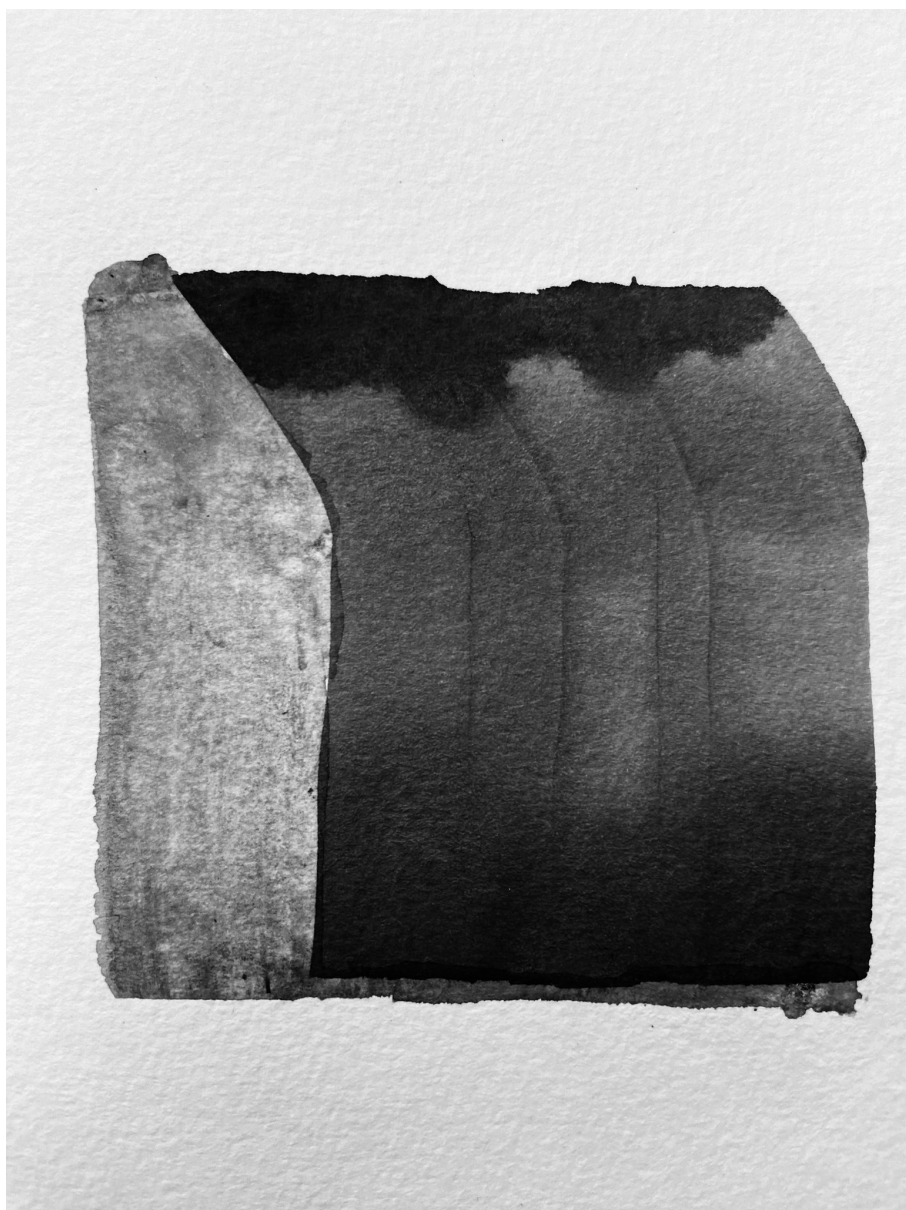
Klebensberg Kuno korabeli szakmapolitikusi beszédei, publikációi és tettei között több volt az összhang, mint a különbség. A szavai és cselekedetei csupán csekély mértékben tértek el egymástól. Szükséges azonban megjegyezni, hogy Klebensberg terveinek-törekvéseinek nagy része nem tudott megvalósulni, jövőbe mutató álmom maradt. A kultuszminiszter napjainkban talán örömmel nyugtázná, hogy a második világháborút követő, „a múltat végképp eltörölni” igyekvő néhány évtized után lassan megvalósulnak az álmai, a kulturális intézményeket fejlesztő elképzelései: a Budai vár kulturális akropolisszá vált, Lágymányoson korszerű egyetemi épületek magasodnak, felépült a Nemzeti Színház, gyarapodnak

<sup>68</sup> T. Kiss, 1999/A i. m. 358.



„a magyar kultúra külföldi őrszemei”, a magyar intézetek. A trianoni határok lassan elmosódnak, Erdélyben és a Felvidéken magyar egyetemek létesültek. Szomorúan konstatálná a műveltséget megalapozó népoktatás (különösen a kis-települések iskoláinak) valóságát, a falvaink nagy részének állapotát, a szakoktatás helyzetét, a tanító- és tanárképzés megoldatlanságát, a tudományos intézmények túlnyomó többségének működési körülményeit.

*Az Európai Unióhoz (2004. május 1.) csatlakozott Magyarország mindenkori kultuszminiszterei számára legalább két vonatkozásban továbbra is követendő példaképként szolgálhat Klebelsberg Kuno: az egyik a miniszter koncepciózus szakmai és szakszerű tevékenysége, a másik az erkölcsi alapállása. A globalizálódó világban sem veszített érvényességéből az a klebelsbergi szemlélet, mely szerint a kultuszminiszter döntéseit és tevékenységeit nem csupán miniszterelnöke és a Parlament kéri számon, hanem a nemzet és a trianoni határokon kívül élő több milliónyi magyar is.*



## A HÁROM „T”

### Tudósnevelés, Támogatások, Távozások, különös tekintettel a 20. század első felére<sup>1</sup>

#### A század eleji viszonyokról röviden...

A rendszerváltozás (1989/90) előtti évtizedekhez mérten az 1989/90-et követő évektől mennyiségében, irányultságában és árnyaltságában is igencsak megszaporodtak a két világháború közti magyar kormányok *kultúrpolitikájával/oktatáspolitikájával* foglalkozó publikációk. A különféle megközelítések egyetértettek abban – legalábbis konszenzust jeleztek –, hogy a trianoni magyar államiság rendkívül szűk politikai és gazdasági mozgástérrel rendelkezett. A külső hatalmi viszonyok kényszerén túl – és nem tagadva, ennek következtében – az ország belső egyensúlyi viszonyai sem tettek lehetővé jelentős, megvalósítható politikai, gazdasági és társadalmi reformokat. A szinte *természetesnek vehető revíziós, a háború előtti rend restaurálására történő törekvések és a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódást szorgalmazók szándékai egymásnak „ellentmondó”, ambivalens helyzeteket teremtettek.*

A trianoni békediktátum előidézte helyzetből származott felismerés, hogy a korábbi dualista alapokon nyugvó *államnemzet-értelmezés* érvénytelenné vált – valamennyi tudományterületen éreztette hatását. Új nemzetmegtartó erőre (kohézióra, ideológiára) volt szükség. *Az államnemzet fogalmát felváltotta a kultúr-nemzet fogalma.* (Az ország vezető politikusai tisztában voltak az 1910-es népszámlálás adataival, a Történelmi Magyarország etnikai térképével, azzal, hogy a magát magyarnak valló népesség az ország középső részén koncentrálódott. Az elszakított térségek (Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság) egy része azonban továbbra is zömében magyarlakta területek voltak). Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalom meghatározását nemcsak a trianoni határokon kívüli magyarság egységes kultúr-nemzetként való elismertetése és összetartása igényelte, hanem az is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején fokozatosan *romló külföldi megítélésű, többnyire nem, alig, vagy tévesen ismert magyarságként javítani szükséges.*<sup>2</sup> *Nemcsak a korrekciók miatt, hanem a társadalmi és gazdasági élet fejlesztése*

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *Kultúra és Közösség*, 2011, 2. 5–22.

2 A 17. század végén, amikor megindult a török kiszorítása Európából, akkor Magyarország, a nemzetközi politika országújtján keresztül állt, következésképp a magyarságot a korabeli euró-

*érdekében is. Ehhez elsősorban olyan korszerű szakemberképzés megteremtésére volt szükség, amely lehetővé teszi a nemzetközi tudományos életben közlekedni tudó magyar kutatók, elit megjelenését.*

Az alapok lerakására egy osztrák ősókkal rendelkező magyar arisztokrata, Klebelsberg Kuno (1875–1932) vállalkozott.<sup>3</sup> A liberális időszakban szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanultak túlnyomó többsége szerint a magyar *új-konzervativizmus* liberális elemeket nem nélkülöző reformjai nagyrészt megkés-tek, mert kialakulásuktól kezdve elvállalták az ókonzervatív állások védelmét is. A kulturális reformok az őrizve korszerűsítés keskeny medrébe szorultak, és igazi bázisuk csupán az államhatalom és az elszegényedett középosztály volt.

Klebelsberg maradéktalanul bízott abban, hogy a trianoni határok csak idő-legesek, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban kultúrversenyt vívnak majd egymással. „A Gróf” – ahogyan ellenfelei gyakorta nevezték – rövid távon tévedett. Az első világhábo-rút lezáró igazságtalan békeszerződések, a hatalmas méretű fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellent-

pai közvélemény nemhogy nem tekintette a ‚kereszténység védőbástyájának’, hanem inkább ‚ellenségnek’ tartotta. Majd a 19. század derekán az osztrák ‚nagy német’ propaganda szorgoskodott nagy erővel azon, hogy Magyarországot Európától minél jobban elszigetelje, a kiegyezés évtizedeiben pedig a kárvallott nemzetiségi mozgalmak jószerivel azokat a vádak terjesztették a magyarság ellen, amelyet korábban az osztrákok állítottak rólunk. A világháború öldöklő esztendeiben a Magyarország elleni propaganda ezeken a jól lecövekelt síneken futott tovább – írja Pritz Pál 1995 *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. 241.; Kosáry Domokos 1985 *Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében*. Budapest. 29.; Köpeczi Béla 1976 *„Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest.

- 3 Huszti József 1942 *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, MTA. Az 1945 utáni években Klebelsberg „a fasizmus hazai szállásadójának, a neonacionalizmus megteremtőjének és ki-munkálójának” minősült. Lásd: Balogh Sándor, Kerényi György, Szabolcsi Miklós, Tar Károly, Sárközi István és mások tanulmányait. Klebelsberg Kuno tevékenységének tárgyilagos értéke-lése és személyének rehabilitálása a rendszerváltozás előtti évtizedekben Glatz Ferenc, Móra László, Tökéczki László és T. Kiss Tamás nevéhez fűződött. A rendszerváltozás után számos történész, kutató és politikus figyelme fordult Klebelsberg Kuno munkássága felé. Többek között: Bakos István, Bogoly József Ágoston, Haág Zalán István, Hencz Péter, Kékes Szabó Mihály, Kiss Róbert Károly, Klebelsberg Éva, Koncz Sándor, Ladányi Andor, Mann Miklós, Marosvári Arttila, Miklós Péter, Nagy Péter Tibor, T. Molnár Gizella, Romsics Ignác, Sipos József, Sneider Márta, Szabó Miklós, Székelyné Körösi Ilona, Újváry Gábor, Zombori István és még sokan mások publikációi fémjelzik ezt a törekvést. Az országban az 1989/90 utáni időszak-ban, számos helyen felállított Klebelsberg-szobor, felavatott emléktábla, intézményelnevezése jelzi az 1920-as évek kultuszminiszterének rendszerváltás utáni – túlzásoktól sem mentes – ér-tékelését.

mondásokat produkáltak, jelentős feszültségeket idéztek elő, amelyek kevésbé kedveztek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának. Klebelsbergnek hosszabb távon igaza lett. *Bebizonyosodott, hogy a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban az oktatás, a művelődés és a művészetek ügye mellett a tudomány, a tudományos szakemberképzés támogatását kiemelten szükséges kezelni, egyik olyan fő beruházási prioritásnak kell tekinteni, amely azután a felemelkedést más területeken is segíti mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír. Igazolódott, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” elsősorban a teljesítményt előállító tudás. Politikusként gyakorta hangoztatta, hogy a társadalomtudományok nemzeti színezetűek, de európeerként azt látta, hogy a tudományok (különösen a természettudományok) nem ismernek határokat. A céljainak elérése érdekében, dacolva a politikai közhangulattal, szembeszállt „pártjának kemény fejű képviselőivel”, együttműködésre törekedett a „bűnös antant kormányokkal”, szakmai kapcsolatok megteremtésére és ápolására törekedett számos nyugati tudományos szervezettel.*

#### A Nyugathoz kapcsolódás létérdek<sup>4</sup>

A trianoni békediktátumot követően kialakult Nyugat-ellenes hazai politikai/társadalmi miliőben Klebelsberg – annak ellenére, hogy bírta miniszterelnöke bizalmát és támogatását – minisztersége idején folyamatosan arra kényszerült, hogy indokolja a szak/tudományos szakemberképzési törekvéseit.

Klebelsberg beszédeiben és publicisztikáiban – különböző variációkban – gyakorta hangoztatta alapelveként, hogy Nyugathoz az ország csak akkor lesz képes felzárkózni, „ha elérjük azt, hogy az élen minden téren olyan szakemberek járjanak, akik az európai mértéket teljesen megütik... Ha ez így lesz minden téren, akkor majd nem esik meg velünk az, hogy nagy elhatározásaink bizony elég gyakran nem ütik meg az európai mértéket, s hogy még jóakaró külföldi barátaink is fejszóvalva vagy szánakozó mosollyal nézzék állásfoglalásunkat és alkotási próbálkozásainkat, amelyek a XX. század harmadik évtizedébe bizony-bizony nem egyszer alig illenek be”.<sup>5</sup>

A magát gyakorlatias miniszternek tartó Klebelsberg a Nyugathoz történő felzárkózás hatékony közegének az új alapokra helyezett ösztöndíjrendszer kimunkálását és bevezetését tekintette. Magyarországon a háború előtt alapított ösztöndíj anyagi alapját a fixkamatozású értékpapírok és záloglevelek jelentették, amelyek az infláció következtében értéküket veszítették. Annyira, hogy – a miniszter szavaival – „a legtöbb ösztöndíjat ma már nem is érdemes megfolyamodni, mert a kérvény bélyege magasabb, mint az ösztöndíj maga”.<sup>6</sup> A közoktatásügyi tárca költségvetésé-

4 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. [1927] Athenaeum Kiadása. 552 (Továbbiakban: BCT).

5 BCT 333.

6 BCT 325.

nek tárgyalásakor, 1925. november 25-én a következőket mondta: „Minden nemzetben bizonyos számú tehetség mindig születik. Attól, hogy az illető nemzetben a szelekció meg van-e szervezve vagy nincs, függ, azután, hogy ezek a tehetségek a maguk egészében ki tudnak-e fejlődni? Jól tudom, hogy ezen a téren bizonyos szkepszissel fogunk találkozni. Jól tudom, hogy sokan lesznek, akik azt fogják mondani, hogy a tanítóság hány gyermekben fog különös tehetséget felismerni, aki később közepszerűnek fog bizonyulni vagy pedig hányszor fog az előfordulni, hogy a nagy tehetségek nem fognak felismertetni. Én ezt koncedálom, de azt kérdem, hogyha tíz év alatt csak 25-30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor szolgálatot a magyar nemzetnek?”<sup>6</sup> A tiszteletbeli bölcsészdoktorrá történt felavatásakor Pécsen megtartott beszédében elhatárolta magát attól a vádtól, amely szerint számára az elitképzés csupán ezért fontos, hogy „három-négyezer emberrel” – mint valamiféle üvegházi kultúra termékével – reprezentálja a magyar kultúrát külföldön. Előadásában<sup>7</sup> érzékletesen ecsetelte, ha „nem jó az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibázottak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek el, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. Ha a magas kultúrának a laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor a néptanító... sem terjeszti a művelődést”.<sup>8</sup> Az oxfordi egyetem egyike a legdrágábbaknak a világon, viszont a magyar diplomácia szempontjából mégis fontos, hogy néhány tehetséges fiatal ott folytasson tanulmányokat, mert az egyetemi évek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a hallgatók kapcsolatba kerüljenek az angol társas élettel.

A Nyugathoz kötődés és a kapcsolódást segítő ösztöndíjrendszer érdekében Klebelsberg szellemtörténeti érvekre is hivatkozott. (Glatz Ferenc munkáiban kimutatta, hogy a történelem idézése a két világháború között – különösen az 1920-as években – politikai állásfoglalást is jelentett).<sup>9</sup>

Az ismert és neves történész, Szekfű Gyula (1883–1955) *A magyar állam élet-rajza* című, 1916-ban német, majd magyar nyelven is megjelent munkájában alaptételként hangsúlyozta a „keresztény-germán kultúrközösséget”. Ez a kultúrközösség lényegében a volt Német-Római Császárság kereteit kívánta kijelölni, illetve annak szinonimájaként a „közép-európai hatalmakat”, vagyis lényegében a központi hatalmakat, amelynek Magyarország is alkotó része. Klebelsberg Kuno gyakorta említette, hogy „a humanizmus, barokk és rokokó, fejedelmi abszolutizmus és forradalmak mint nagy európai eszmeáramlatok eljutottak hozzánk, de a magyar határokon túl keletre, délre nem jutottak, ez mutatja, hogy hol voltak és hol vannak az európai

7 BCT 487.

8 BCT 487, 553.

9 Glatz Ferenc 1988 *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Kossuth Kiadó; Glatz Ferenc 1990 *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Budapest, Európa Könyvkiadó.



*művelődés végső határai*”.<sup>10</sup> Klebelsberg – mint valamennyi szellemtörténész – szerint tőlünk Keletre azért nem létezik Európa, mert nem találhatóak meg azok a művészeti stílusok, politikai és gazdasági formációk, amelyeket mi a nyugat-európai fejlődésből átvettünk. Az elmélet sok tekintetben hamis, mert a különböző fejlődési fokon álló népek kölcsönhatásukban éppen úgy adtak egymásnak, mint kaptak egymástól. Kulturális fokuk nem valami titokzatos, jogilag vagy népfajilag megalapozott kulturális termelőerő bizonyítéka, hanem a történelmi-társadalmi-gazdasági fejlődésünk számos következménye. A történelem viszont valóban kínálja azt a tanulságot, hogy elsősorban a német nyelv- és kultúrterületeken létrejött államok tanúsítottak irántunk gazdasági, politikai és kulturális téren érdeklődést. A magyar szellemtörténet azonban – ebből – azt a következtetést vonta le, hogy a magyar nemzeti függetlenség, azaz a magyar fejlődés önállósága akkor került veszélybe, amikor a magyarság nem tudott összhangba jutni Nyugattal, és Kelet alattomos erői felmorzsolták.<sup>11</sup> Klebelsberg a Nyugathoz kötődésben nemcsak „magyar tradíciót” látott, amely – szerinte – „szakadatlanul érvényesült attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István (kb. 975–1038) bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett, a művelődés élharcosává tett”,<sup>12</sup> hanem egyben történelmi indok volt a Szovjetuniótól való elhatárolódáshoz is.

Klebelsberg Kuno, az erdélyi birtokait elvesztő Bethlen István (1901–1944) miniszterelnökével (1921. 04. 14. – 1931. 08. 24.) ellentétben, akinek figyelmének centrumában inkább a határokon túl rekedt magyarság volt, a tárca tudománypolitikáját az egyetemes horizontok felé terelte. *A tudomány terén Klebelsberg Bécsét, Rómát, Berlint, Londont és az Egyesült Államokat tekintette mércének és mérvadónak*.<sup>13</sup> Széchenyi Istvánt (1791–1860) többek között azért vallotta egyik példaképének, mert Magyarország gazdasági és szellemi fejletlenségét külföldi – nyugati – „tulajdonságok beoltásával akarta gyógyítani”. Eötvös József (1813–1871) pozitívumának pedig azt tartotta, hogy „bekapcsolta Magyarországot a nagy európai eszméáramlatokba, mégpedig összhangot teremtve a sajátos magyar viszonyok és európai közhangulat között”.<sup>14</sup>

A túlságosan Nyugatra koncentráló Klebelsberg figyelme nem tudott kiterjedni az Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban maradt tehetséges magyar fiatalok támogatására.

10 BCT 60.

11 Szigeti József 1964 *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, Kossuth Kiadó, 133.

12 BCT 552.

13 Vajda Barnabás 2004 A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebelsberg Kuno levelezésében. *Társadalomtudományi Szemle*, 4.

<http://66.249.93.104/search?q=cache:7YemogQLuyEJ:www.foruminst.sk/publ/szempl> (letöltve: 2009. 02. 09.)

14 BCT 637–638.

Klebelsberg érvei között gyakorta szerepelt, hogy az ország sokrétű és elmélyült kapcsolata csak akkor alakulhat ki a nyugati társadalmakkal és tudományos élettel, ha a szakemberek szakmájukhoz nemcsak európai színvonalon értenek, hanem elért eredményeiket képesek idegen nyelve(ke)n is közvetíteni. A miniszter a hazai tudomány művelőinek egyik legnagyobb problémájának tartotta, hogy *„kiváló tudású emberek, akik itthon a legnagyobb nagyrabecsülésben részesülnek, az idegen emberek előtt hiányos nyelvismereteik következtében kultúrájukat nem tudják érvényre juttatni”*.<sup>15</sup>

### Kormányzati törekvések

A korabeli magyar kormányok tudománypolitikáit<sup>16</sup> a külön-külön is mintegy tíz évig regnáló kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenysége fémjelezte. Történelmi tények igazolják, hogy Klebelsberg (1922. 06. 16. – 1931. 09. 24.) a *külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról* szóló törvényjavaslata, majd az elfogadott törvény (1927. évi XIII. tc.) segítségével sikeresen járult hozzá a hazai tudományos intézményrendszer alapjainak lerakásához és a tudományos szakemberképzés állami kötelezettségeinek rögzítéséhez. A törvény végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket részint kormányzati költségvetés, alapvetően Károlyi Mihály (1875–1955) vagyonának elkobzott része biztosította.

A 1927. évi XIII. tc. segítségével Klebelsberg

- legitimizálta a sokrétű és sokszintű kapcsolatteremtését és kapcsolattartását a Nyugattal;
- állami támogatásban részesítette az idegen nyelvek intenzív oktatását;
- kormányzati hozzájárulást biztosított a tehetséges fiatalok külföldi képzéséhez és továbbtanulásához.

A törvény hét paragrafust tartalmazott.<sup>17</sup>

1. § Tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzése.

<sup>15</sup> BCT 322.

<sup>16</sup> A nemzetpropaganda külföldi elősegítése érdekében a kormányzati tudománypolitika megvalósításában részt vett a Külügyminisztérium is. A tárca Politikai Hírszerző Osztálya készítette elő sok esetben a tudósok, tanárok, diákok külföldre utazásait, közreműködött a diák- és oktatócserék megszervezésében. Az osztály támaszkodott a 15 szövetségből – többek között az 1872-ban alakult Egyetemi Körből, az Orvostanhallgatók Segélyező és Önképző Egyesületéből, a József Műegyetemi Segítő Egyesületből, az 1901-ben létrejött Bethlen Gábor Körből, a Szent Imre Körből – 1920. február 9-én alakult Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségére, a MEFHOSZ-ra. Pritz, 1995. i. m. 247–248.

<sup>17</sup> BCT 180–184.

2. § A külföldi magyar intézetek szervezete.
3. § Az ösztöndíjtanács felállítása.
4. § Az ösztöndíjtanács szervezete.
5. § Az ösztöndíjakra való jelölés.
6. § Az ösztöndíjakkal kapcsolatos előnyök és köteleességek.
7. § Végrehajtási záradék.

A törvény rögzítette, hogy a magyar tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzésének előmozdítására külföldi magyar intézetek,<sup>18</sup> valamint ösztöndíjak és kutatási segélyek szolgálnak, amelyek bel- és külföldre szólnak. Ösztöndíjat kaphatnak azok a középfokú intézeti tanárjelöltek is, akik az angol, francia, német és olasz nyelv és irodalom oktatására készülnek. A törvény arról is intézkedett, hogy a kedvezmények adományozásánál minden téren – úgymint a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a művészet terén – kellő számban legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek szakszerű megoldása érdekében szükség van.

A törvény alapján:

- a külföld legfőbb művelődési központjaiban a vallás- és közoktatásügyi miniszter az ottani tanulmányok megkönnyítése és az ösztöndíjasok, vagy kutatók elhelyezése végett magyar intézeteket létesített;
- olyan külföldi városokban végzendő tanulmányokra, amelyekben magyar intézetek nincsenek, kézi ösztöndíjat biztosított a kulturális kormányzat, amelyek azonban külföldi colleg-ekhez voltak kötve;
- a tudományos munkának Magyarországon való előremozdítására egyszeri kutatási segélyek vagy évi ösztöndíjak szolgáltak;
- az ösztöndíjak fedezésére és a külföldi magyar intézetek fenntartására a következő források szolgálnak: a Nemzeti Közművelődési Alapítvány jövedelmének egy része, a vallás- és közoktatásügyi miniszter kezelésében lévő alapok és alapítványok jövedelmének e célra fordítható összegei, az állami költségvetésben szereplő ösztöndíjkeret, az esetleges adományokból rendel-

18 Klebelsberg Kuno 1929 A háború utáni magyar tudománypolitika. In *Magyarok a kultúráért*. Budapest, A Magyar-Francia Kultúrliga Kiadása, 207–214; Kornis Gyula 1932 *A magyar tudománypolitika. A magyar művelődésügy. A magyar állam élete*. Budapest, A Magyar Állam-élet Monográfiája Kiadóállalata, 27–50; Ujváry Gábor 1998 Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. *Limes*, 1; Ujváry Gábor 1995 A Római Magyar Intézet története 1912–1945. *Levéltári Szemle*, 4; Romsics Ignác 1989 Francia–Magyar kulturális kapcsolatok és a Párizsi „magyar intézet” a két világháború között. In *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet évkönyve*. Budapest; Ujváry Gábor 2008 „A magyar kultúra külföldi őrszemei”. *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. <http://www.pccd.hu/nemzetismeret/html/10-2.html>. (letöltve: 2008. 10. 06.) 40–41.

kezésre álló összegek, valamint a volt ösztöndíjasok által későbbi boldogulásuk idején visszatérített pénzek.

Klebensberg Kuno az ösztöndíjrendszer szerves részének tekintette a különféle hazai és külföldi alapítványok, valamint segélyek (egyszeri felajánlások), sőt néhány nyugati ország kormányának magyar diákok számára létesített ösztöndíjait, továbbá a vagyonos családok hozzájárulásait, amelyekkel kiegészítették gyermekeik továbbtanulásához szükséges összegeket. A VKM éves költségvetései ugyanakkor minden esetben tartalmazták a különféle külföldi ösztöndíjakhoz nyújtott kormányzati hozzájárulásokat is.<sup>19</sup>

Hóman Bálint (1885–1951), az 1930-as évek kultuszminisztere (1932. 10. 01. – 1938. 05. 13. és 1939. 02. 16. – 1942. 07. 03) kisebb módosításokkal, de folytatta a hazai tudományos szakemberképzés és intézményrendszer fejlesztését. A tudós-képzés támogatását kormányközi kapcsolatok megkötésével igyekezett elősegíteni. Együttműködési szerződéseket kötött Lengyelországgal (1935. évi XVII. tc.), Olaszországgal (1935. évi XVIII. tc.) és Ausztriával (1935. évi XIX. tc.), továbbá Németországgal (1937. évi V. tc.), Észtországgal (1938. XXIII. tc.), Finnországgal (1938. évi XXIX. tc.), Japánnal (1940. évi XXI I. tc.) és Bulgáriával (1941. évi XVI. tc.). A törvényben kihirdetett egyezmények – többek között – tartalmazták a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcsere, az ösztöndíjasok kölcsönös küldését. Az egyébként németbarátnak ismert Hóman komoly kísérleteket tett francia, amerikai, angol tudományos szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésére és továbbvitelére is. A tudománypolitikájában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – arra törekedett, hogy megtartsa és fejlessze Magyarország kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és az Egyesült Államokkal.<sup>20</sup>

### Ösztöndíjak és ösztöndíjak

A széles látókörű szakmapolitikus, Klebensberg az 1920-as években *két tendenciára hívta fel a figyelmet*. Látta és tapasztalta, hogy a 20. század tudománypolitikája kifejezetten *természettudományos* irányt vett, amely erős nemzetközi jelleggel bírt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a természettudományok nem ismernek határokat. *A másik tendenciát* a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetség 1924-ben kiadott első jelentésének előszavában fogalmazta meg. A következőket

19 XV. Törvénycikk az 1925/26. évi költségvetésekről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1925. évi június hó 27-én kiadott 10. számában; XI. Törvénycikk az 1927/28. évi költségvetésről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1927. évi június 30-án kiadott 5. számában; XXXIII. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1928. évi június hó 29-én kiadott 19. számában; XXXI. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1929. évi június hó 29-én kiadott 15. számában; XX. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1930. évi július hó 1-jén kiadott 13. számában.

20 Ujváry, 2008. i. m. 40–41.

írta: „a vezetés terén a világháború következtében Európát Amerika váltja fel. Azt azonban – kérdezi – csak a jövő mutathatja meg, hogy a magas kultúra terén: a szellemi és kedélybeli élet legmagasabb régióiban: szépirodalomban, művészetben és tudományban Amerika képes lesz-e az emberiségnek azt nyújtani, amit Európa kétezer éven át adott”.<sup>21</sup> Klebelsberg jó érzékkel ismerte fel, hogy a kultúra és a tudomány „centrumai átrendeződés” előtt állnak. A megfogalmazásában ugyanakkor taktikus. Az Egyesült Államokat „leválasztotta” a győztes Nyugattól. Az USA ugyanis nem volt elégedett a versailles-i békeművel. A békeszerződést nem írta alá, hanem helyette Magyarországgal 1921. augusztus 29-én különbékét kötött.

A Klebelsberg Kuno által létesített és kisebb módosításokkal Hóman Bálint részéről is támogatott, magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak rendszerére tizennyolc tanéven keresztül működött. Kezdetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalból intézte az ügyeket, 1928-tól pedig az 1927. évi XIII. tc.-kel létrehozott Ösztöndíj Tanács. A testület elnöke Berzeviczy Albert (egyúttal az MTA elnöke), alelnöke Ilosvay Lajos (1851–1936) egyetemi tanár, ügyvezető igazgatója Domanovszky Sándor (1877–1955) egyetemi tanár volt.

Klebelsberg Kuno tudományos szakemberképzési törekvéseit és az 1920-as évek hazai tudományos életet a kormányzat megrendelésére, a Magyary Zoltán által szerkesztett és 1927-ben kiadott *A magyar tudománypolitika alapvetése* című tanulmánykötet tartalmazta és foglalta össze. A kötetben „hangsúlyos szerepet kapott” a fiatalok tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen segítséget nyújtó három *magyar intézetről* (Berlin [1927], Bécs [1924], Róma [1927/28]) szóló fejezet. Magyary Zoltán bemutatta, hogy minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színvonal és irányultsága. Bécsbe elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinbe a műszaki és a természettudományok, Rómába pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetséges ösztöndíjasai és képviselői érkeztek. A kötet kitért azokra a nyugati kapcsolatokra is, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a hazai tudományos szakemberképzés fejlesztéséhez. Ilyen volt például a *Michigan Agricultural College*. A magyar–amerikai tanár- és diákcseré ügyeinek irányításával megbízott Teleki Pál elérte, hogy a michigani mezőgazdasági főiskola 1924/25. tanévben meghívott két magyar tudóst. Doby Géza (1877–1968), a Közgazdaságtudományi Kar agrokémiai rendes tanára és Kotlán Sándor, az Állatorvosi Főiskolai kórbonctani tanszékének segédtanára, személyenként évi 1200 dollár ösztöndíjban részesült. A fejlett mezőgazdasági oktatás és mezőgazdasági kultúra megismerése és a hazai mezőgazdaság számára nagy előnnyel járt az is, hogy 1926-ban, fél évre Ballenegger Róbert (1882–1969) kertészeti tanintézeti tanár, a közgazdasági kar egyetemi magántanára az Egyesült Államokban folytatott tanulmányokat, és cserében egy amerikai kutató dolgozhatott a budapesti állatorvosi főiskolán. Sikerült elérni, hogy főiskolai szintű, magyar nyelven folyó tanítás került megszervezésre a Franklin- és Marshall-kollégiumban és akadémián,

21 *Közművelődés*, 1924. 7–8. 295.

valamint a református egyház teológiai szemináriumában, a Lancaster P. A.-ban. Az Egyesült Államokban működő református egyház 1921-ben magyar tanszéket állított fel, hogy az amerikai magyar ifjak azonos időben és ugyanazon költségek-ből, egyszerre sajátítsák el az ismereteket. A lancasteri főiskolán a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar történelem és Magyarország földrajza témakörben 2–8 félévre terjedő rendszeres előadások megszervezésére került sor. Több kiváló amerikai tudós és pedagógus kezdeményezésére alakult meg 1919-ben az Institut of International Education. Célja a nemzetközi nevelés előmozdítása könyv- és tanárcsere révén. Az Institute megalakulását főleg az tette aktuálissá, hogy a világháború után egyre több európai diák kereste fel az Egyesült Államok egyetem-eit. Németország korábban az idegen diákok centruma volt. Az 1920/21. tanévben Amerikában 8357-en tanultak, míg a német egyetemeknek 6334 idegen hallgatójuk volt. Kívánatosná vált, hogy minél több magyar diák jusson el Amerikába, de az odautazást, valamint az ottani élet és tanulás magas költségei miatt a tartózkodást csak az ösztöndíjasok teheték meg. Az ösztöndíjakban az amerikai egyete-meken az első világháború utáni években kezdetben a győztes országok diákjai részesülhettek. 1924-ben sikerült egy magyar egyetemi hallgatónőnek megsze-reznie a Bryn Mawr College ösztöndíjat. A következő évben kapcsolat alakult ki az Institute of International Educationnal, ennek köszönhetően hat ösztöndí-jas magyar diák kapott helyet. Ezeket az ösztöndíjakat személyenként 800–1000 dollár értékben, a poughkeepsiei Vesser, bostoni Radcliffe, northamptoni Smith, Mount Holyoke Vellesley és a New York-i Teachers College-ek biztosították. Az 1926/27-es iskolaévben ismét mehettek ösztöndíjas magyar lányok Smith Vesse és Radcliffe College-ekbe, egy asszisztens pedig a pittsburghi egyetemre juthatott be. Az amerikanisztika hazai megteremtője, Országh László (1907–1984) nyelvtudo-mányi tanulmányait az USA-ban, a Rollins College támogatásával fejezhette be. Az ösztöndíjasok útiköltségeit Amerikába és vissza a kultuskormány viselte. Az Egyesült Államokban élő magyarok között – a magyar kormány „politikamentes háttér munkálkodásaival” – szervezkedés kezdődött meg annak érdekében, hogy adományokkal segítsék az útiköltségekhez szükséges összegek gyűjtését.<sup>22</sup>

A két világháború között működő ösztöndíjrendszer eredményességét Schneider Márta és Ujváry Gábor tanulmányai tekintették át.<sup>23</sup> (Szükséges azon-

22 *A magyar tudománypolitika alapvetése.* 1927 (Szerk. Magyar Zoltán) Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. 454–472; Vajda, 2004 i. m.; Ujváry, 2008 i. m.; Pritz, 1995. i. m. 243.

23 Ujváry Gábor 1993 Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. *Levéltári Szemle*, 3. 37–46, Schneider Márta 1988 *Külföldi ösztöndíjasok (1924–1942)*. Budapest (kézirat); Pritz Pál 1994 Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében. *Századok*. 6. 1078–1116; T. Kiss Tamás 1988 Jegyzetek a két világháború közötti művelődéspolitikai elitképzési programjáról. *Felsőoktatási Szemle*. 11. 662–674; T. Kiss Tamás 2007 A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről. In *Apáczai-Napok 2006. Hagyomány és fej-*



ban megjegyezni, hogy a források bizonytalansága, nem egységes szerkesztési gyakorlata miatt a kimutatások nem pontosak. A két világháború között ösztöndíjban részesültek pontos száma nehezen kideríthető. Klebelsberg nemzetgyűlésben tartott beszédeiben és publikációiban is a meghivatkozott adatok ellentmondásosak). A tanulmányok<sup>24</sup> szerint a korabeli kormányzatok tudományos szakemberképzési törekvései és tartalmi tendenciái azonban viszonylag jól körvonalazhatóak. Az ösztöndíjasok száma 1924/25-ös tanévtől az 1941/42-es tanévig mindösszesen 2562 fő volt. Ez a szám országonkénti bontásban 2581 említés, ugyanis néhány ösztöndíjas megosztotta idejét két ország között. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31-es tanévben volt a legtöbb: 241 fő.

A gazdasági világválság következtében az 1931. évi XXVI. tc. – amely kimondta a kultuszminisztériumi költségvetés csökkentését – jelentősen befolyásolta a külföldön tanuló ösztöndíjasok számát is. Például az Ausztriában (Bécsben) és Angliában tanulók létszáma még a kezdeti nagyságrendet sem érte el. A csökkenés még jelentősebb, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a válság nemcsak az ösztöndíj-helyek számát, hanem időtartamát is megrövidítette. Az 1931/32. tanévet követő időszakban egyre több fél éves, sőt előfordult, hogy negyedéves ösztöndíjat adott ki a tanács. Az ösztöndíjasok száma az 1936-tól 1939-ig eltelt tanévekben emelkedett. Ezt a növekedést azonban nem az állami ösztöndíjak számának gyarapodása tette lehetővé, hanem a megszaporodott alapítványok, a fogadó országok és a csereösztöndíjak (pl.: Magyar Nemzeti Bank, Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Mezőgazdasági Egyesület vagy Teleki Pál [1879–1941] gyűjtése, a Deutscher Akademischer Austauschdienst, az Institute of International Education, vagy New York város). A nyugat-európai országokkal való kapcsolatépítés a harmincas évek második felétől mind nehezebbé vált. Németország viszont egyre több helyet biztosított a magyar diákok számára. Például a Mitteleuropaischer Wirtschaftstag<sup>25</sup> (MWT) (1931–1944) évenként húsz fiatalot fogadott.

Az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésére 1937-ben került sor. Március 4-én megalakult a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma. A kuratórium elnöki funkcióit Teleki Pál töltötte be egészen a vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt kinevezéséig. Az Ösztöndíj Tanácsot Bakay Lajos (1880–1959), Domanovszky Sándor és Heller Farkas (1877–1955) képviselte. A Magyar Nemzeti Múzeum részéről Herzog József (1880–1941), a Közgűjtemények Országos Felügyelőségétől pedig Pasteiner Iván (1887–1963) vett részt a testület munkájában. A Kuratórium kinevezett tagjai: Eckhardt Sándor (1890–1969), Gerevich Tibor (1882–1954),

*lódés. Tanulmánykötet II. Szerk. Lőrincz Ildikó, 197–209.*

24 Ujváry, 2008. i. m.; Schneider Márta: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. 1989 *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Intézet évkönyve, Budapest, 205–216.

25 Nagyvállalatok, bankok, gazdasági társaságok érdekcsoportja. Bécsben és Berlinben ösztöndíjasokat is fogadtak.

Hütl Dezső (1870–1945), Magyary Zoltán (1888–1945), Szekfű Gyula és Szent-Györgyi Albert (1893–1986).

A második világháború kitörését követő időszakban tovább csökkentek az ösztöndíjas helyek, és a meglévők egy részét sem használták fel. Megszűntek a lengyel állami csereösztöndíjak és a finn ösztöndíjak. Angliában és Franciaországban magyar diák nem tanulhatott. Nyugat-Európában csupán néhány British Council és francia köztársasági ösztöndíjas tanult. Növekedett viszont az érdeklődés Bécs iránt. Ösztöndíjasokat Németországba, Olaszországba és Svájcba lehetett küldeni a kiadatlan helyek terhére is. Az 1941/42-es tanévben bulgáriai csereösztöndíjakkal gyarapodott az ösztöndíjhelyek száma az előző évhez viszonyítva. *Országokonkénti bontásban vizsgálva három ország emelkedett ki a sorból: Ausztria, Németország és Olaszország.* Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik politikai, a másik intézményi. A Horthy-rendszer egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, másrészt Bécsben, Berlinben és Rómában egyaránt működött Collegium Hungaricum. Ausztriát, Németországot és Olaszországot Franciaország követte, jóllehet feleannyi ösztöndíjast fogadott, mint Németország, másokhoz viszonyítva azonban még így is többet.

Összességében a legtöbb ösztöndíjas *Németországban* tanult, összesen 633 fő. Számuk gyarapodása főként az 1937/38-as tanévtől az előretörő alapítványi és csereösztöndíjaknak volt köszönhető. Az ösztöndíjak különféle formáit (a bécsit és a berlinit) összevetve megállapítható, hogy az állami ösztöndíjasok száma – egy kivételével – Ausztriában több. Róma és Párizs esetében is az abszolút értéknél jobb arányt mutat Franciaország javára. Vagyis a németországi ösztöndíjasok számát nem az állami ösztöndíjak, hanem a többi államhoz viszonyítva magasabb, amit az alapítványi csereösztöndíjak és törvényhatóságiak növelték.

Az ösztöndíjak összesítése alapján a második helyet *Olaszország* foglalta el. Elsősorban Rómában 550 fő tanult. Itt az olasz állami csereösztöndíjak és az egyházi ösztöndíjak növelik meg a létszámot. A magyar állami helyek csökkenésének arányában növekednek az olasz állami és alapítványi helyek. Az 1931/32-es tanévtől a magyar állami csökkent 20-ról 9-re, az olasz állami viszont gyarapodott 10-ről 15 helyre.

A harmadik helyet *Ausztria*, pontosabban Bécs foglalta el. A Bécsi Collegium Hungaricum-ban 530-an tanulhattak. Itt volt a legtöbb az állami ösztöndíjasok száma és elenyésző az alapítványi és a csereösztöndíj-típus.

*Franciaországban* alapvetően kétféle ösztöndíjforma játszott meghatározó szerepet: a magyar állami és a francia kormány ösztöndíjai. A francia kormány a tudományos kapcsolatok előmozdítására 1921-ben 10, 1922-ben 6, 1923-ban 10, 1924-ben nyolc egyetemi hallgató és két tudós részére adományozott havi 600 francia frankot kitevő ösztöndíjat. Az ösztöndíjak felének odaítélését a francia kormány a magyar kormányra bízta, másik részének odaítélésében szabadon járt el. A francia kormány az 1926/27. tanévre hat, egyenként 7500 francia franknyi ösztöndíjat adományozott a magyar kormány véleményének figyelembevételével. Cserében a

magyar kormány is létesített francia ösztöndíjakat. Az 1925/26. tanévben 12, a következő tanévben pedig 20 helyet biztosított. Megfigyelhető, hogy 1930-tól kezdve a magyar állami ösztöndíjasok száma ugyan csökkent, a francia állam által biztosított ösztöndíjak száma viszont gyarapodott, egészen az 1939/40-es tanévig bezárólag.

Valószínű, hogy az *Egyesült Államokba* utazó ösztöndíjasok kategorizálása pontatlan. A források ugyanis nem tüntették fel minden esetben azt, hogy a fiatalok milyen típusú ösztöndíjjal utaztak ki. Ezért a magyar állami ösztöndíjasok közé sorolódtak azok is, akik a kiutazási költségeiket az ösztöndíjas költségkeletből kapták. A gazdasági válságot követően, majd később politikai okok miatt (1935-től) a statisztikák nem tartalmazták a magyar állami amerikai ösztöndíjast. Figyelembe kell venni, hogy a statisztikai bizonytalanság háttérben az alapítványi és csereösztöndíjak egyre jelentősebb száma is szerepet játszott, de ezekről nem készült minden évben hiteles kimutatás.

Az 1925/26. tanévben Oxfordban 3, Cambridge-ben 2, Abdeen-ben 4 és Londonban 5 ösztöndíjas tanult. Angliában a magyar állami ösztöndíjak játszottak döntő szerepet. Az országok közül még *Svájc* és *Görögország* emelkedett ki a sorból. Svájcban az állami ösztöndíjasok száma a figyelemreméltó. A második világháború idején ugyanis több fiatal tanulhatott az ország oktatási intézményeiben, mint a békeévekben. A görögországi tanulmányokat a Hariseion Alapítvány tette lehetővé. Meg kell még említeni *Finnországot*, *Svédországot*, *Lengyelországot* és *Észtországot*. Járt ösztöndíjas *Mongóliában* és *Indiában* is. Ezekben az országokban főként különböző forrásokból származó készpénzzel utaztak el és tanultak a fiatalok. Ezt a nyilvántartások kézi ösztöndíjnak nevezik.

Az ösztöndíjak között az államiak voltak a meghatározóak, az összesnek mintegy 59,3%-a. Ezt az alapítványiak követték 11,3%-kal, illetve egyéb állami 9,6%-kal, majd a csereösztöndíjak következtek 7,2%-kal. Amennyiben a kézi és a tansegélyes ösztöndíjasokat is az államihoz soroljuk, akkor az állami ösztöndíjak száma és aránya még jelentősebb. Egyébként ez azért tehető meg, mert ezek az ösztöndíjfajták is abból a költségvetésből kerültek ki, amelyből az államiak. A magyar állami ösztöndíjhelyek csökkenésével párhuzamosan – majdnem azonos időben – valamilyen ország kormányza növelte a különböző fajtájú ösztöndíjait.

### Nem kormányzati szervezetek a tudományos szakemberképzés fejlesztésében

Klebsberg Kuno energiát fordított arra is, hogy kapcsolatokra tegyen szert olyan nyugati szervezetekkel, melyek képesek (és akarnak) hozzájárulni a magyarországi tudományos – elsősorban természettudományi – intézményrendszer kiépítéséhez és a szakemberképzés támogatásához. Az ismert dokumentumok alapján rajzolódott ki, hogy különösen jó munkamegosztás és együttműködés alakult ki a VKM és a Rockefeller Alapítvány között. Palló Gábor szerint: „A Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem en-

nek eszméihez, a kultúrfölényhez és hasonlókhöz. A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz. A kulturális kormányzat jóllehet konzervatív eszméket vallott, céljai megvalósítása érdekében mindent megtett még a kozmopolita civiltársadalom felől érkező segítség megszerzéséért is.”<sup>26</sup> A klebelsbergi törekvések mögött felfedezhető volt egy olyan szándék is, amely külpolitikai színezetet öltött. Úgy vélte – egyébként jogosan –, hogy a nyugati és az amerikai egyetemeken tanuló magyar fiatalok személyes kapcsolatrendszerét építenek ki, melyek hasznát hozhatná az ország számára. A külföldre utazó magyar diákok ezért minden esetben eligazítást kaptak a magyar külügyminisztériumtól, hogy megfigyeléseikről adjanak tájékoztatást.<sup>27</sup>

Az alapítványt John Davison Rockefeller (1839–1937) 1913-ban hozta létre New Yorkban „az emberiség jólétének az egész világon való emelése” érdekében, mintegy 530 millió dollár alaptőkével. Az alapszabály szerint az alap választmányára februárban, májusban és decemberben ülésezett, hogy ellenőrizze az általa megállapított program végrehajtását. Az alap elnöke George E. Vincent (1864–1941). Az alapítvány céljainak megvalósítására három hivatalt állított fel: a *Nemzetközi Egészségügyi Hivatal* (International Health Board) 1913-ban. Ennek fő feladata a közegészségügy gondozása. Európai képviselője Lelskar M. Gunn; a *Kínai orvosi hivatal* (China Medical Board) 1914-ben jött létre, az orvostudomány és a közegészségügy Kínában való gondozására; az *Orvosképzési Osztály* (Division of Medical Education) 1919-ben alakult meg az orvosképzés előremozdítása érdekében. Az alapítvány intézménye viszonylag jelentősebb összegekkel (havi 120 dollár) támogatta a külföldi tanulmányutakat, eze kívül utalt ki ún. helyi ösztöndíjakat, lehetett pályázni laboratóriumi kutatások támogatására és kísérleti állatok beszerzésére. A klinikákat, kutatóintézeteket könyvküldeményekkel és orvosi műszeradományokkal is segítette. Az osztály európai képviselője Henry O. Eversole volt, aki minden esetben különös gondossággal járt el a magyar ösztöndíjasok esetében. Az ifjabb John D. Rockefeller 1923-ban tovább fejlesztette az alapítványt. Megalapította az *International Education Board*-ot. Ennek elnökévé Wickliffe Rose-t (1862–1931) választották. Európai állandó képviselője a fizikai és biológiai

26 Palló Gábor 1997 Tudomány és civiltársadalom. A Rockefeller Alapítvány magyarországi tevékenysége. *Magyar Tudomány*, 2. 237; A Rockefeller-alapítvány Közép- és Kelet-Európában a két világháború között. *Minerva*, 1993. 3.; Magyary 1927 i. m. 454–472. (Szükséges megjegyezni, hogy a művészek és a modern művészetek vonatkozásában töltött be hasonló szerepet a két világháború között a *Guggenheim Alapítvány*. Az alapítványt Solomon Guggenheim [1861–1949] és felesége, Irine hozta létre 1937-ben. Célja a Hitler által „elfajult művészetek” megmentése és támogatása volt.)

27 Pritz Pál 1995 *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 257–259.

tudományok területén dr. Augustus Trowbridge, a mezőgazdaság esetében pedig Claude B. Hutchison (1885–1980).<sup>28</sup>

Az 1920-as években a három Rockefeller szervezet megkezdte kelet-európai működését, és két alapvető célt tűzött ki maga elé: *a természettudomány fejlesztésére épülő egészségügy modernizálását és az orvosképzés korszerűsítését*. Az alapítvány képviselői felkutatták az ígéretes tehetséges fiatalokat, és felkínálták nekik, hogy nyugat-európai országok vagy az Egyesült Államok intézményeiben tanuljanak tovább. A Rockefeller Alapítvány megjelenését az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban az a cél is vezérelte, hogy *erősítse a német dominanciával és a Szovjetunióból kiinduló kommunista veszéllyel szembeni ellenállást és támogassa a liberális, demokratikus erőket*. Az alapítvány kezdetben még tartózkodó magatartást tanúsított az országgal szemben. Magyarország Népszövetségbe történt belépését követően azonban felkérést kapott, hogy vizsgálja meg a magyarországi egészségügy helyzetét. Az alap tevékenysége alapvetően három területre terjedt ki. *Intézmények létesítésére és működésének segítésére*, laboratóriumok, *kutatóhelyek felszerelésére és ösztöndíjak* nyújtására. Korántsem a teljesség igényével, csupán az alapítvány szerteágazó munkálkodásának érzékeltetése miatt néhány támogatási forma: a Rockefeller Alapítvány Magyarországon hat kiemelt intézményt támogatott. A mintegy 245 000 dolláros támogatásával 1927-ben megépült az *Országos Közegészségügyi Intézet* (1925. évi XXXI. tc.), amelynek vezetője Johan Béla (1889–1983) egyetemi magántanár lett. Az intézetben több Rockefeller-ösztöndíjas dolgozott. Az intézet 1925–1940 között összesen 370 000 dollárnyi támogatásban részesült. Az alap hozzájárult a *budapesti, szegedi és pécsi tudományegyetemek*, a *Budapesti Műszaki Egyetem*, a *Tihanyi Biológiai Kutató Intézetet* és az *Országos Kémiai Intézet* működési költségeihez. Az alapítvány segítségével Szegeden 1937-ben, majd Debrecenben is *Ápolónőképző Intézet* létesült, megszervezték a speciális Zöldkeresztes védőnőképzést, közegészségügyi laboratóriumokat hoztak létre. Anyagilag is támogatta az alap az egészségházak hálózatának megteremtését, és a tüdő- és nemibeteg gondozó intézetek megszervezését. A Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ a bankoktól, gyáraktól, biztosító intézetektől összegyűjtött pénzzel segítette a program megvalósulását.<sup>29</sup>

Rockefeller-ösztöndíjasként a Cambridge-i Egyetem Biokémiai Intézetében kutató Szent-Györgyi Albert, amikor hazajött Magyarországra, akkor 1931-ben a Rockefeller Alapítvány 119 ezer dollárt adományozott a szegedi egyetemnek. Az alapítvány kérésére létrehozott tudományos tanács, Szent-Györgyi Albert elnökletével rendelkezett a támogatások célszerű felhasználásáról. A támogatásból

28 Magyary, i. m. 454–472.

29 *Nyolcvan éve kezdte meg működését az Országos Közegészségügyi Intézet*. <http://209.85.129.132/search?q=cache:gMxiK8KzG1gJ:www.oek.hu/oekfile.pl%3Ffi> (letöltve: 2009. 02. 09.) Gayer Gyuláné: *A zöldkereszt a „produktív” szociálpolitika része*. <http://209.85.129.132/search?q=cache:zcc3pxmCyvwJ:www.fsze.hu/szociologia/zss>. (letöltve: 2009. 02. 09.)



jutott a fizikus Bay Zoltán (1900–1992) által létesített laboratóriumnak is. Az alapítvány a további években is támogatta a szegedi egyetemet. Szent-Györgyi Albert kutatásait egyébként egy másik amerikai, a Josiah Macy jr. Alapítvány is segítette. A hazai kutatók és laboratóriumok többsége ugyan szerény támogatásban részesült, de sok esetben ez is jól jött. Zemplén Géza (1883–1956) professzor, a Műszaki Egyetemen létesült Szerves Kémiai Intézetet például aligha tudta volna az 1930/34 között kapott segélyek nélkül fenntartani. Támogatásban részesült a Szegedi Tudományegyetem Ásványtani, Geokémiai és Közettani Tanszéke, amely lehetővé tette, hogy Koch Sándor (1896–1983) és Mezősi József professzorok gyarapítsák az ásványgyűjteményt. A Soproni Botanikus Kert alapítványi támogatással építhette meg a kísérleti üvegházát. Az alapítvány nemcsak az 1920-as évek elején támogatta jelentős nagyságrendű tudományos könyv és kiadvány adományozásával a hazai intézményeket,<sup>30</sup> hanem később is. Az MTA Csillagvizsgáló Intézete például megkapta a háború alatt beszerezhetetlen kiadványokat, az *Astrophysical Journal* 1942–46, illetve az *Astronomical Journal* 1941–1947 között kiadott köteteket.

Klebsberg Kuno és a Rockefeller Alapítvány közötti kapcsolatra jó példa az a levél, melyet, már nem miniszterként, 1932. június 6-án írt az alapnak. A kormányzati támogatás jelentős csökkentése miatt segítséget kért a *Természettudományi Nemzeti Alap* számára és az *ösztöndíjak* fedezéséhez. A levelében írta: „Az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengőt bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengőre apadt. A csökkenés itt 120 000 Pengő, vagyis 80%. E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnünk a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200 000 pengőnyi összeg adományozásával. Ebben az esetben ugyanis a Természettudományi Nemzeti Tanács képes lesz arra, hogy eredeti hivatásának teljesítésén túl az egyetemeket ellássa... berendezésekkel is, amelyek szükségesek a kutatásokhoz...”<sup>31</sup> Klebsberg arra is kérte az alapítványt, hogy az ösztöndíjak 73,5%-os csökkentése miatt, segítsen „a felnövekvő tudósnemzedéken... és a magyar tudományon... az 1932/33-as kritikus költségvetési évben ...” Az Ösztöndíjtanács számára 360 000 Pengőt kért, lehetőleg egy párizsi bankban, letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.<sup>32</sup> A levél megfogalmazásában néhány figyelemre méltó gondolat is felfedezhető, amely jól jellemezte Klebsberg tudományos szakemberképzési stratégiáját és taktikáját. A – mai szóhasználatnál *civil* szerveződésű – Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő, már nem kultuszminiszter (ha úgy tetszik, állampolgár) Klebsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az

30 *Közművelődés*, 1924. 10. 387; *Minerva*, 1993. 3. i.m.

31 A Klebsberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. jún. 6-án. *Természet Világa*, 1989. 9. 390.

32 I. m. 391.



*autonóm szerveződésű* Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében az sem került el a figyelmét, hogy – igazodva az alapítvány alapvető célkitűzéséhez – nevesítse a segély fő rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség.

Palló Gábor, a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományos szakemberképzésben – különösen az 1920-as években – a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látta.<sup>33</sup>

Az alap a fiatal és az „érettebb” tudósok, szakemberek külföldi tanulmányútjait egyaránt támogatta. Többek között a matematikus Radó Tibor (1895–1965) 1928-ban Németországban, majd az USA különböző egyetemein folytathatta kutatásait, Angyal András (1902–1960) orvos, pszichológus 1932-ben a Yale Egyetemen tanulmányozhatta a kultúra befolyását az egyéniség visszafojtására. Selye János (1907–1982) Rockefeller-ösztöndíj elnyerésével 1931-ben az Egyesült Államokba távozott. Később a kanadai Montrealban telepedett le, ahol előbb a McGill angol egyetemen, majd az Université de Montréal francia egyetemen az Institut de Médecine et de Chirurgie Expérimentales kutatóintézet vezetésére kapott kinevezést. Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) 1933–1934-ben a Harvard Egyetem gyermekklinikáján folytatott az emberi szervezet folyadékháztartására vonatkozó kutatásokat. Sántha Kálmán (1903–1956) professzor 1936-ban dolgozhatott külföldön. Az International Education Board az 1924/25. tanévtől nyújtott ösztöndíjai átlagban havi 120 dollár volt 12 hónapon át, de biztosította az utazási költségeket és a tandíjakat is. Az alap előnyben részesítette azokat, akik 35 évnél nem idősebbek, és a kémia, fizika, biológia, mennyiségtan vagy mezőgazdaságtan művelésével foglalkoztak. Az ösztöndíj célja a tudományos szaktapasztalatok nemzetközi viszonylatokban történő kölcsönös kicserélésének a segítése. Az alap az 1924/25. tanévben például három mezőgazdasági ösztöndíjat adott, melyeket a földművelésügyi miniszter jelöltjei kaptak meg. Palló Gábor összesen 205 olyan személyt tudott azonosítani, aki 1956 előtt személyes támogatást kapott, többségében ösztöndíj, kisebb részben műszervásárlási segély formájában. „A támogatottak között a legtöbben az orvoslással összefüggő területekről kerültek ki, 75-en, valamint 19 nővér. A kémikusok száma 18, a közgazdászoké 12, biokémikusoké 5, biológusoké 6 volt, fizikus csak 4, matematikus 5, politikus, politológus 6. A nevek között kiemelkedő személyiségek sorakoznak. Törő Imrétől (1900–1993) Straub F. Brunóig (1914–1996), Laki Kálmántól (1909–1983) Schulek Elemérig (1893–1964), a pszichológus Kardos Lajostól (1899–1985) Lissák Kálmánig (1908–1982) és Haynal Imréig (1892–1979), vagy a kolloidikus Buzágh Aladárig (1895–1962) stb. Ide számíthatjuk azokat a világhírű magyar tudósokat, akik már külföldön kaptak Rockefeller-támogatást. Mindenekelőtt talán Hevesy Györgyöt (1885–1966), aki freiburgi intézetét az alapítványnak köszönhette, és a Bohr-intézetben

33 Palló, i.m. 239.

is az alapítvány fedezte világszínvonalú kutatásait. Neumann János (1903–1957), Pólya György (1885–1987), Szilárd Leó (1898–1966), Teller Ede (1909–2003), a kémikus Farkas László, a közgazdász Balogh Tamás (1906–1981) és még sokan szintén a támogatottak közé tartoztak pályájuk valamely pontján.”<sup>34</sup>

A hazai tudományos szakemberképzés fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik szervezet is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, Smith Jeremiah (1870–1935) amerikai állampolgár, a Magyarország részéről a neki megállapított tiszteletdíjat nem vette fel. A magyar kormány ezért távozásakor, érdemeit megörökítendően, a megmaradt 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a Magyar királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokban folytathatták tanulmányaikat. Az alapítvány elnöke Domanovszky Sándor volt.<sup>35</sup>

Az ösztöndíjak az 1927/28. tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg. Többek között Rázsó Imre (1904–1964) gépészmérnök, mezőgazda, műszaki egyetemi tanár 1937-ben Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével egyéves tanulmányutat tudott tenni az Egyesült Államokban és Kanadában, a traktorgyártás, a mezőgazdasági munkaszervezés és termelési módszerek tanulmányozása céljából. A Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével végezte 1928-ban a televízióval kapcsolatos kutatásait Tihanyi Kálmán (1897–1947), Vörös Imre (1903–1984) gépészmérnök, egyetemi tanár az ösztöndíj segítségével 1929–30-ban 14 hónapos tanulmányutat tett az Egyesült Államokban.

Klebensberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” miatt, a természettudományok támogatása érdekében, a VKM költségvetésében elkülönített pénzalappal, 1926-ban létrehozta a „félig nem kormányzati szervezetet”, a *Természettudományi Nemzeti Alapot*. A kutatásokba bevonta a magántőkét is. Személyes tekintélye és kapcsolatai révén a *Széchenyi István Tudományos Társaságot*, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a pénzügyvilág alakította meg a gyakorlati fontosságú kutatások finanszírozására. A társaság élén regnált elnökök Popovics Sándor (1862–1935) és Ilosvay Lajos, a főtitkár Schimanek Emil (1872–1955) volt. A szenátusnak 70 választott és 10 meghívott tagja volt. Az operatív döntéseket a szűk körű ügyvezető bizottság hozta meg. A társaság állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek. Ilyen volt például a barnaszénkészletek jobb és hatékonyabb felhasználásával foglalkozó program. Az alap és a társaság 1927 és 1944 között több millió pengővel segítette a természettudományi kutatásokat. A Természettudományi Nemzeti Alap 1925–26-ban egymillió 160 ezer pengővel támogatta az egyetemek

34 Palló, i. m. 240.

35 Magyary, i. m. 468.

és intézmények laboratóriumi felszereléseinek kiegészítésére és korszerűsítésére. Az alap az 1929/30. költségvetési évben 150 000 pengővel gazdálkodott. Évente általában 18-20 kutató munkáját segítette különböző nagyságrendű összegekkel. Az alap pénzügyeinek kezelését az 1930. évi VI. tc., értelmében a *Természettudományi Nemzeti Tanács* végezte. A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professzorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkották. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően Tangl Károly (1869–1940), majd Zimmermann Ágoston (1875–1963) látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, Tangl Károly, 1936-tól Mauritz Béla (1881–1971) végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig. Az elnökség munkáját 12 tagú intézőbizottság segítette, olyan tudósokkal, mint Szent-Györgyi Albert, Szily Kálmán (1838–1929) és Teleki Pál. A kérvényeket a tudományáganként alakított szakbizottságok bírálták el, és ők tettek javaslatot a támogatásokra. Az éves támogatásból elsősorban az orvostudományok kutatói (45%) részesültek, ami összefüggött azzal, hogy a határtudományok (biokémia, radiológia, gyógyszervegytan stb.) kutatását is ide sorolták. A kémia és a fizika kutatása általában azonos arányban kapott támogatást (12–15%). A kémiai kutatások között például Issekutz Béla (1886–1979), Varga József (1891–1956) és Zemplén Géza a segélyek felhasználásával nemzetközileg is jelentős eredményeket értek el. Az alap számos fiatal, tehetséges vegyész pályafutását segítette. A Budapesti Tudományegyetemen folyó fizikai-kémiai kutatások támogatására megítélt összegekből 1931/32-ben Erdey-Grúz Tibor (1902–1976) a reverzibilis, illetve irreverzibilis elektrolitikus fém- és hidrogénleválás feltételeinek tanulmányozására; 1934/35-ben az ezüst egykristályok növekedésének vizsgálatára; 1936/37-ben pedig az elektrolit-olvadékok szerkezetének kutatására kapott több ezer pengő támogatást. Lengyel Béla (1903–1990) 1932/33-ban az üveg elektrokémiai vizsgálataira, később pedig a cellulóz szerkezeti vizsgálataira részesült ezer-ezer pengő támogatásban az 1939/40-es tanévben. Az alap 1932 és 1939 között folyamatos támogatásban részesítette Schay Gézát (1900–1991), aki reakciókinetikai kutatásokat folytatott. A Természettudományi Nemzeti Alapból 1926 és 1944 között a természettudományos kutatások összesen másfélmillió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15 százaléka a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.<sup>36</sup>

36 Kovács Géza 1989 A tudománypolitikus Klebelsberg. *Természet világa*, 9. 387; Móra László 1989 A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 9. 773; Móra László 1989 Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése. *Technikatörténeti Szemle*, 1988/89. 177–193; Móra László 1990/91 A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások. *Technikatörténeti Szemle*, 63–78; T. Kiss Tamás 1997 *A kulturális intézmények állami rendszerre Magyarországon az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége*. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 42:38–49; Palló Gábor 2002 A „magyar jelenség” és a kémia. *Fizikai Szemle*, 4. 108; A Magyarországról emigrált tudósoknak az 1989/90 utáni rendszerváltozás miniszterelnökei és a Magyar Tudományos

### Hogy a szak/ember látszódjék...<sup>37</sup>

*Hosszasan lehetne sorolni azoknak a tudományos nagyságoknak a neveit, akiket a politikai, a társadalmi, környezeti korlátok, intézmények késztettek arra, hogy távozzanak szülőföldjükről, lakóhelyükről, az országból, vagy „Prokrusztész-ágyba” kényszerítetten, visszavonultan, tetteiket, eszméiket félremagyarázva, rágalmak közepette, esetleg tudomást sem véve róluk – éljék le az életüket.* Munkásságuk eredményét, lényegét az örökös támadás, az értetlenség, az irigység és a rosszindulat rombolta, próbálta megsemmisíteni. Hasonlóképpen lehetne sorolni azoknak a tudósoknak a neveit, akik külföldön világraszóló eredményeket értek el, akikre szülőhelyük, városuk, volt iskolájuk, munkahelyük vagy a mindenkori kormányok csupán egyetlen apropóból hivatkozhatnak: nevezetesen, hogy az illető személy szülőháza, lakóhelye az ország valamelyik településén még megtalálható, rövidebb-hosszabb ideig itt, vagy ott élt, tanult, dolgozott, esetleg magyar és/vagy Magyarországról származott. A tudósaink személyét érintő értetlen és érdemtelen kritikák, a felfedezéseik és teljesítményeik lekicsinylése, agyonhallgatása, majd a rehabilitációk, a megkésett elismerések, posztumusz kitüntetések jelzik, hogy a magyar tudományos életben mekkora rombolások történtek.

*Különösen felerősödött ez a jelenség a politikai rezsimek gyakori változásairól „elbíresült” 20. században.* Ismert történelmi okai vannak annak, hogy bizonyos karrierutak már az Osztrák–Magyar Monarchia idején bezárultak. Különösen a zsidók számára az „úri pályák” – a jog, a politika – egyre hozzáférhetetlenebbé váltak, ezért a természettudományok művelésében és a szabadfoglalkozású pályákon keresték a boldogulásukat. A magyar tudósok közül az 1920-as évek elején egyre többen kényszerültek arra, hogy a nyugati országokba, elsősorban Németországba távozzanak.

Klebensberg az 1920-as évek végén ugyan erőfeszítéseket tett, hogy hazahívja a *külföldön dolgozó magyar tudósokat*.<sup>38</sup> A kezdeményezése nem tekinthető előzmény nélkülinek. Már Széll Kálmán (1843–1915) miniszterelnöksége (1899. 02. 26.–1903. 06. 27.) idején, 1902/3-ban javasolta, hogy a kivándoroltak népes seregét csak a munkafeltételek megteremtésével lehet hazacsábítani. Klebensberg fontosnak

Akadémia elnökei is rendszeresen azt üzenték, hogy „várják” hazajövetelüket. Nem vették figyelembe, hogy a nemzetközi, európai és a hazai gazdasági, politikai és társadalmi állapotok jelentősen átalakultak.

37 Az 1970-es évek első felében folytatott tanyakutatásaim során említette egy bordányi ember, amikor elköszöntem tőle. „Ebből az országból távozni, messzire kell mennie, meg kell halnia az embernek ahhoz, hogy becsüljék”. T. Kiss Tamás 2001 „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...” *Krónikás*, 2001. 4. 10–12; T. Kiss Tamás 2006 „Akinek nincsen múltja, annak szegényebb a jelene is, avagy messzire kell menni ahhoz, hogy valaki látszódjék...” *In Andragógiai és közművelődés*. A 2006. szeptember 26–27-ei Durkó Mátyás Konferencia és Jubileumi Szakmai Találkozó konferenciakötete. (Szerk. Juhász Erika) Debrecen, 2008. 111–115.

38 Nagy Péter Tibor 2002 *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, 120–131.

tartotta a külföldi magyarság és a magyar állam összefogását. A miniszter kultúrpolitikáját támogatta a *Külföldi Magyarok Szövetsége* és a *Külföldi Magyarság* (1920–1925) című lap is, amely különböző adományokkal, könyvküldeményekkel igyekezett az óhaza iránti érzéseket, a magyar identitást ápolni, erősíteni a Magyarország irányában lojális szellemi és politikai mozgalmakban, szembeszállva a meglehetősen befolyásos, 1918–1919-es baloldali emigráció „minden rossz, ami a Horthy-Magyarországról” indul álláspontjával és tevékenységeivel.

A miniszter 1929. május 5-én a Pesti Naplóban – sajátos meggondolás alapján – Ady Endre (1877–1926) az „Új versek” (1906) cím nélküli nyitódarabja, „Góg és Magóg fia vagyok én” sorait kölcsönvéve „*Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?*” címen írt vezércikkében személyesen is megszólította a tudományok külföldön élő magyar képviselőit. Klebelsberg írásában arról értekezett, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat – szerinte – a nyugati hatás kétféleképpen érinti. „*A szellemi tudományokban, hogyha át is veszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegét érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül meghosszítja magát, ezek számára Dévénynél szélesen ki kell tárni a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentől többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.*” A miniszteri felhívás csekély eredménnyel járt. A Rockefeller Alapítvány támogatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert Cambridge-ből a fiatal Szent-Györgyi Albert (1893–1986) 1930-ban véglegesen hazajött. (Egyébként Klebelsberg nem élte meg Szent-Györgyi Albert Nobel-díját [1937].) A miniszter hívo szavaira az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozó, többen magát emigránsnak tekintő kutatók közül: Hevesy György (1885–1966), Kármán Tódor (1881–1963), Szilárd Leó (1898–1964), Polányi Mihály (1891–1976), Szegő Gábor (1895–1985), Teller Ede (1908–2003), Wigner Jenő (1902–1995), a matematikus Szász Ottó (1884–1952), Fekete Mihály (1886–1957) és még sokan mások nem reagáltak érdemlegesen. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de nem éltek vele. Az elutasításban közre játszott a numerus clausus<sup>39</sup> (1920. évi XXV. tc.), amely – bár ezt

39 Klebelsberg Kuno „...invitált meg minket Svábhegyre éppen a numerus clausus ügyében... úgy emlegette a numerus clausust, mint fájó helyzetet, amelyet ő itt talált, amelynek nehézségeit és kellemetlenségeit orvosolni akarja és minket egyenesen felkért arra, hogy mi forduljunk öhozzá, és ha mi az egyetemre be akarunk ajánlani ifjakat, akkor nagyon szívesen áll a mi rendelkezésünkre... éltünk is ezzel az engedelemmel, de fájdalommal kell megállapítanom, hogy az egyetemi tanács előtt nem volt nagy tekintélye a kultuszminiszter úr protekciójának.” Részlet Vázsonyi Vilmos a nemzetgyűlés indemnitási vitájában 1925. december 17-én. *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. 1927. Második kötet. Budapest, az Országos Vázsonyi-émlékbizottság Kiadása, 448.  
„Nem csinálok titkot abból, hogy én a numerus clausust elvileg nem helyeslem... Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszaözlött erre a maradék

expressis verbis nem mondta ki – az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg.

A zsidó népesség ellen gerjesztett közhangulat, a keresztény egyházak bizonyos körei által is támogatott politikai döntés ellenére, az 1920. évi XXV. tc. végrehajtása nem valósult meg teljes egészében, különösen a vidéki egyetemeken,<sup>40</sup> de alkalmas volt arra, hogy bizonytalanságot, félelmet keltsen a hazai zsidóság körében.

*A zsidó hallgatók aránya a felsőoktatásban 1920–1935 között*

Év	%
1920	10,4
1921	11,6
1922	11,2
1923	10,4
1924	9,5
1925	8,9
1926	8,2
1927	8,0
1928	8,4
1929	9,0
1930	10,0
1931	11,9
1932	12,0
1933	11,1
1934	9,7
1935	8,3

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1920–1935*

Magyarországra... Hogy a pécsi egyetemre nagyobb számban mentek nem keresztény ifjak, annak egyszerű a magyarázata... a budapesti egyetem úgy vélekedik, hogy a tényleg felvettek öt százaléka lehet izraelita, a pécsi egyetem pedig akként, hogy a kultuszminiszter által engedélyezett numerus clausus öt százaléka” – mondta Klebelsberg a Nemzetgyűlés indemnitási vitájában. BCT, 403–404. Feltételezhető, hogy az egyetemekre bejutott zsidó fiatalok aránya magasabb lehetett, mint amit a Statisztikai Évkönyv közölt. A statisztika nem tartalmazta a kikeresztelkedetteket.

40 Bethlen István titkos iratai. 1972. [Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László]. Budapest, Kossuth Kiadó, 256–257; Nagy, i. m. 42–43.



Az első világháború idején a magyar kormányzat indokaihoz nagyon hasonló indíttatásból vallási és faji alapú korlátozásokat vezettek be a legnevesebb amerikai egyetemeken is (Harvard, Columbia, Cornell, Yale, Boston University stb.). Noha szövetségi törvénybe nem iktatták, az egyetemi szintű korlátozások az 1950-es évekig léteztek az USA-ban. Az első példát egyébként Oroszország szolgáltatta, ahol már 1887-től – kifejezetten és bevallottan antiszemita éllel – numerus clausus-jellegű jogszabályok voltak érvényben, amelyeket csak 1917-ben töröltek el.

*Klebelsberg megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ambivalens módon viszonyult a törvényhez.* Mindezt részint indokolhatta a zsidó nagytőkésekhez fűződő sokszálú személyes kapcsolatrendszere, részint a kormányzati politikusként való szerepvállalása. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vett a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. A miniszter 1925. december 10-én, a Népszövetség genfi ülésén tartott beszédében átmeneti szabályozásról beszélt. A Bethlen-kormány a hazai zsidó nagytőkéhez fűződő kapcsolatai miatt Klebelsberget 1927-ben ismét Svájcba küldte, hogy tárgyaljon a Népszövetség – amely a magyar gazdaság stabilizálását és a pengő bevezetését jelentősen befolyásolta – égisze alatt a zsidóság képviselőivel. Klebelsberg, aki a nemzetgyűlésben gyakorta kijelentette, hogy „személy szerint nem ért egyet a törvénnyel”, az általa átdolgozott szövegváltozat alapján, 1928 elején törvénymódosításra (1928. évi XIV. tc.) került sor, Bethlen István miniszterelnöknek küldött levelében mégis azt írta, hogy „a törvény lényege megmentésre került”.<sup>41</sup>

*Az első világháborút követő években nemcsak a numerus clausus miatt távozott külföldre, maradt idegenben számos tehetséges magyar fiatal és tudós, hanem a trianoni békediktátum okán előállt helyzet miatt is. Az egyharmad területére szűkített Magyarországon alapvetően csak egy nemzetközi mércével mérhető egyetem maradt, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem. A világháború utáni Németország, amely már a 19. század végén is a világ számottevő tudományos centrumának számított, és szinte valamennyi tartományának volt egyeteme, az 1920-as években különösen erős vonzerőt jelentett az alapvetően német kultúrkörhöz kötődött magyarországi tudósok számára.*<sup>42</sup>

*Az 1930-as évtized közepétől Németországban alapvető politikai változásokra került sor, a totális hatalmat megragadó náciizmus, majd Európában teret nyerő fasiszmus „szellemirtó”<sup>43</sup> ideológiája jelentősen átrendezte az európai tudományos élet tartalmát és szerkezetét. Ennek következtében számos kutató kényszerült arra, hogy még a kontinensről is távozzon. Sokan – köztük magyar tudósok – kerültek olyan helyzetbe, hogy kezdetben a szakmai pályájuk vált reménytelenné, később már az életük is veszélyben forgott. Ez a sajnálatos körülmény tette lehetővé, hogy aránylag könnyen megszerezhetővé vált az a hatalmas szellemi érték, melyet az emigráló tudományos szakemberek képviseltek. A fogadó államnak vagy államoknak*

41 Szekfű Gyula 1917 *A magyar állam életrajza*. Budapest, Dick Manó kiadása.

42 Ormos Mária 2008 *Szellemirtás Európában. Magyar Tudomány*, 3. 272.

ugyan nehézségeik támadtak, hiszen kevésbé voltak képesek annyi kutatói/oktató munkahelyet teremteni, amennyit a menekülő kiválóságok igényeltek volna. A tudósok/oktatók befogadása – „megszerzése” –, a legjobbak közül történő válogatás hosszabb távon „jó befektetésnek” látszott. A tehetséges fiatalok és tudományos szakemberek Kelet-Európából az 1920-as évektől történő Nyugatra távozása, Amerikába történő menekülése jelentős mértékben hozzájárult, hogy a tudományosság központja Európából áthelyeződött az Egyesült Államokba. Hogy ez a folyamat megtörténhetett, abban hatalmas szerepet töltött be a Rockefeller Alapítvány, még akkor is, ha a menekítésben elsősorban a természettudományok és ezen belül is a biológia, a kémia és az orvostudomány képviselői foglalhattak el vezető helyet. Warren Weaver (1894–1978) alapítványi megbízottként 1933 májusában körbeutazta Németországot, és megtapasztalta az antiszemitizmus jelentkezését az egyetemeken. Visszatérve az Egyesült Államokba, részt vett az *Elűldözött Német Tudósokat Segítő Rendkívüli Bizottság* (Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars) megalakításában. Az utána következő hét évben a Rockefeller Alapítvány 775 000 dollárt fordított a tudósok elmenekítésére.<sup>43</sup>

*A második világháború utáni magyar tudományos élet és elitképzés a hidegháború miatt új helyzetbe került.* A nemzetközi viszonyok romlása ellenére néhány magyar tudós még ellátogathatott az Egyesült Államokba. Részt vehettek 1947 júliusában az V. Nemzetközi Gyermekgyógyászati Kongresszuson és ellátogathattak a Harvard, a Philadelphiai és a Baltimore-i Egyetemre. A gyermekgyógyász, Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) VKM-nak készített feljegyzésében szorgalmazta az amerikaiakkal fenntartandó tudományos együttműködés fontosságát, arra is kitért, hogy a Rockefeller Alapítvány szívesen nyújtana ehhez támogatást. Az amerikai-magyar kapcsolatok 1947-től megszakadtak. A magyar kormány visszautasította a Rockefeller Alapítvány támogatását.<sup>44</sup> A belpolitikai átrendezés hatására az MKP (Magyar Kommunista Párt) Magyarországot az új tudományos központ, a Szovjetunió felé orientálta. Ideológiai és politikai tisztogatás vette kezdetét a hazai tudományos életben. A Magyar Tudományos Akadémia az 1950-es években számos tudóst zárt ki a soraiból. Erre a sorsra jutott – a teljesség igénye nélkül – Alszeghy Zsolt (1888–1970) irodalomtörténész, Andreánszky Gábor (1895–1967) botanikus, Asbóth Oszkár (1852–1920) nyelvész, Balogh Jenő (1864–1953) jogtudós, Alföldi András (1885–1981) régész, Abay Neubauer Gyula (1891–1978) közgazdász.<sup>45</sup>

43 Darwin H. Stapleton 1997 A Rockefeller Alapítvány, menekült tudósok és atomtechnika. *Fizikai Szemle*, 3:102; Palló Gábor 2002 The „Unacceptables”: American Foundations and Refugee Scholars between the Two Wars and after. *Magyar Tudomány*, 3. 376.

44 N. Szabó József 1998 *A magyar kultúra-egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 133; Tamás Pál (1982) *A tudománypolitika modelljei.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

45 A rendszerváltozás után az MTA 1989-ben számos tudóst rehabilitált.

A kelet-európai országokban kiépülő totalitárius rendszerek, valamint a tudományos kutatások, az elért eredmények oktatási szabadságának veszélyeztetése, továbbá az áltudományosság intézményesítése<sup>46</sup> miatt az Egyesült Államok a még reménykedő kutatók és többek számára újra menedékhely lett. A tudományos szakemberek köréből megindult újabb kivándorlási hullámhoz a Rockefeller Alapítvány ismét jelentős segítséget nyújtott. Elmenekült Szent-Györgyi Albert, akit sokan követtek. Többek között 1947-ben a történész, Bobula Ida (1900–1981), a sejtbiológus Klein György (1925–2016), 1948-ban Bay Zoltán (1900–1992), az antropológus Borhegyi István Ferenc (1921–1969).

Az 1956-os politikai forradalmat és szabadságharcot leverő szovjet Vörös Hadsereg utáni időszak tovább fokozta a hazai tudományos elit emigrálási törekvéseit. Nemcsak az atomfizikus Faragó Péter (1918–2004), a matematikus Lakatos Imre (1922–1974), a fizikus Muray Gyula (1930–1991), hanem rajtuk kívül még számos nemzetközi hírre szert tevő tudós kényszerült arra, hogy elhagyja az országot, az Egyesült Államokba, vagy valamelyik nyugati országba távozzon.

*A magyar tudósok 20. századi emigrációit jóllehet döntően a politikai és a gazdasági viszonyok határozták meg, mégsem hagyható figyelmen kívül a tudományos élet alakulását mindenkor befolyásoló – politikától nem mentes – kettős szerkezet. Egyrészt a tudomány nemzetközi világában időről időre úgynevezett centrum-félperiféria-periféria viszonyok alakultak ki. Centrum volt például a 18. században és a 19. század elején a kémia területén Franciaország, és periféria – amely szorosan kapcsolódott a centrumhoz – például Magyarország egész tudományos rendszere a II. világháborúig, amely a német mintát követte.<sup>47</sup> Mind a centrumnak, mind a félperifériának és perifériának mindig megvolt és ma is megvan a maga helye és szerepe a tudományos élet alakulásában és innovációjában. Az egyik feltételezi a másikat, mi több, csak együtt létezhetnek, néha igencsak sajátos, sőt nem konfliktusok nélküli viszonyok közepette.<sup>48</sup> Másrészt a hazai egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó, ambiciózus és tehetséges fiatalok számára a helyi értékelési és*

46 A Szovjetunióban a tudományos élet színvonalát ebben az időben – többek között – olyan „kutatók” fémjelezték, mint Trofim Gyenyiszovics Liszenko ukrán származású biológus, Ukrajna Tudományos Akadémiájának (1934) és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának (1939) tagja, Ivan Vlagyimirovics Micsurin agrobiológus, növénynevelő, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tiszteletbeli tagja. A „liszenkóizmus” a szovjet tudomány kegyetlen, megtorló jellegű ága volt; akik ellenvéleményt fogalmaztak meg, azok könnyen a Gulágon végezhettek.

47 Palló Gábor 2001 Az európai egyetem funkcióváltozásai. In *Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza. Szerk.: Tóth Tamás. Ill. <http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/pallo.htm> (letöltve: 2009. 02. 14.)

48 T. Kiss Tamás 2009 Tudás centrum és (regionális) identitás. In *Professori Salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Debrecen. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesület (Szerk. Bajusz Bernadett, Bicsák Zsanett Ágnes, Fekete Ilona Dóra, Jancsák Csaba, Tornyi Zsuzsa Zsófia), 219–230.

*viszonyítási alapok sokszor annyira szűk kereteket és kényszereket is jelentettek – nemcsak a múltban, hanem a jelenben is –, amelyek felerősítették<sup>49</sup> a maguk jól felszerelt, korszerű műszerezettségükkel, kiváló tudósaikkal, kreatív szellemiségükkel rendelkező nemzetközi tudományos centrumok vonzerejét.*

Az 1989/90. évben bekövetkezett politikai rendszerváltás felerősítette és vonzóvá tette a hazai tudományos elit körében, a tudományok nemzetközi világában tapasztalható centrum-félperiféria-periféria szerkezetben történő szakmai és egzisztenciális előrelépés potenciális lehetőségét. Ennek reményében számos fiatal kutató hagyta el az országot, vállalt munkát kutatóintézetekben, multinacionális vállalatoknál. A társadalom számára azonban bizonyossá vált, hogy az Európai Unióhoz történt csatlakozás – hasonlóan a gazdasági élet terein bekövetkezett piacszerezésekhez – magában rejtje a hazai tudományos potenciál, a szellemi tőke, az új „marslakók” felvásárlását is.<sup>50</sup>

## Epilógus

A 20. század második felétől, majd a század utolsó negyedétől mindinkább érzékelhetővé vált, majd felerősödni látszott *a magyarországi tudósok nemzetközi tudományos centrumokhoz történő kapcsolódási igénye és kényszere*. A globalizáció mind erőteljesebben kezdte megkövetelni a magyar tudományos elitől, a tudósok generációitól, a tudományok nagy, nemzetközi centrumaihoz való kötődést, csatlakozást. A szakmai önmegvalósítási törekvéshez kedvező szerkezeti feltételeket teremtett a magyarországi politikai és gazdasági (1989/90) rendszerváltozás, az Európai Unióhoz történt csatlakozás (2004) és az országok közti határok, „szellemi védővámok” megszűnése. A rendszerváltozást követő években számos, nemzetközi mércével is mérhető kutató kapott hosszabb, rövidebb időre szóló meghívást a nyugati világ vagy az USA egyetemére. Természetessé vált, hogy napjainkban jelentős számú tehetséges fiatal folytat tanulmányokat külföldön, végez

49 Palló Gábor a „centrum-periféria” szerkezetben a „vonzás-taszítás” sajátos viszonyait is látja. Hevesy György, Békésy György és Wigner Jenő esetére hivatkozik. Palló (2004) i. m. 43–44, 53; Palló Gábor: „Egy boszorkányper története: Miért távozott el Hevesy György Magyarországról?”. *Valóság*, 1985. 7. 77–89; Az MTA tagjai közül az 1950-es években politikai és ideológiai okokból eltávolított akadémikusokat, ellehetetlenített tudósokat kizáró szemlélet a Kádár-korszak „megengedő viszonyai közötti, vidéki továbbélését” érzékeltette Bánlaky Pál – Varga Csaba 1979 *Azon túl ott a tág világ*. Budapest, Magvető Kiadó. Tanulságos kutatási témát képezhetne az, hogy Magyarországról az eltelt évtizedekben miért, milyen indokok alapján és hány tudós távozott külföldre, elsősorban a nyugati országok egyetemére és kutatóintézeteibe.

50 Marx György 2000 *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét*. Budapest, Akadémiai Kiadó; Palló Gábor 2004 *Zsenialitás és korszellem. Világhírű magyar tudósok*. Budapest, Áron Kiadó (Palló munkájában következetesen a „magyar jelenség” kifejezést használta).

kutatómunkát különböző egyetemeken, a világ kutatócentrumának számító NASA-intézményeiben, „gyarapítva a marslakók táborát”.<sup>51</sup>

*A rendszerváltozás utáni hazai tudományos élet alakításában, sőt innovációjában is mindjobban teret kezdett nyerni – ha sajátosan is – a centrum-periféria szerkezet. Szerepet játszott ebben a századforduló utáni első évtizedben (2005) bevezetett ún. Bologna-rendszerű felsőoktatási képzési formáció. A viszonylag rapid módszerrel „honosított” struktúra – „számos problémája” ellenére – felerősítette a hazai tudományos elit mobilizálódását. Az indított új alapszakok (BA) és mesterképzések (MA), valamint doktori iskolák (PhD) akkreditálási követelményei egyenesen megkívánták az intézményi és a szakmai nyitottságot. A korábbi évtizedekhez mérten nagyobb teret kaphatott az ország meghatározó egyetemeiről, MTA kutatóintézeteiből, fővárosból utazó – „intercity professzoroknak” is nevezett – tudósok, minősített oktatók által képviselt „tágabb világ”.<sup>52</sup> A helyi innovációs tevékenységük azonban sok esetben és intézményben, számos területen korlátozottan érvényesült.*

*Megfogalmazódik a kérdés: kulturális örökségnek tekinthető-e továbbra is, hogy a magyar ember, a hazai tudományos közélet és valamennyi politikai kurzus szintje mindig sajátosan viszonyul a tehetségekhez, általában megadóan/megértően tűri, veszi tudomásul, ha a zsenik, a tehetségek máshol keresték/találták/találják meg a kibontakozásuk lehetőségeit?! Igaza van/lehet Tamás Pálnak? A szociológus szerint a „mennyi nagy alkotót adtunk a világnak mítosz” a magyar identitás olyan integráns része, amely „rajtunk kívül csak a lengyelekre és a diaszpóra-népekre, az örömenyekre és a zsidókra igaz”?<sup>53</sup> Talán véget kellene vetni annak a „nem kívánatos hagyománynak”, hogy számos nagyszerű és jelentős eredményeket elérő – hazai és Magyarországról elszármazott – tudós munkásságának elismerésére akkor kerüljön sor, amikor az „már messzire távozott”!*

\*

A Nobel-díj történetében két olyan díjazott volt, akik Magyarországról utaztak ki az átadási ceremóniára: Szent-Györgyi Albert (orvosi, 1937) és Kertész Imre (irodalmi, 2002). Szent-Györgyi előbb Szegedre vitte az érmét, majd a világháború kezdetén a Magyar Nemzeti Múzeum megvásárolta tőle: a plakett a mai napig ott

51 Kott Ferenc – Joó Kinga 2005 Magyar Oktatók és Kutatók Nyugaton. A nyugati magyar szellemi potenciál feltérképezése és reintegrációjának lehetősége a magyar tudomány életben. 2005. szeptember 23. [www.hungarianamerica.com/.../Nyugati\\_Magyar\\_Tudomanyossag\\_Program\\_Jelentes\\_2pdf](http://www.hungarianamerica.com/.../Nyugati_Magyar_Tudomanyossag_Program_Jelentes_2pdf) /letöltve: 2010. november 22.

52 Sajátos mutatója ennek a rendszerváltozás (1989–90) utáni időszak, amikor szinte valamennyi vidéki egyetemi kar, tanszék arra törekedett, hogy alkalmazzon budapesti oktatót, kutatót.

53 [www.fn.hu/hetilap/.../vilagbiru\\_ismeretlenek/?action](http://www.fn.hu/hetilap/.../vilagbiru_ismeretlenek/?action). (letöltve 2010. 11. 17.); T. Kiss Tamás 2002 *Fordulatok-folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 32–33.

látható (Szent-Györgyi a múzeumtól kapott összeget az akkoriban kitört finn–orosz háború finnországi szenvedőinek ajánlotta fel).

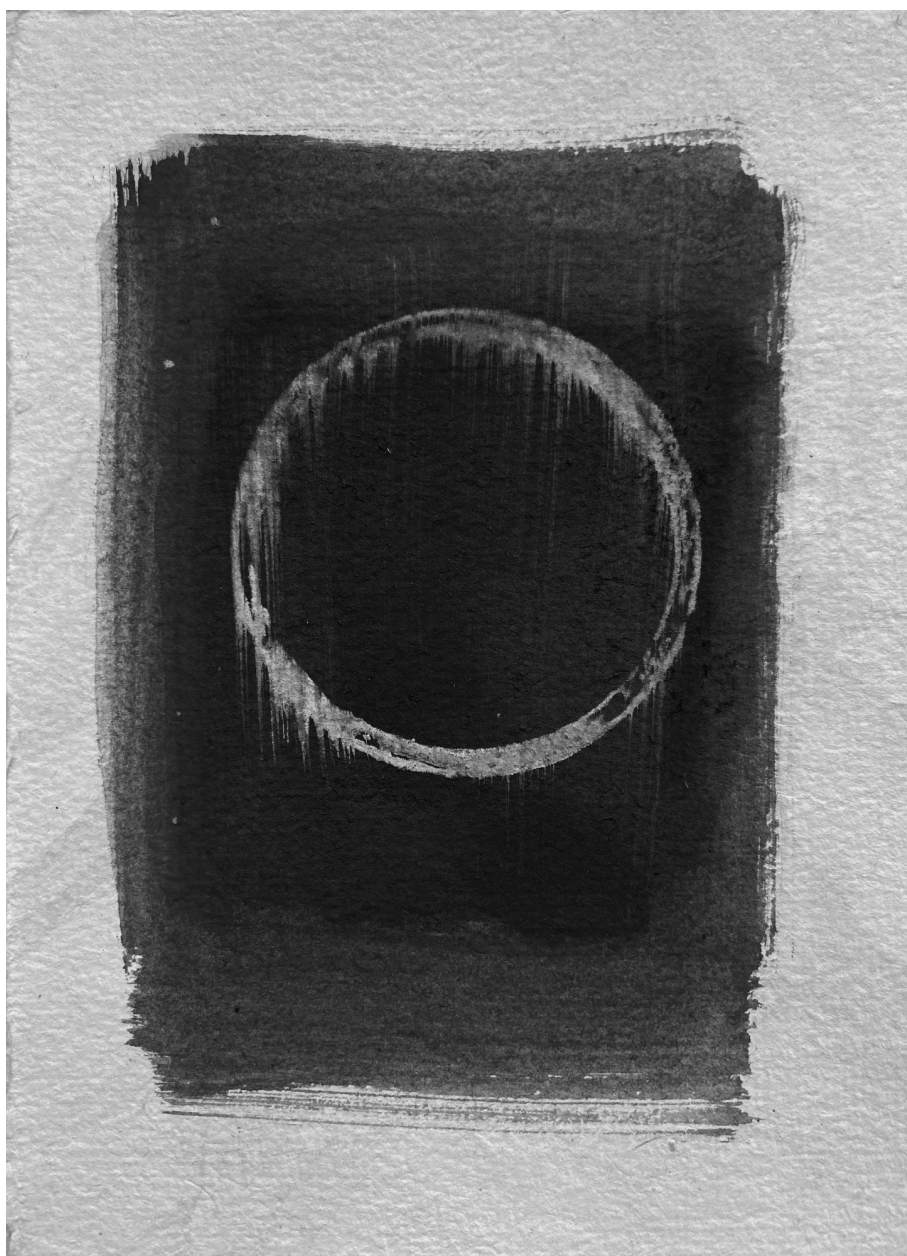
Magyar vagy Magyarországról származó Nobel-díjasok		
év	név	terület
1905	Lénárd Fülöp	fizikai
1914	Bárány Róbert	orvosi
1925	Zsigmondy Richard	kémiai
1937	Szent-Györgyi Albert	orvosi
1943	Hevesy György	kémiai
1961	Békésy György	orvosi
1963	Wigner Jenő	fizikai /megosztva/
1971	Gábor Dénes	fizikai
1976	Milton Friedman	közgazdasági
1986	Elia Wiesel	béke
1986	Polányi János	kémiai /megosztva/
1994	Harsányi János	közgazdasági /megosztva/
1994	Oláh György	kémiai
2002	Kertész Imre	irodalmi
2004	Herskó Ferenc	kémiai /megosztva/
2023	Karikó Katalin	orvosi-élettani /megosztva/
2023	Krausz Ferenc	fizikai /megosztva/

Forrás: a szerző saját összeállítása

Örvendetes, hogy az első és a második világháborúban elesett magyar katonák nyughelyeit – a rendszerváltozás után – méltó megemlékezések, sírkertek kezdik jelezni. Sajnálatosnak tűnik azonban számos magyar és Magyarországról távozott, világhírnévre szert tett tudós sírjának és emlékhelyének jelenlegi állapota.<sup>54</sup>

54 Kovács László: *Gábor Dénes nyughelyének megtalálása*. [www.vasiszemle.t-online.hu/2004/.../kovacs.htm](http://www.vasiszemle.t-online.hu/2004/.../kovacs.htm) (letöltve: 2010. november 20.)





## JEGYZETEK KLEBELSBERG KUNO KULTUSZMINISZTER EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL<sup>1</sup>

Amikor Klebelsberg Kuno (1875–1932) kultuszminiszter (1922. VI. 16.–1931. VIII. 24.) megvált a miniszteri bársonyszékétől, a Katolikus Püspöki Kar őszinte köszönetét fejezte ki azért a támogatásért, amelyet a katolikus egyháznak nyújtott. A köszönet több volt, mint udvariassági gesztus. Klebelsberg volt ugyanis az a miniszter, aki elsőként részesítette rendszeres és folyamatos, sőt növekvő állami támogatásban az egyházat. A jelentős nagyságrendű konvenciót még akkor sem mérsékelte, amikor az 1920-as évek legvégén már komoly gazdasági válság és pénzügyi deficit nyomasztotta az országot.<sup>2</sup>

Az 1918/19-es forradalmak után és a trianoni palotában hozott békeszerződést követően a magyar kormányok politikájának nemcsak szükséges volt újragondolnia az egyházakhoz fűződő kapcsolatát, de át is kellett azt rendezni. Az újszerű viszonyulást Klebelsberg a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen elmondott beszédében fogalmazta meg.

„A nemzetek nem tehetnek fel mindent egy kártyára. Nem szabad, hogy életük csak egyetlen szervezetben lüktessen. A magyar állam mellett szükség van a katolikus egyházra. Hogy többet vártunk az állam fogalmától, mint amennyi joggal lehet és szabad, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az állam saját erejével nem tud új közszellemet alkotni.”<sup>3</sup>

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: T. Kiss Tamás: Jegyzetek Klebelsberg Kuno kultuszminiszter egyházpolitikájáról. In *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*. Szerk.: Miklós Péter. Belvedere, Szeged, 2008, 175–184.

2 „...Az 1931/32. évi költségvetési előirányzat arról győzheti meg a hercegprímást – mondta Klebelsberg –, hogy éppen az egyházi segélyek redukciója a legmesszebbmenőbb kímélettel történt”. Lásd: *A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete*. 1927. január – 1931. augusztus 24. Budapest, 1976. Szerk.: Karsai Elek, 395.

3 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Budapest, Az Athenaeum Kiadása, 1927, 625. (Továbbiakban: BCT)

Magyarországon elsősorban három nagy egyház, a katolikus, a református és az evangélikus töltött be alapvető és meghatározó szerepet a nemzeti és az egyetemes kultúra terjesztésében és fejlesztésében. A történelem során a három egyház számos oktatási intézményt alapított és működtetett. A Nagyszombaton létesített egyetem (a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődje), Sopronban, Pécsen, Pápán, Egerben, Sárospatakon, Eperjesen, Nagyenyeden felekezeti alapon létrehozott kollégiumok nemcsak a művelődés bázisai, hanem a nemzeti haladás támogatói is voltak. A templomok, a különféle egyházi gyülekezetek, közösségek, a kolostorok és könyvtárak, a különböző rendek a vallási nézetek és hit terjesztésén kívül tevékeny részt vállaltak az ország gazdasági kultúrájának fejlesztéséből, a lakosság etikai, morális értékrendjének és magatartásának a formálásából is.

Amíg a dualizmus szabadelvű kormányzatai, liberális megfontolásokból arra törekedtek, hogy lazítsák az egyházakhoz kötődő kapcsolataikat, addig a két világháború közötti időszakban valamennyi vallásfelekezet (a latin és görög szertartású katolikus, református, evangélikus, unitárius, görögkeleti) és egyház egyre szorosabb együttműködés kialakítását szorgalmazta a mindenkori kormányzatokkal. A törekvés különösen az állam és a katolikus egyház közti kapcsolatokban mutatkozott meg, melyeknek elsősorban nem politikai, hanem történelmi és kulturális okai voltak.

A középkorban, a feudalizmusban a katolikus vallás államvallás, az egyház államegyház volt. Az 1848. évi XX. tc. a bevett vallásfelekezetekre nézve különbség nélküli egyenlőséget és viszonyosságot mondott ki. Tartalmazta az iskolai szükségleteknek állami költségvetésből való biztosítását. A törvény jogilag megszüntette a katolikus egyház monopol státusát, az egyházi vagyon szekularizációjáról (kisajátításáról) azonban nem rendelkezett, pedig ez tette volna lehetővé az egyházak közötti tényleges egyenjogúságot.

A törvény tehát hiába számolta fel a katolikus egyház államegyházi voltát, vagyoni és anyagi feltételek terén nem teremtett egyenlőséget a felekezetek között. Az 1855-ben kötött osztrák birodalmi konkordátum (szerződés) is feladta a katolikus vallás államvallás jellegét, és a bevett felekezetek koordinációs rendszerét erősítette meg, de a teljes, főként vagyoni egyenjogúsítás ekkor sem történt meg.

Az első világháborút követő békeszerződés – amely inkább volt tekinthető békediktátumnak Magyarországra nézve – megváltoztatta az egyházi birtokviszonyokat, és módosította az ország térképét azáltal, hogy jelentős magyarlakta területeket csatolt el az országtól. A katolikus egyház földbirtokainak több mint a felét elveszítette, és érzékeny veszteséget szenvedett pénzügyi téren is a háborús vereség és az infláció következtében. Templomainak és kulturális intézményeinek jelentős része az új határokon túlra került.

Szükségszerű volt, hogy a békeszerződés megváltoztatásáért, a Szent István-i történelmi Magyarország területi épségének visszaállításáért folytatott küzdelem

.....

során a katolikus egyház és az államhatalom érdekei még inkább egybefonódtak. A katolicizmus államegyházi jellege fennmaradt, annak ellenére, hogy vezető politikusaink túlnyomó többsége mindig protestáns volt.

### **A kultuszminiszter egyházpolitikai elveiről és törekvéseiről**

Az állam és az egyházak, elsősorban a katolikus egyház mind szorosabbá váló együttműködésében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és személy szerint gróf Klebelsberg Kuno alapvető és fontos szerepet töltött be. Ennek több oka is volt.

Elsőként, ha nem is legfontosabbként, a főkegyúri jogot szükséges megemlíteni. A főkegyúri jog azt jelentette, hogy Magyarországon minden egyházi javadalom létesítése, megváltoztatása, adományozása és a javadalmak betöltése a király joga, a pápáé csak az utólagos megerősítés, az egyháziaké a felszentelése.

Az 1920-as években azonban ezen a téren is minden megváltozott. Fennmaradt ugyan a királyság intézménye – „csak a királyi hatalom gyakorlása szünetelt” – és az 1920. évi I. tc. a kormányzói jogkör szabályozásakor megadta Horthy Miklós (1868–1957) kormányzónak (1920. 03. 01. – 1944. 10. 16.) a király legtöbb jogát, de nem engedélyezte (lévén, hogy Horthy református volt) a főkegyúri jog gyakorlását. Ezért történhetett az, hogy mivel a király korábban a mindenkori kultuszminiszterén keresztül intézte a jog érvényesítését, Klebelsberg gyakorolhatta a főkegyúri joggal indokolt bizonyos döntéseket. Mindez ugyan formális volt, ám mégis lehetővé tette a VKM számára a kultúra egyházi, pontosabban a katolikus intézményekben történő állami érdekképviselését, amely nagy viták nélküli, csupán időnkénti nézeteltérésekhez vezetett. Általában az egységes közoktatás irányításának, az állami ellenőrzés és az oktatás kérdéseiben tért el a miniszter álláspontja az egyházi vezetőkétől.

A VKM és a katolikus egyház mind szorosabbá váló együttműködésének másik oka a politikában keresendő. A Katolikus Püspöki Kar nem támogatta szívesen a harsány, politikai jelentéktelenségre kárhoztatott katolikus pártokat. Közvetlen állami kapcsolatok útján mindig könnyebben és eredményesebben érte el a célját. Ezt Klebelsberg is felismerte. Láta, hogy olyan tömeghatású szervezetre van szükség, amely leginkább az egyházak közreműködésével jöhet létre.

Az volt Klebelsberg meggyőződése, hogy „az államhatalom birtokáért fognak a világnézetek küzdeni. De éppen a dolgoknak ezen állása óriási felelősséget hárít a magyar történelmi egyházakra. Egyházainkban meg kell lennie a belső erőnek arra, hogy a tömegek további dekrisztianizálásának gátat tudjanak vetni. Ez reánk nézve lét vagy nem lét kérdése, mert Magyarország egy újabb szocialisztikus rezsimet már csak gazdasági okokból sem bírna el.”<sup>4</sup>

Klebelsberg szerint a tömegek elfordultak a dualizmus kori elittől, és egy nyugati típusú, polgári érték- és érdekképviselő politika felé orientálódnak. Ugyanakkor

4 BCT 635.

úgy vélte, hogy a dualizmuskori magyar állam a maga szervezeteivel (jogi – és adóügyi vonatkozásai), gazdasági struktúrájával és mentalitásával az agrárjellegű Magyarországon – a többség számára nem más, mint – „mechanikus tekintély és hatalom”. Ezért „mint magyar kultuszminiszter vallom, hogy az állami eszközök nem elégségesek a lelki rekonstrukcióhoz, ezért vagyok ellensége az egyház és az állam elválasztása tanának”.<sup>5</sup>

A VKM és az egyházak – elsősorban a katolikus egyház – közti szoros együttműködés harmadik lényeges okát a kulturális értékek terjesztése és fejlesztése terén mutathatjuk ki. Főként két nagyobb területen: az oktatás és a művészetek mecénálása vonatkozásában.

A századforduló egyházpolitikai harcai eredményeképpen sajátos kompromisszum jött létre: a kormányok az egyházakat kiszorítják a magyar joggyakorlat több intézményéből, miközben iskoláztatási szerepüket érintetlenül hagyták. Az 1907-es rendezés pedig a népiskolai területen felszámolta a versenyt: köztisztviselővé nyilvánította az egyházi iskolák tanítóit, fizetéskiegészítő államsegélyt biztosított nekik.<sup>67</sup>

Az 1919 utáni kormányzatok az egyházak belső erőviszonyait is szeretnék módosítani, s az ezzel kapcsolatos koordináció a kultuszminiszter feladata volt. „A felekezeti iskolák ügyének igazán őszinte, meggyőződéses híve vagyok..., a huszadik

5 BCT 627. Egyébként Tökéczki László állapítja meg, hogy Klebelsberg szerint a nagy agrártöbbség számára a modern magyar liberális állam nem több, mint mechanikus tekintély és hatalom. Lásd: Tökéczki László 1986 Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. *Magyar Pedagógia*, 1. sz. 72.

6 Nagy Péter Tibor 1991 Egyház – állam – oktatás, *Világosság*, 11. sz., 811.

7 Klebelsberg minisztersége kezdetétől a jogakadémiák megszüntetésére törekedett. A három nagy történelmi felekezetnek az első világháború előtt több kisebb létszámú, sokszor elég alacsony színvonalú jogakadémiája, líceumja volt. Az 1920-as években mindegyik felekezetnek egy-egy ilyen tanintézete maradt. A katolikus egyház Egerben működött, amely 1927-ben Érseki Jogakadémia lett, s az egyetlen olyan katolikus felsőoktatási intézményként működött, ahol világi tudományokat is oktattak. A reformátusok 1924-ben összevonták néhány megmaradt kisebb intézményüket, megszüntették a sárospatakit és a hódmezővásárhelyit, és helyettük Kecskeméten Egyetemes Református Jogakadémiát hoztak létre. Az evangélikus egyház Tiszai Egyházkerülete 1919-től működött az ágostai hitvallásúak egyetlen jogakadémiáját Miskolcon, amely az Eperjesi Collegium Jogakadémia nevet viselte. A klebelsbergi törekvések azonban nem jártak eredménnyel. Az egyházak sikerrel álltak ellent. Klebelsberg azt mégis elérte, hogy megvonja tőlük az államvizsgáztatás jogát. Vagyis akik jogakadémián végeztek, azok államvizsgát csak az állami egyetemeken tehettek. Lásd: Ladányi Andor 1994 „Nemcsak a gazdasági életben van szükség racionalizálásra, hanem kultúrpolitikánk terén is.” Klebelsberg törekvései a felsőoktatási intézményhálózatának alakítására. Budapest, Oktatáskutató Intézet 11–16.; T. Kiss Tamás 1998 Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Budapest. Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadó, 111.



században a jogi diszciplína tanítására mégsem a felekezetek vannak hivatva<sup>8</sup> – a klebelsbergi álláspont tömören fogalmazta meg azt a határt, ameddig az egyházak illetékesek.

Klebelsberg itt nem csupán az állam érdekeit képviselte a felekezeti partikularizmussal szemben, hanem azt a kultúrpolitikai törekvést is, hogy az intelligenciát (a társadalom elitjét, a szakértelmiséget) képző felsőoktatásban az egyházaknak kisebb szerepe van, mint az „alsóbb néposztályokat” fogadó népiskolákban és a „középosztály” gerincét képező középiskolákban.

Figyelembe véve a különféle statisztikákat, összességében elmondható, hogy az egyházak, ezen belül is a katolikusok kezében volt az oktatás. A kimutatások szerint az 1920/21, valamint az 1922/23-as tanévekben átlagot véve a 6351 elemi népiskola közül 2005 volt állami, 673 községi, református 1089, római katolikus felekezeti iskola 2662. A katolikus egyházhoz 1930/31-ben 3147 népiskola, 124 középfokú és 13 felsőfokú oktatási intézmény tartozott.

Elemelve Klebelsberg beszédeit és vizsgálva rendelkezéseit, alapvetően három szempontból tartotta fontosnak, hogy az egyházak, főként a katolikusok jelentős szerepet vállaljanak az oktatás-nevelési feladatokból.

Klebelsberg felfogásában az egyház nem hatalmi, hanem társadalmat szolgáló, kohéziós erőként ható intézmény. Gyakorta említi, hogy ha az orosz orthodox egyház kevesebbet törődött volna a „külsőségekkel” és többet a tömegekkel, akkor nem terjedhetett volna el a bolsevizmus. Szerinte az egyházak evilági intézmények, melyeknek alkalmazkodniuk kell az „alsóbb néposztályok” életformájához, kulturális igényeihez, de bizonyos területeken „fékként” szükséges, hogy működjenek.

Részint elvi megfontolásokból, részint történelmi tapasztalatokból indult ki, amikor ezt mondta: „kétségtelen, hogy sok nálunk a szegény ember, akinek csak a létminimuma van meg, aki pusztán életét is csak nehezen tudja tengetni”.<sup>9</sup> Klebelsberg pontosan látta, hogy ebben a helyzetben, a szociális szerkezetet alapvetően és gyorsan megváltoztatni nem engedő rendszerben válik az elemi létszinten jelen lévő egyház nélkülözhetetlen államot stabilizáló intézménnyé.

„A magyar templommal és a magyar iskolával hatalmas idealizmust kell kifejleszteni, de annak a hatóerőnek, amely az idealizmusból táplálkozik, oly fejlődést kell előmozdítani, amely a születések szaporodásához, a magyar mezők benépesedéséhez, a gyárkérmények és gépek sokasodásának emelkedéséhez vezet”<sup>10</sup> – klebelsbergi „tervezésben” az egyház ugyanakkor a gazdasági fejlődést elősegítő lelki tényező is.

Hogy Klebelsberg az egyházakban mennyire társadalmi szervezetet látott, mi sem bizonyítja jobban, mint az a miniszteri törekvés, hogy a felekezeti vegyes Magyarországon szűnjön meg az egyházak egymással folytatott vitája. A torzalkodás

8 BCT 521.

9 Klebelsberg Kuno 1929 *Küzdelmek könyve*. Budapest, Az Athenaeum Kiadása, 253.

10 Klebelsberg, 1929, 257.



helyett valamiféle „keresztény front”-ba tömörüljenek. A kultuszminiszter szerint a „radikalizmus olyan front, amelyek szemben a magyar történelmi egyházak egyesült erővel fordulhatnak ahelyett, hogy az egymás ellen folytatott harcra fecsérelnék a maguk erejét. A hitetlenség, a radikalizmus frontja az, amely az Istent, és hazát megtámadja”.<sup>11</sup>

Klebensberg azt vallotta, hogy „a magyar történelmi egyházak csak különböző szervezeti formák, melyek koncentrikusan dolgoznak egyugyanazon szent cél megvalósításán: a nemzet erkölcsi és szellemi megújításán”.<sup>12</sup>

A háború és a forradalmak utáni erkölcsi és szellemi megújulás igénye egész Nyugat- és Kelet-Közép-Európában az egyik központi kérdés volt. A keresztény egyetemesség elvont eszméje ehhez jó alapokat szolgáltatott. A háború után szinte mindenhol felszínre törő nacionalizmusok között a magyarországi egyházak álláspontjában nincs semmi rendkívüli. Az állami tisztviselő Klebensberg tehát nyugodtan számolhat azzal, hogy „minden egyház a maga módja szerint és a maga eszékeivel mentől sikeresebben szolgálja a nemzeti feltámadás ügyét”.<sup>13</sup> Klebensberg beszédeiből és publicisztikájából kitűnik, hogy a felekezeti iskolákat kulturális és világnézeti nevelőintézményeknek tekintette. Hangoztatta, hogy „az ország csak akkor lesz szilárd, ha a felépítményt a vallás és erkölcs vasbeton alapjaira fektetjük le”<sup>14</sup> – és ezt törvényekben is rögzítette.

A dualizmus időszakában sem az egyes iskolaügyi törvényekben, sem a hivatalos tantervekben nem tüntették fel követelményként, hogy az adott iskolatípusban – akár állami fenntartású iskolákról van szó, akár nem – az oktatásnak és nevelésnek hazafias, magyar nemzeti szellemben kell folynia. Az sem szerepelt, hogy az oktatás-nevelés vallásos alapokon történjen. Ezek a kitételek és követelmények először Klebensberg iskolaügyi törvényeiben és rendelkezéseiben jelentek meg.

Például az 1924. évi XI. tc. úgy rendelkezett, hogy a gimnázium feladata: „a tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben általános műveltséghez juttassa.” Az 1926. évi XXIV. tc. szerint is a leányközépiskolák feladata, hogy a „tanulót vallásos, erkölcsös és nemzeti szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa”. Ilyen és hasonló megfogalmazásokkal az összes iskolaügyi törvényben találkozhatunk. Van azonban egy figyelemre méltó vonása is ezeknek a törvényi rendelkezéseknek.

Az állami-önkormányzati iskolákban folyó oktatás-nevelés „vallásos” jellegének mindenféle jelző nélküli követelménye olvasható. Nem lehet találkozni semmiféle olyan utalással, hogy ez a „vallásos jelleg” csak „keresztény jelleg” lehet! A törvény alkotói teljesen egyenrangú tényezőként az izraelita tanulók, izraelita vallásos jellegű tanítását is beleértették. Egyetlen történelmi vallást sem ért

11 BCT 517.

12 BCT 662.

13 Gróf Klebensberg, 1929. 233.

14 Klebensberg, 1929, 60–61.

diszkrimináció, sem kirekesztés.”<sup>15</sup> Klebelsberg harmadik szempontja anyagi természetűnek tűnik.<sup>16</sup> Azt tapasztalta, hogy az állam nem képes felvállalni az iskolák fenntartását és működtetését. Az államosítás elmaradását azonban másféle tényező is indokolta. Az egyházi vagyon, amely végső soron államosítható lett volna, de az alapítványokban, ösztöndíjakban és a hívek adományaiban megjelenő „kulturális-működési tőke” – ez a közoktatási költségvetés 1/3-a – az államosítás ellen szólt, de ellene hatott az országos szinten kiegyenlítendő oktatási színvonalat biztosító anyagi teher is. Például a hiányosabb felszereltségű felekezeti iskolák, az alacsony fizetéssel rendelkező tanítók, a pótlólagos adminisztráció megszervezése, a tankönyvkiadás... mind egy ilyen lépés ellen szóltak. Ám a pedagógusok túlnyomó többsége sem volt igazán híve az államosításnak. Klebelsberg többek között éppen a fentiek miatt szorgalmazta az 1926. évi VII. tc., a népiskolai építési program előterjesztésekor azt, hogy a többnyire állami pénzekből létesített iskolák nagyobbik részét az egyházak tartsák fenn, még akkor is, ha az számukra nehézségeket jelentenek. Az adott gazdasági helyzetben ugyanis az mutatkozott észszerűnek, ha az oktatás pénzügyi terheit az állam megosztja az egyházakkal. A kultuszminisztérium csupán segélyekkel járul hozzá az iskolák fenntartásához és működtetéséhez. Az 1926/27. évi VKM költségvetésében a népoktatásra 8,3 millió, vallási célok támogatására pedig 4,6 millió pengő szerepelt. Ez utóbbi elsősorban a katolikus egyház, illetőleg intézményeinek segélyezését szolgálta.

Annak ellenére, hogy az egyházak nehezen tudták fenntartani és működtetni az elemi iskolákat, intézményeikhez mégis ragaszkodtak. Az elhivatottságáról híres tanítóság révén meg tudtak felelni a növekvő feladatoknak, jóllehet az állami iskolákkal szemben általában rosszabbul voltak felszerelve a felekezeti iskolák.

A középfokú oktatási intézmények esetében más volt a helyzet. Az erős hagyományok, alapítványok és ösztöndíjak, a magyar társadalom presztízs- és munkamegosztási szerkezete következtében, az egyházak nagyobb figyelmet fordítottak iskoláikra. Viszont alig működött felekezeti reáliskola, és a középfokú szakoktatásból pedig teljesen hiányoztak az egyházak. A polgári leányiskolák között akadtak felekezeti „színezetűek”. Ezekben az intézményekben az egyházak, elsősorban a katolikus, a tantervben szereplő vallás-erkölcsi nevelés révén és a diákegyesületeken keresztül voltak jelen.

Megint más volt a helyzet a felsőoktatásban. A klebelsbergi politikában fontos szerepet kapott a különböző vallási színezetű egyetemi központ kialakulásának segítése. Ez a kultuszminiszteri törekvés ugyanakkor egybeesett azzal a kulturális életet decentralizálni kívánó szándékkal, amely az országot négy egyetemi

15 Mészáros István 1995 *Klebelsberg Kuno, az iskolareformer*. Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete. Szeged. Szerk.: Zombori István, 60–61.

16 T. Kiss Tamás 1988 Az 1920-as évek kultuszminisztériumának a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatáról, *Népművelés*, augusztus 22–23.; Nagy Péter Tibor 1993 „Oktatásállamosítás” a harmincas években, *Világosság*, 6. sz. 26.; Tókéczki László, 1986, 69–78.

központ köré épülő kultúrtartománnyá szervezte volna. Klebelsberg a három vidéki (Debrecen, Pécs, Szeged) egyetemnek más és más vallási színezetet szánt.

„A debreceni egyetem három fakultása – ha nem is jogilag, de történetileg – folytatása az ősrégi református főiskola hittudományi, jogi és bölcsészeti akadémiájának. Az állam ott voltaképpen csak egy fakultást kreált, az orvosit. A magyar kálvinizmus, különösen a tiszántúli egyházkerület teljesen magáévá tette a debreceni egyetem ügyét. És éppen ezért, aki hozzá akarna nyúlni a debreceni egyetemhez, annak nemcsak Debrecennel, a százezres népességű kálvinizmussal is meg kell küzdeni” – fejtette Klebelsberg, majd így folytatta: „A történelmi előzményekből és a környezet hatásából is folyik, hogy noha a debreceni egyetem kizárólag állami intézmény, mégis erősen protestáns színezete van. Ez a katolikusok részéről természetesen azt a kívánságot váltotta ki, hogy egy másik egyetemünk viszont ugyanolyan mértékben katolikus színezetet nyerjen, és mindjárt Pécsre gondoltak, amelynek jogi kara felszívta magába a pécsi katolikus jogi líceumot. De amint Pécsnek nem volt szerencséje saját országrészének, a Dunántúlnak támogatásában, azonképpen a magyar katolicizmus sem tudott egészen odaállni az Erzsébet Műegyetem mellé, amelyhez az evangélikus hittudományi kart is hozzá csatoltak”.<sup>17</sup> Az evangélikus „színezetet” kapó Pécs helyett Klebelsberg Szegedet ítélte<sup>18</sup> „katolikus színezetű”-nek. A debreceni, a pécsi és a szegedi universitások Klebelsberg elgondolása szerint kultúrtartományi központok szerepét is betöltötték volna.<sup>19</sup> A kultuszminiszter decentralizációt szolgáló terve azt a célt tűzte ki, hogy ezekkel a felsőoktatási centrumokkal ellensúlyozza a „túltengő fővárost”, s mint a kulturális értékeket „termelő és terjesztő üzemek”<sup>20</sup> segítségével pedig elősegítse a vidék fejlesztését.

Az állam és az egyházak (elsősorban a katolikus) közti szoros, a VKM által koordinált és közreműködésével megvalósuló együttműködés másik jelentős területe a művészetek világa volt.

Ezen szerteágazó és finommívú, szerkezetű területen azonban – szemben az oktatással – nem lehetett, de nem is állt Klebelsberg szándékában törvénnyel kodifikáltatni a vallás-erkölcsi értékek megfogalmazását. Álláspontját kifejezésre is juttatta a kultuszminiszter. „Mi az, amire az államnak ügyelnie kell?” – tette fel önmagának a kérdést a nemzetgyűlésben 1924. január 29-én tartott beszédében. „Az egyik az, hogy mind a két irányzat képviselve legyen: úgy a konzervatív, mint a haladó irányzat – és –, hogy minden irányzathoz az igazán tehetséges emberekkel kell kiválasztani (...) Lehet bármilyen egyéni felfogása valakinek, Csókról vagy Vaszaryról, de ha Csók és Vaszary a maguk irányában jó művészek, azt senki

17 Klebelsberg, 1929. 304.

18 Mészáros, 1995. 126.

19 BCT 380–385, 558, 560.

20 BCT 138–383.

kétségbe nem vonhatja...”<sup>21</sup> – felelte. Beszédében Klebelsberg arra is felhívta a figyelmet, hogy a kereszténység jelszava alatt, amelyhez a kereszténységnek semmi köze nincs, nem erőltethet a kultúrpolitika olyan irányzatokat, amelyeken már túlhaladt az idő. Azt hangsúlyozta, hogy a magyar nemzet európai mivolta éppen abban van, hogy minden európai eszméáramlat alapján eljutott az országba! A hozzáférhető dokumentumok alapján<sup>22</sup> úgy tűnik, hogy Klebelsberg, aki nem tagadta azt, „hogy szeretem a kissé régies képeket és szeretem a régies formákat...”<sup>23</sup>, elsősorban a felekezetekhez, főként a katolikus vallás értékrendjéhez közel álló művészek mecénázást részesítette előnyben. Ennek több oka is lehetett. Például az egyházi épületek rekonstrukciói, továbbá új templomok építéséhez kötődő társművészetek (szobrászat, freskófestészet, ötvösművészet) mozgáslehetőségeit behatároló témák és azokat kivitelező formák „sémái”. Nem véletlen, hogy Klebelsberg örömmel karolta fel az 1920-as évek végén jelentkező, ún. „római magyar stílust képviselő irányzatot”. A tartalmában vallásos témákat feldolgozó, de formájában korszerű és modern képzőművészet közel állt hozzá. (Ezt támasztotta alá az is, hogy számos fiatal művészt küldött tanulni Rómába állami ösztöndíjjal.) Klebelsberg a nézete szerint az alapvető nemzeti és egyetemes kulturális értéket védő és képviselő „társadalmi szervezetek” Magyarországon az egyházak: mert minden valamirevaló műemlék, képzőművészeti alkotás létrejötté valamelyik nagy vallási felekezethez köthető: az egyházak mindig fontos szerepet töltöttek be a magyar nép életében.<sup>24</sup> Magyarországon történelmi egyházait a trianoni békediktátum megfosztott sok nagy hagyományú intézménytől, és anyagi-vagyoni téren is jelentős károk érték. Klebelsberg arra az alapállásra helyezkedett, hogy szükséges segítséget nyújtani az egyházaknak, mert azok ezáltal tudják megőrizni nemzetépítő „kulturális hatalmukat” és befolyásukat. Erre a feladatra pedig csak akkor lesznek az új helyzetben képesek, ha értékőrző és értékterjesztő szerepüket az állam is hatékonyan támogatja.

Magyarországon az 1920-as években, de a két világháború közti időszakban is a nagy történelmi egyházak szinte teljesen azonosultak az állam céljaival, a magántulajdonon alapuló és sajátosan kialakuló magyar polgári társadalom értékrendjével.

21 BCT 401. Figyelemre méltó, hogy Klebelsberg a széles körbe elterjedt modernizmus kifejezés helyett igen gyakran használta a haladó elnevezést, mintegy minőségi különbséget téve a két képzőművészeti tendencia között. Lásd bővebben: T. Kiss, 1998, 158–190.

22 Az Országos Levéltárban őrzött, két világháború közti Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium dokumentumai nagyrészt elpusztultak. Csupán kevés és töredékes iratanyag maradt meg.

23 Klebelsberg Kuno 1928 A nemzeti gondolat a művészetben. *Nemzeti Újság*, november 18.

24 BCT 634–636. Erről beszélt akkor is, amikor a „katolikusok feladatairól” szólt, amelyet az ország újjáépítésében betöltenek. Lásd: Gróf Klebelsberg, 1927, 62–627.

.....

Az állami célok és a történelmi egyházak céljai egybefonódtak, áthatották egymást. Az állami célok és az egyházak között fennálló jó viszony pedig lényegileg állami, a VKM által vezérelt kultúrpolitikát tette lehetővé. Hogy ez így történhetett, ebben jelentős szerepet játszott gróf Klebelsberg mély vallásossága is, aki a következőket mondta magáról: „Én egyénileg mélységesen vallásos ember vagyok, és ezt kívánnám, legyen mindenki az, mert csak a vallás sugallta nagy érzések képesek az emberi lélek romboló szenvedélyeivel szemben az egyensúlyt fenntartani”.<sup>25</sup>

25 BCT 607.

## A KULTURÁLIS ÉLET KÖZTEHERVISELÉSÉNEK KLEBELSBERGI MODELLJE<sup>1</sup>

A rendszerváltást követő években felbátorodó kutatók zöme *Klebelsberg Kuno* kultuszminiszterségének időszakát – az 1920-as éveket – a hazai kulturális élet „reneszánszának”, személyét a korszak „Medicijének” és/vagy a „kultúra Széchenyi-jének” tartja. A miniszter kultúrpolitikájával foglalkozó publikációk túlnyomó többsége szívesen alkalmazza a „mennyei szemléletű” megközelítést. Talán éppen ezért alig esik szó arról, hogy a kulturális élet különféle ágazataiban Klebelsberg milyen módon (módszerekkel) volt képes nagyszabású terveit, részben vagy egészben megvalósítani. Kevésbé feltárt, hogy miként tudott közvetlenül és közvetett módon/úton jelentős összegeket megszerezni a kultúra fejlesztése-építése érdekében. Elsikkadni látszik szerepfelfogásának bemutatása, mely szerint a minisztériumi munkavégzés szolgálat, a miniszter pedig olyan „szolga”, akinek kötelessége a kulturális élethez szükséges anyagiak előteremtése és biztosítása. Szavaival: „A miniszteri munka az, hogy meggyőzzem a magyar közönséget arról, hogy ezekre az összegekre szükség van, a pénzügyminisztériumban nyomtatékkal képviseljem ezeknek az összegeknek rendelkezésre bocsátását, a parlamentben pedig kieszközöljem a hitelek megszavazását”.<sup>2</sup>

### A modell fontosabb alkotóelemeiről

A magyar társadalom anyagi erőforrásainak szerkezetét a kiegyezés (1867) utáni időszakban és a 20. század első felében alapvetően két, egymással kiegészítő anyagi tőke jellemezte. Az egyik az ún. „kötött tőke” volt, amely földhöz, ingatlanhoz – hazához – társult, a másik az ún. „mozgó tőke”, pénztőke volt, amelynek a hazája viszont a nagyvilág, amely oda áramlik, ahol magasabb profitot talál.<sup>3</sup>

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *Kultúra és Közösség*, 2013, 2. 5–22.

2 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. kiadása, 1927:541. (Továbbiakban: BCT)

3 Glatz Ferenc 1988 *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 50.



A klebelsbergi kultúrpolitika – alkalmazkodva a nemzetközi viszonyokhoz és a Trianon előidézte hazai állapotokhoz – sajátos, ám hatékony kultúra-finanszírozási modellt alakított ki.

Egyetemi tanulmányai során, a közgazdasági kurzusokat is hallgató Klebelsberg előtt nem volt ismeretlen a korabeli gazdasági szerkezet. Láta, hogy a *magyarországi állapotok miatt a kulturális élet legfontosabb támasza elsősorban az állam*, jóllehet politikusként többször is leszögezte: „nem lehet minden üdvöt elvárni az államtól”. Ambíciós törekvéseit pártja is keretek közé próbálta szorítani. Miniszterként azonban folyamatosan „feszegette” ezeket a kereteket, amiért sokszor került szembe pártjának „keményfejű” képviselőivel. Ilyenkor többnyire – általában ellenzéki lapokban közölt írásaival – a nyilvánossághoz fordult. A Pesti Napló 1926. augusztus 25-ei számában írja: „Kétszeres kötelessége a miniszternek, hogy reformeszméit és terveit a nemzetnek megmagyarázza, és kérje azok megvalósításához a támogatást”. Törekvései többnyire sikerrel jártak. Maga mögött tudva miniszterelnöke, Bethlen István támogatását, évről évre egyre jelentősebb nagyságrendű pénzeket tudott kiharcolni tárcája számára.

*Klebelsberg számított a társadalomra. Reménykedett a társadalom képviselőinek tartott egyházak – kiváltképp a katolikusok – megmaradt anyagi erejében, a középosztály módosabb rétegeinek és az arisztokrácia áldozatkészségében, adományozási hajlandóságában.* A Trianon utáni állapotokkal tisztában levő Klebelsberg azonban jól tudta, hogy ez az áldozatkészség „kevés anyagi hozadékkal jár”. A VKM vezetőjeként mégis szükségesnek tartotta ébren tartani „a kulturális élet közös tehervállalásának” erkölcsi kötelességét. Beszédeiben, publikációiban – különböző variációkban – ezért gyakorta hivatkozott arra, „hogy míg a szerencsésebb nyugat-európai nemzetekben a felvilágosodott abszolutizmus az állami hatalom kényszereszközeivel maga vezette be a kultúrát, s úgyszólván rájuk erőszakolta a kultúra áldásait, addig a magyar nemzeti törekvéseknek a hatalommal szemben, az államhatalom ellenére kellett érvényesülniük, a *nemzeti áldozatkészségnek* kellett előteremteni az eszközöket nagy kultúrintézmények létesítésére”.<sup>4</sup>

*A klebelsbergi modellben, ha nem is legfontosabb elemként, de megjelent a korabeli nyugati, pontosabban az „amerikai kultúratámogatási” szemlélet.* Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről benyújtott törvényjavaslat tárgyalásakor, 1922. augusztus 17-én tartott felszólalásában – később is több alkalommal – követendő példaként említett a Rockefeller Alapítványt. „Ha nézem azt, hogy a modern korban a nagy mecénások hogyan szervezték meg a maguk nagy alkotásait, akkor azt látom, hogy például az amerikai Rockefeller nem maga intézi alapítványainak nehéz, világraszóló ügyeit, hanem egy szakemberekből álló kollégiumot létesített erre a célra”.<sup>5</sup>

4 BCT 148.

5 BCT 80.

Kleblsberg elismerte, hogy *kultúra-finanszírozási modellje a „német sémát követi”*. Erről a Magyar Természet-, Orvos-, Műszaki- és Mezőgazdaságtudományi országos kongresszuson tartott előadásában így beszélt: „Létre kell jönnie egy *nagy társadalmi alakulatnak, egy olyan egyesületnek*, amely a német Vilmos Császár-Társulat mintájára alakult..., amely egyfelől a magyar természettudományok képviselőiből, másfelől pedig a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, forgalom, üzemek képviselőiből áll”.<sup>6</sup>

### Állami közteherviselés a kultusztárca költségvetésében

A kultusztárca jelentőségének alakulása jól követhető az alábbi táblázat segítségével, amely a VKM kiadásait, az állami összkiadások tükrében, a kiegyezéstől 1910-ig évtizedenkénti, 1914-től 1915/16-ig, 1920/21-től 1924/25-ig évenkénti bontásban mutatja meg.

Költségvetési év	Az állam összes kiadásai	A Vallás- és Közoktatási tárca összes kiadásai	%
1868 <sup>1</sup>	130 518 300	1 074 000	0,82
1869 <sup>1</sup>	185 508 305	1 346 400	0,73
1870	277 268 816	2 082 378	0,74
1880	281 794 101	4 446 671	1,59
1889	832 948 769	7 092 927	0,852
1890	378 232 615	7 568 664	2,00
1894	1 006 091 769	10 927 941	1,082
1900	1 082 793 255	38 201 601	3,54
1910	1 888 306 437	89 452 402	4,74
1914.évi I–VI. hó	1 447 701 185	72 083 456	4,98
1914/15	6 669 975 830	123 640 479	1,85
1915/16	12 342 864 708	146 811 473	1,19
1920/21 <sup>1</sup>	20 210 748 615	653 703 876	3,23
1921/22 <sup>1</sup>	26 783 757 973	1 113 770 600	4,16
1922/23 <sup>1</sup>	193 455 324 700	8 773 819 000	4,54
1923/24 <sup>1</sup>	3 307 098 533 000	240 464 439 000	7,27
1924/25 <sup>1</sup>	756 582 030	69 288 130	9,15

Megjegyzés: 1) költségvetési adatok, a többi zárószámadási utalványozási adat. – A kiadások 1899-ig forintokban, az 1900. évtől kezdve koronákban, 1924/25-ben aranykoronában értendők. 2) Az állam összes kiadásai egy nagy rendkívüli hiteltől eltekintve csak 359,365,553 K-t tettek ki, és ennek az összegnek a tárca összes kiadásai 1.97%-át foglalják le. Forrás: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. (Szerk. Magyary Zoltán) 13.

6 BCT 155.

Klebelsberg kultúrpolitikájának eredményességét elhallgató/elferdítő szocializmus időszakában, *Simon Gyula* 1979-ben megjelent írásában bátran vállalta a VKM büdzséjének tényszerű bemutatását.

Költségvetési év	Összköltségvetés (arany)	VKM költségvetése (arany)	A VKM költségvetése az összköltségvetés %-os arányában	Beruházás (arany)	A Beruházás a VKM költségvetésén belül %-ban
1925/26	12.064.854.549 K	1.217.775.023 K	10.0	51.776.500 K	4.3
1926/27	1.143.554.386 P	111.615.934 P	9.8	5.673.000 P	5.1
1927/28	1.192.255.320 P	121.251.110 P	10.2	5.763.320 P	4.7
1928/29	1.357.804.290 P	142.676.300 P	10.5	7.880.000 P	5.5
1929/30	1.428.671.400 P	148.275.000 P	10.4	7.930.000 P	5.3
1930/31	1.398.130.000 P	142.635.178 P	10.2	4.047.500 P	2.8
1931/32	1.364.893 P	12.524.100 P	9.2	4.047.500 P	3.2

Forrás: Simon Gyula 1979 *A polgári iskola és a polgári iskolai tanárképzés története Magyarországon*, Tankönyvkiadó, Budapest, 38. Megjegyzés: A korona stabilizációs árfolyamát az angol fonthoz kötötték. 1 font = 346 000 korona, 1 aranykorona = 17 000 papírkorona. 1 angol font = 23,6 pengő, 1 aranykorona = 1,16 pengő. Az aranyvalutává tett pengő 1927. január 1-jén került bevezetésre.

*Romsics Ignác* 1982-ben publikált munkájában megerősíti Simon Gyula állításait. Kutatásaival alátámasztja, hogy az állami költségvetésből a kultusztárcának 1896 és 1900 között évi átlagban 2,7, 1900 és 1905 között 3,1, 1906 és 1910 között 4,7, 1913-ban pedig 6,1% jutott.<sup>7</sup> Jóval később, *Ujváry Gábor*<sup>8</sup> már egyértelműen bizonyítja, hogy 1926/27-ben a VKM kapta a legnagyobb dotációt a minisztériumok közül, amely 1927/28-tól már meghaladta a 10%-ot is. A Trianon utáni Magyarország a háború előtti állami kulturális kiadások és bevételek 45,7 százaléka esett, az 1926/27. költségvetési évben az 1913. esztendő kiadásainak már 81,23 százalékát érték el.

7 Romsics Ignác 1982 *Ellenforradalom és konszolidáció*. Budapest, Gondolat Kiadó, 224.

8 Ujváry Gábor 2010 *A harmincharmadik nemzedék*. Budapest, Ráció Kiadó, 18.

### A kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is

A kultusztárca évről évre növekedő költségvetését *a politikus* Klebelsberg tömören így indokolta a Nemzetgyűlés előtt, 1925. február 20-án: „Szeretném a köztudatba belevinni, hogy *a* trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat, és ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős, és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság”.<sup>9</sup> Klebelsberg Kuno kijelentése, amely a költségvetési vita tárgyalásakor hangzott el, a valóságot tükrözte. A honvédelmi tárcának szánt összegek jelentős részét a VKM kapta meg. A trianoni békediktátum ugyanis szabályozta a magyar honvédség létszámát. *Bethlen István* miniszterelnök azonban megpróbálta kijátszani – nem is sikertelenül – a Szövetségségi Katonai Ellenőrző Bizottságot. A magyar Nemzetgyűlés 1921. december 19-én Vass József előterjesztésében hagyta jóvá a LIII. tc.-et, az úgynevezett testnevelési törvényt, mely a Végrehajtási Utasítással, az 1924. január 31-én közzétett 9000/1924. sz. VKM rendelettel együtt kimondta: a testnevelés az állam feladata. Az iskolát elhagyó ifjúság (pontosabban a nemzetnek minden férfi tagja) 21. életévének betöltéséig köteles részt venni a területileg illetékes Levente Egyesület foglalkozásain. A foglalkozásokat, burkolt tartalékos tisztii állományt képező, kényszerűen leszerelt hivatásos katonatisztek tartották. A kultusztárcánál elrejtett összegek nagy része – hivatkozva a testnevelési /levente/ törvényre – elsősorban a leventefoglalkozásokat finanszírozták. (Az 1913. XIV. tc.-kel létrehozott Testnevelési Alapot – amelyet 1922-ben megszüntettek, majd 1924. évi III. tc.-kel visszaállítottak – a lóversenyfogadások és a futballmérkőzések megadóztatása táplálta.) Klebelsberg, aki elismerte a „katonaság embernevelő szerepét”, úgy vélte, hogy a kormánynak is támogatnia kell a sportolás alapját jelentő testnevelést. Hosszas küzdelem árán, 1928-ban sikerült elérnie, hogy a testnevelés támogatása bekerüljön a VKM költségvetésébe. Eredményként iskolai tantermek, sportpályák és játszótérek létesültek.

### A népszövetségi kölcsön

A kulturális infrastruktúra fejlesztésében meghatározó szerepet játszott a népszövetségi kölcsön. Ahhoz, hogy a magyar gazdaság átálljon a békés termelésre, jelentős szerkezeti váltásokra volt szükség. A kormányzat kezdetben az infláció eszközéhez nyúlt, mely alááshatta volna az ország gazdaságát. A korona inflációját várók külföldi valutába fektették pénzüket, ami csak fokozta az infláció mértékét, a szabad tőke másik része az ingatlan-, illetve az értékpapírpiacon vándorolt. 1924. augusztus 1-jén, az infláció csúcsán egy aranykorona 18 484 papírkoronát ért!

9 BCT 516.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar gazdaságot csak külső tőkeforrások segítségével lehet stabilizálni. Elkerülhetetlennek mutatkozott a külföldi tőkebevonása. Bethlen külpolitikájának köszönhetően 1922. szeptember 18-án Magyarországot felvették a Népszövetségbe. A kormány 1923-ban kölcsöntárgyalásokat kezdett több nyugat-európai politikai és pénzügyi körrel. A sikeres tárgyalások eredményeként Magyarország 1924 júliusában (307 millió aranykorona névértékben, 250 milliós tényleges átutalással) megkapta a népszövetségi kölcsönt. A 307 millió aranykorona névértékű összeg több mint felét – 170 milliót – Anglia, a másik felét további hat ország – főként az Egyesült Államok, Olaszország és Svájc – nyújtotta. A kormány vállalta, hogy gazdasági életét két és fél esztendő tartamára a Népszövetség ellenőrzése alá helyezi. 1924 júniusában megszűnt az infláció, az államháztartás már a harmadik költségvetési félévben felesleggel zárult. Az ország gazdasága stabilizálódott, 1929-re számos területen túlszárnyalta az utolsó háború előtti év (1913) teljesítményét, ugyanakkor azonban a gazdaság külföldi tőkén nyugodott. A népszövetségi kölcsön nagyban közrejátszott a gazdaság talpra állításában, megnyitotta az utat újabb külföldi kölcsönök felvételéhez, újabb jövedelemforrásokhoz és befektetési lehetőségekhez. A kormány a kölcsönből finanszírozta a gazdasági szerkezetváltást, bevezetésre került az új valuta, a pengő (1925. XXXV. tc.). Az aranyvalutává tett pengő árfolyamát az angol fonthoz igazították (1 angol font = 23,6 pengő, 1 aranykorona = 1,16 pengő). A 1927 januárjában megjelent új pénz csakugyan szilárd és sokáig értékálló maradt.<sup>10</sup> A vád, hogy a kormány a külföldi kölcsönök nagy részét improduktív beruházásokra fordította, kevésbé állja meg a helyét. (A hivatkozások többnyire a lillafüredi Palota Szálló építését említik.) A népszövetségi kölcsönből jutott hitel a mezőgazdaság, a turizmus, a villamosipar, a közlekedés fejlesztésére. Sikerrel oldották meg a városok hitelproblémáját. Olyan beruházások fémjelzik ezt a korszakot, mint a csepeli szabadkikötő, a Budapest–Hegyeshalom vasútvonal villamosítása, a Budapest–Bécs autóút, a balatoni körút vagy a dunaföldvári Duna-híd megépítése. Klebelsberg felismerte, hogy a szerény eszközökkel bírór, de fejlesztésre váró országban az emberi erőforrások, a tudomány, az oktatás, a művelődés és a művészetek ügyét kell az egyik olyan beruházási prioritásnak tekinteni, amely aztán a felemelkedést más területeken is segíti mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír.<sup>11</sup>

### A „legkényelmetlenebb miniszter”

„...Az igen t. pénzügyminiszter úr – Bud János – minden barátság ellenére is, amely bennünket régi idő óta összeköt, a legkényelmetlenebb miniszternek szokott engem

10 Lásd: Zeidler Miklós *Társadalom és gazdaság Trianon után*. szochalo.hu/szochalo/upload/zeidler\_3.doc (letöltve: 2012. 03. 19.)

11 T. Kiss Tamás 1998 *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. Budapest, MMI – Mikszáth Kiadó, 5.

nevezni, ha (...) folyvást kérek (...) összegeket közoktatásügyi célokra...” – említette a miniszter, amikor a Nemzetgyűlés 1926. május 11-i ülésén betérjesztette a kultusz-tárca költségvetését.<sup>12</sup> Klebelsberg határozottan és szenvedélyesen, ugyanakkor felkészülten és szakszerűen képviselte tárcája érdekeit. Élt azzal a politikai pozíciójával is, hogy a kormány második embere volt. Szinte minden esetben elérte a pénzügy-miniszternél, a Nemzetgyűlésben pedig kiharcolta a kulturális ágazatok fejlesztéséhez szükséges összegeket.

A/ az összes kiadásokból:	1880	1900	1913	1922/23	1926/27
költségvetési évben %					
I. Egyetemekre	19.35	15.45	11.01	25.78	17.60
II. Tudomány- és művészetpártolásra	6.04	7.95	5.97	5.48	7.98
III. Népinevelésre	22.87	26.83	40.36	44.29	48.84
IV. Egyébre	51.74	49.77	42.66	24.45	25.58
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
B/ a rendes kiadásokból:					
I. Egyetemekre	18.67	12.39	8.94	17.70	15.40
II. Tudomány- és művészetpártolásra	5.40	4.79	4.60	4.89	5.84
III. Népinevelésre	22.87	31.09	35.05	53.44	49.48
IV. Egyébre	53.06	51.73	51.41	23.97	29.28
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
C/ a rendkívüli kiadásokból:					
a/ Az átmeneti kiadásokból:					
I. Egyetemekre	27.62	20.61	36.50	61.08	59.89
II. Tudomány- és művészetpártolásra	72.38	21.29	26.74	16.62	10.08
III. Népinevelésre	–	2.47	10.22	6.77	10.54
IV. Egyébre	–	55.63	26.54	15.53	11.49
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
b/ A beruházási kiadásokból:					
I. Egyetemekre	68.69	32.93	6.46	80.53	25.93
II. Tudomány- és művészetpártolásra	26.09	23.96	6.15	2.77	21.28
III. Népinevelésre	–	8.04	33.00	0.69	48.74
IV. Egyébre	5.22	35.07	54.39	16.01	4.05
Összesen:	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Forrás: *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. (Szerk. Magyar Zoltán) 14.

12 BCT 558, 564. [Klebelsberg időnként találkozást kezdeményezett volt pénzügyminiszterekkel, pénzügyi szakemberekkel, hogy meghallgassa véleményüket.]



A kimutatás nem tekinthető teljesnek. Az állami támogatáson kívül ugyanis a törvényhatóságok, városok, egyházak, társaságok és mecénások is áldoztak kulturális célokra. A római katolikus egyház például egyáltalán nem tett közzé adatokat.

### Amikor állami pénzek nem elégségesek

Klebsberg miként tudott kultúrpolitikájához aránylag jelentős nagyságrendű pénzeket szerezni és támogatókat megnyerni, arról viszonylag keveset tudunk. A fennmaradt iratanyag szinte semmit sem árul el róla – írja Glatz Ferenc.<sup>13</sup>

### *Adományozók, gyűjtők, mecénások*

Klebsberg Trianon után is számított az arisztokrácia hagyományos kultúratámogató/fejlesztő tradíciójára. Alátámasztja ezt 1921. december 30-án, a *Magyar Történelmi Társulat* közgyűlésén tartott előadásának bevezető része, amelyben a „kötött tőke képviselőihez” fordult. „Midőn nem az államkincstár ajtaján kopogtattunk, hanem a társadalomhoz fordultunk, akkor hagyományos magyar utakon jártunk. A tudomány- és művészetpártolás minálunk nem volt fejedelmi, s csak kevésbé volt állami feladat. Szimbolikus e tekintetben a külföldi nagy akadémiák és a mi akadémiánk alapítása és kifejlődése közötti különbség. Míg a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti alapítás, mely anyagi eszközeit is a társadalom áldozatkészségének köszönheti, addig a kontinens hasonlilegű nagy intézményeit többnyire az uralkodók alapították...”<sup>14</sup>

Az arisztokraták legjobbjai nemcsak a reformkorban, hanem a 19. század második felében is támogatták a hazai kulturális élet fejlődését. A legismertebbek közül néhány: *Sina Simon* élete végéig azok közé tartozott, akik minden fontosabb magyar gazdasági és kulturális mozgalmat támogattak. Bőkezű adományaival hozzájárult a nemzeti intézmények létesítéséhez. „1856 májusától 1876-ig több mint 550 ezer forintot adott jótékony és kulturális intézetekre. Ebben az összegben nincs benne az athéni görög akadémia egy milliót meghaladó teljes költsége, amelyet egészen ő alapított és épített fel, és a már apja által megkezdett ottani csillagvizsgáló intézet, amelynek felszerelését s az ott alkalmazott szakemberek díjazását egészen ő vállalta el, ami ismét 20 éven át 200 ezer forintba került. 1858. augusztus 14-én 80000 forintot ajánl fel a célból, hogy az Akadémia »saját, hozzá illő lakhelyre« tehessen szert. Ajánlata az MTA székházára szánt első, s egyben legnagyobb magánadomány volt. A Nemzeti Színházat többször is, összesen mintegy 25 ezer forint összeggel támogatta. A *Magyar Nemzeti Múzeum* éremtárának 2000, a *Nemzeti Casinónak* 6000 forintot adott. Fölkarolta a *Képzőművészeti Főiskola* ügyét, 2000 forinttal támogatta a lipótvárosi Bazilika építését, 3000, illetve 1000 forintot adott barátai, *Eötvös József* és *Deák Ferenc* emlékművére, valamint 3000

13 Glatz, 1988. i. m. 161.

14 BCT 39.

forintot *Széchenyi István* kéziratának megvásárlására. Sina Simon, a tizenkilencedik század egyik legnagyobb kultúra- és tudománytámogató mecénása, a becslések szerint adományai Ausztria és Magyarország területén meghaladták a félmillió forintot”.<sup>15</sup> *Vigyázó Ferenc gróf* a szüleitől örökölt egész vagyonát: birtokait, bérházakat, kastélyokat, gazdag óragyűjteményét, 17 000 kötetes könyv- és kódexgyűjteményét és értékes festményeit a nagy anyagi gondokkal küzdő MTA-ra hagyta.<sup>16</sup> *Semsey Andor* nagybirtokos, természetbúvár, a magyar tudomány mecénása gyakorlatilag teljes vagyonát, több mint kétmillió aranykoronát a hazai tudományos élet finanszírozására fordította. Felkereste Európa legfontosabb földtani intézeteit és múzeumait, s számos ásvány- és kőzetgyűjteményt vásárolt meg múzeumaink számára. 1890-ben százezer forintos alapítványt hozott létre a *Magyar Tudományos Akadémia* magyar szakkönyvkiadásának javára, és nagy összeggel járult hozzá az 1895-ben életre hívott *Eötvös Kollégium* alaptőkéjéhez.

Klebsberg felismerte, hogy a magyar arisztokrácia kevésbé tudja támogatni kultúrpolitikai törekvéseit, sokkal inkább saját, privát világának bemutatását – mai szóhasználattal – szponzorálja. A *Magyar Történeti Társulat* elnökeként ezért programszerűen meghirdette a nemesi levéltárak kutatását. Glatz szerint: „A Társulat azzal, hogy »történelmi«, a történelemmel foglalkozik, azt is jelenti, hogy az ő történetükkel, az ő családjaik történetével foglalkozik.”<sup>17</sup> Klebsberg jó kapcsolatokot ápol a Habsburg-családdal. Közismert és bizonyítható, hogy a Fontes-sorozat – alapvetően forrásdokumentáció – programjába, a nádorkötetek, a főherceg-nádorok iratainak kiadására is akkor került sor, amikor *József főherceg* (400 000 korona) mint mecénás, megjelenik. A mecénások között volt *Eszterházy Pál* is.

### *Adományok–adakozók*

Klebsberg a kultúrafinanszírozás társadalmi közteherviselésének – a VKM költségvetése „közvetett részének” – tekintette a közgyűjtemények gyarapítását szolgáló adományokat. A *Magyarság* c. periodika 1924. májusi számában megjelent vezércikk a vagyonosok felelősségére apellált, elítélte azokat, akik a bekövetkezett nehéz körülmények miatt kivonták magukat a magyar kultúra támogatása alól. A kritikus felszólítás nem maradt visszhangtalan. Igazolja ezt a *Közművelődés* c. folyóirat 1924. évi számaiban megjelent számos hír. A márciusi szám például arról tájékoztatott, hogy *Lingauer Sándor dr.* minisztériumi tanácsos egymillió koronát bocsájtott a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójának szabad rendelkezésére. *Csánki Dénes* festményt, *Mihalovich Ödön*, Hubay Jenő összes műveinek egy-egy példányát, *Geyer József dr.* zenei műveket hagyományozott az ország közgyűjteményeinek. Az

15 Fokasz Nikosz 2012 *Sina Simon 1810–1876. Kétszáz éve született a magyar tudomány és a görög kultúra mecénása*. <http://www.matud.iif.hu/2010/08/09.htm> (letöltve: 2012. 03. 19.)

16 Gergely Pál 1971 *A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa*. Budapest, az MTA Könyvtárának kiadványa.

17 Glatz, 1988. i. m. 157.

áprilisi számban olvasható, hogy *Lichtig Ede*, a Neuschloss–Lichtig repülőgépgyár igazgatója a pécsi egyetem orvosi fakultás gyógyszer-tani intézetének egész berendezését magára vállalta, mintegy 300 millió korona értékben. Gróf *Somssich Géza* kivadári nagybirtokos 5 millió koronát ajándékozott a Kaposvári Múzeumnak. A folyóirat ötödik száma arról tudósított, hogy a Gyáriparosok Országos Szövetsége a főiskolák tudományos munkásságát 100 millió aranykoronával támogatja. A *Közművelődés* 7–8. összevont száma arról adott hírt, hogy jelentős adományokkal gyarapodott a Szépművészeti Múzeum. *Ladányi Nitzky Andrásné grófnő* tíz, *Nemes Marcell* 24 festménnyel gazdagította a múzeumot, többek között olyan alkotással, mint Jacob Jordaens, „Ádám és Éva”. *Porkay Márton* pedig megszerezte a múzeumnak – többek között – Pieter de Hooch XVII. századbeli holland mester művét.

*Ybl Ervin* Tíz év a magyar művészet és múzeumok múltjából címmel, 1931-ben megjelent írásában olvasható, hogy ajándékozási szerződéssel az Országos Széchenyi Könyvtárnak adta *Apponyi Sándor* gróf 1924-ben a 15–18. századi magyar szerzőktől írt, vagy magyar vonatkozású nyomtatványokat, térképeket és metszeteket magában foglaló *Hungarica-gyűjteményét*. *Todoreszu Gyula* halála után neje, *Horváth Aranka* is az intézménynek ajándékozta néhai férjének több mint 3000 művet számláló könyvtárát. *Özvegy Benczúr Gyuláné* 1927-ben magyar és külföldi nőszerzőktől származó, továbbá a nőkérdésre vonatkozó 4000 kötetes könyvtárát ajándékozta a könyvtárnak. Az intézmény Hírlaposztálya 1926-ban *Szuchy József*, *Perth Amboy* (USA) magyar plébánosának ajándékaképpen megkapta az általa gyűjtött amerikai magyar nyelvű, illetőleg magyar érdekeltségű angol folyóiratok és hírlapok 1914–1925. évi anyagát. A Zenetörténeti Osztály a *Jeszzenszky István* hangjegy-, a *Hajós-féle* magyar dalgyűjteménnyel és a *Kern-féle* hagyatékkal gyarapodott.

A tanulmány megemlíti *Balló Ede* nevét, aki a magyar alkotók festményeinek megvásárlására szánt alapítványával a Szépművészeti Múzeum gyűjteményét gazdagította. *Széchenyi Béla* gróf örökösei, *Meller Simon* doktor, aki teljes nyugdíját az intézmény rendelkezésére bocsátotta, mellette *Boross Jenő* „amerikás magyar”, *Podmaniczky Géza* báró, *Baumgarten Nándor* is jelentős nagyságrendű áldozatokat hozott a hazai kulturális élet támogatása érdekében.<sup>18</sup>

### Gyűjtemények a két háború között

A klebelsbergi kultúrafinanszírozási modell társadalmi közteherviselésének másik, „közvetett részét” a történelmi arisztokrácia műgyűjteményei képezték, annak ellenére, hogy „varázsuk” elsősorban a bennük megtestesülő történelmi atmoszférában és értékrendben állt. Klebelsberg előtt nem voltak ismeretlenek olyan gyűjtemények, amelyek, megőrizve a hagyományos stílusok iránti kötődést, magukévá tették a kor tudományos gyűjtési szellemét is. *Mravik László* kiváló

18 Ybl Ervin 1931 Tíz év a magyar művészet és múzeumok múltjából. In És mégis élünk!... Magyarország 1920–1930. Budapest, *Budapesti Hírlap*, 1931, 121–126.

tanulmányában részletesen írt a korabeli gyűjteményekről.<sup>19</sup> A leghíresebb gyűjtemény a *fraknoi Esterházy-kincstár* volt, amelyet a háború vége felé hozott tulajdonosa Budapestre. Egyébként csaknem minden régi birtokos családnak volt kincstára, vagy ahogyan nevezték, „tárháza”. A két világháború közt – bár csak maradványok formájában – *gróf Zichy Alajos*, *gróf Zichy Livia*, *gróf Károlyi László* és számos más főrend tulajdonában is volt olyan gyűjtemény, amely a régi magyar kincstárak kései töredékeit alkották, s melyeket az 1920-as, 1930-as években java-részt eladták. Apja példáját követve *gróf Andrássy Géza*, majd fia, *Manó* például szisztematikusan gyarapították a nagyszerű ötvösgyűjteményt, elsősorban magyarországi vonatkozású darabokkal.

Az ifjabb *gróf Andrássy Gyula* jelentős megbízatásokhoz juttatta Rippl-Rónait. Gyűjtőként a franciákra összpontosított, Courbet, Rousseau, Harpignies, Monet műveiből vásárolt össze értékes gyűjteményt, megelőzve valamennyi magyar műgyűjtőt. A művészetpártoló magyar arisztokraták és pénzarisztokraták sorában kiemelkedett *báró Kohner Adolf*, aki erősen hatott a vele egy társadalmi réteghez tartozókra, *báró Herzog Mór Lipót*, *báró Hatvany Ferenc*, *báró Kornfeld Zsigmond és Mór*, *Chorin Ferenc*, *Baumgarten Nándor*, *Weiss Fülöp*, *báró Harkányi Frigyes* és más gyűjtők ízlésére, jóllehet gyűjteményeik látszatra igencsak eltérőek voltak.

A két világháború közti időszak két legnagyobb magángyűjteménye *báró Herzog Mór Lipóté* és *báró Hatvany Ferencé* volt. *Chorin Ferenc* francia romantikusokat és nagybányaikat, valamint erdélyi ötvösműveket, *Baumgarten Nándor* európai ezüstöket, spanyol szobrokat, impresszionista képeket, *Fellner Henrik* Courbet- és Munkácsy-műveket, *báró Harkányi Frigyes és Sándor* tizenkilencedik századi magyar és európai festményeket kedvelt elsősorban. Más gyűjtők speciálisabb profilt alakítottak ki. A *Kornfeld család* például elsősorban a német és francia gótikus szobrok és a Kelet-Ázsiában kialakult nagyplasztika, valamint az ösnyomatványok iránt táplált szeretetével tűnt ki.

### Agráriusok és az érdekeltségi iskolák

Klebsberg elvárta, hogy a nagybirtokosság is közvetlenül vagy közvetve, de legyen részt a kulturális életet eltető közteherviselésben. A népiskola-építési program kapcsán azonban megtapasztalta az egyszeri látványos akciók és felajánlások, valamint a köznapi, kulturális élet folyamatos támogatása közti ellentmondást. Az elemi oktatási intézmények fejlesztését tartalmazó tervezetet 1925. június 25-én a pénzügyi és közoktatási bizottság elfogadta, amely – néhány kisebb módosítással – 1926. április 11-én került a Nemzetgyűlés elé.<sup>20</sup> A mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló törvény 1926. évi VII. tc.-ként

19 Mravik László 2012 *Budapest műgyűjteményei a két világháború között*. [http://bfl.archivportal.hu/id-433-mravik\\_laszlo\\_budapest\\_mugyujtemenyei.html](http://bfl.archivportal.hu/id-433-mravik_laszlo_budapest_mugyujtemenyei.html) (letöltve 2012. 03. 20.)

20 Corpus Juris Hungarici. *Magyar Törvénytár*, 1926, 60–62.

vonult be a törvénytárba. Klebelsberg a törvényjavaslat előterjesztésének indoklásban hangsúlyozta: „méltányolandó, hogy akinek az ország területéből tekintélyes része van, vagyis aki egy nemzeti vagyon tekintélyes részének ura, tekintélyes részt vállaljon magára a kulturális terhekből”.<sup>21</sup> A népiskolai törvény elfogadása előtt, az *Országos Gyermekvédő Liga* 1926. április 25-i közgyűlésén tartott beszédében is határozottan leszögezte: „Három éven át kértem a nagyvagyon, csinálja meg a majorsági iskolákat a latifundiumokon. Nem csinálták meg a maguk jószántukból, amikor érdekük lett volna. Most törvénnyel rájuk kényszerítettem”.<sup>22</sup>

Klebelsberg 1926. május 11-én részletesen tájékoztatta a Nemzetgyűlést, hogy tárcája hol tart a népiskola-építési program megvalósításában. Érvelése figyelemre méltó volt. Szinte ultimátumszerűen közölte: „a már letárgyalt építkezések összköltsége 176 milliárd, tehát több mint az állami összes fedezet. Ebből az állam viselne 85 milliárdot, vagyis a kiadások 48%-át, további kölcsönként adna 22,7 milliárdot, vagyis az összköltségnek 13%-át, a többi költségeket pedig a helyi tényezők viselnék. Végeredményben tehát az állam ehhez a programhoz 108 milliárddal járul hozzá. Ezek letárgyalt építkezések, amelyekre nézve a községekkel meg van a teljes megállapodás, az előrebocsátott nagy összegből még 28 milliárd áll rendelkezésre... ehhez járul a helyi tényezők 40 milliárd koronára tehető hozzájárulása, vagyis 55%, kölcsön 6 milliárd, vagyis 16%... [amely] egy részét rövid lejáratú kölcsönökben folyósítjuk. Ha ezt nem tennénk, akkor a községek vagy nem bocsátanák rendelkezésre az összegeket, vagy pedig óriási kamatokat kellene fizetni és ezzel a háztartások költségét mód nélkül megdrágítanók, úgyhogy a pótagó szökkenne fel. Az eddig lekötött segéllyel és kölcsönrel 228 községben 152 belterületi és 271 külterületi, vagyis összesen 423 iskola építését tettük lehetővé, mégpedig belterületen 359 tanteremmel és 270 tanítói lakással... Ez tehát kitesz 695 tantermet és 403 tanítói lakást, vagyis 1098 objektumot. Egy-egy ilyen objektum átlag 160 millió koronába, vagyis 11 000 aranykoronába, 12 800 pengőbe kerül, amelyhez az állam átlag 78,1 milliárddal járul hozzá. A jövő évi hitelből még rendelkezésünkre álló 28 milliárd terhére körülbelül 250 objektumot tudok építeni, 158 tantermet és 992 tanítói lakást és így, a kétéves hitelből összesen 853 tanterem és 95 tanítói lakás, együtt 1348 objektum kerül ki”.<sup>23</sup>

Klebelsberg abban bízott, hogy állami hozzájárulásokkal és a helyi érdekeltiségekre háruló pénzekkel együtt, öt év alatt elegendő számú népiskola épülhet. Azonban be kellett látnia, hogy a 3500 tanterem és 1750 tanítói lakás felépítéséhez nem elegendő a rendelkezésre álló keret,<sup>24</sup> annak ellenére, hogy a törvény szerint: „A községi és az érdekeltégi jellegű iskolák építéséhez szükséges kézi- vagy

21 Sárközi István 1979 Klebelsberg Kunó kultúrpolitikája és annak szegedi aspektusai. (Szerk. Farkas József) In *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. Szeged, 211.

22 BCT 319.

23 BCT 561–562.

24 *Néptanítók Lapja*, 1926. március 5. 9.



igásmunkával az érdekeltség valamennyi tagja hozzájárulni köteles”. Az agráriusok túlnyomó többsége ugyanis nem volt hajlandó részt vállalni a teherviselésben. Klebelsbergnek „különösen rosszul esett (...) egyes nagybirtokosok állásfoglalása az iskolaépítési kötelezettséggel szemben... A felsőházban egy alkalommal egyszerre három nagybirtokos indult ellene rohamra: Szily Kálmán vette őt védelmébe, s a vita végén Bethlen állt ki mellette” – írta életrajzírója, Huszti József.<sup>25</sup> A népiskolaépítési akció öt éve alatt összesen 26 érdekeltségi jellegű iskola létesült.<sup>26</sup>

Klebelsberg miniszterségét méltató *Huszt József* így összegezte az 1926. évi VII. tc.-t elfogadását követően létrehozott *Országos Népiskolai Alap* számára biztosított hitelek felhasználását. „Az összeg 33 260 000 P-t tett ki. Ehhez járult ugyanazon évben még 11 000 000 P, továbbá még 2 000 000 P. 1929/30-ban újabb 950 000 P-t kapott erre a célra. Ez összesen 48 260 000 P-t tett ki. [Klebelsberg] számítása szerint az 5000-es program teljes befejezéséhez még 1.050.000 P-re lenne szükség, aminek folyósítására ígéretet kapott. A végső elszámolás igazolta az előzetes kalkulációk reális voltát. Klebelsberg az összes költséget 57-60 millió aranykoronára becsülte, vagyis kereken 66-70 millió P-re. Az 5000 objektum felépítése, beleszámítva a helyi tényezők hozzájárulását is, végeredményben 64 350 000 P-be került, amelyből az állam hat költségvetési év folyamán 48.260,000 P-t vállalt.”<sup>27</sup>

A végső számadás szerint a népiskola-építő program keretében végül is 502 új iskola épült 1925. október – 1930. december között. Az 502 iskolából 402 tanyai iskola volt.<sup>28</sup> Az 1927-ben bevezetett pengőben számolva, az „5000 ezer” népiskolai objektum építési költsége 51 milliót tett ki, amelyből az állam 25 millió pengőt tudott magára vállalni.<sup>29</sup>

### A hazai bankok, ipari tőke, középpolgárság és értelmiség

*Wagner Adolph*<sup>30</sup> közgazdász személyére és kurzusaira mindig nagy tisztelettel emlékező kultuszminiszter jól tudta, hogy a pénztőkének nemcsak a nemzetgazdaság fejlődésében, hanem a kulturális élet fejlesztésében is komoly helye és jelentős szerepe van. A hazai bankokhoz és ipari nagytőke képviselőihez fűződő kapcsolatának volt köszönhető, hogy amikor a *Magyar Történelmi Társulat* elnökeként 1917.

25 Huszti, 1942. i. m. 246.

26 *Néptanítók Lapja*. 1930, 43–44.

27 Huszti, 1942. i. m. 259.

28 Benisch Artúr: Új elemi népiskoláink. Az iskolaépítési akció eredménye. *Néptanítók Lapja*, 1930. 11. 1. 41–44. sz. 1–3.

29 *Nemzetgyűlési Napló*. 1926. május 11. üléséről, 148–149. és 332.

30 „Adolph Wagner a bismarcki éra legjelentősebb közgazdászai közé tartozott. A berlini Friedrich-Wilhelms (ma Humboldt) egyetem rektora is volt.” Sebestyén Tibor: Az állam térvessztése az évszázados térhódítás után. *Polgári Szemle*, 2007. szeptember 3. évfolyam, 9. szám. [www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view...](http://www.polgariszemle.hu/app/interface.php?view...) (letöltve: 2012. 03. 08.)



április 26-án meghirdette az újkori források kiadását, a folyószámlán már májusban ott szerepelt hat nagy pénzintézet neve és felajánlása; a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (10 000 K), a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület* (10 000 K), a *Magyar Általános Hitelbank* (10 000 K), a *Magyar Bank- és Kereskedelmi Rt.* (10 000 K), a *Magyar Jelzálog Hitelbank* (6000 K), a *Magyar Agrár- és Járadék Bank Rt.* (4000 K).<sup>31</sup>

A vesztes világháború államaként, a Tanácsköztársaság okozta felfordulás után, a trianoni békediktátum következtében egyharmadára zsugorodott Magyarországon megbomlott a „két tőke” duális szerkezete. A „kötött tőke, egyre inkább nemzeti, regionális/lokális” értelmezést nyert, a szabad tőke viszont „kozmodopolita természetű, nem nemzeti, hanem idegenné” lett. A felerősödő „neonacionalizmus” a nemzetközi pénzvilágot, a zsidó nagytőkésekhez és a velük „sajátos viszonyban álló munkásságot” ahhoz a nemzetköziséghez/nemzetietlenséghez társítja, amely aláássa a „családi, nemzeti, állami összetartozást” – állapította meg Glatz.<sup>32</sup>

A korabeli politikai állapotokhoz igazodó Klebelsberg az iskolán kívüli népművelési szakértekezleten – 1923. június 15-én – elhangzott előadásában még arra hívja fel a jelenlévők figyelmét, hogy „erősíteni és öntudatosá kell tenni a nemzeti érzést, hogy a pacifista mezbe burkolódó kozmodopolita, sőt egyenesen hazafiatlan hangulatok, szélesebb rétegekben a fejüket fel ne üthessék, mint aminők 1918 évén és 1919 elején elhatalmasodni látszottak”.<sup>33</sup> A Nemzetgyűlés 1926. május 11-i ülésén már köszönetét fejezte ki „áldozatkészségéért” a zsidó nagytőke egyik hazai prominens képviselőjének. „Valahányszor az állami pénzek nem elégségesek, akkor én báró Kornfeld Mórict. barátomhoz<sup>34</sup> fordulok, akinek erszényében mindig van pár százmillió, ha nagy közművelődési célokról van szó. Kötelességemnek ismerem, hogy neki erről a helyről bámulatos liberalitásáért köszönetet mondjak.”<sup>35</sup>

Klebelsberg egyre jelentősebb szerepet kezdett betölteni a politikai tőkeképzés növelésében. „A Gróf” – ahogyan ellenfelei nevezték származása révén – ha szimbolikusan is, de maga mögött érezhette/tudhatta az arisztokraták egy részét, „Nyugat-barát politikusként” pedig a hazai pénzvilág és ipari tőke számos képviselőjét. Bethlen felismerte, hogy Klebelsberg miként járulhat hozzá az ország külpolitikai elszigeteltségéből való kitöréséhez, a korabeli politikai „társadalmi-közéleti pozícióik kiépítéséhez”.<sup>36</sup>

31 Glatz, 1988. i. m. 161.

32 Glatz 1988. i. m. 50.

33 BCT 577.

34 Kornfeld Mórict. közgazdász, nagyiparos, bankár, politikus, felsőházi tag. A Ganz-Danubius Gyár igazgatója, majd vezérigazgatója volt 1905 és 1918 között, az 1920-as évektől a Weiss Manfréd Weiss Művek igazgatója.

35 BCT 574–575.

36 Glatz, 1988. i. m. 162.

Kleblsberg az ország gazdasági helyzete ellenére elérte, hogy „*Gróf Széchenyi István döblingi hagyatéka*” c. kötet kiadási költségeihez, a két Széchenyi unoka, gróf Teleki Tiborné és gróf Károlyi Lajosné (200 000 korona) és Sigray Pál támogatásán kívül, a *Hangya Szövetkezet és a Hangya Ipari Rt.* (10 000 K), a *Magyar Mezőgazdák Szövetkezete*, az *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* (25 000–25 000 K), a *Biztosító Intézetek Országos Szövetkezete* (20 000 K), a *Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete* (TÉBE, 100 000 K) anyagi segítséget nyújtson. A TÉBE például a kulturális és jótékonyági intézmények és szociális akciók segélyezésére 1924-ben mintegy 2,5 milliárd Koronát fordított.<sup>37</sup> A Kleblsberg erőfeszítésével, kormányzati támogatással, Zielinski Szilárd építőmérnök, a magyarországi vasbetonépítés úttörőjének kezdeményezésére és anyagi hozzájárulásával (2,5 millió K) könyvkiadó-vállalat alakult, amely alapvetően a Magyar Történelmi Társulat tulajdonát képezte.<sup>38</sup>

A két háború közti időszak módos, művelt, nyugati orientációjú magyar *középpolgársága* – orvosok, ügyvédek, mérnökök, a gyárak és bankok vezető alkalmazottai, laptulajdonosok, sikeres kiadók, gazdag, de nem multimilliomos vállalkozók világa – képviselte azt a viszonylag széles réteget, amely a műgyűjtés e kései fénykorát igazán sikeressé tette. Jelentős és igen értékes gyűjteménnyel rendelkező *Perlmutter Alfréd* jogász, *Glück Frigyes*, a magyar vendéglátás egyik vezető alakja, *Faragó Ödön* belsőépítész, *Csetényi József* lapkiadó és közgazdász, *Bedő Rudolf* festékgyáros, *Delmár Emil* építőanyag-vállalkozó, vagy *Majovszky Pál* egykori kisbirtokos és minisztériumi osztálytanácsos és még sokan mások. Többben anyagi, vagy már eleve tárgyakat is tartalmazó örökségüket használták a műgyűjtés alapjául, mint például *Lederer Sándor*, *Strasser-Feldau Zelma* és *Bíró Henrik*. *Perlmutter Alfréd* (a közismert festőművész testvére) az iparművészetre helyezte a hangsúlyt, s úgy indult, hogy egy 1914 előtt felbomlott nagy magyar gyűjteményből, Giergl Kálmán építészből igen sokat megvásárolt. Glück Frigyes számtalan műkincse között kiváló és kevésbé értékes darabok keveredtek, de az általa összeállított kulcsgyűjtemény a történelem iránt érdeklődő polgár újszerű tette volt. Ezzel a műgyűjtés kilép a klasszikus „nagy művészet” világából, és a mindennapok kultúrája felé fordul. Ebben az időben vette kezdetét az ipartörténeti emlékek gyűjtése. *Ernst Lajos* magánmúzeumot és nagy aukciós házat működtetett, míg tönkre nem ment. *Delmár Emil* nagyságban és minőségben csaknem egyenrangú volt Herzoggal és Hatvanyval. *Wittmann Ernőnek* a plasztika volt a fő gyűjtői területe. Az Esterházy-hercegek után a legnagyobb magyar rajzgyűjtő *Majovszky Pál*. *Neményi Bertalan* szintén rajzgyűjtő volt.<sup>39</sup>

37 A Magyar Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete. 1919-ben alakult meg Hegedüs Loránt igazgatása alatt. <http://www.netlexikon.hu/cimszo/t%E9be> (letöltve: 2012. 03. 09.)

38 BCT 48.

39 Mravik, i. m.

Klebensberg számított arra, hogy a jövedelmi viszonyok lehetővé teszik, hogy az *értelmiségiek* viszonylag szélesebb rétege is kisebb gyűjteményeket hozzon létre. A színházi világ egyes vezető képviselői, főleg színészek tartoztak ide, valamint orvosok, építészek, egyetemi tanárok és magas jövedelmű írók. Ide sorolható például *Nádor Henrik* és *Gombaszögi Frida* színészek, *Miklós Andor* ügyvéd, *Beöthy Zolt* egyetemi tanár, *Szegő Miklós* ügyvéd, *Hirschler Henrik* orvos vagy *Máriássy Zoltán* diplomata, *Friedmann Ignác* jogász bibliai tárgyú munkákat, főleg zsidó liturgikus tárgyakat gyűjtött, amelynek a világon is alig akadt párja.<sup>40</sup>

### Egyházak – a kultúra fontos anyagi bázisai

A klebensbergi-modellben lényeges helyet foglaltak el az egyházak. Különösen a katolikus egyház. A XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen (1924) tartott beszédében szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy a magyar katolikus egyház „hatalmas vagyonára támaszkodva az intézmények egész sorát létesítette, s ezeknek az intézményeknek áldásos működésére nyúlik vissza a mai műveltségünk nagyobbik része. Mindenhol templomok, kolostorok és iskolák keletkeztek, nálunk is... A történelem azt tanítja, hogy az állam nem tud vagyont konzerválni... Az egyház ellenben össze tudja tartani a vagyont, és a veszély órájában segítségére siet a nemzetnek. Mi lenne a magyar tanüggyel a katolikus vagyon nélkül, például mi lenne középoktatásunkkal a szerzetes és a királyi katolikus gimnáziumok nélkül, amelyek helyett nem tudnánk állami középiskolákat létesíteni”<sup>41</sup>

A VKM és az egyházak közti együttműködés főként két nagyobb területen, az *oktatási rendszerben* és a *művészetek* világában mutatkozott meg.

Klebensberg rendszeresen érzékeltette,<sup>42</sup> hogy *az állam nem képes vállalni az iskolák fenntartását és működtetését*. Az államosítás elmaradását indokolta, hogy az egyházi vagyon, amely végső soron államosítható lett volna, de az alapítványokban, ösztöndíjakban és a hívek adományaiban megjelenő „kulturális tőkét” jelentette – ez a közoktatási költségvetés 1/3-a –, az államosítás ellen szólt, mely visszahatott az országos szinten kiegyenlítendő oktatási színvonalat biztosító anyagi teherre is. A hiányosan felszerelt felekezeti iskolák, az alacsony fizetéssel rendelkező tanítók, a pótlólagos adminisztráció megszervezése, a tankönyvkiadás... mind egy ilyen lépés ellen szóltak. De a pedagógusok túlnyomó többsége sem volt igazán híve az államosításnak. Az egyházak ragaszkodtak *iskoláikhoz*, intézményeikhez. Az elhivatottságáról híres tanítóság révén meg tudtak felelni a növekvő feladatoknak,

40 Mravik, 2012. i. m.

41 BCT 624–625.

42 Tökécski László 1986 Az egyházak és az iskoláztatás Klebensberg Kunó nézeteiben. *Magyar Pedagógia*, 1. 69–78; T. Kiss Tamás 1988 Az 1920-as évek kultuszminisztériumának a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatáról. *Népművelés*, 8. 23–23; Nagy Péter Tibor 1993 „Oktatásállamosítás” a harmincas években. *Világosság*, 6. 26.

jóllehet az állami iskolákkal szemben általában rosszabbul voltak felszerelve a felekezeti iskolák.

Klebelsberg az 1926. évi VII. tc., a népiskola-építési program előterjesztésekor ragaszkodott is ahhoz, hogy a többnyire állami pénzekből létesített iskolák nagyobbik részét az egyházak tartsák fenn, még akkor is, ha az számukra nehézségeket jelentene. A korabeli gazdasági helyzetben ugyanis az mutatkozott észszerűnek, ha az oktatás pénzügyi terheit az állam megosztja az egyházakkal. A kultuszminisztérium csupán segélyekkel járul hozzá az iskolák fenntartásához és működtetéséhez. Az 1926/27. évi VKM költségvetésében a népoktatásra 8,3 millió, vallási célok támogatására pedig 4,6 millió pengő szerepelt. Ez utóbbi elsősorban a katolikus egyház, illetőleg intézményeinek segélyezését szolgálta.

A statisztikák szerint a *korabeli alsó szintű oktatás* túlnyomórészt az egyházak, ezen belül is a katolikusok kezelésében volt. Az 1920/21, valamint az 1922/23-as tanévekben átlagot véve a 6351 elemi népiskola közül 1005 volt állami, 673 községi, református 1089, római katolikus felekezeti iskola 2662. A katolikus egyházhoz 1930/31-ben 3147 népiskola, 124 középfokú és 13 felsőfokú oktatási intézmény tartozott.

A *középfokú oktatás* esetében más volt a helyzet. Az erős hagyományok, alapítványok és ösztöndíjak, a magyar társadalom presztízs- és munkamegosztási szerkezete következtében az egyházak nagyobb figyelmet fordítottak iskoláikra. Viszont alig működött felekezeti reáliskola és a középfokú szakoktatásból pedig teljesen hiányoztak az egyházak. A polgári leányiskolák között akadtak felekezeti „színezetűek”. Ezekben az intézményekben az egyházak, elsősorban a katolikus, a tantervben szereplő vallás-erkölcsi nevelés révén és a diákegyesületeken keresztül voltak jelen.

Sajátos helyzet alakult ki a *felsőoktatásban*. Klebelsberg a három vidéki (Debrecen, Pécs, Szeged) egyetemnek más és más vallási színezetet szánt. „A *debreceni egyetem* három fakultása – ha nem is jogilag, de történetileg – folytatása a debreceni ősrégi református főiskola hittudományi, jogi és bölcsészeti akadémiájának. Az állam ott voltaképpen csak egy fakultást kreált, az orvosit. *A magyar kálvinizmus, különösen a tiszántúli egyházkerület, teljesen magáévá tette a debreceni egyetem ügyét. És éppen ezért, aki hozzá akarna nyúlni a debreceni egyetemhez, annak nemcsak Debrecennel, a százezres népességű várossal gyülnék meg a baja, hanem a tiszántúli református egyházkerülettel és a magyar kálvinizmussal is* – fejtegette Klebelsberg. Majd így folytatta: „A történelmi előzményekből és a környezet hatásából is folyik, hogy noha a debreceni egyetem kizárólag állami intézmény, mégis erősen protestáns színezete van. Ez a katolikusok részéről természetesen azt a kívánságot váltotta ki, hogy egy másik egyetemünk viszont ugyanolyan mértékben katolikus színezetet nyerjen, és mindjárt Pécsre gondoltak, amelynek jogi kara felszívta magába a pécsi katolikus jogi líceumot. De amint Pécsnek nem volt szerencséje saját országrészének, a Dunántúlnak támogatásában, azonképpen a magyar katolicizmus sem tudott egészen odaállni a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem

(Pécs) mellé, amelyhez az evangélikus hittudományi kart is hozzá csatoltak”.<sup>43</sup> Az evangélikus „színezetet” kapó Pécs helyett Klebelsberg Szegedet ítélte „katolikus színezetű”-nek.<sup>44</sup> A debreceni, a pécsi és a szegedi universitások Klebelsberg elgondolása szerint kultúrtartományi központok szerepét is betöltötték volna.<sup>45</sup> A kultuszminiszter decentralizációt szolgáló terve azt a célt tűzte ki, hogy ezekkel a felsőoktatási centrumokkal ellensúlyozza a „túltengő fővárost”, a kulturális értékeket „termelő és terjesztő üzemek”<sup>46</sup> segítségével pedig elősegítse a vidék fejlesztését.

A VKM és az egyházak közti szoros együttműködés másik jelentős, ugyanakkor sajátos területét a művészetek világa jelentette.

Klebelsberg a műemlékvédelmet elsősorban az egyházak feladatának tekintette. Az egyházművészeti kiállítás megnyitóbeszédében hangsúlyozta is, hogy „valamennyi templom, patinás oktatási intézmény és számos képzőművészeti alkotás egyházi megrendelésre jött létre”. Az állam ugyan igyekszik minden tőle telhetőt megtenni a kulturális értékek védelméért, de... „korlátolt anyagi erőivel sajnos csak kisebb arányú művészet politikát fejthet ki”.<sup>47</sup>

Klebelsberg nem fogalmazta meg művészetpolitikáját. A pártjának nemzeti gyűlési képviselői, ezért többször is szóvá tették, hogy követelje meg a művészekről a 19. század végi konzervatív realisztikus irányzatok folytatását. Klebelsberg válaszaiban történeti tanulságokra hivatkozott. Arra figyelmeztetett, hogy az „ilyen természetű kísérleteket nem kísérte a remélt siker”. Mindenkit óva intett attól, hogy a kereszténységre hivatkozva olyan művészi tendenciákat erőltessen, amelyhez a kereszténységnek semmi köze nincs, vagy olyan realisztikus irányzatokhoz ragaszkodjon, mint a 19. század végi. Szinte minden alkalommal hangsúlyozta, hogy a magyar nemzet európai mivolta éppen abban van, hogy minden európai eszmeáramlat eljutott az országba.<sup>48</sup> Klebelsberg azonban nem titkolta ízlésvilágát – „szereitem a kissé régies képeket és szeretem a régies formákat...” –,<sup>49</sup> nem kedvelte az avantgarde festészetet, mert „...nem vagy nehezen lehet nemzeti gondolatot bennük kifejezni...”.<sup>50</sup> Önmagának feltett kérdésre: „Mi az, amire az államnak ügyelnie kell?” – azt válaszolta, hogy két szempontot kell figyelembe venni. „Az egyik az, hogy mind a két irányzat képviselve legyen: úgy a konzervatív, mind a haladó irányzat..., a másik szempont, amelyre igazán ügyelni kell az, hogy minden irányzatból

43 Klebelsberg Kuno 1929 *Küzdelmek könyve*. Budapest, Athenaeum Kiadása, 304.

44 Mészáros István 1995 Klebelsberg Kuno, az iskolareformer. *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. (Szerk.: Zombori István) Szeged, 126.

45 BCT 380–383, 384–385, 558, 560.

46 BCT 380–383.

47 BCT 292–294.

48 BCT 400, T. Kiss Tamás 1985 Jegyzetek Klebelsberg művészetpolitikájáról I–II. *Népművelés*, 1985. december. 32–33. és 1986. január, 26–27.

49 Klebelsberg Kuno: A nemzeti gondolat a művészetben. *Nemzeti Újság*, 1928. november. 18.

50 *Nemzeti Újság*, 1928. november. 18.



.....  
*az igazán tehetséges embereket kell kiválasztani. Lehet bármilyen az egyéni felfogása valakinek Csókról vagy Vaszaryról, de hogy Csók és Vaszary a maguk irányában jó művészek, azt senki kétségbe nem vonhatja...*<sup>51</sup> – mondta.

A Mátyás-kori reneszánsz világához vonzódó kultuszminiszter „személyes ügynek tekintette a művészeti élet mecénatúráját”. A VKM 1929–30. évi előirányzatának általános indoklásában a következőket mondta: „...itthon a súlyosabbá vált közgazdasági helyzet művészeink megélhetését veszélyezteti, mert a hősi emlékek lassanként elkészülnek, művészi síremlékek emelésére csak csekély számú gazdag család képes, és tárlatok alkalmával mutatkozó képvásárlások száma is elégtelen. Kell tehát, hogy az állam az eddiginél jelentékenyebb mértékben lépjen fel mint megrendelő és vásárló.”<sup>52</sup>

Az első világháborús emlékművek – állami és helyi erőforrásokból is történő – állítása az 1920-as években még viszonylag jelentős megrendelésekhez juttatott számos köztéri szobrászt. Az ország valamennyi városának főterén és számos községben felállított emlékművek a több százezer magyar honvédnek állított kegyelettel emléket. A szobrok túlnyomó többsége azonban zömmel alacsony művészi színvonalon kivitelezett, jellegzetes hangvételű jelenetekben idealizálták a hősiességet, harciasan ágáló, gránátot dobó, rohamozó, sebesülten lehanyatló, esetleg haldokló katonafigurákat ábrázoltak. A magyar konzervív közhangulat nem engedte meg, hogy stilizáltabb, a valóságtól elvonatkoztatottabb emlékművek kerüljenek a nyilvános terekre, épületek falaira. Az évtized végére a hősi emlékművek állítása kezdett alábbhagyni. Az arisztokrácia és a polgárság művészettárgy-terelő ténykedése továbbra is erősen korlátozott maradt. Klebelsberg ezért állami eszközökhöz nyúlt. Korántsem a teljesség igényével! Miniszterként 1923-ban restauráltatta az Ybl Miklós tervei alapján épült ferencvárosi Bakáts téri templom üvegablakait és freskóit. 1926-ban hozzájárult az esztergomi katolikus művészeti gyűjtemény gyarapításához. Megvásárolta *San Marco* hercegnő (*Nagyszentmiklósi Nákó Mileva*) hagyatékát. A szegedi *Fogadalmi templom* számára elkészítette kora egyik legnagyobb orgonáját. A VKM számos egyházi intézmény, elsősorban templomok restaurálásához járult hozzá. Többek között anyagilag is segítette az egri minorita, az ócsai református templom, a budavári Szent-Domokos-torony vagy a szegedi Dömötör-kápolna restaurálását. A budapesti egyetemi templom felújítását az egyetemi alapból fedezte. Restaurálásra kerültek a freskók és a fafaragások. A budapesti egyetemen megszervezte a keresztény archeológia és művészettörténet tanszékét, hogy a szemináriumi oktatásban is kellő teret kapjon az egyházművészeti képzés. Felkérésére *Vaszary János* elkészítette a Tihanyi Élettani Intézet, *Dudits Andor* és *Kisfaludy-Stróbl Zsigmond* pedig az Országos Levéltár belső tereinek díszítését. Klebelsberg festményeket rendelt a pécsi és a debreceni egyetemek

51 BCT 401.

52 *Tudomány, kultúra, politika*. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932) [Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Glatz Ferenc.] Budapest, Európa Könyvkiadó, 514.



számára. Felkérésére *Patzó Pál* szobrászművész alkothatta meg a debreceni egyetem szülészeti és nőgyógyászati klinikája számára *Kézmárszky Tivadar* és *Semmelweis Ignác* mellszobrát. Szoborpályázatot írt ki Jókai Mór síremlékének elkészítésére. Kezdeményezte a visegrádi Salamon-torony konzerválását és a fellegvár kaputornyának helyreállítását.

Klebensberg különösen kiemelt figyelmet fordított szeretett városára. Megvásárolta és Szegednek ajándékozta *Pásztor János* két szobrát (Romboló Tisza, Éltető Tisza) a Szent György-szobor és a bautzeni Mátyás- emlékmű másolatát. Az Izabella Háziipar munkaközösségétől (*Izabella* hercegnő volt a fővédnök) megrendelte a szegedi Fogadalmi templom számára a püspöki miseruhákat, az egyetemeknek pedig ünnepi alkalmakra hímzett asztalterítőket. 1929-ben *Stróbl Alajos* özvegyétől megvásárolt 12 mellszobrot, és arra utasította *Rerrich Béla* építész, hogy azokat helyezze el az intenciói által tervezett és felépült Dóm tér árkádjá alatt. A további vásárlások eredményeként 1930-ban még 45 alkotást helyeztek el az árkádok alá.

Miniszterként jelentős összegeket fordított a külföldön megrendezett kiállításokra. Rugalmasan igazodva a kifogásokhoz, minisztersége idején 26 képzőművészeti és több házipari (népművészeti) kiállítás került megrendezésre, melyek jelentős anyagi kiadásokkal jártak. Velencében az olasz kormány által biztosított telken „egy magyaros jellegű épületet” is emelt, hogy a magyar kultúra alkotásait időről időre ott bemutathassa. „...Olaszországban váltakozva, egyik évben Velencében, másik évben Milánó mellett Monzában rendeznek iparművészeti kiállítást. Innen természetesen nem maradhatunk el, de elmentünk Varsóba, Pózenbe, Krakókba... Elmentünk Brüsszelbe, Londonba... Rómába. A közeljövőben pedig el kell mennünk Stockholmba és Barcelonába, de mindezt 140 000 pengőnek egy részéből megcsinálni nem lehet” – írja a Pesti Napló 1928. július 29-i számában.

Az 1928/29-es büdzsében művészeti célokra összesen 4 743 000 pengő állt a VKM rendelkezésére, amelyből a négy művészeti iskola – képzőművészeti, zeneművészeti, színművészeti és iparművészeti – 1 147 000 pengőt kapott. Az állami színházaknak 3 045 000 pengő jutott, amelyhez az Operaház zenekarának 50 000 pengő támogatás járult. A személyi járandóságokra 276.000 pengő szerepelt a költségvetésben. A művészetek támogatására összesen 276.000 pengője maradt a VKM-nek.<sup>53</sup>

### Az ösztöndíjrendszer nemzetközi és hazai anyagi forrásairól

Klebensberg *a nyugati hazai kormányok és alapítványok által nyújtott segélyek*, valamint a magyar *állami* támogatások felhasználásával újraszervezte az ösztöndíjrendszert.

53 Klebensberg Kuno: A magyar művészet, mint nemzeti erőforrás. *Pesti Napló*, 1928. július 29.

### *Nyugati kormányok segélyei*

A Nemzetgyűlésben tartott felszólalásaiban és beszédeiben gyakorta fejezte ki köszönetét valamelyik nyugati kormánynak. „...hálával kell megemlékezni a francia kormányról is, amely 10 magyar főiskolást neveltet a francia főiskolákon. Legutóbb pedig az olasz kormány bocsátott rendelkezésünkre négy ösztöndíjas helyet...”<sup>54</sup>

Klebsberg fontosnak tartotta, hogy a nyugati országok kormányaitól kapott ösztöndíjak felhasználásáról rendszeresen tájékoztassa a képviselőket. 1925. november 25-én, a közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor tartott felszólalásában részletesen be is számolt arról, hogy „az 1921/22. tanévben 9, az 1922/23. tanévben 8 magyar ifjú ment külföldre, akkor még csak a francia kormány ösztöndíjával. A következő tanévben már 20-ra, 1924/25-ben 66-ra, 1925/26-ban, vagyis a jelen tanévben már 105-re emelkedett a szám, úgyhogy eddig összesen 208 magyar ösztöndíjas látogatta a külföldi főiskolákat... Jogász volt a külföldi egyetemeken tanuló ösztöndíjas ifjak közül 20, orvos 31, történelmi szakkal foglalkozó 32..., filozófiát hallgató 3, geográfus 1, esztétikus 2, klasszika-filológus 3, művészettörténész 4, orientalista 2, fizikus 3, biológus 3, csillagász 2, kémikus 4, botanikus 1, geológus 1, bibliográfus 3, matematikus 3, zenész 1, szobrász 1, iparművész 1, közgazdász 8, mérnök 5...”<sup>55</sup>

1926. május 11-én a kultusztárca költségvetésének beterjesztésekor arról informálta a képviselőket, hogy „...Angliában a múlt évi 12 ösztöndíjossal szemben 15 ösztöndíjasunk lesz. Itt köszönetet kell mondanom az oxfordi egyetemnek, ahol a magyar hallgatókat rendkívül rokonszenvvel fogadták, továbbá az aberdeni protestáns egyetemnek, ahol szokatlan melegséggel karolták fel azokat a református tanárjelölteket, akik a protestáns egyházak által fenntartott középiskolákban fogják tanítani az angol nyelvet és irodalmat. Úgyszintén a westminsteri katolikus érsek közbenjárására sikerült elérni, hogy a cambridge-i St. Edmund House-ban a katolikus szerzetesrendek leendő professzorait fogadják be, hogy ott belőlük a szerzetesrendi középiskolák angol nyelv és irodalomszakos tanárai képeztesse...”<sup>56</sup>

### *Rockefeller Alapítvány*

Klebsberg kitüntetett figyelmet fordított a Rockefeller Alapítványra. „A Rockefeller-alapítvány képviselőjében Mr. Rose felkeresett és az ösztöndíjak egész sorát adta a Rockefeller-Foundation, amelyekből magyar tudósok nemcsak Amerikában, hanem az ő széles felfogásuknál fogva bármely iskolába vagy tudományos intézetbe mehetnek, ahol tovább képezhetik magukat...”<sup>57</sup>

54 BCT 398.

55 BCT 552.

56 BCT 573.

57 BCT 527.

Az amerikai egyetemek ösztöndíjas helyei a háború utáni években többnyire a „kis-entente” országoknak jutott. Magyar fiatal először 1924-ben kapott ösztöndíjat a Bryn Mawr College intézménytől. A következő évben az Institute of International Education segítségével – személyenként 800-1000 dollár értékben – a poughkeepsie-i Vassar, a bostoni Radcliffe, a northamptoni Smith, a Mount Holyoke Wellesley és a New York-i Teacher’s College-ekben már többen folytathattak tanulmányokat. *Az ösztöndíjasok útiköltségeit Amerikába és vissza a VKM mellett az amerikai magyarok társadalmi mozgalmá segítette fedezni.*

„A Rockefeller Foundation-nál az egyik vezető férfiú, Mr. Rose, kivel hosszasan tárgyaltam, nagy megértést mutat törekvéseink iránt. Ebben a pillanatban hat fiatal matematikus, kémikus, fizikus és biológus dolgozik Rockefeller-ösztöndíjjal külföldön, és e fiatal magyar tudósok úgy beváltak, hogy a vezetőség az alapítványokat a jövő évre már tízre emeli fel. Elő tudtam teremteni a fedezetet arra is, hogy az ez év őszén már tíz magyar ifjú megy a cambridge-i, oxfordi, aberdeni egyetemre” – írja a Pesti Napló 1925. április 12-i számában.<sup>58</sup>

Palló Gábor szerint „a Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfölényhez és hasonlókhoz. A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz. A kulturális kormányzat jóllehet konzervatív eszméket vallott, céljai megvalósítása érdekében mindent megtett még a kozmopolita civiltársadalom felől érkező segítség megszerzéséért is”.<sup>59</sup> Klebelsberg szakmai céljait és törekvéseit övező belpolitikai támogatottság mögött a Bethlen-kormány külpolitikai érdekei húzódtak meg. Az amerikai és a nyugati országok egyetemein tanuló magyar fiatalok „a kulturális diplomácia friss erőiként” jöhettek számításba.<sup>60</sup>

Klebelsberg és a Rockefeller Alapítvány közti jó kapcsolatra példa az a levél, melyet már nem miniszterként, 1932. június 6-án írt az Alap kuratóriumának. A kormányzati támogatás jelentős csökkentése miatt segítséget kért a *Természettudományi Nemzeti Alap* számára és az *ösztöndíjak* fedezéséhez. A levelében írta, hogy „az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengőt bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengőre apadt. A csökkenés itt 120 000 Pengő, vagyis 80%. E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200 000 pengőnyi összeg adományozásával. Ebben az esetben ugyanis

58 BCT 640.

59 Palló Gábor 1997 Tudomány és civil társadalom. A Rockefeller Alapítvány Közép- és Kelet Európában a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 1997. 2., 237.

60 Pritz Pál 1995 *Magyar diplomácia a két világháború között*. Magyar történelmi Társulat, Budapest, 257–259.

a Természettudományi Nemzeti Tanács képes lesz arra, hogy eredeti hivatásának teljesítésén túl az egyetemeket ellássa... berendezésekkel is, amelyek szükségesek a kutatásokhoz...”<sup>61</sup> Klebelsberg arra kérte az alapítványt, hogy az ösztöndíjak 73,5%-os csökkentése miatt segítsen „a felnövekvő tudósnemzedéken... és a magyar tudományon... az 1932/33-as kritikus költségvetési évben...” Az Ösztöndíjtanács számára 360 000 Pengőt kért, lehetőleg egy párizsi bankban, letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.<sup>62</sup>

A levél megfogalmazásában néhány figyelemre méltó gondolat fedezhető fel, amely jól jellemezi Klebelsberg stratégiáját és taktikáját. A – mai szóhasználat civil szerveződésű – Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő, már nem kultuszminiszter (ha úgy tetszik, állampolgár) Klebelsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az *autonóm szerveződésű* Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében az sem került el a figyelmét, hogy – igazodva az alapítvány alapvető célkitűzéséhez – nevesítse a segély fő rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség. *Palló Gábor*, a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományos szakemberképzésben – különösen az 1920-as években –, a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látta.

### *Smith Jeremiah Alapítvány*

A hazai tudományos szakemberképzés fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik „nyugati alapítású” szervezet is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, *Smith Jeremiah* amerikai állampolgár a Magyarország részéről neki megállapított tiszteletdíjat nem vette fel. A magyar kormány ezért távozásakor, érdemeit megörökítendő, a megmaradt 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti József Műegyetemet végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokban folytathatták tanulmányaikat.<sup>63</sup> Az alapítvány elnöke *Domanovszky Sándor* volt. Az ösztöndíjak az 1927/28. tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg.

61 A Klebelsberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. június 6-án. *Természet Világa*, 1989, 390.

62 A Klebelsberg-levél, uo. 391.

63 *A magyar tudománypolitika alapvetése.* (Szerk.: Magyary Zoltán) A Magyar Tudományos Akadémia és Intézmények Országos Szövetsége. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. 468.

### *Nemzeti Közművelődési Alapítvány*

Klebsberg a külföldi ösztöndíjak mellett figyelmet fordított a belföldi ösztöndíjakhoz szükséges anyagi feltételek megteremtésére is. Jelentős sikert „könyvelhetett el”, amikor *Károlyi Mihály* elkobzott vagyonának nagy részét sikerült a tárcája számára megszerezni, és létrehozni a *Nemzeti Közművelődési Alapítványt*. A tárca költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én tartott felszólalásában, az elkobzott vagyonból tárcáját illető rész jogosságát a következőkkel indokolta. „Ma, amikor annyira szükség van az ösztöndíjakra – a középosztály tökéletes anyagi leromlása következtében –, mint soha máskor, eljutottunk odáig, hogy nincs komoly ösztöndíjunk, és a legnagyobb ösztöndíjat sem érdemes felvenni, mert az okmányok és a nyugtabélyegek jóformán többet tesznek ki, mint magának az ösztöndíjnak összege... ez parancsoló kötelességgé tette a kormány számára, hogy komoly és nagy lépést tegyen ösztöndíjügyünk rekonstrukciójára. E téren az első nagy lépés volt a nemzeti közművelődési alapítványról szóló javaslatom beterjesztése, amelyet *Károlyi Mihály* elkobzott vagyonának az államra eső részére alapítottuk. Ebben az osztó igazság is érvényesül, mert *Károlyi Mihály* mesterkedései nélkül nemzeti katasztrófánk oly nagy mérvet sohasem tudott volna ölteni, mint amelyet öltött, és ennek a nemzeti katasztrófának első és legnagyobb áldozata a magyar középosztály, a magyar intelligencia. Az osztó igazságnak teszünk tehát eleget akkor, amikor éppen annak az embernek a vagyonát, aki ezt a katasztrófát a maga tehetségtelenségével, a tehetségét meghaladó ambíciójával és a maga mesterkedéseivel előidézte, használjuk fel arra, hogy a magyar középosztály érdekében mentsük a menthetőt”.<sup>64</sup>

### *Országos Természettudományi Alap – Széchenyi István Tudományos Társaság*

Klebsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” miatt, a természettudományok támogatása érdekében 1926-ban létrehozta a „félig nem kormányzati szervezetet”, az *Országos Természettudományi Alapot*. Az Alap kezdő vagyona az az 1.000.000 aranykorona volt, amelyet *Smith Jeremiás* népszövetségi főbiztos hozzájárulásával Klebsberg az 1925. évi XXIII. tc.-ben kapott felhatalmazás alapján a hasznos beruházásokra engedélyezett összegből a célra kapott. Segítségével rendbe hozta a laboratóriumokat, tudományos felszereléseket vásárolt. A törvény útján biztosította az Alap folyamatos anyagi kondicionálását. A kormányzati támogatás mellett számított a törvényhatóságok, egyesületek, intézetek és egyéb adományozók, mecénások áldozatkészségére is. Az *Országos Természettudományi Alap* 1925–26-ban egymillió 160 ezer pengővel támogatta az egyetemek és intézmények laboratóriumi felszereléseinek kiegészítését és korszerűsítését. Az Alap az 1929/30. költségvetési évben 150 000 pengővel gazdálkodott. Évente általában 18–20 kutató munkáját segítette különböző nagyságrendű összegekkel. Az Alap pénzügyeinek kezelését az 1930. évi VI. tc. értelmében a

64 BCT 544, 545.

*Természettudományi Nemzeti Tanács* végezte, amelynek Klebelsberg nagyjából azt a szerepet szánta, amit Németországban a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft látott el.

A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professzorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkották. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően *Tangl Károly*, majd *Zimmermann Ágoston* látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, Tangl Károly, 1936-tól *Mauritz Béla* végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig. Az elnökség munkáját 12 tagú intézőbizottság segítette, olyan tudósokkal, mint *Szent-Györgyi Albert*, *Szily Kálmán* és *Teleki Pál*. A kérvényeket a tudományáganként alakított szakbizottságok bírálták el, és ők tettek javaslatot a támogatásokra. Az éves támogatásból elsősorban az orvostudományok kutatói (45%) részesültek, ami összefüggött azzal, hogy a határtudományok (biokémia, radiológia, gyógyszervegytan stb.) kutatását is ide sorolták. Az *Országos Természettudományi Alapból* 1926 és 1944 között a természettudományos kutatások összesen másfélmillió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15%-a a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.

Klebelsberg a tudományos élet fejlesztése érdekében 1927-ben, személyes tekinélye és kapcsolatai révén megszervezte a *Széchenyi István Tudományos Társaságot* is azzal a céllal, hogy a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és pénzügy világ képviselőit kapcsolatba hozza a természettudomány kutatóival és a tudományos intézetekkel, hogy segítse a kutatások finanszírozását. A minta a német Kaiser Wilhelm-Gesellschaft volt. A társaság élén regnált elnökök *Popovics Sándor* és *Ilosvay Lajos*, a főtítkárs *Schimanek Emil* volt. A szenátusnak 70 választott és 10 meghívott tagja volt. Az operatív döntéseket a szűk körű ügyvezető bizottság hozta meg. A társaság állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek. Ilyen volt például a barnaszénkészletek jobb és hatékonyabb felhasználásával foglalkozó program.

Amíg a *Természettudományi Nemzeti Tanács* a törvényben előírt módon elsősorban a közpénzeket, főleg kormányzati hozzájárulást használt fel, addig a *Széchenyi István Tudományos Társaság* szabad, a kultuszminisztertől is független egyesülés volt, amely kutatási célokra a gazdaságilag érdekeltektől gyűjtött hozzájárulást. A két szervezet között kialakított munkamegosztás szerint, a Társaság azokat a kutatásokat segítette, amelyek gyakorlati eredményekhez vezettek, a Tanács viszont az alapkutatásokhoz nyújtott támogatást. Az Alap és a társaság 1927 és 1944 között több millió pengővel segítette a természettudományi kutatásokat.



### A kultúrára fordított pénz

A klebelsbergi modellt és a miniszter módszereit számos kritika érte. A „Grófot” a politikai ellenzék és saját pártjának képviselői azzal vádolták, hogy „pazarolja az állam pénzét”, „túlköltekezik”, „nagyzási hóbotban szenved”. Egyéb területeken történt mulasztást is gyakorta írták a számlájára, olyan indoklással, hogy „mások elől elszedte a pénzt”. „A szűnni nem akaró propaganda hatása alatt Klebelsberg úgy élt az egyszerűbb fantáziákban, mint aki a pénzt már az ősforrásnál, talán még a bankjegynyomdában vagy legalább a pénzügyminisztérium kapujában lefoglalta, s mire a kevésbé élelmes kollegák megjelentek, hogy alkotásaikra fedezetet biztosítsanak, a pénzmagnak már csak hült helye volt”.<sup>65</sup>

A támadások különösen felerősödtek a gazdasági világválság időszakában. Voltak, akik egyenesen azzal vádolták, hogy „ablakon dobálta ki az ország pénzét, ezért, csak ezért és nem másért...” került az ország katasztrofális helyzetbe.<sup>66</sup>

Huszt József, Klebelsberg életrajzírója: „A kiegyezés korában az állami kiadásokból a kultusztárcára eleinte szégyenletesen kis összeg esett. Akkor egyébként még nem is alakult ki teljességében az állam kulturális kötelezettségeire vonatkozó közfelfogás. 1868-ban e kiadások alatta maradnak az 1%-nak. Hosszas ingadozás után, ami nagyjában mégis előretörést jelent, 1890 táján elértük a 2%-ot, 1911-ben már 5% körül jártunk, ami a háború éveiben ismét alásiett 2%-ra. Klebelsberg miniszterségének első évében elérték a 4,54%-ot. Ettől kezdve, főleg Klebelsberg érdeméből, állandó növekedést találunk. 1926/27-ben pl. a kultusztárca kiadásai elérték a 9,30%-ot. Ugyanebben az évben a csonka ország kulturális kiadásai a történeti ország 1913-i hasonló kiadásainak 81,23%-ára rúgtak! Rendelkezésünkre állnak a konszolidációs korszakban, az ún. beruházási összegekből költött tételekre vonatkozó hiteles adatok is. Eszerint a tanyai iskolákra ment 43,3 millió P, egyéb kulturális beruházásokra 75,9 millió. Ez utóbbi összegből azonban csak egy rész illette [illette] a kultusztárcát, mert kb. 20 millió a mezőgazdasági és ipari szakoktatás intézményeinek jutott. Egyébként a felsőoktatásra, egyetemekre, klinikákra juttatott 22,4 millió, a főiskolákra, internátusokra, ösztöndíjakra 6 millió, a középfokú oktatásra 8,1 millió, a tudományos intézetek létesítésére és fejlesztésére pedig 6,2 millió. Az utóbbi összegek nagyobb része, összesen 4,5 millió a természettudományi kutatóintézeteknek jutott”.<sup>67</sup>

Klebelsberget is foglalkoztatta a pazarlás problémája. Veszélyesnek tartotta, „...hogyan minálunk az utód rendszerint nem folytatja elődjének megkezdett munkáját, annak irányával rendszerint szakít, művét nem egyszer lerombolni igyekszik. Azért marad a politikai életben annyi reformtorzó, az irodalmi és tudományos téren pedig annyi megkezdett, de be nem fejezett sorozatos publikáció”.<sup>68</sup>

65 Huszt, 1942. i. m. 326.

66 Huszt, 1942. i. m. 325.

67 Huszt, 1942. 325, 326.

68 BCT 63.

.....

A választások során egymást váltó kormányzó pártok miniszterei eltérő nézeteik miatt nem folytatják az előd megkezdett munkáját. „A magyar nemzet még túlságosan szegény ahhoz, hogy amit az egyik miniszter nagy költséggel felépít, azt a másik talán újírtási vágyból vagy egyéb okokból lerombolja”.<sup>69</sup>

*Az önkormányzatiság elvét valló kultuszminiszter úgy vélte, ha a kulturális életben sikerülne autonóm struktúrákat kialakítani, akkor azok megakadályoznák, „...hogya a kultúrpolitika a pártok váltakozása közben ide-oda cibáltassék”.<sup>70</sup>*

69 BCT 520.

70 BCT 220.

## A TUDOMÁNY TÁMOGATÁSA (NEM) ISMER HATÁROKAT?

### Tudománypolitika Magyarországon a két világháború között<sup>1</sup>

A rendszerváltást (1989/90) követő évektől mennyiségében, irányultságában és árnyaltságában is egyaránt gyarapodnak a két világháború közti magyar kormányok kultúrpolitikájával foglalkozó publikációk. A különféle megközelítések egyetértének – de legalábbis konszenzus mutatkozik közöttük – abban, hogy a külső hatalmi viszonyok kényszerén túl – és nem tagadva, ennek következtében – az ország belső egyensúlyi viszonyai sem tettek lehetővé jelentős, megvalósítható politikai, gazdasági és társadalmi reformokat. A szinte természetesnek vehető revíziós törekvések, a 93 ezer négyzetkilométernyi területre csökkent ország stabilizálásában lényeges szerepet betöltő háború előtti rend („minden úgy lesz, mint volt régen”) restaurálása és a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódás belső ellentmondásokat tartalmazó, ambivalens helyzetet hozott létre. Az ország számára a szinte teljes, kényszerű körbezártságból való kitöréshez egy viszonylag szűknek nevezhető mozgástér nyújtott lehetőséget: a kultúra.

A Trianon utáni társadalmi és politikai helyzetből származó felismerés, hogy a korábbi dualista alapokon nyugvó államnemzet-értelmezés érvénytelenné vált, valamennyi tudományterületen éreztette hatását. Új nemzetmegtartó erőre volt szükség. Az államnemzet fogalmát felváltotta a kultúrnemzet fogalma. Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalomra nemcsak a trianoni határokon kívül rekedt magyarság egységes kultúrnemzetként való elismertetése és összetartása miatt van szükség, hanem azért is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején fokozatosan romló külföldi megítélésű, többnyire nem, alig, vagy tévesen ismert magyarságképen javítani lehessen.<sup>2</sup> Elsősorban korszerű kormányzati tudománypolitika megteremtésére volt szükség, nemcsak a remélt korrekciók miatt, hanem a társadalmi és gazdasági élet fejlesztése érdekében is. Az alapok lerakására egy

1 Átdolgozott változat. Első közlés: *Debreceni Szemle*, 2011. 1. sz., 18–33.

2 A Magyarország elleni propagandáról: Pritz Pál 1995 *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Kossuth Kiadó, 241.

osztrák ősökkel rendelkező magyar arisztokrata, Klebelsberg Kuno<sup>3</sup> (1875–1932) vállalkozott. A kiegyezés utáni liberális időszakban szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanult Klebelsberg érzékenyen és azonnal reagált a korszak tendenciáira, és nemcsak a számára elfogadott és képviselt konzervatív reneszánsz formájában. A hazai liberalizmus sokoldalú polgári meghaladását nem csupán politikai és gazdasági síkon rögzítette, hanem tudományosan és a tömegekre hatóan a mindennapok szintjén is. Ma már ismert, hogy a magyar újkonzervativizmus liberális elemeket nem nélkülöző reformjai nagyrészt megkéstek, mert kialakulásuktól kezdve elvállalták az ókonzervatív állások védelmét is. A kulturális reformok az „örizve korszerűsítés” keskeny mezsgyéjére szorultak, és igazi bázisuk csupán az államhatalom és az elszegényedett középosztály volt. Klebelsberg maradéktalanul bízott abban, hogy a trianoni határok csak időlegesek, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban kultúrversenyt vívnak majd egymással. „A Gróf” – ahogyan ellenfelei gyakorta nevezték – rövid távon tévedett. Az első világháborút lezáró igazságtalan békeszerződések, a hatalmas méretű fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellentmondásokat produkáltak, jelentős feszültségeket idéztek elő, amelyek nem kedveztek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának. Klebelsbergnek hosszabb távon igaza lett. Bebizonyosodott, hogy a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban az oktatás, a művelődés és a művészetek ügye mellett a tudomány támogatását kiemelten szükséges kezelni, az egyik olyan fő beruházási prioritásnak kell tekinteni, amely azután a felemelkedést más területeken is segíti mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír. Igazolódott, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” elsősorban a teljesítményt előállító tudás. Klebelsberg Kuno ezért kiemelt figyelmet és különösen nagy energiát fordított a hazai tudományos intézményrendszer differenciált kialakítására és fejlesztésére. Politikusként gyakorta hangoztatta, hogy a társadalomtudományok nemzeti színezetűek, de európeerként látta, hogy a tudományok (különösen a természettudományok) nem ismernek határokat. Céljainak elérése érdekében – dacolva a politikai közhangulattal szembeállt „pártjának kemény fejű képviselővel” – együttműködésre törekedett a „bűnös antant kormányokkal”, kapcsolatot épített ki nyugati szervezetekkel.

3 Huszti József 1942 *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, 1942; T. Kiss Tamás 1999 *Klebelsberg Kuno*. [Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás] Budapest, Új Mandátum Kiadó, *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter*. Klebelsberg Kuno kora és munkássága. Szerk. Miklós Péter. Szeged, Belvedere Kiadó.

**„Nekünk létérdekünk, hogy nagy kapcsolatunk a Nyugattal minden körülmények között meglegyen”<sup>4</sup>**

A trianoni békekötést követően kialakult Nyugat-ellenes hazai politikai/társadalmi miliőben Klebelsberg – annak ellenére, hogy bírta miniszterelnöke bizalmát és támogatását – minisztersége idején folyamatosan arra kényszerült, hogy indokolja tudománypolitikai törekvéseit. Beszédeiben és publicisztikaiban – különböző változatokban – gyakorta hangoztatta alapelvként, hogy Nyugathoz az ország csak akkor lesz képes felzárkózni, „ha elérjük azt, hogy az élen minden téren olyan szakemberek járjanak, akik az európai mértéket teljesen megütik... Ha ez így lesz minden téren, akkor majd nem esik meg velünk az, hogy nagy elhatározásaink bizony elég gyakran nem ütik meg az európai mértéket, s hogy még jóakaró külföldi barátaink is fejcsóválva vagy szánakozó mosollyal nézzék állásfoglalásunkat és alkotási próbálkozásainkat, amelyek a 20. század harmadik évtizedébe bizony-bizony nem egyszer alig illenek be”.<sup>5</sup>

A magát gyakorlatias, „építész” miniszternek tartó Klebelsberg a Nyugathoz történő felzárkózás hatékony tudománypolitikai eszközének az új alapokra helyezett ösztöndíjrendszer kimunkálását és bevezetését tekintette. Magyarországon a háború előtt alapított ösztöndíjak anyagi alapját a fix kamatozású értékpapírok és záloglevelek jelentették, amelyek az infláció következtében értéküket veszítették. Annyira, hogy – a miniszter szavaival – „a legtöbb ösztöndíjat ma már nem is érdemes megfolyamodni, mert a kérvény bélyege magasabb, mint az ösztöndíj maga”.<sup>6</sup> A közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én a következőket mondta. „Minden nemzetben bizonyos számú tehetség mindig születik. Attól, hogy az illető nemzetben a szelekció meg van-e szervezve vagy nincs, függ azután, hogy ezek a tehetségek a maguk egészében ki tudnak-e fejlődni?... Én ezt koncedálom, de azt kérdem, hogyha tíz év alatt csak 25-30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor szolgálatot a magyar nemzetnek?”<sup>7</sup> Tiszteletbeli bölcsészdoktorrá történt avatásakor Pécsen megtartott beszédében elhatárolta magát attól a vádtól, amely szerint számára az elitképzés csupán ezért fontos, hogy „három-négyezer emberrel” – mint valamiféle üvegházi kultúra termékével – reprezentálja a magyar kultúrát külföldön. Előadásában érzékletesen ecsetelte, „ha nem jó az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok, és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibázottak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek el, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. Ha a magas

4 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Budapest, 1927. 552. (Továbbiakban: BCT.)

5 BCT 332.

6 BCT 325.

7 BCT 547.

kultúrának a laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor a néptanító (...) sem terjeszti a művelődést.<sup>8</sup> Az oxfordi egyetem egyike a legdrágábbaknak a világon, viszont a magyar diplomácia szempontjából mégis fontos, hogy néhány tehetséges fiatal ott folytasson tanulmányokat, mert az egyetemi évek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a hallgatók kapcsolatba kerüljenek az angol társas élettel.”

A Nyugathoz kötődés és a kapcsolódást segítő ösztöndíjrendszer érdekében Klebelsberg szellemtörténeti érvekre is hivatkozott. Gyakorta említette, hogy „a humanizmus, barokk és rokokó, fejedelmi abszolutizmus és forradalmak mint nagy európai eszmeáramlatok eljutottak hozzánk, de a magyar határokon túl keletre, délre nem jutottak, ez mutatja, hogy hol voltak és hol vannak az európai művelődés végső határai”.<sup>9</sup> Szerinte – mint valamennyi szellemtörténész szerint – tőlünk Keletre azért nem létezik Európa, mert nem találhatók meg azok a művészeti stílusok, politikai és gazdasági formációk, amelyeket mi a nyugat-európai fejlődésből átvettünk. Az elmélet sok tekintetben hamis, mert a különböző fejlődési fokon álló népek kölcsönhatásukban éppen úgy adtak egymásnak, mint kaptak egymástól. Kulturális fokuk nem valami titokzatos, jogilag vagy népfajilag megalapozott kulturális termelőerő bizonyítéka, hanem a történelmi–társadalmi–gazdasági fejlődésünk számos következménye. A történelem viszont valóban kínálja azt a tanulságot, hogy elsősorban a német nyelv- és kultúrterületeken létrejött államok tanúsítottak irántunk gazdasági, politikai és kulturális téren érdeklődést. A magyar szellemtörténet azonban ebből azt a következtetést vonta le, hogy a magyar nemzeti függetlenség, azaz a magyar fejlődés önállósága akkor került veszélybe, amikor a magyarság nem tudott összhangba jutni Nyugattal, és Kelet alattomos erői felmorzsolták.<sup>10</sup> Klebelsberg a Nyugathoz kötődésben nemcsak „magyar tradíciót” látott, amely – szerinte – „szakadatlanul érvényesült attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett, a művelődés élharcosává tett”,<sup>11</sup> hanem egyben történelmi indok volt a Szovjetuniótól való elhatárolódáshoz is.

Klebelsberg – ellentétben miniszterelnökével, az erdélyi birtokait elvesztő Bethlen Istvánnal (miniszterelnök 1921. 04. 14. – 1931. 08. 24.), aki figyelmét inkább a határokon túl rekedt magyarság felé fordította –, a tárca tudománypolitikáját az egyetemes horizontok felé terelte. A tudomány terén Bécset, Rómát, Berlint, Londont és Egyesült Államokat tekintette mércének és mérvadónak.<sup>12</sup> Széchenyi Istvánt többek között azért vallotta egyik példaképének, mert Magyarország

8 BCT 487. és 553.

9 BCT 60.

10 Szigeti József 1964 *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, 133.

11 BCT 552.

12 Vajda Barnabás 2004 A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebelsberg Kunó levelezésében. *Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz. <http://66.249.93.104/search?q=cache:7Yem0gQLuyEJ:www.foruminst.sk/publ/szempl> (letöltve: 2009. 02. 09.)



gazdasági és szellemi fejletlenségét külföldi – nyugati – „tulajdonságok beoltásával akarta gyógyítani”. Eötvös József pozitívumának pedig azt tartotta, hogy „bekapcsolta Magyarországot a nagy európai eszmeáramlatokba, mégpedig összhangot teremtve a sajátos magyar viszonyok és európai közhangulat között”.<sup>13</sup> Érvei között gyakorta szerepelt, hogy az ország sokrétű és elmélyült kapcsolata csak akkor alakulhat ki a nyugati társadalmakkal és tudományos élettel, ha a szakemberek szakmájukhoz nemcsak európai színvonalon értenek, hanem elért eredményeiket képesek idegen nyelve/ke/n is közvetíteni. A miniszter a hazai tudomány művelői egyik legnagyobb problémájának tartotta, hogy „Kiváló tudású emberek, akik itthon a legnagyobb nagyrabecsülésben részesülnek, az idegen emberek előtt hiányos nyelvismereteik következtében kultúrájukat nem tudják érvényre juttatni”.<sup>14</sup> A túlságosan Nyugatra koncentráló Klebelsberg csekély figyelmet fordított az Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján vagy a Vajdaságban maradt magyar tudósokra és tevékenységük támogatására.

### Kormányzati lépések a tudományos élet fejlesztésért

A korabeli magyar kormányok tudománypolitikáját a külön-külön is mintegy tíz–tíz évig regnáló két kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenysége fémjelzi. Klebelsberg a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról szóló törvényjavaslata, majd az elfogadott törvény (1927. évi XIII. tc.) segítségével sikeresen járult hozzá a hazai tudományos intézményrendszer alapjainak lerakásához és a tudósképzés állami kötelezettségeinek rögzítéséhez. A törvény végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket részint kormányzati költségvetés, alapvetően Károlyi Mihály vagyonának elkobzott része biztosította. Segítségével Klebelsberg legitimizálta a sokrétű és sokszintű kapcsolatteremtést és kapcsolattartást a Nyugattal, állami támogatásban részesítette az idegen nyelvek intenzív oktatását, és kormányzati hozzájárulást biztosított a tehetséges fiatalok külföldi képzéséhez és továbbtanulásához. A törvény rögzítette, hogy a magyar tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzésének előmozdítására külföldi magyar intézetek,<sup>15</sup> valamint ösztöndíjak és kutatási segélyek szolgáljanak, amelyek bel- és külföldre szólnak. Ösztöndíjat kaphattak azok a

13 BCT 637–638.

14 BCT 322.

15 Klebelsberg Kuno 1929 A háború utáni magyar tudománypolitika. In: *Magyarok a kultúráért*. Budapest. 207–214.; Kornis Gyula 1932 *A magyar tudománypolitika. A magyar művelődésügy. A magyar állam élete*. Budapest, 27–50.; Ujváry Gábor 1998 Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. *Limes*, 1998. 1.; Ujváry Gábor 2008 „*A magyar kultúra külföldi őrszemei*”. A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tan-székek és lektorátusok. 2008. <http://www.pccd.hu/nemzetismeret/html/10-2.html>. (letöltve: 2008. 10. 06.) 40–41.

középfokú intézeti tanárjelöltek is, akik az angol, francia, német és olasz nyelv és irodalom oktatására készültek. A törvény arról is intézkedett, hogy a kedvezmények adományozásánál minden téren, úgymint a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a művészet terén kellő számban legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek szakszerű megoldása érdekében szükség van. Klebelsberg az ösztöndíjrendszer szerves részének tekintette a különféle hazai és külföldi alapítványok, valamint segélyek (egyszeri felajánlások), sőt néhány nyugati ország kormányának magyar diákok számára létesített ösztöndíjait, továbbá a vagyonos családok hozzájárulásait, amelyekkel kiegészítették gyermekeik továbbtanulásához szükséges összegeket. A Vallás- és Közoktatási Minisztérium éves költségvetései ugyanakkor minden esetben tartalmazták a különféle külföldi ösztöndíjakhoz nyújtott kormányzati hozzájárulásokat is.<sup>16</sup>

Hóman Bálint, az 1930-as évek kultuszminisztere (1932. 10. 01. – 1938. 05. 13. és 1939. 02. 16. – 1942. 07. 03.) kisebb módosításokkal, de folytatta a hazai tudományos intézményrendszer fejlesztését. A tudósképzés támogatását kormányközi kapcsolatok megkötésével igyekezett elősegíteni. Együttműködési szerződéseket kötött Lengyelországgal, Olaszországgal, Ausztriával (mindhárom 1935), továbbá Németországgal (1937), Észtországgal (1938), Finnországgal (1938), Japánnal (1940) és Bulgáriával (1941). A törvényben kihirdetett egyezmények – többek között – tartalmazták a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcsereit, az ösztöndíjasok kölcsönös küldését. Az egyébként németbarátnak ismert Hóman komoly kísérleteket tett francia, amerikai, angol tudományos szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésére és továbbvitelére is. A tudománypolitikájában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – arra törekedett, hogy megtartsa, és fejlessze Magyarország kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és az Egyesült Államokkal.<sup>17</sup>

### Ösztöndíjakkal a tudományokért és a tudósképzésért

A széles látókörű szakmapolitikus, Klebelsberg az 1920-as években két tendenciát észlelt. Láttá és tapasztalta egyrészt, hogy a 20. század tudománypolitikája kifejezetten természettudományos irányt vett, amely erős nemzetközi jelleggel bír, másrészt hogy „a vezetés terén a világháború következtében Európát Amerika váltja fel. Azt azonban – kérdezi – csak a jövő mutathatja meg, hogy a magas kultúra terén: a szellemi és kedélybeli élet legmagasabb régióiban: szépirodalomban, művészetben és tudományban Amerika képes lesz-e az emberiségnek azt nyújtani, amit Európa kétezer éven át adott.”<sup>18</sup> Klebelsberg jó érzékkel ismerte fel, hogy a

16 Az érintett törvénycikk megtalálhatóak az Országos Törvénytár 1925–1930. évi számaiban.

17 Ujváry, 2008. i. m. 40–41.

18 *Közművelődés*, 1924. 7–8. 295.

kultúra és a tudomány „centrumai átrendeződés” előtt állnak. A megfogalmazásában ugyanakkor taktikus. Az Egyesült Államokat „leválasztja” a győztes Nyugattól. Az USA ugyanis nem volt elégedett a versailles-i békeművel. A békeszerződést nem írta alá, hanem helyette Magyarországgal 1921. augusztus 29-én különbékét kötött.

A Klebelsberg Kuno által létesített, és kisebb módosításokkal Hóman Bálint részéről is támogatott magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak rendszere tizennyolc tanéven keresztül működött. Kezdetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter hivatalból intézte az ügyeket, 1928-tól pedig az 1927. évi XIII. tc.-kel létrehozott Ösztöndíj Tanács. A testület elnöke Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, alelnöke Ilosvay Lajos egyetemi tanár, ügyvezető igazgatója Domanovszky Sándor egyetemi tanár volt.

Klebelsberg tudománypolitikai törekvéseit és az 1920-as évek hazai tudományos életét a Magyar Zoltán által szerkesztett, kormányzati megrendelésre készült és 1927-ben kiadott *A magyar tudománypolitika alapvetése* című tanulmánykötet tartalmazza és foglalja össze. A kötetben „hangsúlyos szerepet kapott” a fiatalok tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen segítséget nyújtó három magyar intézetről (Berlin [1927], Bécs [1924], Róma [1927/28]) szóló rész. Magyar Zoltán bemutatja, hogy minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színezete és irányultsága. Bécsbe elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinbe a műszaki és a természettudományok, Rómába pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetséges ösztöndíjasai és képviselői érkeztek. A kötet kitér azokra az egyéb nyugati kapcsolatokra is, melyek jelentős mértékben hozzájárultak a hazai tudományosság fejlesztéséhez. Ilyen volt például a Michigan Agricultural College. A magyar–amerikai tanár- és diákcsera ügyeinek irányításával megbízott Teleki Pál elérte, hogy a michigani mezőgazdasági főiskola 1924/25. tanévben meghívott két magyar tudóst: Doby Gézát, a Közgazdaságtudományi Kar agrokémiai rendes tanárát és Kotlán Sándort, az Állatorvosi Főiskolai kórbonctani tanszékének segédtanárát, akik személyenként évi 1200 dollár ösztöndíjban részesültek. A fejlett mezőgazdasági oktatás és mezőgazdasági kultúra megismerése és a hazai mezőgazdaság számára nagy előnnyel járt az is, hogy 1926-ban félévre Ballenegger Róbert kertészeti tanintézeti tanár, közgazdasági kari egyetemi magántanár az Egyesült Államokban folytathatott tanulmányokat, és cserében egy amerikai kutató dolgozhatott a budapesti állatorvosi főiskolán. Sikeresen elérni, hogy főiskolai szintű, magyar nyelven folyó oktatást szerveztek a Franklin- és Marshall-kollégiumban és akadémián, valamint a református egyház teológiai szemináriumában Lancaster P. A.-ban. Az Egyesült Államokban működő református egyház 1921-ben magyar tanszéket állított fel, hogy az amerikai magyar ifjak együtt és azonos feltételek mellett sajátítsák el az ismereteket. A lancasteri főiskolán a magyar nyelv, a magyar irodalom, a magyar történelem és Magyarország földrajza témakörben 2–8 félévre terjedő rendszeres előadásokat szerveztek. Több kiváló amerikai tudós és pedagógus kezdeményezésére alakult meg 1919-ben az

Institut of International Education. Célja a nemzetközi nevelés előmozdítása könyv- és tanárscsere révén. A világháború után egyre több európai diák kereste fel az Egyesült Államok egyetemeit. Németország korábban az idegen diákok centruma volt. Az 1920/21. tanévben Amerikában 8357-en tanultak, míg a német egyetemeknek 25 634 idegen hallgatójuk volt. Kíváncssá vált, hogy minél több magyar diák jusson el Amerikába, de az odautazás, valamint az ottani élet és tanulás magas költségei miatt ezt csak az ösztöndíjasok teheték meg. Az amerikai egyetemeken ösztöndíjakban az első világháború utáni években kezdetben a győztes országok diákjai részesülhettek. 1924-ben sikerült egy magyar egyetemi hallgatónőnek megszereznie a Bryn Mawr College ösztöndíját. A következő évben kapcsolat alakult ki az Institute of International Education-nel, ezáltal sikerült újabb hat ösztöndíjas helyet kapnia a magyar diákoknak. Az 1926/27-es iskolaévben ismét mehettek ösztöndíjas magyar lányok a Smith Vassar és Radcliffe College-ekbe, egy asszisztens pedig a pittsburghi egyetemre juthatott be. Az ösztöndíjasok útiköltségeit Amerikába és vissza a kultuszkormány viselte, az Egyesült Államokban élő magyarok között – a magyar kormány „politikamentes háttér munkálkodásai” segítségével – azonban szervezés indult annak érdekében, hogy adományokkal segítsék az útiköltségekhez szükséges összegek gyűjtését.<sup>19</sup>

A két világháború között ösztöndíjban részesültek pontos száma nehezen kideríthető. A források bizonytalansága, nem egységes szerkesztési gyakorlata miatt a kimutatások nem pontosak.<sup>20</sup> Klebelsberg publikációiban és az országgyűlésen tartott beszédeiben említett adatai is ellentmondásosak. A korabeli kormányzatok tudományfejlesztő törekvései és tartalmi tendenciái mégis viszonylag jól körvonalazhatóak.<sup>21</sup> Az ösztöndíjasok száma az 1924/25-ös tanévtől az 1941/42-es tanévig mindösszesen 2562 fő volt. Ez a szám országonkénti bontásban 2581 említést tartalmaz, ugyanis néhány ösztöndíjas megosztotta idejét két ország között. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31-es tanévben volt a legtöbb: 241 fő.

A gazdasági világválság következtében az 1931. évi XXVI. tc. – amely kimondta a kultuszminisztériumi költségvetés csökkentését – jelentősen befolyásolta a

19 *A magyar tudománypolitika alapvetése 1927.* Szerk.: Magyary Zoltán. Budapest, 454–472; Vajda, 2004 i. m.; Ujváry, 2008. i. m.; Pritz, 1995. i. m. 243.

20 Ujváry Gábor 1993 Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. *Levéltári Szemle*, 3. 37–46.; Schneider Márta 1988 *Külföldi ösztöndíjasok (1924–1942)* Budapest, kézirat; Pritz Pál 1994 Magyarországi és külföldi propaganda a húszas évek első felében. *Századok*, 1994, 1078–1116.; T. Kiss Tamás 1988 Jegyzetek a két világháború közötti művelődéspolitikai elitképzési programjáról. *Felsőoktatási Szemle*, 11. 662–674.; T. Kiss Tamás 2007 A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről. In Apáczai-Napok 2006. *Hagyomány és fejlődés.* Tanulmánykötet II. Szerk: Lőrincz Ildikó. Győr, 197–209.

21 Ujváry, 2008 i. m.; Schneider Márta 1989 Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. Magyarországtudatás. In: *A Magyarországtudat Intézet évkönyve 1989.* Budapest, 205–216.

külföldön tanuló ösztöndíjasok számát is. Például az Ausztriában (Bécsben) és Angliában tanulók száma még a kezdeti nagyságrendet sem érte el. A csökkenés még jelentősebb, ha figyelembe vesszük, hogy a válság nemcsak az ösztöndíjhelyek számát, hanem időtartamát is megrövidítette. Az 1931/32. tanévet követő időszakban egyre több féléves, sőt előfordult, hogy negyedéves ösztöndíjat adott ki a tanács. Az ösztöndíjasok száma az 1936-tól 1939-ig eltelt tanévekben emelkedett. Ezt a növekedést azonban nem az állami ösztöndíjak számának a gyarapodása idézte elő, hanem a megszorodott alapítványok, a fogadó országok és a csereösztöndíjak (Magyar Nemzeti Bank, Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Mezőgazdasági Egyesület, Teleki Pál gyűjtése, Deutscher Akademischer Austauschdienst, Institute of International Education, New York).

A nyugat-európai országokba irányuló kapcsolatok építése a harmincas évek második felétől mind nehezebbé vált. Németország viszont egyre több helyet biztosított a magyar diákok számára. Az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésére 1937-ben került sor. Március 4-én megalakult a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma. A kuratórium elnöki funkcióját egészen vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt kinevezéséig Teleki Pál töltötte be. Tagjai többségükben neves tudósok voltak. A második világháború kitörését követő időszakban tovább csökkentek az ösztöndíjas helyek, és a meglévők egy része is kiadatlan maradt. Megszűntek a lengyel állami csereösztöndíjak és a finn ösztöndíjak. Angliában és Franciaországban magyar diákok nem tanulhattak. Az 1941/42-es tanévben viszont az ösztöndíjhelyek száma az előző évhez viszonyítva bulgáriai csereösztöndíjakkal gyarapodott.

A két világháború közötti időszakban országunkénti bontásban három ország emelkedett ki a sorból: Ausztria, Németország és Olaszország. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik politikai, a másik intézményi. A Horthy-rendszer egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, másrészt Bécsben, Berlinben és Rómában egyaránt működött Collegium Hungaricum. Ezeket az államokat Franciaország követte, jóllehet fele annyi ösztöndíjast fogadott, mint Németország, a többihez viszonyítva azonban így is többet.

Valószínű, hogy az Egyesült Államokba utazó ösztöndíjasok kategorizálása pontatlan, nem tükrözi a valóságot. A források ugyanis nem tüntetik fel minden esetben azt, hogy a fiatal milyen típusú ösztöndíjjal utazott ki. Ezért a magyar állami ösztöndíjasok közé sorolódtak azok is, akik a kiutazási költségeiket az ösztöndíjas költségkeretből kapták. A gazdasági válságot követően, majd később politikai okok miatt (1935-től) a statisztikák nem tartalmazzak magyar állami amerikai ösztöndíjast. Az alapítványi és csereösztöndíjak viszont ebben az időben jelentkeznek és mutatnak ettől kezdve viszonylag állandó számot. Angliában a magyar állami ösztöndíjak játszottak döntő szerepet. Az 1925/26. tanévben Oxfordban 3, Cambridge-ben 2, Aberdeenben 4 és Londonban 5 ösztöndíjas tanult. Az országok közül még Svájc és Görögország emelkedett ki a sorból. Svájcban az állami ösztöndíjasok száma a figyelemreméltó. A második világháború idején ugyanis több fiatal tanulhatott az ország oktatási intézményeiben, mint a békeévekben. A görögországi



tanulmányokat a Hariseion Alapítvány tette lehetővé. Meg kell még említeni Finnországot, Svédországot, Lengyelországot és Észtországot, de járt ösztöndíjas Mongóliában és Indiában is.

Az ösztöndíjak között az államiak a meghatározóak, az összesnek mintegy 59,3%-a. Ezt az alapítványi követi 11,3%-kal, illetve egyéb állami 9,6%-kal, majd csereösztöndíjak következnek 7,2%-kal. Amennyiben a kézi és a tansegélyes ösztöndíjasokat is az államihoz soroljuk, akkor az állami ösztöndíjak száma és aránya még jelentősebb. Egyébként ez azért tehető meg, mert ezek az ösztöndíjfajták is abból a költségvetésből kerültek ki, amelyből az államiak. A magyar állami ösztöndíjhelyek csökkenésével párhuzamosan majdnem azonos időben valamennyi ország kormánya növelte a különböző fajtájú ösztöndíjait.

### **A nem kormányzati szervezetek részvétele a tudományos intézményrendszer fejlesztésében és a tudósképzésben**

Klebensberg Kuno sok energiát fordított arra, hogy kapcsolatokra tegyen szert olyan nyugati szervezetekkel, melyek képesek (és akarnak) hozzájárulni a magyarországi tudományos – elsősorban természettudományi – intézményrendszer kiépítéséhez és a tudósképzés támogatásához. Az ismert dokumentumok alapján az rajzolódik ki, hogy különösen jó munkamegosztás és együttműködés alakult ki a VKM és a Rockefeller Alapítvány között. Palló Gábor szerint „a Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfölényhez és hasonlókhhoz. A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kívált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz. A kulturális kormányzat, jóllehet konzervatív eszméket vallott, céljai megvalósítása érdekében mindent megtett még a kozmopolita civil-társadalom felől érkező segítség megszerzéséért is.”<sup>22</sup>

Az 1920-as években, amikor a Rockefeller Alapítvány megkezdte kelet-európai működését, két alapvető célt tűzött ki maga elé: a természettudomány fejlesztésére épülő egészségügy modernizálását és az orvostudomány korszerűsítését. Megjelenését az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban az a cél is vezérelte, hogy erősítse a német dominanciával és a Szovjetunióból kiinduló kommunista veszéllyel szembeni ellenállást és támogassa a liberális, demokratikus erőket. Az alapítvány kezdetben még tartózkodó magatartást tanúsított Magyarországgal szemben. Az országnak a Népszövetségbe történt belépését követően azonban felkérését kapott, hogy vizsgálja meg a magyarországi egészségügy helyzetét. Az alap tevékenysége döntően három területre terjedt ki: intézmények létesítésére és működésének

22 Palló Gábor 1997 Tudomány és civil-társadalom. A Rockefeller Alapítvány magyarországi tevékenysége. *Magyar Tudomány*, 2. 237; A Rockefeller-alapítvány Közép- és Kelet-Európában a két világháború között. *Minerva*, 1993. 3. Magyary, 1927. i. m., 454–472.



segítésére, laboratóriumok, kutatóhelyek felszerelésére és ösztöndíjak nyújtására. Az Alapítvány Magyarországon több intézményt támogatott, köztük az Országos Közegészségügyi Intézetet, a budapesti, szegedi és pécsi tudományegyetemeket, a Budapesti Műszaki Egyetemet, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézetet és az Országos Kémiai Intézetet. Az alap anyagilag is támogatta az egészségházak hálózatának megteremtését a tüdő- és nemibeteg-gondozó intézetek megszervezését. Amikor a Rockefeller-ösztöndíjasként a Cambridge-i Egyetem Biokémiai Intézetében kutató Szent-Györgyi Albert hazajött Magyarországra, az Alapítvány 1931-ben 119 ezer dollárt adományozott a szegedi egyetemnek. A hazai kutatók és laboratóriumok többsége ugyan szerény támogatásban részesült, de sok esetben bármilyen szerény anyagi hozzájárulás is jól jött. Az alapítvány nemcsak az 1920-as évek elején támogatta jelentős nagyságrendű tudományos könyv és kiadvány adományozásával a hazai intézményeket,<sup>23</sup> hanem később is.

Klebensberg Kuno és a Rockefeller Alapítvány közötti kapcsolatra jó példa az a levél, melyet miniszteri pályáját követően, 1932. június 6-án írt az alapnak. A kormányzati támogatás jelentős csökkentése miatt segítséget kért a Természet-tudományi Nemzeti Alap számára és az ösztöndíjak fedezéséhez. A levelében azt kéri, hogy „az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengőt bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengőre apadt... E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200 000 Pengőnyi összeg adományozásával...”<sup>24</sup> Klebensberg arra is kéri az alapítványt, hogy az ösztöndíjak 73,5%-os csökkentése miatt segítsen „a felnövekvő tudósnemzedéken... és a magyar tudományon... az 1932/33-as kritikus költségvetési évben”. Az Ösztöndíjtanács számára 360 000 Pengőt kér, lehetőleg egy párizsi bankban, letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.<sup>25</sup> A levél megfogalmazásában néhány figyelemre méltó gondolat is felfedezhető, amely jól jellemzi Klebensberg tudománypolitikai stratégiáját és taktikáját. A – mai szóhasználatnál civil szerveződésű – Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő, már nem kultuszminiszter (ha úgy tetszik, állampolgár) Klebensberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az autonóm szerveződésű Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében az sem került el a figyelmét, hogy – igazodva az alapítvány alapvető célkitűzéséhez – nevesítse a segély fő rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség.

23 *Közművelődés*, 1924. 10. sz. 387., *Minerva*, 1993. 3.

24 A Klebensberg-levél. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. június 6-án. *Természet Világa*, 1989. 9. 390.

25 A Klebensberg-levél, 391.

Palló Gábor a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományban – különösen az 1920-as években –, a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látja.<sup>26</sup> Az alap azonban támogatta a már „érettebb” tudósok külföldi tanulmányútjait is. Számos magyar orvos utazhatott tapasztalatszerzése, többek között Sántha Kálmán professzor 1936-ban dolgozhatott külföldön. Az International Education Board az 1924/25. tanévtől nyújtott ösztöndíja átlagban havi 120 dollár volt 12 hónapon át, de biztosította az utazási költségeket és a tandíjakat is. Az alap előnyben részesítette azokat, akik 35 évnél nem idősebbek, és a kémia, fizika, biológia, mennyiségtan vagy mezőgazdaságtan művelésével foglalkoztak. Palló Gábor összesen 205 olyan személy tudott azonosítani, aki 1936 előtt személyes támogatást kapott, többségében ösztöndíj, kisebb részben műszervásárlási segély formájában. A nevek között kiemelkedő személyiségek sorakoznak Törő Imrétől Straub F. Brunóig, Laki Kálmántól Schulek Elemérig, a pszichológus Kardos Lajostól Lissák Kálmánig és Haynal Imréig vagy a kolloidikus Buzágh Aladárig stb. Ide számíthatjuk azokat a világhírű magyar tudósokat, akik már külföldön kaptak Rockefeller-támogatást. Mindenekelőtt talán Hevesy Györgyöt, aki freiburgi intézetét az alapítványnak köszönhette, és a Bohr-intézetben is az alapítvány fedezte világszínvonalú kutatásait. Neumann János, Pólya György, Szilárd Leó, Teller Ede, a kémikus Farkas László, a közgazdász Balogh Tamás és még sokan szintén a támogatottak közé tartoztak pályájuk valamely pontján.”<sup>27</sup>

A hazai tudományos élet fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik alapítvány is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, Smith Jeremiah (1870–1935) amerikai állampolgár a Magyarország részéről a neki megállapított tiszteletdíjat nem vette fel. A magyar kormány ezért távozásakor, érdemeit megörökítendő, a megmaradt 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvénybe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti Királyi József Műegyetemet végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokba folytathatták tanulmányaikat.<sup>28</sup> Az ösztöndíjak az 1927/28. tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg. Többek között Rázsó Imre gépészmérnök, mezőgazda, műszaki egyetemi tanár 1937-ben Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével egyéves tanulmányutat tudott tenni az Egyesült Államokban és Kanadában, a traktorgyártás, a mezőgazdasági munkaszervezés és termelési módszerek tanulmányozása céljából. A Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével végezte 1928-ban a televízióval kapcsolatos kutatásait Tihanyi Kálmán, Vörös Imre gépészmérnök, egyetemi tanár az

26 Palló, 1997, 239.

27 Palló, 1997. i. m. 240.

28 Magyary, 1927. i. m. 468.

ösztöndíj segítségével 1929–30-ban 14 hónapos tanulmányutat tett az Egyesült Államokban.

Klebelsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” miatt, a természettudományok támogatása érdekében, a VKM költségvetésében elkülönített pénzalappal 1926-ban létrehozta a „félig nem kormányzati szervezetet”, a Természettudományi Nemzeti Alapot. A kutatásokba bevonta a magántőkét is. Személyes tekintélye és kapcsolatai révén alakította meg a kereskedelem és a pénzvilág a Széchenyi István Tudományos Társaságot a mezőgazdaság, az ipar, a gyakorlati fontosságú kutatások finanszírozására. A társaság állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek. A kémiai kutatások terén például Issekutz Béla, Varga József és Zemplén Géza a segélyek felhasználásával nemzetközileg is jelentős eredményeket értek el. Az alap számos fiatal, tehetséges vegyész pályafutását is segítette. A Budapesti Tudományegyetemen folyó fizikai-kémiai kutatások támogatására megítélt összegekből 1931–1937 között Erdey-Grúz Tibor, Lengyel Béla, valamint Schay Géza kapott támogatást. A Természettudományi Nemzeti Alapból 1926 és 1944 között a természettudományos kutatások összesen másfélmillió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15 százaléka a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.<sup>29</sup>

### „Messzire kell menni ahhoz, hogy a tudós látszódjék...”<sup>30</sup>

A 20. században Magyarországon – a politikai rezsimok gyakori változásai miatt –, az 1920-as évek elején felerősödött a politikai–gazdasági indíttatású emigráció. Klebelsberg az 1920-as évek végétől erőfeszítéseket tett arra, hogy hazahívja a külföldön dolgozó magyar tudósokat. Fontosnak tartotta a külföldi magyarság és a magyar állam összefogását. 1929. május 5-én a Pesti Naplóban – sajátos megfontolás alapján – Ady Endre „Új versek” (1906) cím nélküli nyitódarabja sorait

29 Kovács Géza 1989 A tudománypolitikus Klebelsberg. *Természet világa*. 9. 387, Móra László 1989 A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. *Magyar Tudomány*. 9. 773, Móra László 1988 Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése. *Technikatörténeti Szemle*. 1988/89. 177–193., Móra László 1990 A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások. *Technikatörténeti Szemle*. 1990/91. 63–78, T. Kiss Tamás 1997 *A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években*. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont. Munkafüzetek 42. 38–49., Palló Gábor 2002 A „magyar jelenség” és a kémia. *Fizikai Szemle*. 4. 108.

30 Az 1970-es évek első felében folytatott tanyakutatásaim során említette egy bordányi ember, amikor elköszöntem tőle. „Ebből az országból távoznia, messzire kell mennie, meg kell halnia az embernek ahhoz, hogy becsüljék”. T. Kiss Tamás 2001 „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...” *Krónikás*, 4. sz. 10–12.

– „Góg és Magóg fia vagyok én” – kölcsönvéve „Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?” címen írt vezércikkében személyesen is megszólította a tudományok külföldön élő magyar képviselőit. Írásában arról értekezett, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat – szerinte – a nyugati hatás kétféleképpen érinti. „A szellemi tudományokban, hogyha át is veszünk külföldi szempontokat és mód-szereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegyet érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosszulja magát, ezek számára Dévénynél széles ki kell tárni a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentül többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.” A miniszteri felhívás csekély eredménnyel járt. A Rockefeller Alapítvány támogatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert Cambridge-ből a fiatal Szent-Györgyi Albert 1930-ban hazajött. (Egyébként Klebelsberg nem élte meg Szent-Györgyi Albert Nobel-díját [1937].) Az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozott, magukat emigránsnak tekintő kutatók közül azonban sokan nem is reagáltak érdemlegesen. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de nem éltek a felkínált lehetőséggel. Az elutasításban közre játszott a numerus clausus (1920. évi XXV. tc.), amely – bár ezt expressis verbis nem mondta ki – az egyetemre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg. Klebelsberg elvetette az antiszemitizmust. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vett a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. Az általa átdolgozott szövegváltozat alapján, 1928 elején, hogy „a törvény lényege megmentésre kerüljön”, törvénymódosításra került sor.<sup>31</sup>

Az 1930-as évtized közepétől Európában teret nyerő nácizmus időszakában sok tudós már a kontinensről is menekülni kényszerült. Sokan kerültek olyan helyzetbe, hogy előbb a szakmai pályájuk vált reménytelenné, később már az életük is veszélyben forgott. Ez a sajnálatos körülmény lehetővé tette, hogy aránylag könnyen megszerezhetővé vált az a hatalmas érték, melyet az emigráló tudósok szellemi potenciálja képviselt. A fogadó államnak vagy államoknak ugyan nehézségeik támadtak, hiszen aligha voltak képesek annyi kutatói munkahelyet teremteni, amennyit a menekülő kiválóságok igényeltek volna. A tudósok befogadása – „megszerzése” – azonban hosszabb távon „jó befektetésnek” látszott. A tehetséges fiatalok és tudósok Kelet-Európából az 1920-as években történő Nyugatra távozása, majd túlnyomó többségüknek a nácizmus elől Amerikába történő menekülése jelentős mértékben hozzájárult, hogy a tudományosság központja Európából áthelyeződött az Egyesült Államokba. Hogy ez a folyamat megtörténhetett, abban

31 Bethlen István titkos iratai. 1972 [Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László] Budapest, Kossuth Kiadó, 256–257.; Nagy Péter Tibor 2002 *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 120–131.; Ladányi Andor 1999 *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest, Kossuth Kiadó, 42–43.

hatalmas szerepet töltött be a Rockefeller Alapítvány, még akkor is, ha a menekítésben elsősorban a természettudományok és ezen belül is a biológia és az orvostudomány képviselői foglaltak el vezető helyet. Az Egyesült Államokban 1933-ban az Elűldözött Német Tudósokat Segítő Rendkívüli Bizottság (Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars) alakult. Az ezt követő hét évben a Rockefeller Alapítvány 775 000 dollárt fordított a tudósok elmenekítésére.<sup>32</sup>

A második világháború után a magyar tudománypolitika a hidegháború miatt új helyzetbe került. A belpolitikai átrendeződés Magyarországot a Szovjetunió felé orientálta.<sup>33</sup> Az amerikai–magyar kapcsolatok 1947-től megszakadtak. A magyar kormány visszautasította a Rockefeller Alapítvány támogatását. A kelet-európai országokban kiépülő totalitárius rendszerek, valamint a tudományos kutatások szabadságának veszélyeztetése miatt az Egyesült Államok többek számára újra menedékhely lett. A tudósok körében megindult egy új kivándorlási hullám, amelyhez a Rockefeller Alapítvány ismét jelentős segítséget nyújtott. Szent-Györgyi Albert távozása után Bay Zoltán matematikus, Szász Ottó, Radó Tibor, Fekete Mihály, a forradalom után Lakatos Imre és még számos nemzetközi hírű magyar tudós is arra kényszerült, hogy az Egyesült Államokba vagy valamelyik nyugati országba emigráljon.

A 20. századi Magyarországon uralkodó viszonyok miatt, az USA kormányzati támogatásának és a Rockefeller Alapítvány hatékony közreműködésével állhatott elő az a helyzet, hogy az Egyesült Államok a „marslakók”,<sup>34</sup> olyan kiemelkedő magyar tudósok gyűjtőhelyévé válhatott, mint a szuperszonikus repülés megalapozójaként és a rakétatechnika egyik kezdeményezőjeként ismert, kiemelkedő matematikai tudású Kármán Tódor, a radioaktív nyomjelzést felfedező Nobel-díjas Hevesy György, a nagy magyar matematikus Pólya György, a szerveskémikus Zechmeister László, a nukleáris láncreakció energiatermelő funkcióját felfedező Szilárd Leó, a hallás mechanizmusát felderítő, Nobel-díjjal kitüntetett Békesy György, az atommagok és elemi részecskék elméletének továbbfejlesztéséért, különös tekintettel a természetben érvényesülő alapvető szimmetriaelvek felfedezéséért ugyancsak Nobel-díjban részesülő Wigner Jenő, a számítástechnikai alapokat lerakó Neumann János, a fizikus Teller Ede, a szintén Nobel-díjat kapott közgazdász

32 Darwin H. Stapleton 1997 A Rockefeller Alapítvány, menekült tudósok és atomtechnika. *Fizikai Szemle*. 3. 102.; Palló Gábor 2002 The „Unacceptables”: American Foundations and Refugee Scholars between the Two Wars and after. *Magyar Tudomány*, 2002. 376.

33 N. Szabó József 1998 *A magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948*. Budapest, Kossuth Kiadó, 133.

34 Marx György: A marslakók legendája. [http://209.85.129.132/search?q=cache:dtbA6EM\\_PmYJ:fizika.fazekas.hu/oktatas/erte](http://209.85.129.132/search?q=cache:dtbA6EM_PmYJ:fizika.fazekas.hu/oktatas/erte) (letöltve: 2009. 02. 09.) Palló Gábor 2001 Az európai egyetem funkcióváltozásai. In *Felsőoktatástörténeti tanulmányok*. Budapest, 2001. Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza. Szerk.: Tóth Tamás. <http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/pallo.htm> (letöltve: 2009. 02. 14.)

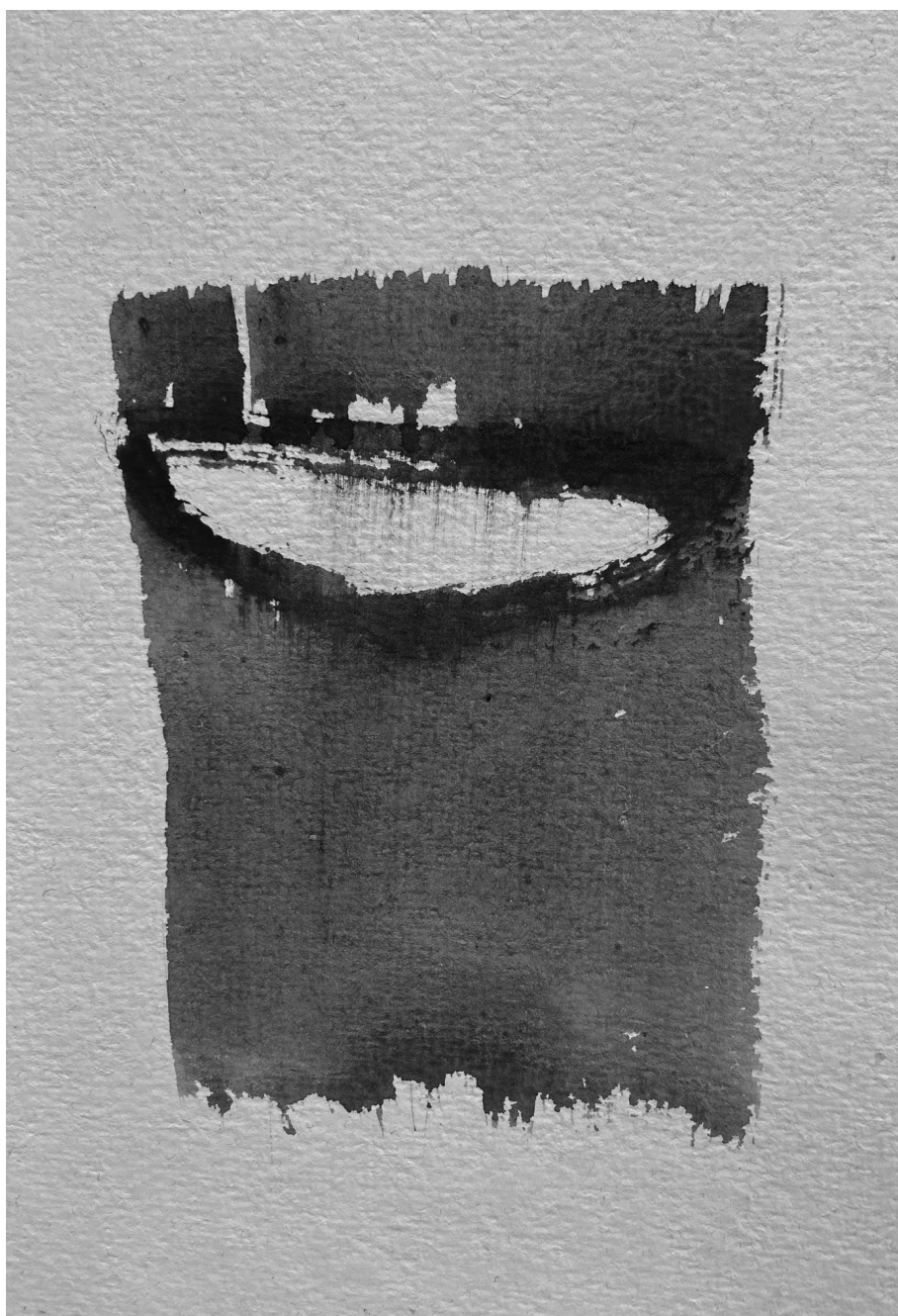
Harsányi János, a szénhidrogén-kémia kutatása terén elért eredményeiért Nobel-díjas Oláh György, a Holdra irányított radarhullámok visszaverődését kimutató fizikus Bay Zoltán, az „A” vitamin kutatása terén sikeres Zechmeister László.

### Epilógus

A két világháború közti magyar kormányzatok költségvetéseiben a tudományos intézményrendszer kialakítása sokáig jelentős összegekkel szerepelt. A Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultuszminiszterek által támogatott, a tudományos intézménystruktúra kiépítésének szerves részét képező ösztöndíjrendszer fő politikai rendeltetése a középosztálybeli tehetséges fiatalok oktatásának–nevelésének a támogatását szolgálta, amelytől csupán kivételes esetben lehetett eltérni, akkor, ha „különleges tehetségű gyerekekről” volt szó. Klebelsberg, amikor az agráriusokat nyugtatta: „hogyan az ösztöndíjas a földműves foglalkozástól ne vonassék el”<sup>35</sup> jelezte, hogy a tehetségek kiválasztása a társadalom egyetlen rétegére, a középosztályra korlátozódik. Mindez magába rejtette, hogy a kiválóságok helyett és mellett a kiváltságosak kerülhettek kedvező és kedvezményezett helyzetbe. Ugyanakkor aligha cáfolható, hogy ebben az időben és ebből a körből kikerült tudós generáció, az 1945 utáni romló hazai társadalmi talajon is képes volt még hosszú évekig őrizni és szervezni a tudomány igényes művelését. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy az anyagi feltételeket biztosító kormányzatok és a társadalmi (alapítványi) erőforrások által a nyugati tudományos élet centrumába beemelt, ott tartósan megmaradó kutatók, és a hazai, szerényebb állapotok között élő, csupán állami eszközökkel rendelkező tudósok lehetőségei között – az egyéni képességek, a tehetség kétségkívül meglévő különbségén túl – olyan számottevő különbségek alakultak ki, melyek jelentős hatást gyakoroltak az elérhető eredményekre is.

35 BCT 325.





## ADAPTÁCIÓRÓL TÖBB TÉTELBEN<sup>1</sup>

Az adaptáció nagy vonalakban részint az igényekhez való átalakítást, átdolgozást, átformálást, alkalmassá tevést, részint alkalmazkodási folyamatot jelenti, illeszkedést fejez ki a környezet megváltozásához. Az adaptációs képességről elsősorban a természettudományos kutatásokból tájékozódhatunk, amit a 20. század közepétől a pedagógiában – döntően a gyógypedagógiában és a fejlesztő pedagógiában – használnak hasonló értelemben. Feltételezik, hogy az adaptációs készség örökölhető, és bizonyos területeken többszörözhető. Mivel a felgyorsult világban erre az adaptációs képességre, készségre nagy szüksége van az egyénnek, ez hatással van fajtársaira is.

### Adaptálásokról és adaptálókról

A magyar társadalomtörténetben előforduló különféle tartalmú és irányultságú adaptációs kihívások, kényszerek felvillantása jól jelzi a problémakör nagyságát és összetettségét. Nem fogjuk azonban a teljes történelmi tablót bemutatni, amellyel ezt a megállapításunkat igazolhatjuk, csupán kiemelünk néhány fontos eseményt, értéket, amely jelzi a fogalom pozitív tartalmát.

A történelmi tények azt látszanak igazolni, hogy Magyarország „adaptáló nagyhatalmak” közé tartozik. Európa (szívében) közepén, abban a Kárpát-medencében helyezkedik el, ahol az eltelt évezredek során sokféle nép fordult meg, telepedett le, élte/éli életét. A honfoglalástól napjainkig eltelt 1100 évben a régészeti leletek, kulturális emlékek, megmaradt dokumentumok segítségével viszonylag pontosan lehet regisztrálni az ország mindenkori területén történt népességmozgást és mozgatást. A történészek közül többen, találóan, talán ezért is nevezték el a Kárpát-medencét a „népek olvasztótégelyének”. A megállapítás helytállónak

1 Átdolgozott változat. Első közlés: Adaptációról több tételben. *Kultúra és Közösség*, 1998–1999. 4–1. 83–94, másodközlés: Átmenetek (Írások a kultúráról a rendszerváltás időszakában) *Kultúra és Közösség*, 2015. 2. 59–65.

tűnik. E háborúban gyakori térségben kavargó/keveredő népesség, különböző szokások, normák, szabályok, vallások megjelenése és el/fogadása, különféle gazdálkodási és termelési eljárásmodok megjelenése, meggyökeresedése, honossá válása a fentieket látszik alátámasztani.

Az adaptáció történetében különösen izgalmasnak tűnik a 19. század. A különféle „gyökerekkel” bíró személyiségek a nemzeti liberalizmus jegyében (Apponyi Albert, Arany János, Baross Gábor, Deák Ferenc, Eötvös József, Ganz Ábrahám, Trefort Ágoston, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Széchenyi István, Vörösmarty Mihály, Weiss Manfréd stb.) a korabeli nyugati politikai, gazdasági és társadalmi modellek, kulturális irányzatok átvételének szorgalmazásával, honossá tételével keresték a válaszokat és megoldásokat a hogyan tovább kérdéseire. Valamennyien arra törekedtek, hogy a korabeli Magyarország, az előző időszakokhoz képest, minél több szálon kapcsolódjon Európa nyugati világához. A 20. század legelején bizonyossá vált, hogy nemcsak nyugat, de kelet is hozzájárul a magyar kultúra építéséhez. Bartók Béla és Kodály Zoltán népzenei kutatásai érzékletesen bizonyították, hogy a Kárpát-medencei népek kultúrái mennyire termékenyítően hatnak egymásra; a különféle értékrendszerből építkező világok különbözőségei miként képesek egymást gazdagítani.

A társadalompolitika világában is otthonosan mozgó, az ország korabeli értékviszályokkal terhelt konfliktusaira érzékenyen reagáló, nagy magyar költő és publicista a 20. század legelső éveiben már szimbolikusan, „Kompországának” minősítette Magyarországot. Azt látta és úgy vélte, hogy az ország „legképessebbes álmaiban is csak mászkált két part között. Kelettől Nyugatig, de legszívesebben vissza”<sup>2</sup> – írta a Nagyvárad és Párizs között ingázó Ady Endre.

A nyugathoz történő 19. századi alkalmazkodó és illeszkedő törekvéseket az első világháborút követő forradalmak világváltó radikalizmusa váltotta fel. A nyugaton megszülető „világpsziché” meggyökeresztetni akaró, keletiesen rapid módszerek mély és maradandó nyomokat hagytak a társadalom adaptációs kultúrájában. A forradalmak és Trianon hosszú időre felerősítette azt a magatartásformát, amely szinte mindent elutasított, amely idegennek látszott vagy tűnt. A 20. század második évtizedétől megszerveződött Horthy-korszak konszolidált világát már alapvetően kétféle adaptációs irányzat jellemezte. Az egyik az ókonzervatív (feudalisztikus előjogokat is megőrizni kívánó), a másik az újkonzervatív (nyugati nézeteket is adaptáló) törekvés volt. Az adaptáció történetében ezért rendkívülinek lehet tekinteni az 1920-és évek kultuszminiszterének, Klebelsberg Kuno törekvéseit, aki különösképp tudománypolitikájában (Bethlen István miniszterelnök politikai „védőszárnyai alatt”) nyíltan és bátran képviselte a nyugattal való szoros kapcsolat kiépítését.

A második világháborút lezáró győztes hatalmak döntése értelmében Magyarország a Szovjetunió érdekeltségi övezetébe került, amely maradandó követke-

2 Ady Endre: Ismeretlen Korvin-kódex margójára. *Figyelő*. 1905. április-október. Ld. még: *Ady Endre művei* 1977. (Vál. és jegyz. Vezér Erzsébet) Budapest, Szépirodalmi, 2. köt. 215.

ményekkel járt. Az ország olyan struktúrák átvételére kényszerült, melyek gyökeresen eltértek a nemzet történelmileg „zajosan” kialakult szerkezetétől, világától. A szovjetesített kommunista ideológia radikális terjesztése a magyar társadalom valamennyi szegmensében tarolt. A Rákosi Mátyás és Révai József nevével fémjelvezhető adaptáció-kényszeren az 1956-os népfelkelés és szabadságharc leverését követő Kádár-korszak valamelyest lazított. Kádár az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszóval, „magyaros ízlés” jegyében törekedett az ország szovjetesítésére. Adaptációs politikájának diadalaként lett Magyarország a „legvidámabb barakk”, a „gulyáskommunizmus” népe.

A nemzet történelme során különféle utat kényszerült építeni, sokféle technológiával, más és más szemlélettel és tudással, melyeken járni próbált, majd az egyiket elhagyta egy másikért, de az is előfordult, hogy le kellett róla térni, miközben gyakran – néha már karkai módon – változtak az útjelző táblák és módosultak a közlekedési szabályok. Az „újabbnál újabb közlekedési morálban” a társadalom tagjai másért és másként vették ki a részüket, különböző módon kényszerültek jelen lenni, szerepeket vállalni, azokat megszenvedni. Az ország kulturális szerkezete eklektikussá lett, struktúrájában éppúgy fellelhetővé vált a „jár utat el ne hagyd a járatlanért”, a „miért akarsz te más lenni, mint a többi” szemlélete, mint a „legyél különb, mint a másik”, vagy a „rombolj, mert csak a romokon építhetsz” álláspont. Nem lett mentes attól a nézőponttól sem, mely szerint „ha nincs rá törvény, akkor önkényesen alkosd meg”, esetleg „ha tehetetlen vagy, nem cselekedhetsz csak akkor, amennyiben arra mások engedélyt adnak”, vagy megmondják „mit és hogyan kell tenned”.

### Terek és motivációk. Az ismeretek átadása és alkalmazása az adaptáció alapja

Magyarország megtépázott adaptációs kultúrája 1989/90 után komoly kihívásokkal szembesült. Különösen nagy felelősség hárult az oktatási intézményekre, elsősorban az andragógiára, az andragógus képzésre. Ennek legfőbb oka abban kereshető, hogy a felnőttek „átnevelésétől” (legalábbis meggyőzésétől) nagymértékben függött Magyarország nyugati világhoz való kapcsolódásának, felzárkózásának hogyanja és mikéntje. A rendszerváltás „pillanatában” az ország társadalmi, gazdasági és politikai téren egyaránt olyan személyiségeket és szakembereket kívánt, akik képesek a fordulatok nyomán támadt problémák kezelésére, a szakma/váltásra, a megszokottól eltérő, másféle gondolkodásmód átvételére.

A hazai oktatás világában az andragógia tudománya nem volt új. Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetemen<sup>3</sup> már az 1950-as évek második felétől szemináriumi, fakultatív keretek között volt szakemberképzés, amely a felnőttek tudományos alapokon nyugvó átnevelését célozta meg. A Kádár-korszakban kormányzati

3 Durkó Mátyás 1995 *Az andragógiai képzés alakulása Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán*. Debrecen, Kvalitas, 14.

támogatást élvező „szocialista embertípussá nevelő” képzés viszonylag rövid idő alatt megerősödött, önálló szervezeti egységgé nőtte ki magát. A tanszék oktatói elismerésre méltó módon törekedtek arra, hogy a felnőttnevelés tudományát és gyakorlatát nemzetközi áramlatokba ágyazzák.<sup>4</sup> Az 1970-es évektől egyre több andragógiai szöveggyűjtemény<sup>5</sup> jelent meg Magyarországon a külföldi – szocialista és polgári – felnőttnevelési törekvésekről. A Tankönyvkiadó gondozásában napvilágot látó egyetemi jegyzetek, oktatási segédanyagok lehetővé tették bizonyos mértékű nemzetközi kitekintést. Elősegítették a polgári andragógiai irányzatok, képzési tartalmak és metodikai eljárások megismertetését, melyek még adaptálhatóak voltak – legalábbis a „túrt” kategóriába tartoztak – a szocializmust építő Magyarországon engedélyezett felnőttnevelés szerkezetében.<sup>6</sup> Felismerést nyert, hogy „a felnőttképzés nemcsak gazdasági okok miatt vált egy egész életen át tartó folyamattá. Mind a munkahelyen, mind a magánéletben tapasztalt gyors társadalmi változások megfosztják az egyént biztonságérzetétől. Annak szükséglete, hogy megértsük a változások természetét, a vágy, hogy alkalmazkodjunk a megváltozott helyzethez, a törekvés, hogy megoldjuk az új társadalmi feltételek által adott problémákat, meghatározza mind a felnőttoktatás, mind a munka tartalmát. Ilyen módon a felnőttoktatás segíti megoldani az élet problémáit és nehézségeit, megvédi az embert attól, hogy »kívülről irányítsák«, védelmet nyújt neki az ipari világ (beleértve a szórakoztató ipart – D. M.) nyomása ellen, amely gyakran pusztá eszközzé alacsonyítja le”.<sup>7</sup> Magyarországon az egyetemi (az 1970-es évek közepétől

4 Durkó, i. m. 15.

5 Durkó Mátyás 1980 *A felnőttnevelés és népművelés pszichológiai és andragógiai kérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó, ld. még: *Andragógiai szöveggyűjtemény 1981, I–II. köt.* Szerk. Maróti Andor Budapest, 1981. Tankönyvkiadó; valamint *A felnőttnevelés problémái 1978* (Szerk. A.V. Darinszkij és Csoma Gyula). Budapest, Tankönyvkiadó.

6 Durkó Mátyás 1976 *A permanens nevelés*. In *Az alakuló ember*. Szerk. Lux Alfréd. Budapest, Gondolat, 294; ld. még: Durkó Mátyás 1976 *A felnőttnevelés fő területei közötti integrálódás szükségessége és lehetőségei* (A felnőttnevelés rendszere, felépítési és működési modelljének körvonalai). (Szerk. Daly Lenke – V. Sütő Anna.) *Felnőttoktatás és közművelődés*. Kiad: a Fővárosi Tanács VB. Művelődésügyi Főosztálya. Budapest.

7 Durkó Mátyás: *A permanens nevelés. Az alakuló ember*. Szerk. Lux Alfréd. Budapest, Gondolat Kiadó, 294., 304. ld. még: Durkó Mátyás – Sári Mihály 1990 *Bevezetés a közművelődés-elméleti ismeretekbe*. Budapest, Tankönyvkiadó, 187–229.

Például az 1982-ben megjelent *Andragógiai Értelmező Szótár* nem tartalmazta az „adaptáció” kifejezést, annak magyarázó és értelmező leírását. Ld. még: *Andragógiai Értelmező Szótár*. Szerzők: Harangi László – Magyar Edit 1982. Szerk. Csiby Sándor. Kiadja a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Budapesti Szervezete és Budapest Főváros Tanácsa Művelődésügyi Főosztály. Ld. még: A 2002-ben kiadott *Felnőttoktatási és -képzési lexikon* már egy rövid szócikkben ismertette az adaptáció korántsem felnőttképzésre, felnőttoktatásra vonatkozó leírását. *Felnőttoktatási és -képzési lexikon*, Budapest, 2002. Magyar Pedagógiai Társaság,



már valamennyi főiskola közművelődési-népművelési szakán bevezetésre került) andragógusképzésben az adaptáció részint az egyén önművelésére-önnevelésére épülő individuális fejlődését célozta meg, részben a hatalom által elvárt és szorgalmazott szocialista politikai rendszer értékrendjéhez igazító nevelést, átnevelést biztosító eljárásmódot kívánta elérni. A kutatások azonban pontosan kimutatták: az egyén esetében az új/ismeret akkor válik szerves részévé a személyiségnek, az adaptációra abban az esetben kerül sor, ha a be/fogadást meghatározó külső-belső körülmények (az egyén pszichikus állapota, lélektani szerkezete, jelrendszerek, tapasztalata, érdeke...) ezt elősegítik. Az adaptáció sikere, a cselekvés (munkavégzés) hatékonysága ezért nagymértékben függ a recepció szintjétől és típusától. Nem hallgatható el, hogy az egyén adaptációs kultúrájának szerves részét képezi személyiségének motivációs szerkezete.<sup>8</sup> A belső késztettség, amely a vágyakat és szándékokat tartalmaz. Olyan hajtóerő, amely konkrét célt még nem talált, alakatlan, körvonalazatlan vágyakozásként, valamely nem határozott dologra irányuló belső indíttatásként, hiányérzetként, olykor feszítő nyugtalanságként árad ki az egyénből, tárgyukat kereső belső energiáit megtestesítve. Fontosak az egyéni célmotivációk. Azok a késztetések, amelyek már körvonalazódtak, konkrétumokon alapulnak, célokra irányulnak, ezek felé vonzzák a személyt. Ez az igény többnyire „kívülről jelentkezik”, csábítja, hívja, vonzza magához és mozgósítja az egyént. S végül a megfeleléskészség, amellyel a személy a környezetéből érkező elvárásokra reagál.

A rendszerváltást követő időszakban, a hazai andragógiai történelmi átnevelési tapasztalataira látens módon hivatkozó vállalkozások száma rohamosan gyarapodott. A különféle kft-k, szervezetek, alapítványok meghirdetett programjai ugyan adaptációs célokat kívántak szolgálni, de mert túlságosan a formát helyezték előtérbe, segítették meggyökeresíteni azt a szemléletet, mely szerint elégséges csupán átvenni a fejlettebb nyugat-európai államok (többnyire száz év vagy még több idő alatt kimunkált) jól bevált és működőképes társadalmi, gazdasági szerkezetét, mert ezáltal az egyén automatikusan képessé válik arra, hogy megoldja az örökölt és az újonnan jelentkező nehézségeket. A „nyugati struktúrák és módszerek átvételével” olyan innovációs pályára állítható az ország, melyek elősegíthetik a gyors, nagyobb megrázkódtatástól mentes felzárkózást a Lajtán-túli „Óperenciás tengeren” túli világhoz. (Az *Óperencia* Felső-Ausztria tartomány német nevének [„Österreich ob der Enns”, vagyis az Enns folyó feletti Ausztria, ugyanis Alsó- és Felső-Ausztria határa a Duna jobb parti részen az Enns folyó volt] félrehallásával kapta nevét. A kifejezést valószínűleg az alsó-ausztriai Welsben állomásozó magyar huszárok használták először „távoli hely”, illetve „az ismert terület határa” értelemben.

OKI Kiadó, Szaktudás Kiadó Ház, Főszerk. Benedek András–Csoma Gyula–Harangi László, 16.

8 Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1993 *Rejtjelek* 1. kötet. Budapest, Szorobán Kiadó.



Amennyiben *Óperencia* Felső-Ausztriát jelenti, úgy a *túl az Óperencián* kifejezés a napóleoni háborúk korának katonái számára a Habsburg Birodalmon túli országokat, vagyis a külföldet jelentette, ahová háborúba kellett menni.) Sokan vélték úgy, hogy globális szervezetek tagjává válva (NATO, Európai Unió, világkereskedelem, pénzvilág) „a mi problémáink az ő problémáik is lesznek majd”.

Viszonylag gyorsan kiderült, hogy a nyugat-európai felnőttoktatási formák, különféle eljárásmodok és a magyar felnőtt népesség tanulási-ismeretelsajátítási kultúrája között (amely szokásokban, normákban, szabályokban, viszonyokban stb. mutatkozik meg) eltérések léteznek, konfliktusok, feszültségek érzékelhetők. Az új és másféle értékeket is tartalmazó tudnivalók és elvárások nehezen illeszkednek a tanfolyamokon részt vevők világához, kevésbé vagy csupán mechanikus módon válnak részévé az egyén értékrendszerének.

Bizonyossá vált, hogy a rendszerváltás új világához – társadalmi és egyéni szinten szükséges – új típusú alkalmazkodási képességekkel és feltételekkel a népesség jelentős része nem rendelkezik. Viszonylag sokan szocializálódtak arra, hogy a mindenkori kormányzat mindig megmondja majd, mit, hogyan, mikor és meddig tegyen.<sup>9</sup> A magatartás gyökereit a Kádár-korszakban szükséges keresni. A korszak szerény-szegényes egzisztenciát és érzékelhetően létbiztonságot jelentő világa anyyira kiszolgáltatottá tette, „pórázon tartotta” az egyént, hogy az a rendszerváltás utáni kormányoktól is elvárta: „mondják meg, mit kell csinálni, hiszen úgyis azt kapom, amit adnak”! A „minden jó, ami Nyugatról érkezik” Kádár-korban meggyökeresedett szemlélet is látványosan kezdett átrendeződni. A szaporodó egyéni kudarcok következtében a rendszerváltó Magyarországon viszonylag rövid idő alatt és gyorsan meghonosodtak, markánsnak nevezhető nézetekké izmosodtak különböző magatartásformák. Voltak, akik elutasították, tartózkodóan kezelték, esetleg óvatossággal közeledésben látták, ismét mások gyorsítani kívánták a nyugati világhoz történő adaptálódást. A nyugat-európai struktúrákhoz való csatlakozás, külföldi modellek átvételének megítélése a határozott elutasítástól a legnyitottabb fogadókészségig terjedt. Mindinkább kérdésként fogalmazódott meg, hogy mely ágazatokban, milyen területeken kell gyorsabban változtatni, hol van kisebb-nagyobb igény a módosításra, és hol szükségtelen adaptációs tevékenységet folytatni. A külföldi minták magyarországi meghonosításával kapcsolatos nézeteket tovább árnyalták azok a Nyugatról beözönlő, tartalmában, formájában és hatékonyságában egyenetlen színvonalat mutató, gyakran silány minőségű projektek, amelyek szinte elárasztották az országot. Nem szólva azokról az agresszív értékekről, amelyek egyesekben már-már a kulturális-szellemi gyarmatosítás érzetét is keltették.

9 T. Kiss Tamás 1989 *Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből*. Békéscsaba, Nagyközségi Közös Tanács, Dombegyház; Mátyus Alice – Tausz Katalin 1984 *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek*. Budapest, Magvető.

A rendszerváltás utáni magyar társadalom szerkezetét differenciálni kezdték az egyének rendszerváltáshoz fűződő viszonyai és személyes tapasztalatai. A magyarországi rendszerváltozás következményeit a szocializmusban a központi irányítás szükségességét vallók és annak előnyeit élvezők, a gyökeres átalakításban és a polgári társadalom kialakításában érdekeltek, valamint az átalakulást megszenvedők egymástól eltérően értékelték. Az andragógia szakágazatainak túlnyomó többsége sem differenciált, kevésbé vette figyelembe az egyén mikrovilágának motivációit, melyek nemcsak nélkülözhetetlenek a különféle kurzusok megszervezésében, de a munkánélkülivé váló ember „lépcsőfokot érő, első lépéseinek” elősegítésében is szerepet játszanak. Az egyén törekvése ugyanis erőtlen és kelletlen lesz, amennyiben hiányzik a belső késztetés, céltalanná és bizonytalanra válik cél nélkül, és kudarcot kudarcra halmozhat, ha nem rendelkezik megfelelő készséggel.

A rendszerváltást követő új típusú kihívásokra csupán a társadalom néhány csoportja tudott többé-kevésbé jól/megfelelően/alkalmazkodóan reagálni. Az egyikbe a szocializmus időszakában jobbra a „maszek”, gazdasági munkaközösségi (GMK) tag, szakszövetkezeti paraszt tartozott, aki már némi tapasztalattal rendelkezett a vállalkozás világáról. A másik a Kádár-korszak politikai-gazdasági elitjéből kerül ki, aki a hatalom (MSZMP, KISZ, HNF, SZOT, Szakszervezetek...) prominenseként, kihasználva a Németh-kormány időszakában törvényileg előkészített gazdasági helyzetet, gyakorta egyszerű „könyvjóváírással” jelentős gazdasági tulajdonra tett szert. A rendszerváltás után pedig, kapcsolati hálójuk működtetésével, éveken át jelentős politikai és gazdasági pozíciókba helyezték/segítették egymást ezek az emberek. Nem kevesen akadtak azonban olyanok is, akik mindkét csoporthoz fűződő kapcsolataik alapján, elsősorban ügyeskedéssel, a jogi szabályozatlanság kihasználásával, esetleg büntény útján „adaptálódtak” az új helyzethez.

Kiderült, az alkalmazkodás része az adaptációnak, az adaptáció azonban nem egyenlő az alkalmazkodással! A rendszerváltás első évtizedében társadalmi méretekben vált tapasztalhatóvá, az állampolgárok a maguk bőrén érezkelhették: az adaptáció korántsem azonos vagy egyenlő valamilyen nyugati struktúrához való mechanikus csatlakozással, valamilyen külföldi rendszer egyszerű, formai átvételével, a korszerű technológia lemásolásával, a szakirodalom magyar nyelvre fordításával, „szómágiával”, esetleg nyugati országokban folytatott tapasztalatszerző utak benyomásaival.

### Illeszkedések és illesztések

Bizonyossá vált, hogy a rendszerváltás utáni adaptáció csak jól átgondolt oktatási programra épülhet! A nyugati és a hazai szervezetek közti azonosságok és különbségek, a módszertani sajátosságokra épülő eltérések számbavételének, elemzésének hiányában formálissá válhatnak, légtüres társadalmi térbe kényszerülhetnek a külföldön hatékonynak bizonyuló, felnőttekkel foglalkozó eljárásmodok. Amennyiben az egyén – munkánélküli vagy át- és továbbképzésben részesülő felnőtt – azt tapasztalja,

.....

hogy a külföldről átvett, hasznosnak és eredményesnek propagált program és technika sem segíti életét biztonságosabbá, akkor a „segítő szándék” magyarországi honosításának a végeredménye csak negatív lehet. Ezért fontos, hogy a külföldi szervezet ne csupán módszerének sikeres terjesztésében<sup>10</sup> legyen érdekelt, hanem annak magyarországi viszonyokhoz való adaptálásában, a két rendszer együttműködését biztosító, hatékony kommunikációs struktúra kiépítésében és működtetésében is.<sup>11</sup>

### A korszerű andragógia adaptációs funkcióiról

A rendszerváltás utáni évek tapasztalatai azt mutatják, szükség van olyan tevékenységre, szervezet létrehozására, melynek fő feladata az adaptáció-kutatás. Mindezt nemcsak a különböző kultúrák képviselőinek/hordozóinak napi, munkahelyeken történő találkozásai/együttműködései igénylik, hanem a fenntartható fejlődést biztosító szervezetek is. Az andragógia egyetlen területén (felnőttoktatás, felnőttképzés, felnőtt-tanulás és felnőttnevelés) sem töltheti be hatékonyan feladatát, ha nélkülözi az adaptációval kapcsolatos újabb és újabb célszerű ismereteket, eljárásmodokat.

- 10 Ezzel a problémával egy külföldi projekt több éven át tartó adaptálása során találkozhatunk. Ld. T. Kiss Tamás 1992 Adalékok a munkanélküliek átképzéséhez. *Társadalom Információ Művelődés*. 1992. október, 4–5. és T. Kiss Tamás. 1993 Kényszerszabadidő, vagy a munkanélküliek átképzési problémáiról. In *Társadalmi idő – szabadidő*. Kiad: Magyar Szabadidő Társaság – Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 50–54; és T. Kiss Tamás 1993 A kényszerszabadidő és felnőttoktatás. Felnőttnevelés és társadalom. Tendenciák, rendezővel a 90-es évek andragógiájában. Szerk. Sz. Szabó László és Sári Mihály, Debrecen, *Acta Andragogiae et Culture*. 14. sz. Debrecen, KLTE, 14:67–72, T. Kiss Tamás 1995 Experiment and results in the Training of the Unemployed. In *Társadalmi idő – szabadidő II*. A szabadidő új problémái a mai társadalmakban. (Szerk. Tibori Timea.) Magyar Szabadidő Társaság, Budapest, 369–374. A svájci Kontaktstelle Arbeits Beruf Ausbildung projektjének 1991 őszétől 1997 feléig tartó magyarországi adaptációja nyomán elkészült és kiadásra került egy módszertani kézikönyv: *Csoportos önépítés. Módszerek és gyakorlatok a munkanélküliek továbbképzésében*, 1997. Előszó-útmutató: Marco Siegrist, Crista Schlegel, Buda Béla és T. Kiss Tamás. Gödöllő, Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Tanárképző Intézete, 291.
- 11 Az együttműködés lehetőségeit és problémáit tekinti át részletesen és foglalja össze Durkó Mátyás: *Társadalmi kihívások és a felnőttnevelés funkciói* című kötetében (1998 Pécs, JPTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet), továbbá Durkó Mátyás 1998 *A magyar felnőttoktatás története*. Szerk. Maróti Andor, Rubovszky Kálmán, Sári Mihály. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Művelődéstudományi és Felnőttnevelési Tanszéke, Jászberényi Tanítóképző Főiskola Közművelődési és Felnőttnevelési Tanszék, Német Népiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete; és *Andragógiai olvasókönyv I*. 1996. Szerk. Koltai Dénes. Pécs, JPTE; Durkó Mátyás 1998 *Társadalom, felnőttnevelés, önépítés*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

Közülük következzen néhány!

- Valamennyi andragógiai ágazat feladata, hogy segítséget nyújtson a felnőtt társadalom alkalmazkodó önfenntartáshoz.<sup>12</sup> Az egyén képessé váljon arra, hogy az új és számára ismeretlen világban munkahelyet találjon, megtarthassa állását, rendelkezessen akkora jövedelemmel, hogy fenntarthassa önmagát és családját.
- Az andragógiai ágazatainak olyan funkciókat és szerepeket szükséges vállalniuk, melyek arra készítetik, motiválják a felnőttet, hogy „ma jobban éljen, mint tegnap, és a holnap jobb legyen a mánál”!
- Az andragógia ágazatai fontos nemzetgazdasági tényezőkké váltak, és úgy tudnak hozzájárulni a nemzetgazdaság eredményességéhez, ha folyamatosan megújulnak.
- A felnőttek, hogy alkalmazkodni tudjanak az állandóan változó világhoz, tanulási kényszerrel találták magukat szembe,<sup>13</sup> melyek sokrétű és sokféle<sup>14</sup> felnőttoktatási intézményrendszert kívánnak meg.
- Az andragógia ágazatainak formai gazdagsága és tartalma széles skálán helyezkedik el. Az ismeretterjesztéstől a legszigorúbb követelményeket támasztó formációkig terjednek. Különösen lényeges szerepet töltenek be az idegennyelvi képzések,<sup>15</sup> melyek meghatározóak az egyéni és általában adaptációs kultúra kialakulásában.

12 Szemléletesen és pontosan rajzolja meg Abraham Maslow az ember hierarchikusan egymásra épülő, s egymásból következő szükségleteit ábrázoló, ún. szükséglet-piramisát. Ennek értelmében az egyén magasabb szintű szükségleteit csak abban az esetben tudja és képes kielégíteni, ha az alatta lévők kielégítése biztosított.

13 Az egyén a rendszerváltást közvetlenül a gazdaság szerkezetében és a tulajdonviszonyokban bekövetkezett gyors és alapvető változásokban tapasztalta meg. Ráébredt, hogy a meglévő tudása és szakértelme a továbbiakban már nem jelent számára létbiztonságot.

14 Kaotikus állapot alakult ki Magyarországon a felnőttoktatás terén. Számtalan szervezet (Bt., Kft., TIT, oktatási és közművelődési intézmény, munkaügyi központ stb.) hirdetett és szervezett felnőttek számára ilyen-olyan tanfolyamokat. Ezt az állapotot próbálta meg áttekinthetővé tenni a Német Népfiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete. Heribert Hinzen támogatásával a JPTE/FEEFI vezetésével a KLTE Művelődéstudományi és Felnőttnevelési Tanszéke, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Közművelődési Tanszéke és a JTFK Közművelődési és Felnőttnevelési Tanszéke, a Belvárosi Felnőttképzési Intézet közreműködésével egész országot átfogó kutatási terv alapján sor került a magyarországi felnőttoktatással foglalkozó szervezetek részletes feltérképezésére. Megindult egy Felnőttoktatási Atlasz elkészítése is. Az ehhez kapcsolódó kutatás segíteni kívánta a felnőttképzés – emberi erőforrás fejlesztési törvény szakmai előkészítését is.

15 Például a Nyelviskolák Szakmai Egyesületéhez tartozó minősített, vizsgáztatási joggal rendelkező nyelviskolák, a Trinity College London nyelviskola hálózat stb.

- Folyamatos kutatást igényelne, hogy az egyén reményei-elvárásai, valamint a képző szervezetek programjai miben és mennyiben esnek egybe, érintkeznek vagy feszülnek egymásnak. Mit jelent az egyén és a közösség viszonya...?
- Magyarországon a felnőtt népesség túlnyomó többsége nem rendelkezik akkora anyagi tőkével, hogy vállalkozásba fogjon, vállalkozásával akár szerény létfenntartó jövedelemre tegyen szert. Az egyén számára gyakorta egyetlen lehetőség kínálkozik. Úgy véli, ha tanul és képezi magát, az hozzásegítheti a jövedelemszerzéshez, segítheti az anyagi tőke előállításában. A felnőtt ismeretszerző, tanulási igényei ezért látszólag találkoznak az intézmények célkitűzésével, programjaival. Az andragógia különféle képző intézményei tanfolyamaikkal ugyanis azt sugallják, hogy a diploma, ilyen-olyan bizonyítvány megszerzése majd segíti előmozdítani az egyén vállalkozásának megindítását, növeli munkaerőpiaci értékét. A két szándék találkozik, az eredmény többnyire lehangoló. Számos olyan kurzusra iskoláznak be felnőtteket – elsősorban munkanélküliek számára szervezett, államilag finanszírozott tanfolyamokra –, melyek részint „szociális-mentális foglalkoztatásoknak”, részint a vállalkozások jövedelemszerző tevékenységének tekinthetők. A képzések túlnyomó többsége ugyanis nem nyújt sem a munkaerőpiacon, sem a magánéletben hasznosítható tudást. Afféle „mézesmadzag” (a hirdetések többnyire divatos, „nyugatista” kifejezésekre épülnek) azok számára, akik kiszolgáltatott helyzetükből fakadóan, kétségbeesettségük miatt jelentkeznek a tanfolyamokra, mert úgy vélik, hogy helyzetük gyökeresen megjavul, ha elvégzik a többnyire méregdrága kurzusokat.
- A kulturális rendszerváltásban<sup>16</sup> az állam fontos szerepet tölt be. Kiderült, hogy nem vonulhat ki a kultúra (az adaptációt segítő kurzusok) finanszírozásából. A kormányzatoknak – ebben a hosszan tartó folyamatban – kötelességük elősegíteni az intézmények kialakulását és megerősödését, melyek tevékenységeikkel hozzájárulnak a polgárok adaptációs kultúrájának kialakításához.
- Az andragógia ágazatainak és a munkaerőpiac sokdimenziós ellentmondásos kapcsolata felszínre hozott egy régi/új, de lényeges kérdést is: létezik-e túlképzés!? A túl/képzés mint probléma nem ismeretlen problémafelvetés a magyar történelemben.<sup>17</sup> A jelenség, amely a 19. század második felétől,

16 Az értékekben, normákban, szabályokban is stb. testet öltő kultúra sokkal lassabban és nehezebben változik, mint a termelés technológiája. Az okos kultúrpolitika azonban nagyon sokat tudna tenni annak érdekében, hogy segítse az élet élhetőbb megélését. A különböző kultúrpolitikai törekvések bemutatása kapcsán jól érzékelhetőek az ország 1945 utáni „adaptációs törekvései”. Agárdi Péter 1997 *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény I–II. (1945–1990)* Pécs, JPTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet.

17 A magyarországi felsőoktatási intézményekbe felvehető hallgatók létszámát elvileg szinte minden esetben az elhelyezkedési lehetőségekre, a munkaerőpiacra hivatkozva határozták meg a

a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia világában került először felszínre, majd 1920 után felerősödött, napjainkban ismét jelentkezik. Számosan, mint a nemzetállami létért folytatott évszázadokban, Széchenyinek tulajdonított intelemre hivatkoznak, mely szerint minél többen tanulnak és képezik magukat, szereznek diplomát, annál nagyobb a magyar nemzet ereje. Úgy vélik, hogy a kiindulópont emlékeztet arra a közgazdasági szemléletre, mely szerint, ha gabonából, állatállományból, ipari termelés terén előfordul túltermelés, akkor – ennek analógiájaként – miért ne létezne túlképzés ilyen-olyan képzés terén is. A szemlélet mennyiség-mennyiség alapján „egy kalap alá” vonja az emberi értelem, az egyén személyiségfejlesztését a gabona vagy a sertésenyésztés számszerű növekedésével! A nézet tulajdonképpen „emberi erőforrásnak” és nem olyan „alkotónak” tekinti az egyént, aki a megszerzett műveltségével hatékonyan képes kreatívan hozzájárulni nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom fejlődéséhez is. Talán elérkezett az idő, hogy a korábban, jogosan mennyiségre törekvő széchenyis programot a 21. század körülményeihez adaptáljuk.

mindenkori kultuszminisztériumok. A gyakorlatban viszont mégis valamilyen ideológiai és politikai indokok kerültek előtérbe, még akkor is, ha az intézmények anyagi és tárgyi feltételeinek elégtelenségére apelláltak. Például a XIX. század végén báró Wlassics Gyula (1852–1937) kultuszminiszter (1895. 01. 15. – 1903. 11. 03.) szavá tette, hogy nagyon kevés tanítónő végez s ezért növelni kellene a tanítóképzőbe felvett nők számát. Az 1920-as években a numerus clausus (1920. évi XXV. törvénycikk) a zsidó fiatalok ellen irányult. Az 1950-es években a „reakciós erők kiszorítása” a cél, később a „munkás-paraszt származású fiatalok” részesültek előnyben. Napjainkban az intézményeket elsősorban a pénzszerzés motiválja.



## A TÁRSADALMI VALÓSÁG VONZÁSÁBAN<sup>1</sup>

Magyarországon a 19. század végétől, különösen a 20. század harmincas éveiben, majd jóval később, az 1960-as évektől az 1980-as évtized végéig a történelmi és társadalmi tudat alakításában fontos és meghatározó szerepet játszottak a fiatalok, elsősorban az egyetemisták által szervezett, különféle elnevezésű valóságfeltáró táborok. A különböző történelmi és társadalmi viszonyok között szerveződött, többnyire falukutató tevékenységek céljai, tartalmi és terepei, továbbá kutatási módszerei ugyan eltértek egymástól, néhány alapvető kérdésben mégis megegyeztek.

Elsőként a fiatalok mindenkori társadalomalakító és jobbító törekvéseit, gyakorlati programokban is testet öltő cselekvéseit szükséges említeni, amelyek a brechti művekben így hangzanak: vizsgáljátok, szükségszerű-e a megszokott! Szabó Zoltán az 1930-as évek közepén pontosan fogalmazott: „Nem szükséges sok szót vesztegetni arra, milyen hasznos lenne a jövő Magyarország és egyben a jövő fiatalság számára, ha a fiatalság megismerné az országot, és egyben képessé lenne arra, hogy ezzel az ismeretével mintegy reprezentálja az egész jövő Magyarországot. Ha az ifjúságnak most útjára induló része azzal kezdi, hogy megteremti a becsületet, az ország részletes ismeretén alapuló napi politika lehetőségét, ezzel sokkal többet tesz, mint ha napi politikai kapcsolódással követel magának kétes értékű eredményeket. Le kell vonnunk a konzekvenciáit annak, hogy a mai társadalom állapotában nem tud a fiataloknak őket megillető helyet adni, tehát ezt a helyet a fiatalok kell, hogy megteremtsék és megkeressék az országban, amely »ápol s eltakar«. Ebben a térkeresésben, ebben a tájékozódásban végtelen előnyöket hozhat a magyar társadalom megismerésének a munkája, az a munka, amelyben nemcsak az eredménye eredmény, hanem amelyben eredménye már maga a munka.”<sup>2</sup>

A másik említésre méltó közös vonást a hazai felsőoktatás szolgáltatta. Egyrészt a „tanulói lét” és a „felnőtt lét” lényegileg különbözött egymástól: az előbbi – lehetőleg elszigetelve a makroszociális viszonyoktól, ún. „pedagógiai provinciákban” –

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *Zempléni Múzsza*. 2010. Nyár, 18–27.

2 Szabó Zoltán 1934 Társadalomkutatás. *Fiatal Magyarság*. november, 163–169.

szükségképp életidegen, művi világot jelentett, amelybe csak rejtektutakon jutottak be a valóság mélyebben fekvő problémái és megosztó adottságai. Az iskolapadból „az életbe való lépés” gyakran járt együtt frusztráló élményekkel, csalódásokkal. Az egyetemek és a főiskolák nem elég gyorsan követték (vagy nem is állt szándékukban) a társadalomtudományok friss eredményeinek tananyagba építése, s ha át is vették azokat, lezárt, merev, gyakorta átírt tananyagként kezelték. A legfelkészültebb hallgatók is tanácstalanul álltak a hétköznapi élet vaskos jelenségei előtt. Horváth Dezső *Tábordicsérő* című írása (1980) is még azzal kezdődik: „minden iskola az életre akar tanítani, de sokszor eszébe jut, a megtapintható, a kitapasztalható valóság is képes életre tanítani. Ha teheti, felkerekedik diákjaival, hogy fölfedezze az életet, kikérdezze ágas-bogas dolgairól, és feleleteket vigyen vissza a padok közé. Sokan vallják, életre szóló tanulságokkal szolgál az életközelség.”<sup>3</sup> Másrészt ezek a táborok valamiféle sajátos „elitképzési színterek is voltak. A falukutatások az egyetemisták és főiskolások nagy része számára olyan meghatározó alapélményeket és motivációkat jelentettek, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak az új társadalomkutató-társadalomformáló értelmiség kialakulásához is. A táborokban résztvevők között – a fennmaradt névsorokat böngészve – nagy számban lehet találkozni azok neveivel, akik a művészeti élet, a tudományos kutatás, egyetemi és főiskolai oktatás vagy a társadalom vezető értelmiségeként, a politikai élet meghatározó személyiségeiként, mint volt hallgatók vagy vállalt tanítványok vesznek részt a magyar társadalom életének alakításában.

A következő jellegzetesség a közösségekhez való viszonyban fedezhető fel. A két világháború közötti időszakban már jelentkezett a hagyományos közösségek felbomlása. Az 1970-es években a magyar társadalom valódi közösségek hiányában szenvedett. Hankiss Elemér 1979-ben publikált tanulmánya pontosan diagnosztizálta a jelenséget és annak okait.<sup>4</sup> A fiatalok keresték és akarták a közösségi létet. A falukutató táborok, az egyetemisták, főiskolások iskolán kívüli formációi részint olyan önkéntesekből, individuumokból szerveződött különféle típusokká váltak, amelyek a rendszerezett valóság szemlélet és az ennek megfelelő szakszerű eljárásokra épülő, összefüggéseket kereső önművelő aktív empiriára épültek. A táborok a tanulás-ismeretelsajátítás informális és non-informális tanulási-oktatási (felnothtkepzési) szervezeti keretei voltak, amelyek nemcsak hiányoztak a hazai felsőoktatásból, de a felsőoktatás sem akart ezekről a lehetőségekről tudomást venni.

Mindebből az is következett, hogy a táborozások értékeit sokan a produktumokban, a tudományos publikációkban látták-mérték. A mérce – kimondottan vagy kimondatlanul – a fiatalok két világháború között felállított teljesítménye volt. El kell fogadni, hogy az 1970-es és az 1980-as években folytatott falukutatások eredményeként csekély számú publikáció, sőt, vitatott módszerességgel

3 Horváth Dezső: *Tábordicsérő*. *Délmagyarország*. 1980. szeptember 2.

4 Hankiss Elemér 1979 *Közösségek válsága és hiánya*. *Valóság*.

feltárt és megírt terjedelmesebb munka jelent meg. A meglévő vizsgálati módszerek korrekt alkalmazásával és integrálásával csupán kevés tudományosan számításba vehető, dokumentumértékű mű, doktori disszertáció született.<sup>5</sup> Azonban aligha tekinthető mellékes eredménynek a táborozások alkalmával szerzett számos együttes élmény, amely felérhet akár a legjobban megírt tanulmányok hasznosságával is. A hétköznapi élet nyelven az „élmény” körülbelül ugyanazt jelenti, mint a „benyomás”. Az a helyzet lényeges, amely hat a szubjektumra. A személy az élmény létrejöttében legfeljebb csak a helyzetből adódó részfelelőssége révén játszik szerepet, amennyiben kapcsolatokat létesít, vásárol, utazik. Persze kérdez is. Miért élem meg ugyanazt a helyet másként, ha később látogatom meg újra?! Miként lehetett az ember oly vak, hogy éppen ezzel a partnerrel jött össze?! Az egykori személy miért jelenik meg később annyira más fényben?! Kiderült, hogy az élményeket a szubjektum nem észleli, hanem csinálja. Ami kívülről jön, az nem szükségszerűen papíralapú feldolgozás révén válik élménnyé.

Szükséges megemlíteni még egy további jellemzőt is, amelyet akár tradicionálisnak, mi több, kulturális örökségnek lehet tekinteni. Magyarországon a kiegyezést követően növekvő figyelem övezte a falvak életének alakulását. A 20. században a falu már egyenesen az érdeklődés középpontjába került. A falvak gazdasági, társadalmi és politikai valóságát kutatók között különösen szép számmal akadtak egyetemisták és főiskolások. A fiatalok oly annyira részt vettek a vidéki viszonyok feltárásában, hogy a kortársak és a későbbi évtizedek kutatói egyetértettek abban, hogy a falukutatás alapvetően a fiatalság ügye volt és az is maradt az egész 20. században.<sup>6</sup>

A két világháború közötti korszak hazai falukutatóit a közvélemény – és az oktatási rendszer is – általában a népi írók mozgalmához köti. A népi írók szerepe

5 [M]Kiss József 1987 *Egy falukutatás vázlatja*. Homokmégy. 1984–1987. Budapest. Országos Közművelődési Központ, Csoba Judit 1987 *Két osztály határán*. Budapest, Országos Közművelődési Központ.

Romsics Imre 1987 *A társadalmisított természet*. Budapest. Országos Közművelődési Központ, Valluch Tibor 1987 *A hagyományos világ*. Budapest. Országos Közművelődési Központ, T. Kiss Tamás – Tibori Timea 1988 *Hajósország*. Budapest. Művelődéskutató Intézet, T. Kiss Tamás 1989 *Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből*. Dombegyház, Márkus István 1983 *Első áttekintés*. Budapest. Népművelési Intézet, A. Gergely András – Cséfalvy Zoltán – Lichtenstein József 1990 *Nagyvisnyó*. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradíciókban. Budapest. MTA Néprajzi Kutatócsoport, T. Molnár Gizella 2005 *Kollektív bűnösség? A német nemzetiség a Duna–Tisza közén a második világháború után*. PhD-értekezés. Szeged. JGYF Kiadó.

6 Némedi Dénes 1985 *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest. Gondolat Könyvkiadó, Szabó Zoltán: i. m.; Reitzer Béla 1934 *A szociográfia módszertani problémája*. *Fiatal Magyarország*. November, 181–183, *Az 1970-es, 1980-as évek szociográfiai táborai* (Szerk.: Láng Katalin és Nyilas György), Népművelési Intézet, Budapest, 1984.

meghatározó, de voltak másféle irányzatok is. Egyet lehet érteni Glatz Ferenc álláspontjával, amikor azt mondja, hogy már a kezdetekben sem speciálisan magyar dologgal álltunk szemben. A falukutatás nagyon is európai jelenségnek tekinthető.<sup>7</sup> Skandináviában Elier Sund 1850 és 1890 között folytatott falukutatást. Könyveit a Norvég Tudományos Akadémia jelentette meg. A cári Oroszországban a 19. század végén óriási mennyiségű adatot gyűjtöttek össze a falusi viszonyokról, amelyeket nagyrészt paraszttbarát, „narodn[y]uk meg szociálforradalmár” szemléletű fiatalok dolgoztak fel. Pityirim A. Szorokin az agrár- és parasztság-szociológia fontos kézikönyvét készítette el – hozzá kell tenni, hogy Amerikában.<sup>8</sup> A koholt vádak alapján kivégzett Alekszander V. Csajanov az 1920-as évek elején, az orosz társadalom működése kapcsán azt a jelenséget írta le, hogy a paraszti háztartások által művelésbe vont földterület nagysága a család szükségletei és munkaerő kínálata szerint folytonosan változik. Lengyelországban az 1920-as évektől nagyszabású, egyetemi tanszékekkel, intézményekkel, kutató apparátussal dolgozó parasztságvizsgálat folyt.<sup>9</sup> Florian Znaniecki William I. Thomas amerikai szociológussal együtt írt *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című, 1918 és 1921 között öt kötetben kiadott, túlnyomóan dokumentumjellegű műve (család és közösség) Lengyelországban élő paraszti és az új világba kivándorolt lengyel származású parasztok elsődleges (család és közösség) csoportjainak szerveződésével, fölbomlásával, újraszerveződésével foglalkozik. A kötetek a munkások társadalmi helyzetét és értékrendjeit tekintik át elemző módon.<sup>10</sup> A román falukutatás a 19. század közepén kezdődik és kiemelkedő képviselője Ion Ionescu de la Brad. A V. Gidei által kidolgozott kutatási program alapján számos monográfia<sup>11</sup> született. A szisztematikus szociológia és a monografikus kutatások jeles képviselője, Dimitrie Gusti az 1920-as években, Romániában megszervezte Kelet-Európa legmódszeresebben működő agrárszociológiai kutatóintézetét. Kovács Imre így írt erről: „A bukaresti egyetem tanára, Gusti professzor szociológiai, etikai, politikai szemináriumának tagjaival rendszeres kiszállásokat végez a román falvakba.

7 Glatz Ferenc 2002 Magyar falukutatás és európai történelem. In: *A falukutatás fénykora 1930–1937* (Szerk. Pölöskei Ferenc) Budapest. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.

8 Balla Bálint 2002 Szorokin, a szeretet szociológusa. *Magyar Szemle*, június.

9 Márkus István: Falukutatás egykor és ma. In: *Egy fél maréknyi Magyarország*. Válogatás a kísérletvezetők tanfolyamán elhangzott előadásokból. Szerk. Nyilas György. Balatonalmádi, 1981. június 6–12.) Budapest, Népművelési Intézet Művelődési Otthon és Klub Osztály, NI 8525-I., 34–74.

10 Znaniecki, F. – William I. Thomas 1918–1920 *The polish peasant in Europe and America*. University of Chicago Press, Chicago, Znaniecki I. Thomas – Florian Znaniecki 2002–2004 *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. 1–6. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.

11 Kiss Dénes [István] 2004 A román faluszociológia a posztstalinista korszakban. *Szociológiai Szemle*. 1. 95.

A szeminárium tagjai Románia minden részéből, főleg faluról származó egyetemi hallgatók és diplomások, akik távol állnak a szélsőséges ifjúsági szervezetektől. Céljuk a szociológia elméleti tanításait a gyakorlat megvilágításában látni, és a román falut mint a román társadalom legjelentősebb szociális egységét megismerni. (...) Kezdetről fogva azon voltak, hogy minden tudomány (földrajz, történelem, közgazdaságtan, szociológia stb.) művelője képviselve legyen közöttük, hogy különböző csoportokat létesíthessenek, amelyek mindegyikének más és más a feladata. (...) Amikor egyes csoportok az adatgyűjtéssel elkészülnek, kezdődik annak tudományos feldolgozása: ezt azután román és francia nyelven adják ki. Munkálkodásuk eredményes voltát a Román Szociális Intézet folyóiratának 1000 oldalas különszámában és a két kötetben kiadott írásaik, továbbá a nemzetközi szociológiai kongresszusokon való szereplésük bizonyítják, ahol a pálmát legtöbbször ők viszik el.”<sup>12</sup>

A társadalom mibenléte Európa-szerte a 18–19. század fordulóján került előtérbe, akkortól kezdték szisztematikusan kutatni a társadalmat összetartó és mozgató erőket. Amikor Magyarországon is megindult a nagy átalakulás (1867), akkor nálunk is egyre nagyobb figyelem fordult a (tömeges) társadalmi jelenségekre. A magyar társadalomkutatást azonban sokáig inkább az epizódyszerűség, mint igazi, szerves fejlődés, egymásra épülő folyamatosság jellemezte, bár a tapasztalati társadalomleírás komoly eredményekre tekintett vissza. Magyarországon a korabeli viszonyokat figyelembe véve kiváló statisztikai rendszer épült ki és működött, amely az állami igényeknek tett eleget.<sup>13</sup> A legértékesebb anyagokat is a társadalomstatisztikusok hagyták az utókorra, még akkor is, ha csupán a társadalmi jelenségek mennyiségi adatait gyűjtötték össze. Különösen értékes adatokkal rendelkezett a történelmi Magyarország kulturális állapotáról például Klebelsberg Kuno, aki mintegy tíz éven át vezette a Julián Egyesületet.<sup>14</sup>

### A magyar falukutatásról

A magyar falukutatás vajúdva született meg, fokozatosan alakult ki és ellentmondásosan formálódott. A lassan kibontakozó társadalomkutatáson belül önálló ágazatként-mozgalomként csak az 1930-as évtizedben jelentkezett. A falukutató szakirodalom több szakaszát és műhelyét jelzi ugyan, de a kutatások, vizsgálódások tárgya, a falu, valamint a történeti helyzetnek egy lényeges jellemzője: a válságos helyzet, egységbe fonta őket, függetlenül a szépírói, néprajzi, szociográfiai, zenei, társadalomkutatói megközelítés formáitól. A két világháború között is fennmaradt a nagybirtokrendszer és vele a munkaszervezetben, a hagyományokban,

12 Kovács Imre 2003 *Tanulmányok 1935–1947*. Budapest, Magyar Napló Kiadó, 5.

13 Némédi Dénes i. m.

14 T. Kiss Tamás 1998 *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadó, 66.

életvitelben, szokásokban, szemléletben a feudális maradványok egész sora. A falukutatás célkitűzései egyfelől a falu, a vidék hagyományos, de még feltáratlan művészeti, szokásbeli és egyéb hagyományos értékeinek kutatására, másfelől azonban kirívó társadalmi elmaradottságuk megismertetésére és megváltoztatására irányultak.

A trianoni országcsönkítást követően jelentős nagyvárosok kerültek el Magyarországtól. Az erősödő Budapest-központúság még kirívóbbá tette a vidék és benne a falvak elmaradottságát. „Az utódállamok parasztsága jórészt kispolgári parasztság, de az Alföldé és a Dunántúlé cselédek és földmunkások milliós tömege. Egy egész ismeretlen »nemzet alatti« világ. Volt mit megismerni és felfedezni” – írta Veres Péter 1936-ban.<sup>15</sup> Fodor Ferenc szerint „az ipari-technikai forradalom szülte, a középosztály ifjúsága ösztönösen megérezte, hogy a nemzedék legelső teendője kell, hogy legyen a gyógyulás útján egy komoly diagnózis felállítása a társadalom azon rétegeiről, amelyekbe az egész beteges<sup>16</sup> felépítésű mai társadalom gyökereit mélyeszti le, a falu népéről.”

A modern (városi) középosztály művelt és iskolázott rétege kezdetben érdeklődő, majd szisztematikus vizsgálójává válik a társadalmi mozgásoknak, kutatja az elveszett életformákat, a nemzeti emlékezetet.<sup>17</sup> A kutatók figyelmét elsősorban a falvak szociális helyzete köti le, amely összhangban van a 19. és a 20. század fordulóján, európai szinten jelentkező problémákkal. Mi több, egybeesik a két világháború közti valamennyi magyar kormányzati törekvéssel is, amely mérsékelni igyekszik a falvakban uralkodó életmódbeli és kulturális problémákat. Azt azonban nem támogatja, hogy folytatást nyerjen a polgári radikálisok szociológiát művelőinek 1918–1919 előtti és alatti szemlélete. Állami feladatként fogalmazódott meg a falvak és a tanyavilág kirívóan elmaradott helyzetének megváltoztatása, felemelése, ilyen kormányzati törekvés volt az 1920-as években a falvak fejlesztését szolgálni hivatott Klebelsberg Kuno nevével fémjelzett kultúrpolitika népiskola-építési, népkönyvtár-létesítési, majd Alföld-kutató programja.<sup>18</sup> A klebelsbergi törekvések nem járhattak gyors sikerrel. Azért sem, mert a tanyák nagyon sokfélék voltak. Az ott élők többségének pedig – akár állandóan ott laktak, akár csak időszakosan „tanyáztak” – a munka volt az elsődleges, különösen a mezőgazdasági munkák idején, nem az iskola.<sup>19</sup> A falukutatás számára a magyarországi társadalmi fejlődés anomáliái kezdetekben nemcsak azonos kiindulópontot jelentettek, hanem végső soron a konzekvenciákat is szinte eleve meghatározták. Az „összképet” legfeljebb az egyes táji adottságok és az agrárfejlődés sajátosságai módosították, színesítették.

15 Veres Péter 1936 A mai magyar szociográfiai irodalom. *Korunk*, 1029–1034.

16 Fodor Ferenc 1937 A falukutató mozgalom kritikája. *Magyar Szemle*, 23–33.

17 T. Kiss Tamás 2006 *Kölcsönhatások*. Pécs, PTE FEEK, 109.

18 T. Kiss Tamás 1999 *Klebelsberg Kuno*. Budapest, Mandátum Könyvkiadó.

19 Romány Pál 2002 Tanyavilág és falukutatás II. *Magyar Tudomány*, 9.



A második világháború után – eltekintve a földosztást követő rövid időszakról – termelőszövetkezetek, állami gazdaságok formájára átlényegülve továbbra is fennmaradt a „nagybirtokrendszer” és vele a munkaszervezetben, a hagyományokban, az életvitelben, szokásokban, szemléletben a feudális maradványok számos eleme. A falukutatók célkitűzései azonban jelentősen módosultak. Az eredeti népi források feltárására és gyűjtésére irányuló tevékenységek megmaradtak, sőt az 1970-es évektől kibővültek a határainkon túl élő magyarok világára is. Az ifjúsági nemzedék hagyománykutatás céljából látogatott – valósággal zarándokolt – Erdélybe. A nosztalgia mellett e valóságos tömegmozgalom kiváltója volt az is, hogy Magyarországon a gyors iparosítás és a mezőgazdaság átszervezése valósággal eltörölte a hagyományos vidéki, falusi életformát. Székelyföld egyes tájain azonban megmaradtak azok a települések, amelyek megmutathatták, hogy valaha milyen lehetett a magyar falu. A fiatalok számára Erdély nemcsak a nemzeti kultúra „gyökereit”, az eredetit és a „tisztá forrást” jelentette, tanúi lehettek a zömében magyarok által lakott városokban, színmagyar kisebb településeken vagy a szórványban élők megmaradásért folytatott elkeseredett küzdelmének. Tapashtalhatták, hogy a nagy történelmi egyházak – mint kulturális végvárak-hídfőállások – mekkora szerepet töltenek be a magyarság identitásörzésében és megerősítésében. A határon történő átkelés megpróbáltatásai, a településeken élő magyarság életkörülményei csak fokozták a fiatalok elszántságát. A kutatók a lényegesen megváltozott falusi világra koncentráltak. Márkus István szerint az új falukutatásnak azt a kérdést kell vizsgálnia, hogy „hogyan reagál a parasztság a magyar demokráciára”, vagy másképpen fogalmazva a feladat „a nagy átalakulás megfigyelése és tudományos feldolgozása”.<sup>20</sup> A feudális nagybirtokok megszűnése, a „szocialista típusú” nagyüzemi táblás termelés kialakítása, a falvak társadalmának alapvető átformálása, lakosainak rétegződése, a nagyarányú mobilitás, a városiasodás gyökeresen átformálta a magyar falvakat. A kutatókat elsősorban az érdekelte, hogy a falvakban tapasztalható új viszonyok hogyan és miként következtek be, milyen természetű problémákra kell válaszokat adni, a váltások milyen természetű válságokkal járnak.

Az 1930-a években kibontakozó, a második világháború követő „szocialista” évtizedekben is folytatott falukutatókban – jóllehet, azok egymástól gyökeresen másféle társadalmi, gazdasági és politikai körülmények között történtek és számtalan vonatkozásban eltértek egymástól – egyaránt kísértett az „összképszindróma”, amelyet kétféle „szemlélet” válthatott ki. Az egyik álláspont abban mutatkozott meg, amikor a kutató az adott település mindenkori helyzetét és fejlődését a közösségből és annak közösségeiből próbálta levezetni. Mintha minden, ami a faluban történt vagy kialakult, a helyben élők anyagi és szellemi energiája, spontán küzdelme és jóra törekvése (esetleg eltévelyedése és hibája, kulturális öröksége) okozott volna. A másikat abban a kutatói „szemléletben” lehetett érzékelni, amely az adott

20 Márkus István 1946 Az új falukutatás problémái. *Valóság*, 6–9. 51.

település minden lényeges jegyét, nehézségeit és változásait a külső erők művének fogta fel. Mintha mindig, mindenütt, az ország minden falujában „lényegileg” ugyanaz ment volna végbe, és a helyi társadalomnak nem vagy alig lehetett volna szerepe a történetekben és a viszonyok formálásában.

A tudományosságra törekvő falukutatók, az igényes elemző munkák csak azok voltak, amelyek a falu és falura ható közeli-távoli – gazdasági, társadalmi és politikai – környezet kapcsolatát változó erejű kölcsönhatásnak fogták fel, a kölcsönviszonyok vizsgálatát tették meg kutatásuk tárgyává, formálták publikációjuk tartalmává és mondanivalójává. Az egyre-másra, szinte gombamód szaporodó falukutatókat, a falukutatók tevékenységeit, munkamódszereit és a megjelent munkáit folyamatosan egyre több kritika, számos észrevétel és kifogás érte. Fodor Ferenc 1937-ben a Magyar Szemle folyóiratban szövé teszi, hogy „nemcsak céltalan divattá kezd válni, hanem már mellékcélok, sőt politikai mellékcélok tünetei is mindinkább sejthetők belőle. Emellett kezd egészen elsekélyesedni, és igen erősen fenyegeti az a veszedelem, hogy egyrészt dilettantizmusba fullad, másrészt nem kívánatos gyümölcsökkel lepi meg a nemzeti életet.” Kétségtelen, hogy sok szubjektívizmussal, tárgyi és ténybeli tévedéssel, de leginkább módszertani megalapozatlansággal és kevésbé tudományos pontossággal találkozhatunk több, többségében érzelmi beállítottságú műben.

Rézler Gyula 1941-ben megjelent tanulmányában határozottan leszögezte, hogy „a falukutató irodalmat a módszeres társadalomtudományi irodalomtól el kell (...) választanunk.”<sup>21</sup> Munkájában Rézler alaposan foglalkozott az 1930-as évek szociográfiai teljesítményeivel és a falukutatók műveit kizárta a szociográfiák közül, személyüket pedig a szociográfusok köréből. Számon kérte rajtuk a tudományos művek öncélúságát, a műfaj elnevezését, az állítások igazolását, a szerkesztés és az ismeretek rendszerességét, az objektivitásra törekvő előadásmódot, az értekező stílust. Azt a következtetést vonja le, hogy „a falukutatók művei nem tudományos jellegű alkotások, márpedig ha nem azok, akkor nem is lehet könyveiket szociográfiáknak, ők magukat szociográfusoknak nevezni.”<sup>22</sup> Való igaz, hogy a falukutató fogalmát a tudománytörténet is hol tágabban, hol szűkebben értelmezi. Azok a tudományszakok, amelyek szorosan kötődnek a terepmunkához, a népnyelv, a népzene, népi műveltség megannyi ágának dokumentálásához, a határ- és településforma feltérképezéséhez, a paraszti gazdálkodás jelenségeinek rögzítéséhez, nem sorolhatók automatikusan a falukutatókhoz.<sup>23</sup> Rudolf Steinmetz szerint a szociográfia egyrészt egész kimerítő és sok szempontú vizsgálatát jelenti, másrészt

21 Rézler Gyula 1941 A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle*, június. Rézler Gyula 1943 *Falukutatók és szociográfusok*. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben. Budapest, Faust Kiadás, 30.

22 Rézler *Falukutatók és szociográfusok*. i. m.

23 Paládi-Kovács Attila: A társadalomtudományok és a falukutató. In: *A falukutató fénykora*. i. m. 53–54.

– mint különálló leíró tudomány – az elméleti tudományok mellett áll.<sup>24</sup> Tönnies ellenben kételkedett a teljességre törekvés kivitelezésében. Szerinte a szociográfia nem a társadalmi egységek leírása, hanem olyan tudományág, amely összekapcsolja a megfigyelés statisztikai és egyéb elérhető módszereit.<sup>25</sup> Tönnies is elválasztja és külön tudományokba sorolja a szociológia elemeit. A „tisztá szociológia” a lényegivel, az általános összefüggésekkel foglalkozik. Az „alkalmazott szociológia” pedig az egyes kulturális periódusok vizsgálatára koncentrál. A szociográfia vagy az empirikus szociológia a „tisztá” vagy az „alkalmazott szociológiától” elsősorban módszerében különbözik. A megfigyelést, a megfigyelésekre támaszkodó összehasonlítást alkalmazza és induktív. Steinmetz és Tönnies az empiria és az elmélet viszonyának problémáját egy külön tudomány létrehozásával akarta megoldani.

Magyarországon hosszú ideig nem létezett igazán komoly elméleti szociológia. AZ Európa-szerte alakult szociológiai tanszékekről nálunk hosszú ideig szó se esett. Az 1924-ben életre hívott Szociológiai Intézet, a nevével ellentétben, csupán közigazgatási hely- és államismereti adatgyűjtéssel foglalkozott. Magyarországon a 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben a szociográfia nem válhatott tudomány-rendszertani kérdéssé, sőt az 1900-as évek legelején megszorodó empirikus vizsgálatok miatt mint módszer még teljesen problémamentesen jelent meg. Az 1930-as évek társadalomkutatói legalábbis a szociológia terén, majdnem kivétel nélkül autodidakták voltak, akik kezdetben vagy semmit, vagy nagyon keveset tudtak a társadalomkutatás módszereiről, elméletéről és empirikus technikájáról. Bár a Szegedi Fiatalok körében felvetődött a módszerek tisztázásának igénye, – gondoljunk csak Erdei Ferenc, Reitzer Béla és Ortutay Gyula – az utóbbi felkérésére –, Németh László módszertani felvetéseire.<sup>26</sup> Az írásokból kirajzolódik néhány fő irány. Reitzer és Erdei szigorúan szaktudományos megfontolásaival szemben Ortutay és Németh László egyfajta morális tartalmú intuíción alapuló érvényesítést kívánja megvalósítani. A „hőskor” szociográfusainál a kérdések egyszerűsödtek: arról szólnak, hogy a szociográfus hogyan képes közreműködni a társadalom átalakításában. Megfontolandó Németh állítása, amikor a következőket írja: „A szociográfia szó azt az igényt fejezi ki, hogy ideológiai-elméleti tételeken túl pontosabban meg kellene ismerni, hogyan is állnak a dolgok valójában Magyarországon. A társadalomvizsgálat, a szociográfia megismerő és politikai feladatokat kapott egyszerre, a lényeg nem a módszerek kidolgozásában, hanem a valóság felmutatása az előítéletek ellenében, a tudatos elleplezés lehetetlenné tételére.”<sup>27</sup>

24 Rudolf Steinmetz 1977 A szociográfia a szellemi tudományok sorában. *Szociológia*, 242.

25 Tönnies, L. F. 1931 *Einführung in die Soziologie*. Stuttgart, 315–326.

26 Erdei Ferenc 1935 Magyar gazdaságtudomány I. *Magyarságtudomány*, 137–148.; Reitzer Béla 1936 Parasztkérdés és szociográfia. *Közgazdasági Szemle*, 334–338.; Ortutay Gyula 1935 A magyar falukutatás új útjai. *Vigília*, II. köt. 100–125.; Németh László 1935 A magyarságtudomány feladatai. *Magyarságtudomány*, 2–13.

27 Némethi Dénes i. m.

Rézler aligha véletlenül kérdőjelezte meg a falukutatók szociográfiai tevékenységét. Az 1930-as években a társadalomkutatás a hagyományos politikában részt venni nem tudó vagy nem akaró törekvések gyűjtőhelyévé is vált, különféle szociográfus értelmiségi csoportok magukat tekintették az igazi és valós politika letéteményesének, és tették igen vegyes műfajúvá a magyar szociográfiát. Veres Péter találóan jegyzi meg: „a szociográfia nem tudomány és nem irodalom, hanem a kétőnek szerencsés szintézise”<sup>28</sup> Szükséges azonban hozzátenni, hogy az emóciókat kiváltó szociográfiai művek elérték a kívánt hatást, felébresztették a társadalom szociális lelkiismeretét. A művek túlnyomó többsége kihatott a politikai cselekvésre is. „Lehet – írja Paládi-Kovács Attila –, hogy ezek a művek többet segítettek egyes falusi rétegek helyzetén, mint amennyi hasznót hajtottak a tudományos igényű publikációk az érintett szaktudományoknak.”<sup>29</sup>

Kosáry Domokos szerint a falukutatás mindinkább elterjedő gondolata nálunk elsősorban két területen hozott létre lényegesebb érdeklődést.<sup>30</sup> Világos, hogy a gazdasági és ezzel összefüggésben a szociális kérdések döntő és sürgető aktualitással bírnak, s így ez is oka, hogy az idevágó vizsgálatok a legszámosabbak. Hozzájárul ehhez, hogy a falu gazdasági életének, összefüggéseinek és jellemzőinek megfigyelése a szociográfia történetében a legrégebbi szál és sokban kiindulópont. Petty Political Anatomy-jából az angol surveykutatások kezdetein és kialakulásán át a legmodernebb német és amerikai vizsgálatokig a gazdasági kérdések jelentették a kutatás döntő szempontjait. A másik érdeklődési terület a népi sajátságok kutatása, amely sok helyt az etnográfia, a folklór célkitűzéseivel érintkezik.

A mindennapi gyakorlatban Magyarországon, a valóságfeltáráson sokáig kimondottan vagy kimondatlanul is elsősorban falukutatást értettek. Az alapvető okot abban szükséges látni, hogy hazánkban, a nyugat-európai térséghez képest, történelmi hátrányokból következően megkésett fejlődés miatt, viszonylag későn, a kiegyezést követően indult meg a városiasodás, amely önmagában is hátráltatta a gazdaság fejlődését, a jövedelmek, a fogyasztás növekedésének, a nagy szolgáltató rendszerek kiépítését és színvonalának emelését. A hazai településszerkezetben igen hosszú ideig domináns helyet foglalt el a falu, amely a magyar társadalomnak „falusias” jelleget kölcsönzött. Erdei Ferenc a társadalmat egyenesen „paraszttársadalomnak” nevezi.<sup>31</sup> Magától értetődőnek tűnt, hogy kezdetben a hazai társadalomkutatás túlnyomórészt falukutatás volt, hiszen a népesség nagy többsége falvakban élt. A falu jelentette azt a terepet, ahol a zene, a néprajz, a szociális kérdések, életmód, táplálkozás, közösségek kutatása segítségével „jól meggrajzolhatóvá”

28 Veres Péter i. m.

29 Paládi-Kovács Attila i. m.

30 Kosáry Domokos 2004 Művelődés és szociográfia. *Múlt-Kor Történelmi Portál*. www.mult-kor.hu. (letöltve: 2006. december 10.)

31 Erdei Ferenc (é. n.) *A falukutatástól a népi kollégiumokig*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, 43.

vált a magyar társadalom szociális, politikai, gazdasági és kulturális „térképe”. A kiegyezést követően el kellett telnie néhány évtizednek, hogy a falukutatósokra az egyéni kezdeményezések mellett, ha különböző színvonalon is, programszerűen sor kerülhessen. A helyzet a két világháború közötti időszakban érett meg. A trianoni békediktátum következményeit, a nagybirtokrendszer és hozzá kötődő feudális szerkezetek, valamint a jelentkező modernizációs törekvések, a fejlett nyugathoz való felzárkózás szükségessége közötti ellentmondást látványosan, jól megragadhatóan és kimutathatóan a magyar falvak világa képviselte. „Amikor a harmincas évek új generációja társadalmával ismerkedni kezdett – írja Rézler Gyula a Szociológia című folyóirat 1972/4. számában –, a társadalmi térképen számos fehér foltot, terra incognitát talált. A magyar társadalom akkori rajza valahogy úgy nézett ki, mint a 19. századbeli afrikai térképek: teli fehér foltokkal, amelyek felfedezetlen területeket jelképeztek. (...) A falusi társadalomról csak romantikus elképzelések voltak. Az ipari munkásság kialakulásának körülményei a ködös történelmi homályba vesztek, és e növekvő társadalmi réteg korabeli problémáinak tanulmányozása tabunak számított. Ilyen körülmények között indultak a harmincas évek kérdező fiataljai a magyar társadalom felfedezésére...” A falukutatósokszínű, sokféle irányultságú mozgalommá vált, és 1930 és 1938 közötti majd egy évtizeden elérte fénykorát. Számos megrázó, sőt szinte sokkoló írásmű hívta fel a figyelmet a falvakban létező társadalmi ellentmondásokra, szociális problémákra.

A második világháborút követően, különösen az 1970-es évtizedtől szükség-szerűen kiszélesedett az empirikus valóságfeltárás. Sokszínűvé válásában számos tényező játszott szerepet, közülük kettőt szükséges kiemelni. Az egyik a magyar társadalom gyökeres átalakulásában fedezhető fel. A nagybirtokok felszámolását követően, a mezőgazdaság „szocialista” átszervezésével, az iparosítással a magyar társadalom megszűnt „falusi társadalom” lenni. A valóságfeltárás falucentrizmusa ezért fokozatosan veszített létjogosultságából. A falu mint kutatási téma csupán egy lett a sok közül. A kutatók érdeklődésének „holdudvarában” a falu részint a városokba és az ipari szektorba áramló falusi parasztság életmód- és értékvtásainak, válságainak vizsgálataiként maradt meg, részint mint átalakuló, arculatot váltó az új kihívásokra különböző válaszokat adó települési forma. A másik tényezőt a társadalomtudományok, különösen a szociológia fejlődése és intézményesülése jelentette. Az általános – „tisza” – szociológia tudománnyá érlelődése mellett különféle szakszociológiák formálódtak ki korszerű módszertani kísérletek eredményeként, mellyel a szociográfiát is gazdagították.<sup>32</sup> Számos tanulmány és kötet fémjelzi a tudomány és szubjektív szemlélet színvonalas összeilleszthetőségét. A szociológia hazai intézményesülését jelentős mértékben segítette a nemzetközi áramlatokhoz történő kapcsolódás, mely nemcsak a felsőoktatásban, hanem új kutatóintézetek (akadémiai, szövetkezeti stb.) megalakulásában is fontos szerepet játszott.

32 Lásd részletesebben T. Kiss Tamás 2007 *Tett(Hely)ek*. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században (Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó) bevezető fejezetében.

## A FELNŐTTOKTATÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON<sup>1</sup>

A kulturális értékek felnőttek körében történő mind szélesebb körű terjesztésének kérdése és intézményesítése a magyar társadalmat és az állami törvényhozást egyaránt régóta foglalkoztatja. A kiegyezés (1867. évi XII. tc.) utáni dualizmus időszakában, majd a trianoni békeszerződés törvénybe iktatását (1921. évi XXXIII. tc.) követő, két világháború közötti korszakban már egyik központi feladattá nőtte ki magát.

Az említett történelmi korszakok – ha különféle feltételekkel is rendelkeztek, a felnőttoktatás célját, funkcióit és tartalmát eltérően is értelmezték, másban és másban látták –, két, máig ható tanulságot (és mércét) fogalmaztak meg. Egyrészt igazolást nyert az, hogy olyan értékterjesztő-értékfejlesztő intézményrendszerre van szükség, amelynek kialakításában és korszerűsítésében a társadalomnak és az államnak egyformán érdekeltnek kell lennie. Másrészt bizonyossá vált az, hogy a felnőttoktatási intézményeknek egyaránt tereket és feltételeket szükséges biztosítaniuk mind a felülről indított reformoknak, mind az alulról kibontakozó kezdeményezéseknek.

### A felnőttoktatás az állam és/vagy a társadalom ügye

A mai értelemben használt felnőttoktatás fogalma és intézményes érvényesülési köre Magyarországon az eltelt évszázadok során alakultak ki. A 18. századtól az 1800-as évekig olyan kifejezésekkel találkozhatunk, mint „felvilágosító előadások”, az „értelem világának terjesztése”, az „elme pallérozása”, „nemzeti művelődés”, „természettudományi ismeretek terjesztése”. A 19. század vége felé egyre gyakrabban hangzott el a „népnevelés”, amely magába foglalta a társadalom egészének művelődését, de az iskolázatlan(abb) rétegeinek művelését is. Ebben az időszakban nyert polgárjogot a „szabadoktatás” formulája és megszületett (Szegeden a mai Móra Ferenc Múzeum épületének homlokzatán szó szerint) a „közművelődés”

1 Átdolgozott változat. Első közlés: *Educatio*, 1999. tavasz, 3–13.



elnevezés. A kiegyezés után terjedt el a „népművelő” tevékenység, amely a két világháború között a nép – korabeli szóhasználattal az alsóbb néposztályok – alsó szintű, elemi iskoláztatását is jelentette. Az 1920-as években megjelent az „iskolán kívüli népművelés” és az „iskolán kívüli népoktatás” fogalma, amely a felnőttek oktatását, főként az analfabéta-tanfolyamokat jelentette, és gyakorta használták a nemzetnevelés elnevezést is. Ez utóbbi inkább a pedagógia terén jelentkezett, de hatása szélesebb körű volt. Hangoztatták az „élettudás” tanításának a szükségességét is.<sup>2</sup> Magyarországon a kulturális értékek<sup>3</sup> széles körű terjesztésének igénye először a felvilágosodás korában jelentkezett. Az egyéni kezdeményezések nyomán a közösségekben helyenként kibontakozó népművelési kísérletekből társadalmi léptékű mozgalom a reformkorban válik.

A cél – kezdetben spontán módon, később egyre tudatosabban – az új polgári társadalmi rend megteremtésének elősegítése, elsősorban hasznos és praktikus tudnivalók terjesztése útján: a tömegek felvilágosítása, s tudatának formálása. Ehhez a törekvéshez az adott történelmi periódusban szervesen kapcsolódott a nemzeti függetlenségért indított küzdelem előkészítése. A Magyarországon kibontakozó, népet felvilágosító mozgalom a védekező feudális világ konzervatív képviselőitől és az abszolutizizmushoz ragaszkodó Habsburg-adminisztrációtól nem várhatott, nem kapott támogatást.

Az országgyűlés kezdetben kisebb célokra adott csekély összegeket. Csak később, a reformkori országgyűlések veszik elő az 1790/91-es „rendszeres munkálatok” javaslatait. Pázmándy Dénes 1837-ben – többek között – foglalkozott a felnőttek oktatásának kérdéseivel, és munkálatok kezdődtek egy törvény megalkotására is. Döntésre azonban nem került sor. A körülmények következtében

- 2 Az 1920-as években erősen tartotta magát az a nézet, amely az „iskolán kívüli népművelést” ismeretterjesztésre szűkítette. (Jancsó Benedek 1909 *Emlékirata az iskolán kívül eső oktatás országos szervezésének tárgyában*. A Szabadoktatás Országos Szervezete. Budapest, Franklin Kiadó) Jancsó az iskolán kívüli népművelési ismeretterjesztő előadásokat tartó intézmények és területek tárgyalására redukálta. Ugyanakkor a népműveléshez tartozónak vallotta az önművelést, az olvasást, a művészeti alkotások bemutatását és a szórakozást. Déri Gyula viszont kizárólag alapon próbálta tisztázni az iskolán kívüli népművelés érvényességi körét. Csak intézményeket vizsgált, amelyeket két nagy csoportra osztott: tudományt fejlesztőkre és tudományt terjesztőkre. Ez utóbbi súrolta a népművelési szervezeteket, amelyeket továbbszűkített, s végül eljutott oda, hogy „magáért a műveltség” megszerzéséért szervezett programokat tekintette népművelésnek. (Tar Károly 1977 *Fejezetek a magyar népművelés történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 35–39, Déri Gyula: 1915 *A szabadoktatástörténete, elmélete és 1912–13. évi eredményei*. Budapest, Egyesült Könyvnyomda, T. Kiss Tamás 1998 *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. Budapest, Művelődési Intézet–Mikszáth Kiadó).
- 3 A széles körű kulturális értékközvetítésen egy társadalmassuló, művelő és művelődő tevékenység-szerkezetet értek. Nem sorolom ide a felnövekvő nemzedék számára létrehozott alap-, közép- és felsőfokú oktatás, valamint a szakképzés intézményrendszereit.

(az iskolák ügyének rendezése is későbbre halasztódott) a felnőttoktatás állami segélyezésének törvény általi rendezése már nem történhetett meg, jóllehet erre igény mutatkozott. Például Almási Balogh Pál a Pesti Hírlap 1841. január hatodikai számában egy felhívást jelentetett meg, amelyben szorgalmazta „egy hasznos ismereteket terjesztő társaság létrehozását”, mert – mint írta – „ki kell emelnünk a népet a lealacsonyított állapotjából”. A társaság meg is alakult Magyar Iparegylet elnevezéssel. Az egylet tanfolyamokat szervezett a kézműves iparosok számára, kiállításokat rendezett termékeikből, eszközeikből. Az országgyűlés sem volt közömbös a kérdés iránt. A Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő munkájának támogatására 1844-ben több megye segélyt szavazott meg.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása utáni Bach-korszakban Thun und Hohenstein, Leopold Leó gróf, aki 1849 augusztusától 1860. október 20-áig volt kultuszminiszter, a magyar oktatási rendszer európaizálására, de elnémetesítésére is törekedett. A társadalomban létező kulturális szervezetek ezért önmaguk megőrzését tartva szem előtt, hatásukat csak viszonylag szűk körben fejthették ki.

A kiegyezést követően került előtérbe ismét a nép művelődését segítő törvény megalkotásának a szükségessége. Ehhez adottak voltak a körülmények. Létezett a független magyar kulturális törvényhozás, s a társadalom kulturális kezdeményezései olyan fokot értek el, amelynek fejlődéséhez állami törvényhozásra volt szükség. Az Eötvös József vezette Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) és az ellenzék képviselői – köztük Pulszky Ferenc, Irányi Dániel, Türr István – egyaránt vallották a tömegek kulturális felemelkedésének gondolatát. Csupán az állam feladatainak és szerepeinek megítélésében volt közöttük nézeteltérés.<sup>4</sup> Eötvös szerint a felnőttek oktatása egyedül a társadalomra tartozik. Az állam feladata az anyagi támogatás, és legfeljebb a támogatás felhasználásának az ellenőrzése.

Az 1869 és 1871 között megszületett törvényjavaslatok csak a felnőttoktatásra, és ezen belül is csupán az analfabéták oktatására, valamint az elemi ismereteket pótló tanfolyamokra terjedt ki. Irányi első, három pontból álló javaslata 1869-ben azt tartalmazta, hogy az állam törvény által biztosított tételt állítson be a

4 Eötvös és Irányi véleménykülönbsége csupán egy-egy mondat erejéig jelentkezett a parlamenti vitákban és a cikkeikben. A nézetkülönbséggel, ha nem is részletekbe menően, Maróti Andor foglalkozott. (Durkó Mátyás – Maróti Andor: 1966 *Népművelélmélet I.* Budapest. Tankönyvkiadó, 42–47.) Türr István konkrét lépéseket is tett. Hazatérve külföldi emigrációjából, 1868-ban felhívást tett közzé. Javasolta, hogy megalakuljon a Népművelési Szövetség, s népoktatási körök kerüljenek megszervezésre, elsősorban azzal a céllal, hogy az analfabétákat megtanítsák írni és olvasni. Néhány kör Baján és a környékbeli településeken létre is jött. A körök célja az írástudatlanság felszámolása, háziipari és kertészeti ismeretek terjesztése volt. (Kubátov János 1870 Türr István és a magyar felnőttoktatás kezdetei. In *Pedagógiai Szemle*, 12. 1143–1145.)

költségvetésbe „a felnőtt személyek elemi tanításának elősegítése végett”.<sup>5</sup> Az 1870. március 19-én előterjesztett második javaslata is csak erre az egy kérdésre terjedt ki, azzal a különbséggel, hogy aprólékosan részletezte a feladatokat. Például hogy milyen jegyzékeket kell vezetnie a tanítóknak a felnőttekről, milyen kérdésekre szükséges felelniük stb. Irányi és Pulszky azért szorgalmazták a törvény megalkotását, hogy a felnőttek oktatása a liberális törekvések szellemében bontakozhasson ki. Az állam törvénnyel avatkozzon be a népművelésbe.

Az 1868. évi XXXVIII. tc. és valamennyi, az iskolák államosítását célzó törekvés ellen az egyházak – elsősorban a katolikus –, a konzervatív irányzatok képviselői, sőt Tisza Kálmán pártjának prominens tagjai is éles támadásokat intéztek. A néptanítók nagy része szívesen vállalt feladatokat és szerepeket a felnőttoktatásban, jóllehet erőteljes támadásoknak volt kitéve. Irányiék arra a jelentkező veszélyre hívták fel a figyelmet, hogy amennyiben az állam csak anyagi támogatást nyújt, de különben a társadalomra bízva a felnőttek oktatását, az adott helyi erőviszonyok között az egyházak fogják irányítani a népművelést. A „társadalom ellenállása” az 1874-es tanítógyűlésen jelentkezett is. A tanítóegyesületek nagy része szorgalmazta, hogy szüntesse meg a minisztérium a felnőttoktatást, vagy legalábbis ne olyan formában folytassák, ahogyan azt a miniszteri rendelet előírta. Az akkori kultuszminiszter, Trefort Ágoston sem tartotta tárcája feladatának, és visszaélésekre hivatkozva le is vette a napirendről. Jóllehet Pauler Tivadar vallás- és közoktatásügyi miniszterként 1871. december negyedikén megpróbálta lefektetni azokat az alapokat, amelyekkel korszerűsíteni lehetett volna a felnőttek oktatását.

A felnőttoktatás törvénnyel történő szabályozása és állami támogatása hosszú ideig lekerült a Parlament napirendjéről. Ismét csak 1907-ben kezdtek el foglalkozni a kérdéssel a honatyák. Ennek részint az volt az oka, hogy a 20. század első éveiben, a mindennapi gyakorlatban a felnőttoktatás mellett számos új művelődési forma is megjelent. A népoktatás fogalomköre a népművelésre bővült. (Egyébként 1806-ban széles körű profillal folyóirat jelent meg, az első években Népművelés elnevezéssel.) A népiskola – megtartva kiemelt és centrális szerepét – együttesen szolgálja az ismereteket terjesztő törekvésekkel, szervezetekkel és intézményekkel az alsóbb néposztályok művelését. Részint pedig az játszott közre, hogy elkerülhetlenné vált az általános választójog megadása.

Apponyi Albert kultuszminiszter felkérésére Jancsó Benedek emlékiratot készített a törvény előkészítése céljából. Jancsó „a szabad oktatásnak nemcsak ellenőrzését, támogatását, hanem annak vezetését, irányítását, hivatalos apparátussal való szervezését is az állam kormányára bízva, s céljaira a társadalmi tényezőket használja fel.”<sup>6</sup> Az emlékirat nagy vitát váltott ki, amelyben egész sor kiváló közéleti

5 Jancsó, i. m. 23.

6 Schneller István: 1909 A szabad tanításról. *Erdélyi Múzeum*. 1. 8.

ember vett részt. Szinte valamennyi hozzászóló a „szabad tanítás”, a szabadság, a társadalmi mozgalom mellett állt ki.<sup>7</sup>

A vitában elhangzottakat hasznosítva Schneller István foglalta össze a századforduló utáni liberális felfogás lényegét. Ő arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalom tevékenysége az elsődleges, és ennek „intenzívvé tételére” kell törvényes úton egységesen megszervezni a szabadoktatást. Erre nemcsak a társadalmi érdek, hanem az erkölcsi törvény is kötelezi az államot. (Schneller azt vallotta, hogy erkölcsi kötelesség megtanítani írni és olvasni az analfabétákat, már csak azért is, hogy a törvény által megszabott iskolakötelezettség elve érvényre jusson.) Schneller szerint „az állami létünk, sajátos magyar állami rendeltetésünk megköveteli a magyar kultúrának lehetőleg intenzív terjesztését, így kötelességévé teszi az állam kormányának minden e célra irányuló intézmény vagy törekvés hatásos támogatását”, ezért az állam „kötelezve van arra, hogy a szabad tanítás körül kifejtett társadalmi munkát országos törvény útján rendezze...”<sup>8</sup>

A „társadalmi munkát” a vezérlő központ egy demokratikusan és szabadon – megyénként, városonként és községenként – választott „autonóm jogú” testülete, a „szabad tanítási tanügyi bizottság” látta volna el. Schneller úgy vélte, hogy „ez a szervezet tudná képviselni az állampolgárokat és felekezeteiket mindenféle különbség nélkül”.

A tanulmány írója úgy látta, hogy az államnak az lenne a feladata a törvény betartatásával, hogy a magyarországi kulturális mozgalmak kapcsolódjanak a „többi kultúrállamok mozgalmához”, haladjanak a humanizmus jegyében az egyetemes kultúrával anélkül, hogy elveszítenék nemzeti jellegüket. Célként azt fogalmazta meg, hogy az állam a törvény erejével támogassa a szabad tanítást erkölcsileg és anyagiilag is. Elmondható, hogy Schneller elég világosan határozta meg, hogy szerint mi az állam, s mi a társadalom feladata és szerepe a szabadoktatásban.

Az elkészült Apponyi-féle 1908-as törvényjavaslat-tervezet végül az alábbi fontosabb kérdésekre tért ki: az iskolán kívül eső oktatás tagozatokra való osztása; az iskolán kívüli oktatást szervező, irányító és koordináló szervek, azok szervezete, teendői és jogai; a központi szerv, a felállítandó „Országos Iskolán kívül eső Oktatási Tanács” szervezete, feladatai, jogai, a tananyag, amelyet minden fokon a minisztérium szab meg és hagy jóvá; az anyagi fedezet, a költségek biztosítása. Érdemes a törvényjavaslat-tervezettel részletesebben is foglalkozni. A tervezet szerint a községek, rendezett tanácsú és törvényhatósági joggal rendelkező városok kötelesek népakadémiai tanfolyamokat szervezni, s ha erre anyagi erejük részben

7 Többek között Antal Gábor dunántúli református püspök, Bárczy István, Budapest polgármestere, Beke Manó egyetemi tanár, Berzeviczi Albert, az MTA elnöke, Eötvös Loránd egyetemi tanár, Veszely Ödön főiskolai igazgató. Legerőteljesebben alán Jászi Oszkár foglalt állást az állami befolyás ellen. (Jászi Oszkár: 1908 Merénylet a tanítás szabadsága ellen. In *Huszadik Század*, IX. 165–179.)

8 Schneller, 8.

vagy egészben hiányzik, kötelesek a tanfolyamokat vállaló államot, erkölcsi testületeket, társadalmi egyesületeket vagy magánosokat tőlük telhetően „helyiség, fűtés, világítás, tisztogatás, kiszolgálás stb. biztosításával támogatni”. A tanítók és előadók tiszteletdíját a miniszter rendeletileg szabja meg, s ha ezt – részben vagy egészben – nem tudják kifizetni, „e tiszteletdíjakat illetően igényt tarthatnak állami segítségre”. Az erre a célra szükséges összeget évről évre biztosítani kell az állami költségvetésben.

Az állam – a tervezet szerint – szigorúan felügyeli és irányítja a szabadoktatást, mindenbe beleszólási jogokkal rendelkezik. A bizottságok választott tagjai a VKM-től függnék, negyed részüket a miniszter nevezi ki, az anyagi terheket azonban még a felekezeti jellegű szabadoktatásban is jórészt a községekre és a városokra hárította át. A tervezet arról viszont nem intézkedett, hogy a fedezetet hogyan teremtsék elő. A korlátozott állami segítséget sem igényelheti mindenki, ami egyben jól jellemzi Apponyi szemléletét: „Állami segítségben csak magyar tanítási nyelvű tanfolyamok és sorozatos előadások részesülnek. Ezek is csak abban az esetben, ha a jelen törvény követelményeinek megfelelnek, és az illető vármegyei népakadémiai bizottság által állami segítségre ajánlatnak”.

A szabad líceumi és népszerű főiskolai tanfolyamoknál nem szerepelt ilyen kikötés, alapvetően azért, mert a gimnáziumok és főiskolák tanárai magyarok voltak. Az ötven százaléknál nagyobb nemzetiségi lakosság adójából még az analfabéták oktatása sem történhet másképp, mint magyar nyelven.

A tervezet megemlítette, hogy társulatok, egyesületek, magánosok szabadon rendezhetnek előadásokat, tanfolyamokat, ha nem veszik igénybe az állami támogatást. Az állam azonban főfelügyeleti joga alapján, amelyet a kultuszminiszter gyakorol, bármikor ellenőrizheti e foglalkozásokat, és ha az ellenőrzés során kiderül, hogy a tanítás erkölcsbe, az ország alkotmányába vagy törvénybe ütköző, akkor betilthatja azt. A tervezetről folytatott vitában találóan mondta Bárczy István: „ha egy ilyen rendelkezés a régi zsidó törvényekben benn lett volna, ma kereszténység sem volna, mert akkor Krisztus urunktól már kezdetben megvonták volna az előadási engedélyt.”<sup>9</sup>

Az Apponyi-féle 1908-as törvénytervezet-javaslat ugyan szélesebb tevékenységi kört ölel fel, mint a korábbiak közül bármelyik, de mégis megmaradt a szabadtanítás keretei között. Miután a tervezetet tekintélyes egyetemi tanárok utasították el, s a hivatalnokok egy része szintén ellenezte, a tanácskozáson maga a kultuszminiszter vette le a napirendről. Apponyi a következőket mondta: „Az eddigi vita anyagából nem tartom érettnek a kérdést, hogy t. i. törvényhozásilag rendeztessé-e vagy nem. Én részemről nem nyilatkoztam sem a törvényhozási rendszer mellett, sem ellene.” Az ügy megvitatása különben is „tisztán kormányzati kérdés, sőt a kormányzati taktika kérdése”.<sup>10</sup> Az 1908-as tanácskozáson a minisztérium nyíltan

9 Jancsó, i. m. 185.

10 Jancsó, i. m. 250–251.

felvetette a kérdést: „Törvénnyel szervezendő-e az iskolán kívül eső oktatás, vagy miniszteri rendelettel?”<sup>11</sup>

A kiegyezés és a 20. század első évtizede között megjelenő, egymással szembenálló nézetek és vélemények mögött különböző érdekek húzódtak meg. Az Eötvös és Irányi közötti ellentmondást nem lehet azonosítani Jászi és Jancsó nézeteltéréseivel, mint ahogyan Irányi és Jancsó látszólag megegyező álláspontját sem szabad azonosan értékelni.

Eötvös rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a népnevelésnek, hiszen a művelődést a nemzeti fejlődés meghatározó erejének tekintette. Eötvös szerint azonban egyedül ott fejlődhet ki önálló és a polgárságot kialakítani segítő művelődés, ahol a „művelődés szükségességének érzete a nemzet lelkületében” ébred fel. Mindez természetesen helyes és szükséges is, azonban a társadalmi művelődésnek csupán az egyik oldala. Ugyanis csak az egyének kezdeményezésére épített társadalmi formációk önmagukban még nem biztosítják az igények és szükségletek felismerését és megteremtésének érvényét. Irányi tehát jogosan helyezte előtérbe a népművelés állami irányítását, amely éppen a meghatározók egyikének szerepét akarta növelni. A társadalmi fejlődés és a műveltségi viszonyok különösen indokolták a külső feltétel előtérbe helyezését.

Az Eötvös és Irányi közötti nézeteltérés – mint már említettük – nem jelentett abszolút szembenállást, hiszen az állami segélyezés szükségességét Eötvös is elismerte, és Irányi sem korlátozta a társadalmi tevékenységet. Egészen másban kereshető a véleménykülönbség Jászi Oszkár és Jancsó Benedek között. Az eddig társadalmi irányt képviselő állami szerveket a 19. század végi munkásszerveződések és megmozdulások szerepcserére kényszerítették. Most Jásziékkal szemben Jancsóék magyarázták az állami irányítás szükségességét. Az ok nyilvánvalóan az volt, amit gróf Apponyi Albert kultuszminiszter is számos alkalommal megerősített, hogy az állami befolyás növelésével, a nép „helyes irányú felvilágosításával” ellenálljanak az erősödő szocialista tanításoknak és a nemzetiségi törekvéseknek. Jászi viszont éppen ettől az államapparátustól akarta megvédeni a szabadtanítást. Az tehát nyilvánvaló, hogy az állami irányítást képviselő Jancsó-féle javaslat nem hasonlítható össze az Irányi-féle tervszel.

Az első világháború, a forradalmak és a trianoni békediktátum után Magyarországon gyökeresen új gazdasági, társadalmi és politikai helyzet állt elő a dualista időszakhoz képest. Amíg a kiegyezést követően a liberálisok törekedtek törvényt alkotni a felnőttoktatásról, analfabétakurzusok szervezéséről, illetve a szabadoktatásról, addig az 1920-as években a konzervatív kormányok igyekeztek törvénnyel szabályozni az iskolán kívüli népművelést. Gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszterként nyíltan ki is mondta, hogy a liberális szellem megszüntetése érdekében szervezi át az iskolán kívüli népművelést. A központosításra irányuló reformjaival, az állami szerep erősítésével kívánt részt venni az alsóbb néposztályok

11 Jancsó, i. m. 147.



műveltségének az emelésében, a több mint egymillió analfabéta írásra és olvasásra történő megtanításában.

Klebelsberg 1923. június 19-én szakértekezletet hívott össze. A megnyitón ezt mondta: „Ebben az új miliőben olyanfajta szabadoktatást, mint aminő a kiegyezéstől az összeomlásig eltelt korban lehető volt, ma új életre keltetni és támogatni aligha lehetne. Számolni kell a gyökeresen megváltozott közviszonyokkal, és okulva a történeteken, különösen két irányba kell nyomatékos akciót kezdenünk. Erősíteni kell és öntudatosra kell tennünk a nemzeti érzést, hogy olyan pacifista mezbe burkolódó kozmopolita, sőt egyenesen hazafiatalan hangulatok szélesebb rétegekben a fejüket fel ne üthessék, mint aminőket 1918 végén és 1919 elején elhatalmasodni láttunk. Céltudatos és gyakorlati szakoktatással fejleszteni kell tovább a nemzet széles néprétegeinek gazdasági kultúráját, mert az összeomlás nemcsak politikai szerencsétlenség, hanem példátlan gazdasági katasztrófa is volt, amely maga alá temette a nemzet jólétét. A köznyomorból csak akkor emelkedhetünk megint ki, ha a magyar munka nemcsak több, hanem szakszerűbb és ebből kifolyólag termékenyebb, jövedelmezőbb is lesz. Nézetem szerint tehát állampolgári nevelésre és gyakorlatibb gazdasági szakoktatásra van szükség.” Klebelsberg az elhangzottak alapján jelentette be a parlamentben 1924. január 29-én, hogy „mihelyt a testnevelési törvény végrehajtásának munkálatai alól felszabadulok, ki fogom dolgozni az iskolán kívüli népművelésre vonatkozó törvényjavaslatot”.<sup>12</sup>

A szakértekezlet nemcsak arról hozott határozatot, hogy „az iskolán kívüli népművelési törvény megalkotása elengedhetetlenül szükséges”,<sup>13</sup> hanem azt is megszabta, hogy mit tartalmazzon. A résztvevők megfogalmazták, hogy mit értenek népművelésen. A felnőttoktatáson (az analfabéta-tanfolyamon) kívül egyaránt ide sorolták a műkedvelő színjátszást, a levelezőintézményeket, a népfőiskolákat és a nyári egyetemeket. Az 1923-as tervzetben<sup>14</sup> megmaradt a miniszter főfelügyeleti joga. A tervzet azt is javasolta, hogy központi végrehajtó szervként, közvetlenül a miniszternek alárendelt – szakemberekből álló – *Iskolán kívüli Népművelési Felügyelőség* alakuljon. A tárca vezetője pedig „az iskolán kívüli népművelés céljaira a mindenkor szükséges tevékenység megfelelő összeget tartozik a költségvetésbe beállítani”. Ehhez az összeghez természetesen a törvényhatóságok, városok és községek is kötelesek hozzájárulni. Továbbá azt is rögzítették, hogy minden megye köteles öt éven belül bentlakásos népfőiskolákat felállítani, az 5000 lakoson felüli

12 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926 [1927] Budapest, Athenaeum Kiadó.

13 *Az iskolán kívüli népművelés ügyében tartott szakértekezlet szakosztályi üléseinek (1921. július 23–28.) határozatai és azok indoklása.* Magyar Tudományos Társaságok Sajtóvállalata, Budapest, 1923. 58. A továbbiakban Szakértekezlet.

14 Szakértekezlet, 58–59. Klebelsberg egyébként 1924. április 10-én az Országos Közművelődési Tanács közgyűlésén is ismertette a törvénytervezetet, ahol még a 18. életévüket be nem töltött felnőttek számára tette volna kötelező valamilyen tanfolyam látogatását.

községben pedig „hivatásos népoktatói állásokat” megszervezni. Sőt a gyári, ipari üzemek és nagybirtokosok „külön szabályozással kötelesek az iskolán kívüli népművelést alkalmazottaik részére biztosítani”. A dokumentum lényegében három jelentős szempontot tartalmazott. Most először mondták ki azt, hogy a törvényben a cél megjelölése mellett szerepeljen: „az iskolán kívüli népművelés az állam és a társadalom együttes feladata.” Másodszor elismerik a szabadoktatás szabadságát, természetesen a minisztérium ellenőrzése és felügyelete mellett. Leszögezték, hogy „politikai pártoknak, ezek szervezeteinek tilos a huszonnégy éven aluli ifjúságnak szabadoktatás címén bármilyen előadást tartani”. A fentiekkel függ össze a harmadik, ebben a formájában új javaslat. Az iskolán kívüli népművelés 15–21 éves korig kötelező (a nőknél ez csak a hajadonokra vonatkozik), és az analfabétaoktatáson 35 éves korig kötelezően részt kell venni.

A törvénytervezet megtárgyalására 1924-ben került volna sor. A tervezet napirendre tűzésétől nemcsak a szociáldemokraták és a liberálisok, de az agráriusok is elzárkóztak. Az ország anyagi helyzete miatt tárgyalása még a kormánypárti képviselők körében is nagy ellenállásba ütközött.

Gróf Klebelsberg Kuno négy évvel később ismét napirendre tűzte a törvény megalkotását. Az 1928 júliusában megrendezésre került Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus igen behatóan foglalkozott a kérdéssel. A július 3-án a Vigadó nagytermében megtartott elnöki megnyitó után József főherceg és Klebelsberg is üdvözölte a kongresszus résztvevőit, melyet együttes ülés követett, ahol Ilosvay Lajos „A népművelés korszerűsége, jelentősége és törvény útján való rendezésének szükségessége” címen előadást tartott. Az előadó kiemelte, „ha arra gondolok, hogy a népművelés egyes ágazatainak célja még nincs kitűzve és hogy egyes ágaknak egymáshoz és az egészhez való viszonya nincs megállapítva: ha tudjuk azt, hogy a népművelési titkárság felelősséggel teljes munkaalkalmat ad, de az állással járó jövőt nem biztosítja s végre tudjuk, hogy a megyékben, a városokban, a községekben a népművelés sorsa egyes kitűnő, vezetőállásban lévő férfiak tevékenységétől függ, s ha ők helyükről – bármiféle ok miatt – eltávoznak, nélkülük a népművelés ügyének sorsa kérdésessé válik: akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az iskolán kívüli népművelést, mint nemzetalakító tényezőt, az elsorvadása ellen intézményesen kell biztosítani. Ezt a nagy célt szolgálná a magyar iskolán kívüli népművelés ügyének törvényhozás útján való rendezése, tanácskozás szerveiül a népműveltség ágazatai szerint létesített szakosztályokkal, Országos Népművelési Tanács alakítása, a népművelés költségeinek kizárólag a törvényhozás útján való fedezése, a népművelés alkalmazottai számára, sürgősen, külön népművelési testület szervezése, és az ügy fontosságához mérten, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, a rokonszakok egyesítésével, külön népművelési ügyosztály létesítése.”<sup>15</sup>

15 *A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója*, 1928, Budapest.

Az egyhangúan elfogadott határozat ennél kevesebbet mondott: kijelenti a törvény megalkotásának sürgősségét, az Országos Népművelési Tanács alakításának, a finanszírozásról törvényhozási úton való gondoskodásnak, a népművelési alkalmazottak számára státusok létesítésének, a minisztériumban népművelési ügyosztály megszervezésének fontosságát.

A kongresszuson megfogalmazott elképzelés csak részben emlékeztet az 1923/24-es tervezethez. A javaslat messzemenően figyelembe vette az iskolán kívüli népművelés intézményeinek és formáinak megerősödését és differenciálódását, a felnőttnevelés önálló ágazattá válását. A tervezet kitért a gyermekek iskolán kívüli nevelésére is. A dokumentum tartalmazta, hogy a gyermekek számára a törvényhatóságok, községek és gyártelepek napközi otthonokat és játszótérket létesítsenek. Pártok és politikai szervezetek nem foglalkozhatnak a gyermekek iskolán kívüli nevelésével. A javaslat szerkesztői az ifjúsági egyesületek számára tervszerűbb népművelési munkát tanácsoltak, és azt is hangsúlyozták, hogy szorosabb kapcsolat alakuljon ki a testnevelés és a népművelés között.

A dokumentumban olvasható, hogy az ország kulturális értékeinek alaposabb megismerése érdekében az „ifjúság részére olcsó és minden tekintetben egészséges, állandó szállást”, vasúti kedvezményt is kellene biztosítani, mert ez a tevékenység is részét képezi az iskolán kívüli népművelésnek. A javaslat kiemelten foglalkozott a felnőttnevelés ágazataival. Az analfábéta-tanfolyamok szervezésén túl kiemelte a pedagógiaiilag megalapozott nyelvi képzések fontosságát, kitér a magán festőiskolák mellett a tánciskolák nevelő értékeire.

A javaslatok között – hasonlóan az 1923/24-es tervezethez – most is megtalálható, hogy a gazdasági szakoktatás színvonalának emelése érdekében népfőiskolákat szükséges létesíteni. A szerkesztők arra is kitértek, hogy ahol középiskola van, ott vezessék be a szabadoktatást, a főiskolákon a szabadegyetemi formákat, a megfelelő infrastruktúrával rendelkező városokban pedig rendezzenek nyári szabadegyetemeket. A dokumentum tartalmazta azt is, hogy ahol mozik, múzeumok és színházak működnek, ott ezek az intézmények nagyobb szerepet vállaljanak a népművelésben. A Magyar Rádió műsorszerkesztői vegyenek részt a népművelésben. A tervezet kiemelten foglalkozott a népművelési otthonok, a népházak és a népkönyvtárak létesítésének fontosságával. A javaslatához fűzött ajánlások között figyelmet érdemel a népművelés szakmává formálására való törekvés: „A népművelői munka (...) szakszerű elméleti és kellő gyakorlati előkészítést kíván. (...) Kívánatos, hogy az egyetemeken, a főiskolákon..., továbbá közigazgatási tanfolyamokon és a tanítóképző intézetekben a népművelés kérdései tárgyalassanak (...).”<sup>16</sup>

16 Váradi József 1928 Az iskolán kívüli népművelés pedagógiai és didaktikai kérdései. In *A Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus Naplója*, Budapest.

A kongresszus konkrétan egy népművelési kézikönyv kiadásához, valamint országos szaklap megjelentetéséhez kérte Klebelsberg támogatását. Egyébként az 1920-as években több iskolán kívüli népműveléssel is foglalkozó folyóirat jelent meg Magyarországon. Többek között a VKM megbízásából Czako Elemér helyettes államtitkár szerkesztésében 1924-ben a Közművelődés tíz száma került kiadásra. Az *Iskolánkívüli Népművelés*, amelyet Hankiss János és Milleker Dezső egyetemi tanárok szerkesztettek, 1928–1929 között jelent meg. A Kehler Károly által jegyzett *Pestvármegyei Népművelés* első évfolyama 1929-ben került kiadásra. Vidéken is számos népművelési folyóirat jelent meg. A népművelés tudományos és módszertani megalapozása érdekében a résztvevők azt javasolták: a minisztérium hozza létre a Magyar Néplélektani Intézetet.

A kongresszus a népművelés anyagi alapjairól csak nagyon óvatosan foglalt állást. A javaslatban nem esik szó a megyék, városok és községek költségvetési kötelezettségeiről, mint az 1923/24-es tervezetben. Népművelési célokra az 1920-as években az állami költségvetésben évente átlagosan száz-százhuszezer pengő szerepelt. Ez az összeg csupán a központi apparátus fenntartását és kiadásait fedezte. Az iskolán kívüli népműveléshez szükséges költségeket a városok és községek biztosították, elsősorban pótagdíjak kivetésével. A belügyminiszter rendeletben szabályozta, hogy a kivetett pótagdíjnak egy százaléka a népművelés céljait szolgálja.

A kongresszuson megfogalmazott tervezetből, illetve javaslatból nem lett 1928-ban törvénytervezet, ezért nem is kerülhetett a nemzetgyűlés elé. Az 1923/24-es és az 1928-as próbálkozások mégis jelentős állomásai a közművelődési törvényhozásnak. Mindkét tervezet/javaslat rendezni kívánta az iskolán kívüli népművelés spontán működő, különböző politikai párokhoz és felekezetekhez tartozó, megszűnő, majd ismét megalakuló szervezeteik tevékenységét. A törvényt megalkotni akarók világosan felismerték a népművelés sokszínűségét és differenciálódó világát. Az elképzelések a jogalkotás szempontjából minden adiginál magasabb rendűek voltak. Magyarországon az 1920-as években mondták ki hivatalosan is először, hogy az iskolán kívüli népművelés az állam és a társadalom közös feladata.

Az 1928-as javaslat túllépett az 1923/24-es tervezeten, amikor azt rögzítette, hogy mit tartalmazzon a törvény. Lényegesen meghaladta a korábban képviselt praktizmust is. Az 1928-as javaslat alaptörvényt akart alkotni.

Ugyanakkor mindkét próbálkozás a törvény erejével távol kívánta tartani az ifjúságot a baloldali és liberális eszméket hordozó kultúrától, de a szélsőjobboldali nézetektől is. A dokumentumok fogalmazói nem vették figyelembe azt, hogy a kultúra a szellemi szabadság területe, ahol nem célszerű védővámokat felállítani. Arról is megfeledkeztek, hogy a művelődés mozgalmi jellegét és önkéntes voltát aligha lehet törvény útján előírni.

A 20. században a munkaidő törvényes korlátozása és az életforma gyors átalakulása következtében új kérdésként fogalmazódott meg a szabadidő eltöltésének társadalmi gondja. Az 1920-as évek az iskolán kívüli népművelés

intézményrendszere építésének kezdeti és extenzív építési szakasza. Egyre nagyobb számban hoztak létre különféle közösségi szervezeteket, számos művelődési, hasznos időtöltéshez lehetőséget nyújtó intézmény jött létre. Sportpályák, játszóterek és kirándulóhelyek létesültek. A technikai fejlődéssel összefüggésben megjelent és teret hódított a rádiózás, ekkor szerveződött a mozik hálózata is. Kísérletek folytak a televíziózás terén.

Amennyiben mégis törvényt alkot a nemzetgyűlés az iskolán kívüli népművelésről, akkor annak végrehajtására aligha kerülhetett volna sor, ugyanis hiányzott az anyagi bázis. Ezzel Klebelsberg is tisztában volt, mert a nemzetgyűlés 1926. május 11-i ülésén mondta: „...a népművelésnek, ahol mihelyt egy számottevő reform kezdődik (...) igen nagy összegekre van szüksége...”<sup>17</sup>

Az iskolán kívüli népművelési törvény 1935-ös megalkotásának kísérletéről viszonylag kevés forrás áll rendelkezésre. Hóman Bálint kultuszminiszterként az iskolareform megtárgyalásakor arról tett említést a képviselőházban, hogy 1936-ra elkészül a népművelési törvénytervezet.<sup>18</sup>

A népművelési titkárok országos értekezlete 1935. április 16-án valóban napirendre tűzte a törvényalkotás szükségességének kérdését. Az értekezlet résztvevőinek egyöntetűen az volt az álláspontja, hogy a törvény ne alaptörvény, hanem kerettörvény legyen. „A népművelési törvényre nézve az a felfogás alakult ki, hogy a népművelés alkalmazkodó természetének leginkább az ún. kerettörvény felel meg, amely csupán a körvonalakat rögzíti, s így nem állja útját annak, hogy az iskolán kívüli népművelés és annak szervezete a helyileg is különböző és folyton változó élethez mindenkor zökkenés nélkül hozzásimulhasson.”<sup>19</sup>

A szakemberek jelentős része a törvénytől az iskolán kívüli népművelés egyöntetűségét és az egység megteremtését várta. A törvény nem engedheti meg, hogy szétváljon egymástól a „két ikertestvér”, a népoktatás és a népművelés – fogalmazták meg többen az álláspontjukat.

Az 1923/24-es és az 1928-as tervezetjavaslat bizonyos korosztályokat arra akart kötelezni, hogy vegyenek részt a népművelési szervezetekben rendezett foglalkozásokon. A Hóman-féle törvénytervezet már a „nép között működő közalkalmazottak számára is” szeretne volna előírni a rendezvényeken történő aktív részvételt. De azt is tartalmazta, hogy az „államnak biztosítania kellene a népműveléssel járó költséget”.<sup>20</sup>

Az iskolán kívüli népművelési törvény megalkotása elé az 1930-as évek második felében nem csupán az anyagi feltételek hiánya állított korlátokat, vagy az, hogy a kultuszkormányzat figyelmét elsősorban az iskolarendszerek, az oktatás

17 Gróf Klebelsberg Kuno, i. m. 557.

18 *Budapesti Hírlap* és a *Nemzeti Újság* 1935. május 11-i száma.

19 *Népművelés*. 1935/5. sz.

20 Dezső Lipót vezércikkében megfogalmazott álláspont. (In *Dunántúli Népművelő*, 1935, 7–8., 1–2.)

egységesítése, átszervezése kötötte le. Sokkal inkább a kialakult kül- és belpolitikai viszonyok akadályozták a felnőttoktatást is érintő törvény meghozatalát.

Látnunk kell azonban azt is, hogy a dualizmus időszakában és a két világháború közötti Magyarországon előkészített törvénytervezetek és javaslatok napirendről történt lekerülésében az anyagi alapok hiányán és a politikai körülményeken túl legalább még egy fontos tényező játszott közre. Az a konszenzus nélkülség, amely a társadalom (társadalmi kezdeményezések, civil szerveződések) és az állam (kormányzatok, kormányzati tényezők) viszonyát jellemezte az iskolán kívüli népművelés és a felnőttoktatás kérdéseinek törvényi úton történő megválaszolásában, megoldásában.



## A HAZAI TÁVOKTATÁS MEGSZÜLETÉSÉRŐL ÉS INTÉZMÉNYESÜLÉSÉRŐL<sup>1</sup>

A távoktatás az oktatás egy olyan formációja – tartja a szakma –, ahol a tanár/oktató és a diák/hallgató nem egy helyen, helyiségben tartózkodik. A tanuló a képzési idő nagyobbik részében egyedül, önállóan sajátítja el az ismereteket, tanul, kisebb részében pedig konzultációkon vesz részt. Az otthoni tanuláshoz a tananyagot az intézmény bocsátja a hallgató rendelkezésére a konzultációkon – amelyekhez a kapcsolattartás bármely formái használhatók: internet, telefon stb. A szakirodalom szerint a távoktatás csaknem kétszáz éves múltra tekint vissza, és segítségével az idők folyamán mind szélesebb körben és egyre kifinomultabb módszerekkel tanulhattak a hallgatók. Az USA-ban már a 18. században megkezdődött a nyomtatott alapú levelező tanulás. 1840-ben Nagy-Britanniában Isaac Pitman levelezőlapon tanította a gyorsírást. A 19. század közepén Európában is megjelent a *távoktatás*. Gustav Langenscheidt német és Charles Toussaint francia professzorok 1856-ban Berlinben közösen írt kiadványt is megjelentettek. Még ebben az évben a berlini Berlin-Schöneberg Langen Scheidtsche Verlagsbuchhandlung Kiadó 13 országban védette le nyelvoktatásra készített oktatóanyagait és terjesztette el Európában. A tanulmányt Karl Schmidt a berlini Kaiser-Wilhelms Reálgimnázium tanára 1905-ben átdolgozta.

Az első levelezőiskolát Charles Toussaint alapította Berlinben 1856-ban. Még ebben az évben a Londoni Egyetem olyan diákokat is felvett, akik levelező módszerrel sajátították el a szükséges ismereteket, majd természetesen az iskola falai között levizsgáztak.

A 20. század elejére Európában már általánosan elterjedt a *távoktatás*. Az 1920-as években az új találmány, a rádió is bekapcsolódott a távoktatásba. 1927-ben a BBC először tesz kísérletet arra, hogy rádión keresztül sugározza az iskolarádiós műsorokat, az adás azonban kiegészítő jellegű marad. 1939-ben az USA-ban telefon segítségével oktatják a mozgássérülteket és otthonfekvőket, a franciák Európában pedig megalapították az első Országos Távoktatási Központot. Az 1960-as évek

<sup>1</sup> Átdolgozott változat. Első megjelenés: *Debreceni Szemle*. 2023. II. 159–175.

második felében Franciaországban a rádiós adások bekapcsolódnak az egyetemi szintű levelező oktatásba, majd az 1960-as és 1970-es években a televízió is belép a távoktatási eszközök soraiba. Az 1980-as, illetve 1990-es években a számítógépek elterjedése az élethosszig tartó tanulás (lifelong learning) jegyében kiterjeszti a távoktatás eszközrendszerét. A 2020-as években, különösen a Covid-19 vírus okozta világjárvány idején, az oktatási rendszerekben robbanásszerűen terjedt el az online használata, a munka világában pedig meghonosodott a home office, az otthoni munkavégzés.

### Rádiós távoktatási kísérletek Magyarországon a két világháború között

A távoktatás gondolata Magyarországon már a rádió 1924/25-ben történő megjelenésével együtt felmerült. Amikor Kéthly Anna a szociáldemokraták parlamenti képviselőjének „kulturális referense” 1925-ben interpellációt nyújtott be az iskolán kívüli népművelés tárgyában, Klebelsberg Kuno<sup>2</sup> kultuszminiszter válaszában hangsúlyozta, hogy a Rádió – szerinte – „egy nagy tanteremmé tudja alakítani az országot. Budapestről az egész országnak lehet előadást tartani, mert a Rádió folytán egész Magyarország jóformán egy tantermet képez, s az oktatásnak oly lehetőségei nyílnak meg, melyeket elődeink nem ismertek”. Néhány évet azonban várni kellett, hogy a Magyar Rádió tevékeny részt vállaljon az oktatásban. 1928 januárjában Nevelős Gyula miniszteri tanácsos tájékoztatta<sup>3</sup> Kozma Miklóst, a Magyar Rádió elnökét, hogy Klebelsberg Kuno miniszter *Szabad Egyetem* címen a falusi lakosság részére műsort állíttat össze. Kozma hosszú levélben válaszolt a miniszternek, melyben elismerte a fontos kultúrpolitikai programot, de hetenként kizárólag – délután – kétszeri adást javasolt a következő indokkal: „Az esti időpontokat nem tudjuk rendelkezésre bocsátani, mert a rádiónak mégis elsődleges feladata, hogy zenét szolgáltatson a fizető publikumnak, akiknek napközben elfoglaltságuk nem engedte meg, hogy zenét hallgassanak”.

Kozma kevésbé fogadta örömmel Klebelsberg „ötletét”, mert a *Szabad Egyetem*-től nem remélt sikert, egyúttal az előfizetők csökkenésétől is tartott. Nem utasíthatta vissza a miniszter kezdeményezését, hiszen Bethlen István után a második embernek számított a kormányban, és nem is akarta megsérteni az általa nagyra becsült kultuszminisztert, így hát némi kompromisszummal engedett a kérésnek. Klebelsberg – rá jellemző módon – minden tőle telhetőt megtett az általa meghirdetett program sikeréért, hogy a rádiós szabadegyetemet minél többen

2 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. [1927] Budapest, Athenaeum Kiadó, Glatz F. 1988 *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet. 1867–1987.* Budapest, Kossuth Kiadó, 179–224.

3 Püski L. – Barta R. – Gyarmati Gy.: 2000 *Magyarország a XX. században.* I–V. kötet. Szekszárd, Babits Kiadó, *A Magyar Rádió hőskora (1925–1932)* MEK, <https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/497.html> (letöltve: 2020. 06. 16.)

hallgathassák. Több száz rádiókészülékot adományozott a falusi és tanyai népiskoláknak. Kozma a Naplójában írja: *A program úgy néz ki, hogy a tisztelt parasztnak énekel Basilides Mária egyet, utána beszélnek a trágyázásról, azután jön valami a Walkürből, és a végén egy előadás arról, hogyan kell a pöcegödört rendben tartani.*<sup>4</sup> A minisztériumban e célra alakult szakbizottság olyan előadókat hívott meg, akik közül egyesek új fogalmak és az idegen szavak halmazával tették élvezhetetlenné az adásokat. A másik véglét az emberek képességeinek lebecsülése, a magától értetődő dolgok felesleges magyarázatása volt.

Szöts Ernő, a Magyar Rádió ügyvezető igazgatója referátumában<sup>5</sup> kifejtette, hogy a műsor címével sem ért egyet, mivel a program elsődlegesen parasztnak, tanyákon élőknek szólt, akiknek érdeklődése, gondolat- és érzésvilága más, mint a példaképül felhozott, az angol BBC-ben elhangzó *Szabad Egyetem* adásait hallgató, ottani ipari munkásságé. Szerinte az ismereteket ennek megfelelően kellett volna kiválogatni. Hibáztatta a műsorszerkesztés egyenetlenségét; szerinte a félig szórakoztató, félig közművelődési sorozat nincs központi gondolat köré csoportosítva; így a hallgatók néha meglepő asszociációkkal találkozhattak. Pl. Poldini *Farsangi lakodalom* c. operájának részlete után „a háziállatok okszerű táplálkozását” ismertették. Csernák kesergője után gúnyosan hatott a következő tájékoztatás: „Hogyan lehet az adóívből megállapítani a kivezetés helyességét?”

Szöts Ernő egyszerűbb, közvetlenebb stílust, logikus szerkesztést, a dolgok gyakorlati megvilágítását követelte. A *Szabad Egyetem* című, ún. magazinszerű műsor – Klebelsberg halála után – 1932-ben megszűnt. Felváltotta a *Közművelődési Előadássorozat*, mely kimerítően egy témát tárgyal; irodalmi, természettudományi, történelmi, földrajzi, egészségügyi stb. ismereteket.

Németh László is nagy lehetőséget látott a Magyar Rádió nyújtotta távoktatásban.<sup>6</sup> „A Magyar Rádió feladatai” és „Célok és emberek” c. tanulmányaiban, melyek a Tanú 1934. novemberi és decemberi számában jelentek meg, foglalkozott részletesebben az új műsorok bevezetésével. Abból indult ki, hogy a rádió részben néplap, részben előkelő revue, az előbbi funkcióját Bp. I., az utóbbit Bp. II. tölti be. Mivel a műsorok különböző műveltségű és felkészültségű embereknek szólnak, úgy kell szerkeszteni, hogy azok mindenki számára közérthetőek legyenek, a műveltek ne tartsák „selypítésnek”, az egyszerű emberek érthetetlennek.

4 T. Kiss T. 1987–1988 *A tömegkommunikáció helye és szerepe Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájában.* (Szerk. Békési Imre) A Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Tudományos Közleményei, Szeged, 79–85.; T. Kiss T. 1987 *A kultuszminiszter és a tömegkommunikáció. Jel-Kép*, 128–132.

5 Püski L. – Barta R. – Gyarmati Gy. i. m. *A Magyar Rádió hőskora (1925–1932)* i. m., Balás B. D. 2009 *A távírótól a rádióig – A rádiótechnika története az 1800-as évektől a II. világháborúig.* Budapest, Ad Librum Kiadó.

6 Németh L. 1934 *A Magyar Rádió feladatai.* Kecskemét, Tanú.

A népművelés érdekében a *Rádióegyetem* gondolatát vetette fel, amely gyökeresen különbözött volna Klebelsberg féle *Szabad Egyetem*től.<sup>7</sup>

Németh László szerint az akkori műsorszerkesztés koncepciótlanságának a hibája volt, hogy ebben a 30 perces összeállításban logikátlanul, minden vezérfonál nélkül legkülönbözőbb témákkal foglalkoztak (trágyázásról szakelőadás; Ave Maria éneklése; színdarab részlet stb.). A műsor heterogén szerkesztése pofonként érte a hallgatókat, szétaprózta figyelmüket, maradandó élményt nem nyújtott. Németh László a maga alkotta Rádióegyetemét úgy képzelte el, hogy egy témakörön belül több előadásra is sor kerüljön. Nem iskolás oktatásra, folytatásos lecke-feladásra gondolt, hanem egy-egy korszak jellemző jegyeit akarta kiragadni, és több előadáson belül sűríteni megfelelő szemelvényekkel (pl. görög irodalom vagy régi magyar irodalom tárgyalása stb.). Súlyponti kérdésekre való koncentrálással az összeállítások mind külön-külön egy kerek egészet, önálló műsort alkottak volna. A *Rádióegyetem* mint önálló műsor, nem jött létre.

### Rádiós távoktatás intézményesülése Magyarországon

A *Magyar rádió 1956-tól* című történeti összefoglaló alapos részletességgel mutatja be a magyarországi rádiós távoktatás széles körű, színes tematikájú intézményesülését, amely az 1960-as évek közepétől kezdődött.<sup>8</sup> A *Rádióiskola* tantárgyai: gazdasági földrajz, asztronautika, történelem, irodalom és zene. Az ifjúság számára szerkesztett *Iskolarádió* tematikája művészettörténettel, irodalmi és zenei melléklettel bővült. 1965 szeptemberétől műsort kaptak az iskolai napközi otthonokban tartózkodó gyerekek. Sugárzásra került a *Rádióiskola*, a *Rádióegyetem*, a *Rádió Szabadegyetem* és a *Munkásakadémia* is.

Az 1966-os *Iskolarádió-tanév tananyaga* a 20. századi történelem, orosz társalgás, új francia nyelvsorozat és a kisiskolásoknak szóló vers-mese műsorok adásával bővült. A program 1967-ben Hegedüs Géza új történelmi-irodalmi sorozatával, a *Magyar Századokkal* egészült ki. A *Rádiólexikon* 1967-től vidéken is tartott nyilvános felvételeket, melyek során a hallgatók kérdéseket is feltehettek a különböző helyszíneken megjelent tudósoknak. A felnőttek oktatását szolgáló *Rádióiskola* évada kémiával és zenei ismeretekkel gazdagodott. A *Rádióegyetemen* 1968-tól irodalomtörténetet is oktattak. A *tudományos rovat* riportere 1969 júniusában szív-műtétet közvetített az Országos Kardiológiai Intézetből. Ugyanebben az évben a Nemzetközi Rádióakadémia közgyűlése az Állandó Bizottság tagjává választotta Simonffy Gézát, a tudományos rovat vezetőjét. 1972-től a *Rádiólexikon* automata hangpostaládát rendszeresített a hallgatók kérdéseinek rögzítésére. Barnard

7 Tertinszky Edit 1967 Németh László kultúrpolitikai szerepe a Magyar Rádióban. *Tiszatáj*, 1. 79–85. [http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/83/1/tiszataj\\_1967\\_001.pdf](http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/83/1/tiszataj_1967_001.pdf) (letöltve: 2020. 06. 16.)

8 Püski L. – Barta R. – Gyarmati Gy. i.m. A Magyar Rádió 1956-tól – MEK *mek.oszk.hu* (letöltve: 2020. 06. 16.)

professzor előadását a szívátültetések problémáiról az URH-sávon közvetítették. Az ismeretterjesztő rovat 1972-ben kapott először lehetőséget, hogy távkapcsolással megszólaltathassa az USA-ban élő Szent-Györgyi Albertet a rákkutatás helyzetéről. 1975-ben az oktató műsorok Prix Japon nemzetközi versenyén az Iskolarádió hangjáték-sorozatának egyik adása díjat nyert (szerkesztő-játékvezetője: Dimény Judit). Idehaza nagy visszhangot keltett Eke Károly *Titkon innen, titkon túl* című egészségügyi felvilágosító sorozata. Az *Iskolarádió* az osztályfőnöki órákat és a családi életre nevelést segítette, beszéd- és stílusgyakorlatokat tartott; oktatott 19. századi irodalmi hangképeket oroszul és modern újságnyelvet angolul. 1976-ban két új műveltségterjesztő program indult: a *Könyvpárbaj* című vetélkedő és a műveltséggel, tanulással, életmóddal foglalkozó *Művelődés* című sorozat. 1976-ban nagy jelentőségű műsorvállalkozás kezdődött, az általános iskolát be nem fejezett felnőttek tanulását segítő *Mindenki iskolája*. 1977-ben a *Mindenki iskolája* keretében magánvizsgára előkészítő tanfolyamokat szerveztek művelődési házakban és munkásszállásokon. Olyan vizsgavetélkedőt is kezdeményezett a rádió ifjúsági osztálya, amely után hallgatói akár a teljes középiskolai végzettséget is megszerezhettek.

A *Rádióegyetem* 1982-ben megindította *Lélek és test* című sorozatát, az ún. pszichovegetatív orvoslásról. Nemeskürty István sokéves tanfolyamot kezdett *A magyar művelődés századai* címmel. 1983-ban *Az emberlakta tér* c. sorozat a modern földrajz szemléletével és módszereivel, a nagyvárosok növekedésével, az emberiség vándorlásaival, a fejlett és elmaradott régiók elkülönülésével, a sivatagok terjeszkedésével foglalkozott. 1984-ben a tudományos rovat riportere elkísért egy orvoscsoporthoz a Szovjetunióba, Mongóliába és Kínába, hogy tanulmányozzák az ún. keleti gyógyászatot. 1985-ben sorozat készült *Hogyan vesztette el a tudomány az ártatlanságát?* címmel. Helyszíni riportok hangzottak el a japán „tudományvárosból”, a Tsukuba Science City-ből. Aktuális dokumentumműsor volt: *Gén-etika*. Biológiai tárgyú programjaiban Pataki Béla szerkesztő rendszeresen számot adott a növény- és állatvilág kutatásainak újdonságairól. A szerkesztőség munkatársai a világon elsőnek közvetíthettek egy agyműtétet a budapesti Amerikai úti Idegsebészetről, ahol ökolnyi daganatot távolítottak el egy idős asszony fejéből. A mikrofon a műtét egész ideje alatt jelen volt, majd hat héttel később visszalátogatott az időközben felgyógyult beteghez.

A Rádió arra törekedett, hogy sokoldalúan mutassa be az embert mint a kutatás tárgyát. A tudományos ismeretterjesztés mindig az információ forrását igyekezett megszólaltatni: magukat a tudósokat, művészeket, írókat kérte magyarázatra, közülük több Nobel-díjast is, pl. Alfred Kastler fizikust. Interjú készült többek között Bakay professzorral (akit Jelcin szívűműtétje kapcsán ismerhettünk meg, de korábban hazánkban is operált) és Eberhard Forth-tal, aki a bionika tudományáról nyilatkozott. *A kutatás tárgya az ember* sorozat – mindig 50 perces – adásai: *A bölcs ember; Úrrá válik-e a technika az ember felett?; A játékos ember; A művészetek örök tárgya és alanya; Az Én; A társadalom és az Én a társadalomban; A műveltség és a modern ember; A tevékeny ember; Tudósok és emberek.*

Másik jelentős sorozat volt a *Mit rejteget a szürkeállomány?* Témái: *Műszív, vagy szívátültetés?*; *Emberi szervrészek műanyagból*; *Az agyvelő titkai*; *Mikroelektronikák az emberi agyban*; *Neuropszichológia*; *A beállítódás magyarázata*; *Homo moralis*; *Többlépcsős oxigénterápiával az öregedés ellen*; *Az emberi életkor határa*; *Auto-transzplantáció*; *Egy új tudományról, a bionikáról*. Mindkét említett sorozatot Eke Károly szerkesztette és vezette, hallgatottsága a milliós nagyságrendet is elérte. Tapasztalati tény, hogy nem csökken az érdeklődés a tudományok, a technika újdonságai iránt, s mind többen igénylik a tudományos ismereteket. A kutatások és a róluk közzé tett információk emberi énkünk lényegéhez is egyre közelebb visznek. A rendszerváltás után megváltozott a rádió távoktatási programja. Pontosabban megszűnt létezni!

### A távoktatás megjelenése és jelenléte a magyar televízióban

Dunavölgyi Péter (Kelemen Endrével készített interjúja) historikus pontossággal tekint át a televíziós távoktatás történetét.<sup>9</sup> Kelemen Endre szerint a döntés 1963-ban született, a főhatósággal folytatott egyeztetések és a viták azonban elhúzódtak. A vita elsősorban arról folyt, hogy ki legyen az induló Iskolatelevízió gazdája. A minisztériumban néhányan azt szerették volna, ha közvetlenül a főhatóság szakemberei készítik és felügyelik a műsorokat, mint Franciaországban. A vita során azonban világossá vált, hogy ennek a modellnek a követése kevésbé lenne szerencsés. A kísérleti adás 1964 februárjában, Lugossy Jenő művelődésügyi miniszter-helyettes köszöntőjével indult. Az *Iskolatelevízió* távoktatási tanév szeptemberben kezdődött, a tantárgyak: környezetismeret, földrajz, orosz, élővilág, tanulmányi kirándulás az általános iskolának, fizika, kémia a dolgozók középiskolájának, angol nyelvlecka a középiskolák nappali tagozata számára.

A tanárok egy része lelkesen fogadta az *Iskolatelevíziót*, főleg a rossz körülmények között dolgozó és a jobbat akaró pedagógusok, akik felismerték az Iskolatelevízióban rejlő lehetőséget, de voltak, akik tartózkodtak, mert úgy gondolták, ha a program állandósul, akkor rájuk már nem lesz szükség. A kép aztán idővel árnyalódott. A városi iskolákban olyan vélemény kezdett kialakulni, hogy a jó tanár nem adja át órájának egy részét az *Iskolatelevízió*nak. Nagy Andor – az egri Tanárképző Főiskola tanára<sup>10</sup> és a távoktatás lelkes híve – úgy fogalmazott:

9 *MTV-történet*. Mi mindig valahol a periférián voltunk, de hittünk céljainkban. Jubileumi beszélgetés Kelemen Endrével. [http://www.filmeshaz.hu/mtvtortenet/interjuk/int\\_K/int\\_KelemenEndre.htm](http://www.filmeshaz.hu/mtvtortenet/interjuk/int_K/int_KelemenEndre.htm) (letöltve: 2020. 05. 25.)

10 Nagy A. 1979 *Az iskolatelevízió műsorainak optimális hatásfokkal történő beépítése a pedagógiai folyamatba*. Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat, 15. köt.) *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* (Nova series, Tom. 15.) Eger. Ho Si Minh Tanárképző Főiskola, és Nagy A. 1969 *Az oktatás technikai eszközei a szovjet tanárképzésben*. Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei (Új sorozat, 7. köt.) *Acta Academiae*



az Iskolatelevízió egyik problémája, hogy az iskolákban gyakran televízióznak, és nem a televízióval tanulnak. Sok tanár ugyanis inkább szórakoztató eszközként tekintett a televízióra. A tanulók előkészítés és feldolgozás nélkül nézték az adásokat. A problémák felvetették a tv-pedagógia kidolgozásának szükségességét, amely nyomán módszertani műsorok, kiadványsorozatok készültek.

A technikai lehetőségek korlátozottak voltak. Kelemen Endre szerint a hazai adások minőségben nem közelítették meg a nyugati televíziók hasonló műsorainak színvonalát. Az adások pedagógiai szempontból viszont előnnyel rendelkeztek, a jó színvonalú televíziós didaktika és a kötelező tantervekhez igazodás miatt. Az iskolák előre nyomtatott információkat, sok ezer műsornaptárat, a műsorokhoz ismertető füzeteket és módszertani útmutatást kaptak. A kultúrpolitika is elégedett volt az eredményekkel, erről tanúskodik Mihályfi Ernő felszólalása az országgyűlésben.<sup>11</sup> *„A televízió által előidézett, s talán még nem is eléggé tudatos kulturális forradalmon belül beláthatatlan jelentőségű az iskolatelevízió megindulása. Ebben a tanévben már hetente négy napon jelentkezik az iskolatelevízió. Ennek és az ehhez kapcsolódó ismeretterjesztő munkának, a természettudományok népszerűsítésének óriási a jelentősége, hatalmas lehetőségeket ad a nevelésre, a minden színvonalon való művelődésre. Megállapíthatjuk, hogy a televízió minden elismerésre méltóan oldja meg nagyon nehéz feladatát, amelynek módszereit is sajátos viszonyainkra, a közönség széles skálájú rétegződésére való tekintettel, menet közben kell kidolgoznia. Nagy öröm a képviselőnek, hogy ilyen eredményekről számolhat be.”*

Mihályfi felszólalása nem említette a problémákat, melyek a hátrányos helyzetben élőket érintették. Elsősorban a tanyasi iskolákról van szó, ahol kezdetben sem áram, sem televíziókészülék nem volt. A televízió hiába sugározta az Iskolatelevíziós órákat, pontosan azokhoz nem jutott el az üzenet, akik a legjobban rá voltak szorulva. A probléma orvoslása érdekében meghirdetésre került a *Televíziót minden iskolának* mozgalom, amivel elindult egy országos akció. A munkahelyeken a szocialista brigádok sorra jelezték, hogy a „kommunista műszakuk” után járó bérüket televíziók vásárlására ajánlják fel. A mozgalomhoz üzemek, intézmények csatlakoztak, még az OMEGA Együttes is. A tanyasi iskoláknak pedig, ahová így jutott tv-készülék, gyakran vásároltak aggregátort, hogy a készülékhez legyen áram. Az 1970-es évek közepére minden iskolában volt televízió.

Az 1960-as évek második felétől hazai szemináriumok, konferenciák valamilyen továbbképzés jegyében kerültek megrendezésre. A magyar *Iskolatelevízió* az 1970-es évek elején aztán bekapcsolódott a távoktatás nemzetközi „vérkeringésébe”. A konferenciák nyitottak lettek a nyugati országok televíziós társaságai felé is. A rendezvények lehetővé tették, hogy a „vasfüggöny” mögötti pedagógusok és a hazai *Iskolatelevízió* szerkesztői találkozzanak olyan szakemberekkel, akik

*Paedagogicae Agriensis* (Nova series, Tom. 7.) Eger. Egri Tanárképző Főiskola, 417–424. (letöltve: 2020. 06. 16.)

11 Országgyűlési Napló. Az Országgyűlés 21. ülése 1966. január 27-én.

nyugaton és más kontinenseken hasonló műsorokat készítenek. Az eredmény megmutatkozott. A hazai *Iskolatelevízió* szerkesztősége által készített filmek az European Broadcasting Union (EBU) bázeli szemináriumain, majd a tokiói Japán Díj nemzetközi iskolatelevíziós versenyen is részt vettek, néhány közülük díjat is kapott. A sikerek nyomán Egerben kétévente *Nemzetközi Oktatótelevíziós Szeminárium* megszervezésre került sor, amely azt a célt szolgálta, hogy a magyar pedagógusok és a televíziósok is profitálhassanak abból, ha nyugat-európai kollegákkal közvetlenül is kicserélhetik tapasztalataikat. A szemináriumok az Organisation Internationale de Radiodiffusion et de Télévision (OIRT) biztatása nyomán szerveződtek.

A konferenciák és szemináriumok sorozatában fontos „mérőföldkönek” kell tekinteni a Sopronban 1971-ben megrendezett, *A televízió szerepe a szülők nevelésében* címen tartott nemzetközi konferenciát. Az elhangzott előadásokat a MTV 1972-ben kötetben is megjelentette. A kiadvány szerkesztője, Kiss Árpád abban látta az *Iskolatelevízió* értékét, hogy a magyar társadalom nem egyszerűen megértette a média forradalmi jelentőségét, de kiegészítette azt és új területeken alkalmazta. A pedagógiában a szülők nevelése új elemet jelentett. Sándor György „otthonkultúra” szóhasználatának keretében, a szülők és gyerekek immár egyszerre, egy térben és egy időben nézték ugyanazt az adást mind az *Iskolatelevízió* programján belül, mind pedig azon kívül. Önkéntelenül adódó felismerés, hogy a család nevelési funkciója és a televíziós hatás sok vonatkozásba fedi egymást. A kérdés az, hogy a fedésnek is nevezhető együttműködés milyen előnyeit és hátrányait szükséges figyelembe venni a családi nevelésben. Sándor György által nevezett „otthonkultúrában” szükségszerűen fellépő privatizációs és individualizáló tendenciák *csökkentik a politikai rendszer által betölthető (vagy akár „kitölthető”) társadalmi terek nagyságrendjét, és fenyegetően felerősítik a depolitizált jelleget.*

Kelemen Endre szerint előrelépés akkor következett be, amikor az *Iskolatelevízió* szerkesztősége és az *Országos Oktatástechnikai Központ* között együttműködés jött létre. A szakemberek vállalták, hogy sokszorosítják az *Iskolatelevízió*s műsorokat, jóllehet kapacitásuk nem tette lehetővé, hogy országos igényeket tudjanak kielégíteni. A szerkesztőség a probléma orvoslására integrált programokat készített és indított a Televízió Hármaskörében, ami nem igényelte, hogy az adásokat a diákok és pedagógusok együtt nézzék az osztályteremben, de később jól fel lehetett használni a látottakat. Ilyen, ún. „horizonttágító” műsorok voltak: *A látás hatalma, Deltácska, Juli Suli, Közlekedj okosan!, Képmagnósok figyelem!, Anyák iskolája, Ki miben tudós, Nemzeti értékeink stb.*

A pedagógia-elméleti felkészültséggel és gyakorlati tapasztalatokkal is rendelkező Kornidesz Mihály lett 1983-ban a Magyar Televízió elnöke, aki elődeihez képest jobban felismerte a televízió távoktatásban betöltött szerepét. Jóllehet az MSZMP Pártközpontból érkezett, de oktatott a Budapesti Felsőfokú Tanítóképző Intézetben, neveléstörténésként pedig elsősorban a II. világháború utáni iskolapolitika történetével, a középiskolai reformok politikai, gazdasági és szervezeti

kérdéseivel és a középfokú oktatás cél- és feladatrendszerének vizsgálatával foglalkozott. Kornidesz Mihály a távoktatást „távol kívánta tartani” az MSZMP határozataitól és intelmeitől, de az 1980 közepén született döntést nem tudta megváltoztatni, hogy a televízió műsorait, amelyeket este sugároznak a két műszakban dolgozó munkásoknak – akik este nem tudták nézni éppen –, délelőttönként meg kell ismételni. A döntés negatívan hatott az *Iskolatelevízió* kialakult műsorrendjére. Az adások tömörítve, egy blokkban kerültek sugárzásra. Igaz, hogy ebben az időszakban jelent meg a VHS képmagnó, lehetőség nyílt a műsorok esetleges rögzítésére, amelyre sajnos csak kevés iskola volt képes.

A szakemberek szerint az *Iskolatelevízió* történetét két, többé-kevésbé elkülöníthető korszakra lehet osztani. Az első, amikor a televízió megpróbál az oktatási tantervekben szereplő tananyagokhoz mozgóképes háttéranyagot biztosítani. A második korszak, amikor a szerkesztőket a minisztérium már a tantervek elkészítésébe is bevonja, tehát a televízió lehetőségei integrálódhatnak a tantervekbe, amely lehetővé tette az iskolákkal való jó együttműködést. Az 1980-as években az általános iskola szinte valamennyi tantárgyában voltak adások. A középiskolai tananyagok sugárzása mellett egyre több idegen nyelvi óra is közvetítésre került. A televíziós nyelvoktatás sikerességét az osztályban lévő tanár aktivitása nagyban befolyásolta. Sok helyen az adást hangmagnóra rögzítették, később, amikor már volt VHS, akkor arra vették fel. A szerkesztőség, hogy segítse a távoktatást, a nyelvoktatási műsorokhoz is adott ki kísérőfüzeteket.

*TV-TIT Szabadegyetem* címen említésre méltó távoktatási kísérlet történt 1976 októbere és 1977 júniusa között<sup>12</sup> – a *Magyar Televízióban* természettudományi filmsorozat került bemutatásra vasárnaponként a „HÉT” műsora előtt, mintegy 40 alkalommal, előadásonként 50 perces időtartamban. A programhoz csatlakozott a *Magyar Rádió* is összesen 9 alkalommal, kiadványokat jelentett meg a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulat*. A megyeszékhelyeken – így Szegeden is és Budapesten – *konzultációs központok* szervezésére került sor. A központokban 2-5 tévéműsort követően konzultációk történtek, ahol a fórum vezetője nemcsak vázlatosan elevenítette fel és foglalta össze a látottakat és hallottakat, hanem lehetőséget teremtett a felmerült kérdések, problémák megvitatására is. A országosan egységes tematika és tartalom alapján folyt konzultációktól azonban jelentősen eltértek a szegedi összejövetelek. A fórum vezetői a *Gabonakutató Intézet* és az *Újszegedi Biológiai Kutatóközpont* munkatársai közül kerültek ki. A jelenlévők megragadták a lehetőséget, hogy arról is kérdezzék a konzultáció vezetőit: milyen kutatások folynak az intézetekben? Különösen nagy érdeklődés övezte a *Biológiai Kutatóközpont* munkatársának, Venecziáner Pál előadását, aki érdekes kísérletekről számolt be.

12 T. Kiss Tamás 1992 Egy távoktatási kísérlet Szegeden. A *Távoktatás Magyarországon 1970–1980*. Vál. és szerk. Kovács Ilma, Magyar Televízió TV-TIT Szabadegyetem. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 159–166.

A hazai televíziós távoktatás történetében külön fejezet illeti a *Mindenki iskolája* programot. Jelentős gondot okozott, hogy főleg vidéken, sok olyan ember élt, aki nem fejezte be az általános iskolai tanulmányait. Ezek az emberek még olyan szakmához sem tudtak jutni, mint gépkocsivezető vagy traktorista. A politika a statisztikák alapján nehezményezte, hogy kevés munkás-parasztszármazású fiatal jut be az egyetemekre. Igényként fogalmazódott meg, hogy induljon olyan oktató műsor, amely segíti felzárkóztatni ezeket a fiatalokat. Meg is született a program *Irány az egyetem!* címmel, amely igazán ott volt eredményes, ahol a tanár is segítette az ismeretek feldolgozását. Az 1990-es évek elején a távoktatás figyelme a felsőoktatás irányába fordult. Az informatika területén sikeres program volt a TV-BASIC, amelynek segítségével – tankönyv és konzultáció kiegészítéssel – többen tettek eredményes vizsgát és kaptak oklevelet. Ilyen volt még a DIGIT-ALK, a PC ABC, az *Európai Üzleti Asszisztens* és a *Számítógép Jogosítványra* felkészítő műsor is.

*A rendszerváltást követően a Magyar Televíziónál Hankiss Elemér, az MTV elnöke produceri irodákat szervezett, ezek egyike volt a Studium produceri iroda, vagyis az Iskolatelevízió. Nahlig Gábor ügyvezető, a televízió elnöke létrehozta az Oktatási és Családi Műsorok Stúdióját, ahol sikeres alkotómunka folyt. A szerkesztőség lehetőséget kapott a hazai és a külföldön forgatott műsorok sugárzására, támogatást kapott az angol OPEN UNIVERSITY-től is. Az Iskolatelevízió időszakában 1994 második félévében azonban véget ért.*

### Távoktatási kísérletek, kezdeményezések oktatási intézményekben

A távoktatás gondolata a hazai oktatási rendszerben az 1960-as években kezdett meghonosodni az *Országos Pedagógiai Intézet* felnőttoktatási részlege jóvoltából. Az OPI „műhelyként” dolgozó munkatársak az ún. *levelező oktatás* didaktikai bírálatként indították meg az 1970-es években a kísérletekkel egybekötött kutatásaikat. A hazai felnőttoktatás hallgatóinak mintegy fele ugyanis olyan képzési formában, ún. *levelező oktatásban* részesült, amelynek egyrészt nem voltak meg a megfelelő módszerei, másrészt sokszor az oktatás legelemibb tárgyi és személyi feltételei is hiányoztak. Már maga a levelező oktatás elnevezés is megtévesztő, ugyanis semmiféle „levelezésre”, levelezgetésre nem került sor. A postának egyáltalában nem volt szerepe az oktatásban.

Az 1972–1980 közötti magyarországi oktatási rendszerben megvalósult kezdeményezéseket és próbálkozásokat, a távoktatásról alkotott gondolkodásmódot és szemléletet foglalja egybe Kovács Ilma egy évtizeddel később, 1992-ben megjelent, szerkesztett válogatása.<sup>13</sup> A szerzők közül írásával kiemelkedett a neveléstudomány (andragógia) jeles alakja, Csoma Gyula, aki (napjainkban is) következetesen

<sup>13</sup> *Távoktatás Magyarországon 1970–1980.* [1992] (Vál. és szerk. Kovács Ilma) Felsőoktatási Koordinációs Iroda.

kiáll és érvel a távoktatás mellett. Csoma Gyula lényegre törően mutatja be és foglalja össze a távoktatási kezdeményezéseket, azok alakulását az 1980-as évek végéig. A szerző nemcsak tagja, de „motorja” is volt az Országos Pedagógiai Intézet 26 éven keresztül – különböző szervezeti formában – létező felnőttoktatási egységének. A „szellemi műhelyként” működő munkacsoport munkája az 1945-óta szervezett *dolgozók iskolái* korszerűsítésének igényével kezdődött. Az OPI szakemberei úgy vélték, hogy a feladatnak csak úgy felelhettek meg, ha tisztázásra kerülnek a távoktatás általános, elméleti vonatkozásai, majd átgondolva a felnőttoktatás iskolai keretek közti alkalmazását, kísérleteket is tudnak indítani.

A *Tihanyi Távoktatási Konferencia* 1974-ben, az OPI műhelyének előterjesztésében megtárgyalta a távoktatás értelmezését, a tanulási-tanítási didaktikai sajátosságokat, azok hazai alkalmazásának lehetőségeit. A következő fontos *Távoktatási Szakértői Tanácskozás* megszervezésére 1976-ban Sopronban került sor, ahol különös figyelem irányult a távoktatás kiterjesztésének lehetőségére az iskolán kívüli felnőttoktatás területeire, különös tekintettel a rádió és a televízió részvételére. A vita során nyilvánvalóvá vált, hogy tévesek azok a nézetek, melyek a távoktatásban a rádió és a televízió kizárólagos, vagy a távoktatást távoktatássá tévő, domináns szerepet tételeztek fel, illetve megoldani vélték a távoktatást a megfelelő műsorok sugárzásával. A tanácskozás hozzájárult ahhoz, hogy az OPI felnőttoktatási műhelye bekapcsolódott a rádió-televíziós *Mindenki iskolája* című program kidolgozásába. Az OPI álláspontja az volt, hogy a programot nem lehet távoktatásként meghatározni, s nem volt várható tőle, hogy a távoktatás által elérhető feladatokat teljesítse, arra azonban alkalmas, hogy meghatározott rétegek számára segítse a művelődést, hozzájáruljon az alapműveltséghez. A konferencia ugyanakkor elismerte, hogy a rádió- és televízióműsorok alkalmasak lehetnének távoktatási programnak is, ha Magyarországon erre alkalmas, ezt megkívánó távoktatási programok lennének.

Az 1978-ban Budapesten megrendezett *III. Országos Távoktatási Tanácskozáson* gyakorlatias témakörök tárgyalására került sor, többek között a pedagógusok továbbképzésére alkalmas távoktatási továbbképzési programok kidolgozásának szükségességéről és a megvalósításukban kulcsszerepet játszó megyei pedagógiai intézetekről esett szó.

Az elméleti viták mellett 1972 és 1980 között több távoktatási próbálkozásra is sor került. Mintegy 50 pécsi oktató és közel 50 külsős megbízott vett részt a kutatómunkában. *A kutatók abból indultak ki, hogy a középfokú képzés és a szakmunkásképzés és a felsőoktatás terén folytatott levelező oktatás hatékonysága fokozható korszerű didaktikai módszerek, eszközök, felnőttoktatási rendszerek bevezetésével.*

A pécsi *dolgozók gimnáziumában* végzett kísérlet távoktatási modelljének lényege az volt, hogy a hallgatók a tankönyv, a konzultáció mellett a munkalapok (tanulási egységcsomagok) és a részletes tanulási útmutató alapján sajátítják el egy-egy tantárgy tantervi anyagát. Az eredmények mellett a pécsi dolgozók gimnáziumában



folyt kísérlet azt bizonyította, hogy a működő oktatási mechanizmus a tőle idegen, újszerű elemeket nem, vagy csak nehezen fogadja be. A gyors és gyökeres változások gyorsan rombolnak és lassan építenek. A kísérlet eredményei a szervezési kapacitások és a finansziális keretek szűkössége következtében eltávolodtak a „kvázi” távoktatás modelljétől, és a hagyományos levelező oktatási elemekkel dúsított változatává alakultak át.

Kísérlet indult a *szakmunkásképzés és a mezőgazdasági ágazat* felnőttoktatása terén is. Az utóbbi lényegesen különbözött az iparban folyó képzésektől, ezért a személyi és tárgyi feltételeket a területileg elszórtan és viszonylag kisebb létszámú munkaerővel működő termelőüzemek, speciális továbbképzési követelményeinek függvényében lehetett meghatározni. A két felnőttképzési területen ugyan kidolgozásra kerültek az egyéni tanuláshoz összeállított módszertani útmutatók, amelyhez a képi és hangosított eszközök is társultak, azonban domináltak a (bentlakásos) tanfolyamok keretében folyó konzultációk, a számonkérés, az új anyag elméleti és gyakorlati feldolgozásának osztály-tanóra szerkezetben történő kivitelezése, a hallgatók beküldött dolgozatainak értékelése.

A *Pécsi Tanárképző Főiskolán* is politikai döntés értelmében indult képzési kísérlet, mintegy tíz tanszék közreműködésével. A szakmai irányítást a főiskola, a *Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont* és a tanárképző által létrehozott *Kabinet* látta el. A főiskola – kísérletben részt vevő – oktatói, a pesti kutatók kérésének megfelelően, ún. *változtatásokat* hoztak létre a működő levelező tagozati képzés helyi gyakorlatában. A kísérlet célja a főiskolai tanárképzés területén olyan oktatóanyag, írásos, hangosított (hangszalag) és képi (diasor) oktatási módszer, útmutató (tanulásiirányítási, módszertani javaslatok, ötletek), valamint pedagógiai modell kidolgozása, amely elsősorban az egyéni tanulást kívánta vezérelni, irányítani és biztosítani az ellenőrzést. A tulajdonképpen zárt didaktikai rendszerű távoktatási kísérlet oktatási folyamatát néhány napos foglalkozás vezette be, amelyet időnként az oktató-hallgató személyes találkozásával is segíteni kellett. Az oktatók és kutatók *szakértői segítségével* megfogalmazták a *tantárgyak tartalmától elvonatkoztatható és általánosítható* távoktatási jellegzetességeket, módszereket és szerkezetet. A kutatást politikai döntés kezdeményezte és az is szüntette meg. A felettes szervek úgy vélték, hogy a hatékonyság úgy is elérhető, ha a szervezeti keretek érintetlenül maradnak. A döntés azzal járt, hogy új „fogaskerekeket” kellett beépíteni egy megkövesedett rendszerbe.

A távoktatási törekvések a rendszerváltás utáni években erősödtek fel ismét. Az 1990-es évtizedben megszorodó publikációk jelezték, hogy szükség van „új útra az oktatásban”, amire Kovács Ilma 1997-ben megjelent könyvének<sup>14</sup> címében és

14 Kovács I. 1997 *Új út az oktatásban? A távoktatás*. (első kiadás). Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem és a Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 264. A papíralapú könyv első kiadásának elérhetőségei: <http://www-regi.lib.uni-corvinus.hu/docs/tavoktatasi.pdf>; [www.mek.oszk.hu/02500/02584](http://www.mek.oszk.hu/02500/02584) (letöltve: 2020. 06. 16.)



tartalmában is felhívta a figyelmet a témára. A Művelődési és Köznevelési miniszter, Andrásfalvy Bertalan – a nemzetközi távoktatói közösség kezdeményezését is figyelembe véve, a hazai távoktatási tevékenység ösztönzésére, támogatására és koordinálására – 1991-ben létrehozta a *Nemzeti Távoktatási Tanácsot* (NTT). A Tanács feladata a nemzetközi távoktatási együttműködések kialakítása és koordinálása, a távoktatással összefüggő szakmai tevékenység ösztönzése, a távoktatás képviseletének ellátása a kormány és az érintett szaktárcák vonatkozásában. Megalakultak regionális távoktatási központok is. A Magyar Köztársaság 1027/1992-es (V. 12.) kormányhatározata alapján, alapítványi intézményként megkezdte működését a *Gábor Dénes Informatikai és Műszaki Főiskola* (ma Gábor Dénes Egyetem).

### Az e-learning-képzésekről

Az 1990-es évek második felében az e-learning a tömegesedő felsőoktatás első számú megújulási lehetőségének tűnt világszerte. A virtuális egyetem eszméje elsősorban az élethosszig tartó tanulás miatt felértékelődő távoktatás megújulását célozta, míg az e-learning és a blended learning kurzusok terjedése vagy az IKT-technológia részleges, de folyamatosan növekvő mértékű alkalmazása a felsőoktatás és az egész oktatási rendszer modernizációját vetítette előre.

Az 1990-es években a technológia sokat lendített a távoktatáson, különösen az internet, amely felgyorsította a fejlődést, lehetővé tette az e-learning-tanfolyamok, online képzések szervezését.<sup>15</sup> A képi és hanganyagok elektronikus úton való tárolási és továbbítási módszerei újabb lehetőségeket kínálnak a távoktatásban, vagyis az e-learning-tanfolyamokon, online képzéseken résztvevők számára.

A *multimédia-csomagok* nemcsak szükséges tananyagot, hanem megfelelő szemléltetőeszközt is biztosítottak az e-learning-tanfolyamok, online képzések résztvevőinek, vagyis tényleg úgy érezhetik magukat a tanulók a virtuális világban, mintha egy igazi iskolában sajátítanák el ismereteiket. Külföldi példák álltak rendelkezésre az online tananyagok (tartalmak) előállításához a tudásbázis megteremtésére, az eszköz-ellátottság biztosításához, az oktatási, tanulási módszerek változtatásához.

Az e-learning leginkább elfogadott megfogalmazása azt emeli ki, hogy az elektronikus tanulás (e-learning) az ismeretszerzésnek egy olyan módja, amely technológiai támogatással (számítógép útján) és digitális tananyagok segítségével működik. Az e-learning tehát az információs társadalmak által életre hívott olyan tudatos oktatási rendszer, mely az információs és kommunikációs technológiák újszerű formáit ötvözi a gyakorlatban, a tanulás és az oktatás terén.

15 *Az e-learning szerepe a felnőttoktatásban és képzésben*. 2003 (Szerk. Harangi László – Kellner Gitta, olv.szerk. Csoma Gyula.) Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság Felnőttnevelési Szakosztálya.

Az elektronikus tanulást sokféleképpen lehet csoportosítani. A következő típusait lehet egyértelműen elkülöníteni: tanuló által irányított képzés (a tanuló a böngészőt használja és csak az oktatóanyag alapján dolgozik); elősegített e-learning (a tanuló más tanulókkal / facilitátorral léphet kapcsolatba és kérhet segítséget, de az oktató személye itt sem jelenik meg); beágyazott e-learning (a segítségnyújtást egy számítógépes program biztosítja); oktató által irányított e-learning (valós idejű kommunikáció valamilyen csatornán keresztül); telementoring és e-coaching (mentori/konzulensi kapcsolat).

Az e-learning-képzéseket lehet csoportosítani úgy is, hogy a konkrét képzés esetében a tanár és a tanuló egy időben részt vesz-e a folyamatban, azaz kialakul-e közvetlen interakció a szereplők között. A szinkronképzés esetében ez megtörténik, így a tanulónak lehetősége van azonnali kérdéseket feltenni, azonban ebben az esetben számolni kell az időbeli kötöttségekkel is. A másik típus – az aszinkronképzés – esetében pedig – az elektronikus oktatás előnyeit kihasználva – ténylegesen megvalósulhat a felek közötti időbeli és térbeli elkülönülés.

Kovács Ilma szerint<sup>16</sup> „az e-learning kaland”, amely 1990 körül kezdődött, 2000-ben már gigantikus (multikulturális) méretű szolgáltatásokként jelentkezett. A szerző írásában egy „felnőttképzési világtérkép” vázolt fel. A képzések először az angolszász országokban – Kanada, Egyesült Államok, Ausztrália, Egyesült Királyság – indultak meg, Európa, Latin-Amerika és Oroszország egyetemei csak 1994/1995 után követték az előbbieket példáját. De nem lehet megfedkezni Japánról vagy Új-Zélandról sem. 2000-ben Vancouverben tartották meg az Első Oktatási Kiállítást és Vásárt (WEM). Ez a korszak a nagy hírverések és remények korszaka volt, amit a magánszféra túlsúlya jellemezett. A sajtó az Auralog céget emelte ki, amely 1992 óta alkalmazta az internetet, és 1995-től már nemzetközi szolgáltatásokat is nyújtott. 2002–2003-ban 2 millió embernek biztosított offline és online képzési szolgáltatást. 2000. április 27-én a francia *Libération* című napilap a „tudás 6 órájának neten való egyesülése”-ről tesz említést. Olyan amerikai oktatási és kulturális intézményekről tudósít, amelyek fizetős és ingyenes kurzusokat egyaránt ajánlanak az interneten (Université de Columbia [ami mára már be is zárta kapuit], British Library, New York Library, London School of Economics, Cambridge University Press és a Musée d'histoire Naturelle de Smithsonian Washington). A társulás jelentősége: védekezni próbáltak a piacot uraló magáncégek túlsúlya ellen. Ebben az időszakban születtek meg a virtuális egyetemek – mint önálló szervezetek – az e-learningen belül. Kovács Ilma statisztikákra hivatkozva is bemutatja a virtuális egyetemek „világtérképét”. A statisztika szerint 1996-ban 7, 1999-ben már 33 virtuális egyetemet számláltak a világon. Közülük 49 százalék az Egyesült Államokban, 17 százalék Európában (ebből 7% Franciaországban, 3% az Egyesült Királyságban) működött. Állami intézmény 54%. Az állami és a magánszféra egyesülése folytán 44 százalék, 24 százalék

16 Kovács I. 2011 *Az elektronikus tanulásról a 21. század első éveiben*. Budapest. Magánkiadás, 91.

oktatási intézmények egyesülése révén született. Mintegy 23 százalék dolgozott partneri kapcsolatok nélkül. Magánszektorba csupán 9 százalék tartozott. Észak-Amerikában a virtuális egyetemek 70 százaléka oktatási intézmény, Európában ez az arány 82,5 százalék. Ugyanakkor Ázsia és Dél-Amerika 100 százalékot mutat. Afrika és Izrael 50 százalékban jelez állami oktatási és 50 százalékban magánintézményt. Napjainkban mintegy 200 amerikai egyetem kínál online szolgáltatást.

Az on-learning kommunikációs kultúra Magyarországon fokozatosan nyert polgárjogot.<sup>17</sup> Robbanásszerű elterjedésére 2020-ban – külső körülmények/kényszerek hatására – került sor. A Covid-19 vírus okozta világjárvány huzamos ideig karanténba zárta a polgárokat. A rendkívüli kormányzati (1102/2020. (III. 14.) Korm. hat.) intézkedések alapján a koronavírus terjedésének lassítása érdekében 2020. március 16-tól az általános iskolás és a középiskolás tanulók nem látogathatták a közoktatási intézményeket, a tanítást távoktatás segítségével kellett megoldani. A távoktatásnak Magyarországon volt ugyan kialakult gyakorlata, melyet elsősorban a felsőfokú képzésben, a felnőttképzésben és a továbbképzési rendszerben alkalmaztak, a közoktatásban azonban nem volt hagyománya és formája. Jóllehet az iskolák döntő többségében megfelelő mennyiségben és technikai színvonalon rendelkezésre álltak azok az informatikai és kommunikációs eszközök, amelyek segítségével a távoktatás megszervezhető volt.

A körülmények kényszerei miatt Magyarországon az oktatási rendszer teljes spektruma kényszerült átállni egyik napról a másikra az e-learning úton történő tanításra/tanulásra, gyökeresen átalakítva ezzel a klasszikus iskola világát. A COVID-19 járvány idején a tanulók, tanárok és oktatók a digitális tanrendre történő átállása és a digitális tanítás, tanulás segítése érdekében az Európai Bizottság egy *online eszköztárat hozott létre*, ahol kifejezetten az online és távoktatást segítő *internetes eszközöket és segédanyagokat* gyűjtötték össze, hogy minden egy helyen legyen elérhető. Az online oktatási anyagok *magyar nyelven* is elérhetővé váltak. (Koronavírus: online oktatási segédanyagok. Oktatás és képzés *ec.europa.eu > Európai Bizottság > Oktatás és képzés*)

A pedagógusok szinte kivétel nélkül rendelkeztek saját tulajdonú számítógépekkel vagy az iskolai munkájukhoz saját használatukra rendelkezésre álló laptopokkal, amelyek az internetkapcsolat segítségével lehetővé teszik a távoktatási módszerek azonnali alkalmazását. A diákok esetében ez a számítógépes ellátottság már igencsak „egészséghiányos” volt. A hátrányos, illetve a különösen hátrányos helyzetű nagy/családok nem, vagy csak alig rendelkeztek számítógépekkel. Ők kimaradtak a távoktatásból. Az online oktatás növelte ezeknek a családoknak a hátrányát, még akkor is, ha a tanárok eseti eljárásokat és módszereket próbáltak alkalmazni.

17 Kovács I. 2005 *Új út az oktatásban? A távoktatás* (második, bőv. kiad.), Budapest, OKKER Kiadó, 290.

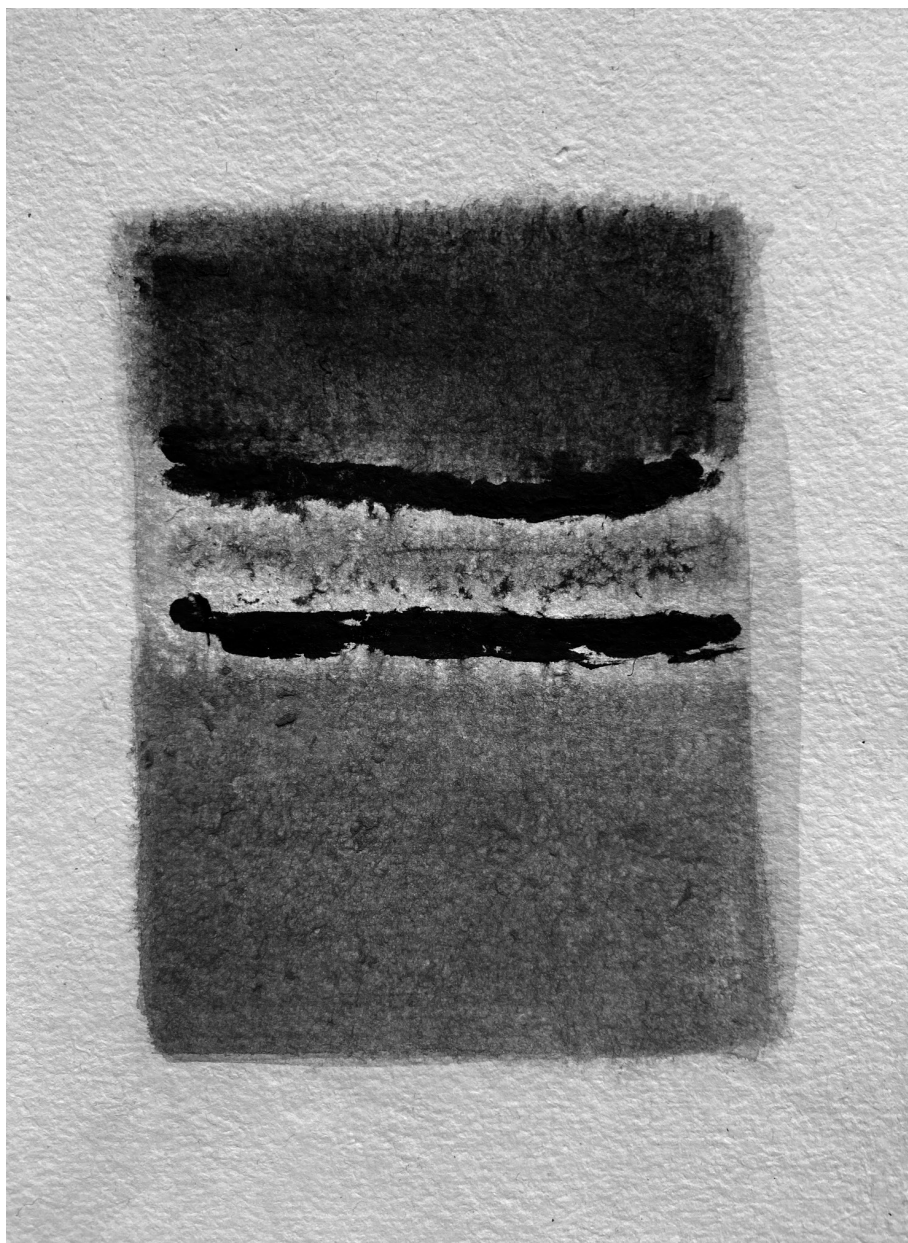
A „karanténoktatás” nemcsak a pedagógusoknak és a diákoknak, hanem a szülőknek is kihívást jelentett, ugyanis egyik napról a másikra olyan élethelyzetben találta magát mindenki, amire nem volt felkészülve, és nem volt egységes elvárási rendszer sem a folytatással kapcsolatban. *Viszonylag gyorsan kiderült, hogy a távoktatás lényege nem a „távolság” és a közvetítő eszköz, hanem az alkalmazott didaktikai módszer és egy új, tanári/tutori szerep ismerete, amelyre az oktatói kar nem volt felkészítve/felkészülve.* A speciális szakmai tanári felkészültség hiányára utal akaratlanul is egy iskolaigazgató – bár a jóindulatú tanári lelkesedésről szóló – interjúrészlete. Gadóné Kézdy Edit, a Deák Téri Evangélikus Gimnázium igazgató-nője nyilatkozta: *„Engem meghat az az igyekezet, amellyel mindenki, a 60 év feletti tanárok is, bármilyen szakosok, a digitális analfabéták, sőt, a gyerekek is igyekeznek dolgozni... A közvélekedéssel ellentétben a tanárok rengeteget dolgoznak, napi 10-12 órát is a gépeknél ülnek. Egyikünk sem gondolta előre, hogy a távtanítás ilyen megterhelő lesz... Ebben a távtanításban mind kezdők vagyunk, hiába vagyunk a pályán akár 25-30 éve”.<sup>18</sup>*

A kialakult helyzet tetszett a piaci alapokon nyugvó távoktatásnak. A felnőttoktatás széles és színes választékkal jelentkezett. Az interneten e-learning-tanfolyamok, online képzések sokasága kínálta magát. Felerősödött a nem formális oktatás fontos változata, a kiegészítő magánoktatás egyik fajtája, a személyre szabott árnyékoktatás:<sup>19</sup> az egyéni konzultáció, vizsgára, felvételire felkészítés, korrepetálás, ismeretbővítő, tudásgazdagító, tanulási és vizsgatechnikákat fejlesztő, iskolai nyelvtanulással párhuzamos képzési forma... Az oktatás világa színesedett, korszerűsödött, a karantén kényszere „gyümölcsöt is eredményezett”, a tapasztalatok azonban az jelzik, hogy az IKT (info communication technology, magyarul: információs és kommunikációs technológia) és az új oktatási formák terjedése nem hozott forradalmi változást az oktatásban. A rövid tanulási ciklusok az informális tanulás esetenként zajos sikereinek kontrasztjaként a virtuális egyetemek vagy az egyes tárgyak oktatására koncentrálo egyetemi e-learning és blended learning kurzusok csak részben váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A kialakult új oktatási struktúra kérdéseket fogalmazott meg. Tényleg lecserélhető-e az osztályterem az e-oktatóteremre? Tényleg átadható-e az összes szükséges információ pusztán e-mail-váltással, chatablakokban hozzászólással és „feltöltéssel”? S végül a legfontosabb kérdés, jogosult-e az információ átadására az online oktatás, s ha igen, milyen területeken és milyen mértékben?

18 Gadóné Kézdy Edit, <https://www.penzcentrum.hu/karrier/megszolalt-a-pesti-elitgimnazium-igazgatoja-igy-megy-naluk-a-digitalis-oktatasi-1091824.html> (letöltve: 2020. 06. 16.)

19 Gordon Győri J.: Tömegoktatás és kiegészítő magánoktatás-ipar. *Educatio*, 2008. 2. 263–274.; Nemes Gy. – Csilléry M.: *Kutatás az atipikus tanulási formák (távoktatás/e-learning) modelljeinek kifejlesztésére célcsoportonként, a modellek bevezetésére és alkalmazására.* Kutatási zárótanulmány, Budapest, 2006.





## GONDOLATOK A POLGÁROSODÁS LEHETSÉGES FOLYAMATÁRÓL<sup>1</sup>

Színes, ám csak részleges eligazodást segítő „problématérképet” rajzolhatunk meg, amikor számba vesszük: „ki (lehet) polgár, milyen is (lesz majd) a polgárság?” Inkább e problémakör nehézségeinek érzékeltetése a célom, mintsem az, hogy a teljesség igényével feltárjam e kérdés valamennyi aspektusát. Következzen néhány jellegzetes vélekedés! Egyféle megközelítés alapján a polgár a „hivatalnok”, a „vállalkozó”, a „menedzser”, a „bankár, pénzember”, az „üzletember”, az „értelmiségi”, a „vagyonos”, a „középosztálybeli”, a „zsidóság egy része” és így tovább. Vagyis a mindennapiság szintjén igen változatos válaszokkal találkozhatunk. A válaszadó valamilyen foglalkozásra, tevékenységre, társadalmi pozícióra, konkrét személyre etc. hivatkozik, amit általában magyarázkodás követ, hogy még ki és mi tartozik a polgársághoz, illetve akinek polgárnak kellene/illene lennie, de még miért nem, vagy már miért nem az.

Ismertek azok a gondolatmenetek is, amelyek – pontosságra törekvően – értékeket, szokásokat, érdekeket megfogalmazva normatívákat állítanak fel. Ezek többségéről is gyakorta kiderül, hogy vagy túlságosan szűk, vagy túlteljesítő köröket (mérceket, mértékeket) jelentenek. Számos közülük annyira partikuláris szempontokat részesít előnyben, esetleg olyan idealizált elveket követ, hogy már valószínűtlenné válik a fogalom kifejtése. Kedvelt és gyakori válaszadási mód a historizáló megközelítés is, olyan történeti ív felvázolása, amely során a kérdés kifejtése társadalmi, gazdasági, politikai, szociális (néha kulturális) szempontok történelmi beágyazottságú elemzésére helyezi a hangsúlyt. Ez a válaszkereső eljárás viszonylag számos, pontosan megfogalmazott diagnózist adhat a polgárság kialakulásának részletkérdéseiről, a probléma koronkénti „holdudvaráról”. A kérdésekre adott közismertebb válaszokat mégis leginkább „irodalmi indíttatásúaknak” nevezhetjük. Szépirodalmi művek, regények, novellák, karcolatok által kialakított, filmekre és színházi előadásokra épülő élményekről van szó. A társadalomkutatók

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *Jáskunság*, XXXVII. 6. 1991. december, 10–12. A folyóiratban a polgárosodásról folytatott vitához írt hozzászólás.



kísérletei szintén csak a részlegességről szólnak, s bár objektivitásra törekednek, rendre meghúzódnak a sorok mögött a szubjektív vélekedések.

A polgárosodásról összeállított térkép elnagyolt, aligha használható, hiszen akár köznapi, akár politikai, akár szociológiai, akár történeti „diagnózisról” is van szó, alapvetően egyféle, vagy közel hasonló képet tükröztet a polgárról, nemcsak nemzetközi, hanem hazai vonatkozásokban is. Azt pedig nem kell hangsúlyozni, hogy mindez jelentősen befolyásol(hat)ja e fontos társadalmi erő kialakulását Magyarországon. A kérdést – ki a polgár? – itt és most nem csupán új válaszok keresése (újraértelmezés) miatt szükséges feltenni, hanem a modernizáció miatt.

Ki válhat hát polgárrá itt, e közép-kelet-európai országban? Ki(k)nek nyílik nagyobb esélye arra, hogy polgár lehessen? Milyen is lesz/lehet egyáltalán a polgárságunk? Lehetne még folytatni a sokasodó kérdéseket. A válaszok aligha kerülhetik meg a közeli s távoli jövőkép felvázolását, jóllehet erre ma kockázatos vállalkozni. A múltunkat kísérő „jövőképszellem” még túlságosan közelinek tűnik, a „nagy kísérlet” tapasztalataira, a „kísérletezők” okozta sebekre még fájoan emlékszünk vissza, s tagadhatatlan, ez a bizonytalan fogalom és a hozzá tapadó sokféle érzés, felfogás, előítélet a társadalom többségét jellemzi. Ezzel (is) magyarázható, hogy a társadalomtudományokkal foglalkozók óvakodnak manapság attól, hogy egy „kíváncsi jövőképet vázoljanak” föl, legfeljebb részletkérdések megválaszolása, kutatása során próbálkoznak bizonyos prognosztizálással.

Gondolom, abban majdnem mindenki egyetért: az ország társadalmi berendezkedésében, politikai, gazdasági és kulturális szerkezetében jelentős átalakulás kezdődött. Lényegét tekintve változott meg a társadalom szerkezete, ezért nyilván nem tartható tovább a munkásság (mint vezető erő), a parasztság és a velük szövetséges (útítárs) értelmiségi „majdnem hármass” osztálytagozódásának elmélete. Ám aligha állhat vissza az a struktúra, amely a két világháború közötti időszakban jellemezte az országot. Valószínű viszont, hogy Magyarország társadalmi szerkezetének tagolódását döntő módon fogja meghatározni részint a polgárosodás folyamata, részint pedig a létrejövő és differenciálódó új polgárság.

A következőkben – a hozzászólás nyújtotta lehetőségek figyelembevételével – a várható átalakulási folyamatok általam fontosnak tartott szakaszairól és azok néhány lényegesnek ítélt jellemzőiről szeretnék szólni. A polgárosodás nemcsak hazánknak régi, de szinte megoldhatatlan problémája, hanem e földrajzi térségnek is. Közép-Kelet-Európában több évszázad alatt sem sikerült (Csehország bizonyos értelemben kivételnek számít) a polgárságnak gazdasági és politikai vonatkozásokban hatalommá válnia. Nagy vonalakban: hol a feudálisztikus és konzervatív társadalmi hagyományok, illetve azok hordozói, képviselői; hol a szocializmusnak nevezett totális (egyént, közösségeket, társadalmat egyaránt érintő) államosítás, hol pedig a külföldi pénzvilág, esetleg ezek együttese akadályozta meg polgárságunk kifejlődését és megerősödését.

Magyarországon a Kádár-korszakban született „szocialista polgár” sem rendelkezett (nem is rendelkezhetett) azokkal a gazdasági, politikai, társadalmi

jellemzőkkel, olyan kultúrával és szabadsággal (tegyük hozzá, képességekkel sem), amelyek együttesen egy szervesen fejlődésnek induló polgárosodás kialakulásához vezettek volna. Persze ebben az adott politikai, társadalmi kényszerek és feltételek is komoly szerepet játszottak. Irodalmi művek, szociográfiák kedvelt figurái voltak a külsőségekben magukat polgároknak mutató és imitáló gazdasági, politikai, valamint államigazgatási vezetők, e csoport reprezentánsai. Tudományos kutatások tucatjai bizonyították és elemzik ma is, hogy miért nem válhatott polgárrá az, aki erején felül dolgozott, egészségét nem kímélve túlzott terhek és áldozatok vállalásával, korrupcióval, ügyeskedéssel, vagy akár „elvtársi összekötetéssel” némi többletetre tett szert. Boros László vitaindítójában erről szemléletesen értekezik.

Mindezek ellenére – elfogadva és nem vitatva a valóság és a kutatók ezen érveit is – azt gondolom: leendő polgárságunk kialakulásának „kezdetek előtti”, embrionális szakasza a Kádár-korszakban kezdődött. Ekkor indult meg egyfajta átrendeződés (nem lehet igazán folyamatindulásnak nevezni), melyet Utasi Ágnes szavaival „átlépés”-ként jellemezhetünk, a passzív szegénységből az aktív szegénységbe való átrétegződés. Vagyis az egyén többletmunkákkal, második, sőt harmadik gazdaságban vállalt ténykedéseivel, összefogva a családdal, rokonsággal, szomszédokkal, mintegy „átszivattyúzta”, esetleg „visszaszivattyúzta” saját anyagi világába a korábbiakban állami redistribúcióval apanázként kapott javak nagy részét. Ilyen módon igyekezett „máról holnapra” jutni. (Kádár Jánosnak tulajdonítják azt a mondatot, amikor üzemlátogatás során az egyik munkás arról panaszkodott, hogy lopják a szerszámokat – azt felelte: „Így is a miénk marad, a nemzeti vagyon része marad.”) Persze nevezhető ez az időszak természetes felhalmozásnak is, amely nemcsak periódusokra osztható, de bizonyos tekintetben megteremtette az átrétegződést, a mobilitást. A „lehet is, meg nem is” viszonyok közötti, „fél-vállalkozói magatartásra” berendezkedő állampolgárok a rendszerváltozás utáni időben részint megta- pasztalták a létbizonytalanságot, a munkanélküliséget, részint – felismerve az új világ nyújtotta lehetőségeket – váltásra, változásra kényszerültek. Ez alapvetően két területen érezteti hatását. Erőteljesebbé vált és jelentősen felgyorsult a csoportokon belüli differenciálódás. Mind nagyobb és lényeges különbségek alakulnak ki rétegek és rétegek, csoportok és csoportok között. Másrészt jól kimutathatóan megváltozott az egyén – elsősorban – anyagi világát gyarapító jövedelemszerző tevékenységeinek „eszközparkja”.

A változás legszembevetőbbben az „eszközök” radikalizálódásában mutatkozik meg. A Kádár-korszakban alkalmazott „szivattyúmodszert” felváltotta az „átmenés”. Számos jövedelemgyarapító technika pedig az eredeti angol tőkefelhalmozás időszakában alkalmazott „bekerítésekhez”, az államilag is (esetenként hallgatólagosan) engedélyezett „kalózkodáshoz”, „kemény” kereskedői eljárásokhoz, illetve törvényességgel is támogatott vállalkozásokhoz válik mindinkább hasonlóvá. Távol áll tőlem, hogy valamiféle analógiát állítsak fel az akkori idők „cél szentesíti az eszközt” eljárásai, és a napjainkban rohamosan növekvő bűnözések között,

amelyek elsősorban anyagi javak (ötven forinttól sok millióig terjedően) megszerzésére irányul. Csupán arra próbálom felhívni a figyelmet, hogy hazánkban ma olyan szabadság van, melyet – Boros László megfogalmazását elfogadva – a nagy felszabadultságok és a kis gúzsbakötések éppúgy jellemeznek, mint a korlátlan lehetőségek. Azt gondolom, akik ebben a – valószínűleg rövid ideig tartó – vákuumhelyzetben képesek viszonylag nagy értékeket felhalmozni, azoknak komoly esélyük nyílik arra, hogy elindulhassanak a polgárosodás útján.

A hazai polgárosodás következő szakaszának megformázása, felépítése arra a gazdasági és társadalmi pozícióit tovább erősítő (újratermelő) rétegre vár, melyet konkrét és átvitt értelemben egyaránt második generációnak is nevezhetünk. Ebben a szakaszban várható, hogy az előző nemzedék által megteremtett kiindulási, valamint értékelési és viszonyítási alap módosulni fog. Szükségszerű, hogy ennek a generációnak már finomodjon a jövedelemszerző és -gyarapító eszközparkja, nagyobb figyelmet fordítson viszonyainak társadalmazására. Életvitelében (beleértve üzleti, vállalkozói, munkahelyi etc. ügyeit) háttérbe szorulnak az előző korosztályra még gyakorta jellemző nyersebb megoldási és eljárási módok, az úgynevezett kemény módszerek alkalmazása. Mind inkább elsődleges céljá, értéké és érdekké is válik egyszerre a társadalmi viszonyok – a mikro- és makro-világban egyaránt – konszolidálása, kiszámíthatóbbá tétele és megbízhatóságot árasztó stabilizálása.

Nagy a valószínűsége annak, hogy ez a generáció lesz az, amelyik már érez maga mögött elég gazdasági erőt, hogy (parlament, helyhatósági, időszaki) választásokon befolyásos, tekintélynek örvendő erőként komoly eséllyel indulhat vagy indíthat és támogathat jelöltet. Valóságos és konkrét politikai hatalom megszerzésére törekszik, mert úgy véli, hogy a mikrovilága így lesz jövedelmezőbb, és a kulturális újratermeléshez is ezzel a szerepbővítéssel tudja leginkább biztosítani a megfelelő alapokat, szabadságot és miliőt. Ennek a generációnak áll talán leginkább érdekében, hogy karakterizálódjanak és stabilizálódjanak a polgárság különféle társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális szerepeket betöltő, képviselő rétegei és csoportjai. Másként fogalmazva az, hogy végképp kialakuljon és megerősödjön a polgárság struktúrája.

A polgárosodás harmadik szakaszát feltehetően az a korosztály alakítja ki, amelyik helyét, szerepét és funkcióit már a kultúra (a fogalmat tág értelemben használom) szempontjai szerint igyekszik betölteni. Bizonyos értelemben egyszerre mintaadóként, fogyasztóként és alkotóként, termelőként vesz részt a társadalom életében. Mégpedig részint abban az értelemben, hogy stabil egzisztenciára épülő értékrendszerével meghatározó politikai és kulturális erőként is jelen van, részint pedig abban az értelemben, hogy a gazdaság és a társadalom területeiről érkező kérdéseket, problémákat művelődési, oktatási feladatokat igyekszik polgárként megoldani. Feltételezhető, hogy ebből a korosztályból kerül majd ki a különféle területek elitje. Ők alkotják majd a gazdaság, a tudomány, a művészetek kiemelkedő képviselőit, a politikai élet reprezentánsait. Vélhetően ezek a polgári rétegek rendelkeznek

ugyanis mindazokkal a feltételekkel és adottságokkal, amelyek biztos alapokat és kereteket nyújthatnak kiemelkedő teljesítmények eléréséhez. Közülük kerülnek ki nagyobb számban a valóságos mecénások, alapítványtevők, ők lesznek azok, akik a társadalom fejlődését, gyarapodását, gazdagodását magánérdekből is alapvetően fontosnak tartják. A polgárosodásnak ezen szakaszában tisztázódnak végérvényesen és különülnek el majd egymástól a különböző értékrendszerek. Nemcsak világossá válnak az értékek közötti határvonalak, de kibontakoznak az átjárhatóságok is. Valószínű, hogy erre az időszakra tehető a hazai polgárosodás szerkezetének, intézményrendszerének, értékeinek, vagyis a most formálódó világunk valamennyi értékes törekvésének európai értelemben vett meggyökereződése.

Hangsúlyozom, csupán vázlatyszerűen prognosztizáltam egy lehetséges folyamat állomásait, az új struktúra, s benne a polgárosodás folyamatát. Bizonyos vonatkozásban a talán klasszikusnak tűnő fejlődési és intézményesülési folyamatot nemcsak azért nem kerülhetjük meg, mert a történelem tanulsága figyelmeztet a lineáris fejlődésre, hanem azért sem, mert Magyarországon legalább három generációra lesz ahhoz szükség, hogy egy szerves fejlődésnek induló társadalom értékes húzóereje valóban kialakuljon, meghatározó erővé váljon, létrejöjjön egy olyan polgárság, amely értékrendjével – melyet mint kulturális örökséget hagyományoz tovább – válik képessé arra, hogy biztosítsa egy közép-kelet-európai ország európai normákat és mértéket elérő működését.

## ÉRTELMISÉG A RENDSZERVÁLTOZÁS SODRÁBAN ÉS/VAGY RENDSZERVÁLTÁS AZ ÉRTELMISÉGIEK SORÁBAN<sup>1</sup>

Kerékgyártó T. István belső érzelmi állapotáról és feszültségéről is árulkodó, papírra vetett gondolatainak nagy részével – amelyek megpróbálják tömöríteni mindennapi tapasztalatait, a különféle sajtótermékekben napvilágra hozott megállapításokat, illetve ami négy-öt magyar értelmiségi összehajolása közben elhangzik – magam is egyetértek.

Amiért mégis szót kérek, annak alapvetően egyetlen oka van. A vitairat – mert annak tekintem a cikket – olvasása közben, képletesen szólva, olyan érzésem támadt, mint az egyszeri embernek: leírták neki a leányzó küllemét, ruháját, cipőjét, frizuráját, megismerkedik a szabóval, a cipésszel és a fodrásszal – de magáról a leendő asszonyról semmit sem tudott meg.

Írásomnak a fenti címet korántsem a játékoság, a jól hangzás kedvéért választottam. Perdöntőnek tartom, hogy az és-re, illetőleg a vagy-ra helyeződik-e a hangsúly a rendszer és az értelmiség új keletű viszonyában.

### Egyik oldal – másik oldal

A Fényes Szeleknek nevezett nemzedék egyik jeles képviselője az 1970-es évtized legvégén előadást tartott a népi kollégisták közösségéről. Mondandóját így fejezte be: „Naponta többször és hittel énekeltük: 'Holnapra megforgatjuk az egész világot'. Aztán – tette hozzá kis szünetet tartva – gyorsan kiderült: a másik oldal is ugyanolyan.”

Kerékgyártó szerint ennek legalább két oka van. Egyiket a cikk szerzője abban látja, hogy „amíg az államszocializmusban az erőszak komfortja volt meghatározó, addig napjainkban – legalábbis számos jelből erre lehet következtetni – a kliensi

1 Átdolgozott változat. Első közlés: Értelmiség a rendszerváltozás sodrában és/vagy rendszerváltás az értelmiségiek sorában. *Jászkunság*, XL. évf. 2. sz. 1994. április/május, 22–26. A Szerzőnek ez az írása a folyóiratban az értelmiségről folytatott vitához készült hozzászólása alapján készült.

ethosz, amely eleve feltételezi a tradicionalista értékek feltétlen tisztetét”. A másik okot – véleménye szerint – az idézi elő, hogy az államszocializmus erőszakkomfortja megteremtette azokat a gyökereket, amelyekből máig sem tudott elszakadni, szabadulni az értelmiség. A totalitarizmus időszakában az értelmiség nagy, illetve túlnyomórésze a hatalom engedelmes kiszolgálójává vált, és csak nagyon kevesen és csak egy szűk körbe tartozók vállalták, nyílt vagy rejtett kívülállóként, hogy autonómiájukat megőrizve kritikai szembenállást fejtsenek ki a rendszerrel szemben.

Vizsgáljuk meg – a hozzászólás nyújtotta lehetőségek figyelembevételével – kicsit közelebbről az első okot!

A rendszerváltoztatásokban – főként a 20. században – ugyancsak jeleskedő Magyarországon az értelmiségiek általában mindig két célt (utópiát!?) fogalmaztak meg. Részint azt hirdették, hogy az éppen soros új rendszer majd szakmai értékek alapján fog minősíteni és nem politikai manipulációkkal; másrészt követelték a kliensi viszonyok teljes felszámolását.

Ezekről a törekvésekről – sajnos – valamennyi esetben az derült ki, hogy naiv elképzeléseknek bizonyultak. Akár az egyik oldal, akár a másik oldal (a sorrendiség tetszőlegesen cserélhető) került hatalomra, legelső feladatának azt tartotta, hogy a legyőzöttet kiszorítsa (a szellemi élet periferiájára, emigrációba), esetleg megsemmisítse (megfossa értelmiségi létalapjától, infrastruktúrájától, sőt akár az életétől is). A magyarországi értelmiségnek ez már mondhatni a „kulturális öröksége”, csak az eltelt száz esztendő alapul véve, hihetetlen károkat okozott a nemzeti és az egyetemes szintű műveltségben egyaránt.

E sorok írójának önkéntelenül – kis megszorítással – Hegel egyik mondása jut az eszébe: „a történelem egyik legfőbb tanulsága az, hogy a népek és a kormányok – az értelmiségiek – soha, semmit nem tanultak meg belőle”. Magyarázható ez a jelenség persze abból a szemszögből is, hogy egy-egy rendszer-, hatalomváltozás egyben az értékrendszerek módosulását is jelenti, s szükségszerű, hogy a „győztes értékek képviselői” kerülnek előtérbe, vezetői, bizalmi pozíciókba.

Valamely hatalmi-politikai berendezkedés demokratizmusát (vagyis értékét és mértékét) azonban az jelzi, hogy az és-re, illetőleg a vagy-ra helyeződik-e a hangsúly!

Napjainkban – kimondottan, kimondatlanul – gyakorta történik hivatkozás a Szent István-i gondolatra. E feltehetően a Karolingoktól származó mondás szerint a soknemzetiségű ország az igazán szilárd. Amennyiben elfogadjuk ezt a gondolatot – jóllehet a volt Jugoszlávia, Szovjetunió és Csehszlovákia ennek ellentmondani látszik, ám megerősíti ezt a nézetet az Amerikai Egyesült Államok, Kanada vagy Ausztrália népességi összetétele –, akkor a többféle értékrendszert valló társadalom az igazán stabil erő. Labilissá válik viszont, ha az egyik értékrendszer maga alá gyűri, elnyomja, lehetetlenné teszi a másikat, a többit.

Magyarország egyik nagy – térben és időben elhúzódó – tragédiája többek között az volt, hogy alig győzte utólag rehabilitálni azokat a politikai, kulturális, gazdasági nagyságokat, akik reprezentálták a különféle, ám csak utólag elismert értékrendszereket.



Megfogalmazódik a kérdés: miért ez a megkésetttség?

A most hosszasan felsorolható történelmi tényeken kívül nem kerülhető meg egy lassan már objektiválódott szubjektivitás. Ennek lényegét egy anekdota fejezi ki a legpontosabban. Karl Laugger, aki egy házmaster fiaként főpolgármesterré küzdötte fel magát, s vált az osztrák politikai antiszemitizmus ismert képviselőjévé, előszeretettel járt a zsidó nagytőkés társaságokba. Amikor ezt harcostársai számon kérték rajta, a következőket mondta: „hogya ki a zsidó ebben a városban, és ki nem, azt én mondom meg!”

Amikor Magyarországon 1989/90-ben megtörtént a hatalom átadása, vagyis a rendszerváltás, a koalíciós pártok – választási győzelmeik alapján, amely alapvetően a múltra mondott „nem” volt – képviselői úgy érezték, joguk van kijelölni, ki a bűnös, ki a bolsevik, ki az idegen zsidó, kárt okozó kozmopolita, és ki nem. „Az én kommunistám jó kommunista, a te kommunistád rossz kommunista” rendező elv mindkét oldal (kormánypártiak és ellenzékiek) számára elfogadott volt. Csupán zárójelben jegyzem meg: az országban minden harmadik értelmiségi tagja volt az uralkodó pártnak!

A tények bizonyítják: a hatalomba bekerült, fontos államigazgatási, gazdasági és pénzügyi pozíciókat betöltő értelmiségiekről – úgy tűnik – ilyen szubjektív alapon döntöttek. A valóság azonban mást is mutat.

Általában – s ez igaz a Kádár-korszak utolsó 10-15 évére is – aki bejutott a hatalmi elitbe, annak a szerkezetéhez – akár személyiségét radikálisan korlátozó módon – igazodnia, alkalmazkodnia kellett.

Az igazodás épülhet egyszerű önfenntartási készítésre, hiszen a mindenkori erőközpontokhoz történő alkalmazkodás biztonságot ígér. Jelenthet azonban komoly belső azonosulást is, őszinte törekvést arra, hogy a hatalom által kiválasztott, illetve kiválasztottá vált ember megfeleljen a bizalomnak, megbízói elvárásainak. Alapulhat a szakszerűség tiszteletén, ugyanis valamennyi pozíciónak megvan a maga sajátos, csak rá jellemző szabályrendszere, s az adott pozíció betöltésének jogosultságát éppen a szabályok betartása igazolhatja. (Miről van itt szó? A jó politikai vezető nem lehet komolytalan, kapkodó és ideges. Vagy: a jó végrehajtó ne okoskodjon, feleseljen, ne tétovázzon, ne legyen megbízhatatlan stb.).

A hatalomba azonban be kell kerülni. A mai Magyarországon erre két út kínálkozott. Az egyik azok számára nyitott lehetőséget – természetesen a választások győztes pártjáról és a vele szövetséges pártokról van most szó –, akik a Kádár-korszakban hatalmon kívüliek voltak, kritikai vagy ellenzéki helyet foglaltak el. Ők akkor, majd a rendszerváltás előestéjén (1989) az ellenálló sorstársakat – bizonyos értelemben a társadalom egészét – érezték maguk mögött. Ezt az erőt, a magabiztosságot adó közakaratot, a kiszolgáltatottsággal teli egyéni életút élményvilágát, az ellenzéki közösségi csoportkultúra közvetítette a számukra. A választások után, a hatalomba kerülvén, a korábbi ellenzék feltételezi (s ebben kételkedni semmi oka sincsen), hogy továbbra is a társadalmat, az általa fontosnak tartott érdekeket, a népakaratot képviseli. A népakarat viszont a hatalomba kerüléstől

kezdve már nem az informális közösség csoportkultúrája, hanem egy formalizált és mechanikus gépezet, a hivatal, a hatalom, a szervezet.

A másik utat kicsit leegyszerűsítve pálfordulásnak lehet nevezni. Számosan voltak olyanok, akik korábban a marxizmus-leninizmus híveiként szembeszálltak a más eszmerendszert képviselőkkel, a küzdelem során ráébredtek arra, hogy az ellenzék valójában vonzóbb, mint a saját oldal, igazsága erősebb igazság, mint az övék. Ehhez a beismeréshez nemcsak egy humanista értelmiségi empátiája, toleranciája vezethet el, hanem a saját táborával szemben növekvő kritika, elégedetlenség, a hibás megoldások képviselője miatt érzett lelki furdalás a saját oldal ügyeinek kiüresedő érveivel, rutinjával szemben, az új iránti mindenkori értelmiségi vonzalom, lázadó hajlam.

A problémát – mint kiderült – a magam részéről elsősorban nem abban látom, hogy a valóban csekély létszámú, volt ellenzékiek mellett pálfordulással számos korábbi elvtárs is bekerült a hatalomba. Szinte természetesnek tartom azt is, hogy sok értelmiségi – mert keresi a helyét – váltogatja a pártokhoz való tartozását. Ez a jelenség tulajdonképpen nem más, mint megtalálni a személyes helyet, de lehetőleg valaminek a csúcán! Valaminek az élni azonban csak akkor lehet megmaradni, ha szoros függőségek, kliensi viszonyok teremődnek. S ez már valóban gondot jelent.

Jómagam valamiféle házi használatra szánt kifejezéssel illetem ezt az értelmiségi törekvést: „szemétdomb-szindróma”. Hogy a függőségek, kliensi viszonyok megteremtésében a sokat emlegetett, a régi és az új nomenklatúra kiegyezése vagy a hatalomra („a hely élére”) jutott értelmiségi egyéni érdekeit közösségi értéként elfogadtatva mekkora szerepet vállalt – ma még legfeljebb sejteni lehet. Az eszközök mindenesetre roppant változatosak. A „keresztapa-modell” éppúgy működik, mint az „uram-bátyám” két világháború közötti öröksége, vagy a „mi kutyánk kölyke” kádári technikája.

Egy MDF-es barátom nagyon frappánsan foglalta össze ezt a helyzetet. Amikor megkérdeztem tőle, mi lesz, ha visszajönnek a kommunisták, azt válaszolta: „Semmi, mert azok is mi vagyunk!” A gondot – másként fogalmazva – nem a tradicionális értékek harca és intézményesülése jelenti, hanem az előzőekben vázolt viszony következtében kialakuló, más értékeket kirekesztő és kiszorító törekvés. Az embernek sokszor olyan érzése támad, mintha egy láthatatlan szellemi védővám emelkedne a pártok között, jöllehet a kultúra a szellemi szabadság területe.

Nézzük a másik okot. Kerékgyártó [István] arról ír, hogy az államszocializmus erőszakkomfortja olyan gyökereket eresztett, amelyektől máig sem tudott szabadulni az értelmiség. Ezzel azt állítja, hogy az értelmiségiek túlnyomó része a hatalom engedelmes kiszolgálója volt. A szerző cikkének későbbi részében megpróbálja ugyan óvatosan mentesíteni ezeket a „csúnya értelmiségieket”. Megemlíti, hogy az államszocializmusban a humán értelmiség léthelyzetének függősége miatt vált kiszolgáltatottá, a szakértelmiség (ide a műszaki-természettudományos képzettségeket sorolja!?) pedig szintén marginalizálódott, kirekesztődött a politikai életből, jöllehet a hatalom inkább igényelte tudását, mint a társadalmi jelenségekkel

foglalkozóké. Az értelmiség túlnyomó része ezért (is) kompromittálódottnak érzi magát. Ebből (is) következik az – írja Kerékgyártó –, hogy az értelmiség a rendszerváltozás után mérhetetlenül nehéz, mondhatni kínos helyzetbe került. Ennek látható, hallható és tapasztalható jelei részint a dezorganizáltság, az apátia és a közömbösség eluralkodása, részint az egymás ellen intézett kirohanások, szópárbajok.

Való igaz. A rendszerváltozás előestéjén a különféle vádak és vádaskodások hihetetlenül széles, sokfokozatú skálája jelent meg a közélet és a kultúra színpadán, de a privát szférában is. Nem nagyon akadt olyan tudós, tanár, mérnök, újságíró, hivatalnok stb., akinek a fejére ne lehetett volna valamilyen bűnt, de legalább csekélyke vétket olvasni. Kit azért marasztaltak el, mert tagja volt az MSZMP-nek, kit meg azért, mert korábban ezt és ezt írta, nyilatkozta, tette, ilyen-olyan kitüntetést kapott, külföldre utazhatott.

A vádaskodások a rendszerváltozást követő időszakban nemcsak folytatódtak, de eskalálódtak is, és nem szükségszerűen a választási elő- vagy utóközdelmek részeként.

Az értelmiség léte és világa, amely kezdetben egyre jobban „libanizálódni”<sup>2</sup> látszott, még töredezettebbé, megosztottabbá vált. Ma már inkább – egyetértve Kerékgyártóval – „szekértáborokká” verődve-szerveződve vitatkoznak s feszülnek egymásnak.

A viták, vádaskodások jelezték egy ideje a feszültségeket. Magam részéről kételkedve fogadom a kiváltó okot, az „eredendő bűnt”, nevezetesen azt, hogy a Kádár-rendszerben az értelmiségiek túlnyomó része a hatalom engedelmes kiszolgálója volt, s ezért kompromittálódott. Ez motiválja a megjegyzéseimet is.

Teszem ezt nem csupán a „kollektív bűnösség” elvének az elutasítása jogán vagy azért, mert az államszocializmus sohasem érkezett el abba a szakaszba, amit az értelmiség osztályuralmával lehetne jellemezni, hanem mert egyszerűen nem állja meg a helyét.

A Kádár-korszakban a nómenklátúra tagjainak kiválasztása, praktikusán valamennyi vezetői pozíció a párt hatáskörébe tartozott, s mindvégig érvényesült a felülről történő kinevezés mechanizmusa. Ilyen módon meg lehetett akadályozni az olyan egyének nagymértékű beáramlását a különféle vezetői pozíciókba, akik esetleg alternatívát állítottak volna az éppen uralkodó állásponttal szemben. A kiválasztásban a társadalmi származás a politikai megbízhatóság alaptényezőjeként működött. A káderek legnagyobb része – s ez bizonyítható – a fizikai munkások köréből került ki. Ezért nem meglepő a pártbürokrácia társadalmi származásának az a szembetűnő jellegzetessége, hogy még a nyolcvanas évek végén beáramlóknak is csupán 5 százaléka származott az értelmiségiek különböző csoportjaiból.

2 A szóhasználat abból származik, hogy Libanonban, az 1970-es években, mintegy tíz éven keresztül „mindenki harcolt mindenki ellen”.

Másként alakult ez a helyzet az állam irányítását követően. Legfelső szintjén, a rendszerváltozást megelőző 5-6 évben viszonylag nagyarányú értelmiségi beáramlás indult meg. E tendencia felerősödését igen szorosan befolyásolta az állami irányítás kormányzati pozícióiban kibontakozott jelentős számú kádercsere. Például a képzettségi elitnek több mint fele (53 százalék) az utolsó négy esztendőben, további 22 százaléka pedig 1980 és 1984 között került a különféle kormányzati csoportokba. A cserélődés mértéke rendkívülinek is mondható, hiszen az 1970-es években az állami főfunkcionáriusoknak csak 9,3 százaléka cserélődött. Ez a legfelső és felső szintű vezetésbe beáramló értelmiségi azonban már egy süllyedő hajót szállt meg. Akkor juthatott a hatalom közelébe, amikor a rendszer válságaiból már csak a rendszerváltozás jelenhetett kiutat és megoldást.

A történelem alapján jogosan feltételezhetjük, hogy az értelmiség nagyarányú beáramlását a legfelső és felső szintű állami irányításba nem hatalommentő törekvések motiválták, hanem az, hogy az egyre erőtlenebbé váló pártállam kedvező feltételeket kezdett teremteni, kezdetben még az alapvetőnek tűnő reformok megvalósításához, később a rendszerváltás előkészítéséhez, s ehhez a gazdasági, kulturális és társadalmi élet számos területén munkálkodó értelmiségiek nagyon jelentős bázist képeztek.

Csak a magam ismerete és tapasztalata alapján hosszasan sorolhatnám azon intézmények, szervezetek, munkahelyek, egyetemi karok, főiskolai tanszékek, kutatóintézetek nevét, a különféle kutatások eredményeit, a különböző táborok (szociográfiai, honismereti, néprajzi, olvasótábori, közművelődési stb.) helyét és szervezőinek nevét, ahol, illetve akik – jóllehet az állampárt kenyerét ették – tevékenységükre ma is, de a jövőben is (amennyiben még egyáltalán léteznek!) büszkék lehetnek.

Abban igazat adok Kerékgyártónak, hogy a történelmi tények átírása veszélyes, ugyanis a történelemeket meg lehet másítani, de azt nagy hiba lenne az átíróknak figyelmen kívül hagyni, hogy a következő generációk azért arra lesznek kíváncsiak, mi és hogyan történt. S ennek a kérdésnek a megválaszolásához fennmaradt éppen elég eredeti forrás.

### Az értelmiségi sor(s)ok váltása

A régóta kívánt szabadság azért bénította meg az értelmiséget, mert a múltbeli magatartásának a gyökerei az államszocializmusban fogtak talajt: a múltban elsajátított „lojalitási kódok” az új hatalmi rendszer kiszolgálására is alkalmasak! – írja a cikk szerzője. Úgy gondolom, hogy másról és többről van itt szó, mint amit egy „historizáló gondolkodásmód”, múltra mutogató megállapítása konklúzióként megfogalmazhat.

A „szabadság, te szülj nekem rendet” költői kíváncsi és annak megvalósulása ma igazán napirendi kérdéssé vált. Az értelmiség régóta kívánt és várt szabadsága azonban egyelőre ahhoz nyújt feltételeket, hogy minden egyes értelmiségi

külön-külön és főleg másként képzelje el azt a rendet, amelyben élni tud, s lehetősége van alkotni. Lehetetlen lenne felsorolni azt, hogy részint a különböző szakértáborok, részint a sokféle foglalkozási ágak, illetve a független, szellemi szabadfoglalkozásúak milyen infrastruktúrát tartanak ideálisnak. Állítom: a Kádár-korszakban létrejött struktúrákhoz nem azért ragaszkodik az értelmiségiek zöme, hogy konzerválja a régit vagy átmentse magát, hanem azért, mert helyette még nem tudott egy jobb és hatékonyabb szerkezet kialakulni. Mint ahogyan a közelmúlt évtizedeiben a „szocialista” jelző a működőképességet (s korántsem a megalkuvás, kompromisszum jelzéseként) is jelentette, úgy tapasztalható ma e jelszó módosulása – sajnos szintén – a megmaradás érdekében ott, ahol valamilyen erő hiányában még nem született meg az értelmiségiek közössége által vállalt „új rend”. (Egyébként nem véletlen, hogy egy magára valamit is adó politikai párt arra törekszik, hogy kiépítse a saját infrastruktúráját. Az államnak éppen az lenne az egyik legfontosabb feladata, hogy olyan szerkezetek kialakulását segítse elő, amelyek valóban mentesek a pártpolitikáktól, különféle ideológiai eszmeáramlatoktól). Az értelmiségiek túlnyomó többsége azonban abban fogalmazza meg a szabadság lényegét, hogy független és szabad. Nem kötődik egyetlen politikai, ideológiai irányzathoz sem. S mert az ehhez szükséges infrastruktúra még egyszerűen nem létezik, rettentően rosszul érzi magát, ugyanis szabadságának egészen egyszerűen nem létezik rendje, az, ami céljá, érdeké és értéké segítené formálni törekvéseit.

Magyarországon az államszocializmus alapvetően nem a megalkuvásra, kompromisszumokra, az alattvalóságra „nevelte” az értelmiség túlnyomó többségét (nem sorolom ugyanis ebbe a kategóriába azokat, akik úgy szereztek diplomát vagy tudományos fokozatot, hogy elvégezték a Politikai Főiskolát, a Marxizmus-leninizmus Esti Egyetemet), hanem akaratan kívül és túl olyan tudás megszerzésére, amely a kitartásra, a szívósságra, a kudarctűrő képességre, a megalázottság méltóságteljes elviselésére edzette meg a személyiséget.

Számtalan ténnyel és adattal lehet alátámasztani azt, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedek „romló társadalmi talaján” éppen ezekből fakadóan születhetett számos, jelentős szellemi teljesítmény, rengeteg – igaz, nem bíróságon bejegyzett egylet, egyesület – progresszív közösség.

Nagyon sok értelmiségi annak idején a Kádár-korszaknak másként és másként feszült ellen, szükségszerű, hogy a rendszerváltozást, illetve az azt követő átalakulásokat is eltérően képzelte el s ítélte meg. Mindegyik értelmiségi közös vonása, amely megegyezett a választások számos résztvevőjének voksaival: a NEM kimondása volt a kommunizmusra. Az értelmiségiek NEM-je azonban sokféle nem-ből tevődött össze. Másként fogalmazva, a NEM-ek olyan pluralizmust is jeleztek, amelyeknek az új rendszer demokráciájában – szerves alkotórészként – intézményesen meg kellett volna jelenniük. A választások után viszont, alapvetően az értelmiség egyféle irányzatát képviselő rétegének nyílt arra alkalma, hogy intézményesítse a NEM-jét, s ez a tradicionális, elsősorban a népi-nemzeti értékrendet valló, konzervatív színezetű, bizonyos értelemben a két világháború közötti

társadalmi formációban gyökerező mechanizmusait jelentette. Az értelmiség többféle értékrendszere ugyanakkor mindinkább kiszorulni látszik. Ebből is származik az a félelem (szorongás), amely egy ismét jelentkező, kirekesztő ideológiától való félelmében működésbe hozza a Kádár-korszakban elsajátított védekező reflexet. S mert a következő választás azt jelentheti, hogy a jelenlegi értékrend helyett önmaga intézményesítésére törekedve kirekesztheti a jelenlegit, „jobb megelőzni a bajt” elve alapján a mostani hatalomhoz kötődő értelmiségi a még hátralévő időben igyekszik mindent elkövetni önmaga létének biztosításáért.

Hogy a szabadság bénítóan hatott az értelmiségre, egyetlen szempontból mégis tartalmaz bizonyos igazságot. Ismert az a jelenség, hogy a rab, amikor kiengedik, hosszú ideig nem érzi magát szabadnak, mert félelemreflexei működnek. Jóllehet: mindenki szabadnak látja, ugyanakkor környezete érezteti vele, hogy honnan jött. Az értelmiségiek között dúló vitákból ezt a „múltéreztetést” ezért tartom károsnak. A különféle tömegkommunikációs intézményben megszólalók közül is egyre többen tartják fontosnak azt, hogy legalább valami picinységgel kirukkoljanak, amellyel anélkül, hogy kérdezték volna tőlük, önigazolják magukat: én, kérem, már akkor sem értettem egyet, abban az időben is illet-olyat tettem a Kádár-korszak vagy valamelyik intézménye ellen. Távol áll tőlem, hogy kétségbe vonjam az ilyen nyilatkozó szavainak a hitelességét, de – elnézés a kifejezésért – ezekben a megnyilvánulásokban az értelmiség infantilizálódását látom. Nem juthatunk el ismét arra a szintre, hogy mert valaki egyszer meghúzta egy csendőrlő farkát, azért később ellenállónak, hősnek, történelmi alaknak is minősült.

Röviden kitérek még a „lojalitási kód” problémájára. Kerékgyártó felrója azt, hogy ezek a múlt rendszerben elsajátított kódrendszerek tökéletesen alkalmasak az új hatalom kiszolgálására is.

Ehhez röviden két megjegyzést kívánok csupán tenni. Az egyik: az elmúlt évtizedekben nagyon sok embernél játszódtott le az a fordulat, amikor valaki meggyőződéses, sőt fanatikus vallásosságát fanatikus kommunista vagy marxista hitre cserélte. Manapság éppen az ellenkező történik. Magukat eddig marxistáknak valló emberek fedezik fel egyszerre csak az Istent. Mindkét eszmerendszer hívei természetesnek: megvilágosodásnak, az igazi összefüggések megértésének tartják a fordulatot.

A kérdés: melyik álláspont győzedelmeskedik végül?

Hogyan képes a szellem embere – kérdezhetjük – két, egymástól ennyire távol eső értékrendszer egyikéből átlépni a másikba?

A magyarázat egyszerűbb, mint azt sokan hiszik. Ugyanis a „hívők” sok tekintetben közelebb állnak egymáshoz, mint a hitetlenekhez – bármiben hisznek is! A hit ugyanis eszmények által irányított, s mert az eszmények „jó”-ja mindig tökéletesen szemben áll a „rosszal”, a megváltáshit is mindig radikális fordulatokban gondolkodik. Vagyis, amikor egy hit karitatív eszményekben nevelkedett követője úgy érzi, hogy az eddigi hite csak üres, illetve gyöngye ígérekkel áltatta, hajlamos arra, hogy lelkes hívévé váljék egy új istennek. Erre a hívő-hitváltó magatartásra



különösen hajlamos az értelmiségi, s a múlt rendszerben megtanult „lojalitási kódok” alkalmazása már csak technikai kérdés.

A másik megjegyzés: bármiféle hatalom működése (tágon értelmezve) szervezeteinek működtetését jelenti. Ez utóbbi feladat viszont a hivatalnokokra hárul. A részben értelmiségiekből, részben az adminisztrációt végzőkből, illetve kisegítő személyzetből álló hivatal ezért úgy érzi, miután ők működtetik a hatalom struktúráját, kis csúsztatással ők tartják fenn az államot is, cserébe mindenféle hatalomnak el és meg kell őket tartania. A folyamatosság azonban csak úgy maradhat meg, ha a „lojalitási kódok” minden helyzetben működőképesekek maradnak.

A problémát nem a kódokban látom, hanem annak a Kádár-korszakból származó tudatnak a továbbélésében, illetve a két világháború közötti nézetnek a fellelevenítésében, amely a hivatalnokseregnek államfenntartó szerepet tulajdonít. Manapság, amikor elsősorban a humán, pontosabban a bölcsész képzettségű értelmiségiek foglalták el a hatalmi pozíciókat, a hivatalnoki munka ilyen jellegű ideologizáltságának a veszélye nagyon reálisnak tűnik. Vagyis nem mindegy itt sem, hogy az ÉS-re, illetőleg a VAGY-ra helyeződik-e a hangsúly?

A hozzászólás nyújtotta lehetőség természetesen aligha biztosítja a problémák teljes körű megnevezését, majd azok részletes és árnyalt kifejtését, illetőleg megválaszolását.

A bevezetőben – képletesen szólva – arról az emberről és „leányzóról” törekedtem olyan ismérveket is elmondani, amely az „ugyanolyan, de mégiscsak más”-ra helyezte a hangsúlyt. De hogy fiatal és gyöngé demokráciánk serpenyőjében majd kik és mik fogják jelenteni a súlyt, azt a jövő dönti el.

## KULTÚRPOLITIKAI DIMENZIÓKRÓL<sup>1</sup>

„Hisszük, hogy nemzeti kultúránk gazdag hozzájárulás  
az európai egység sokszínűségéhez.”  
(Magyarország Alaptörvénye, Nemzeti Hitvallás)

A hazai politikai, társadalmi és gazdasági változások egyúttal a magyar kormányzatok fordulatokban és forgolódásokban (T. Kiss 2002a)<sup>2</sup> egyaránt bővelkedő kultúrpolitikaihoz is vezettek. Számos monográfia és kiadvány foglalkozott átfogóan, esetenként részletekbe menően is egy-egy korszak, illetve miniszter tevékenységével. A meglévő írások azonban hiányérzetet keltenek. A mindenkori kultúrpolitikák lényegét és mércéjét ugyanis az Eötvös József által megfogalmazott alapelv érvényesülésének hogyanjával és mikéntjével lehet csak igazán jól kimutatni. A társadalmi aktivitás mellett állami részvételre is szükség van. A kulturális értékekhez való hozzáférés lehetőségeinek megteremtéséhez az esélyegyenlőség biztosításának alapelve olyan kérdésekre épült, melyek a későbbi korokban is napirenden voltak, időről időre új válaszokat kívántak.

### Állam és/vagy társadalom *Az előzményekről tömören*

A török kiűzését követően a Habsburg Birodalom részévé tett Magyarországon a nemzeti kulturális intézményeket alapvetően a magyar arisztokraták, történelmi egyházak segítségével a nemesség felvilágosult képviselői, a társadalom csoportjai hozták létre, gyakorta a központi hatalom ellenében. A kultúra állami támogatása a kiegyezés (1867) után jelenik meg az Osztrák–Magyar Monarchiában, elsősorban az oktatás területén. Ebben az időszakban szélesedik és erősödik a társadalom önszerveződése is. A munkások mozgalmi, az agrárszocialista törekvések, a polgárság rétegei saját léptékükre és mértékükre igazított kulturális-közösségi szervezetek sokaságait hozzák létre. A jelenség okát Wlassics Gyula kultuszminiszter abban látja, hogy „...a kultúra a szellemi szabadság területe. A kultúra a

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *Kultúra és Közösség*, 2013. 4. 13–26.

2 T. Kiss Tamás 2002 *Fordulatok – Folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó.

versenyképesség területe. Itt védővámokat nem lehet felállítani. Itt a szellem ereje megy hódító útjára” (Wlassics 1912).<sup>3</sup> Az első világháború után, a trianoni békediktátumot követően, az 1920-as évektől, a hazai kulturális élet világában szükség-szerűen módosult az állam és a társadalom viszonya. Erősödött az állami szerepvállalás, különösen az oktatásban és a tudományokban. Lépések történnek a kormányzati terrén bővítése terén is, amikor az állam egyre nagyobb helyet kezd elfoglalni az iskolán kívüli népművelésben. Mindezek ellenére, a két világháború közötti időszakban még viszonylagos egyensúly létezett a kulturális élet állami és társadalmi szerepvállalásai között. A viszony azonban nem felhőtlen. Az állami irányítás terjeszkedése egyre szaporodó konfliktusok forrásává vált. Klebelsberg Kuno, a két világháború közti időszak európai kultuszminisztere arra figyelmeztetett, hogy „általában az államosság és a vele járó bürokratikus adminisztráció... minálunk határozottan túltengett az önkormányzati eszme rovására, ami az egyéni kezdeményezésekre... bénítóan hatott, és különösen a finomabb kezelést igénylő szellemi és közművelődési ügyeknél... károsnak bizonyult” (Klebelsberg 1927:93).<sup>4</sup> A korabeli alapelv szerint, amennyiben a társadalom az állam bázisa, akkor az államnak kötelessége kiteljesíteni a társadalom törekvéseit, ami az 1930-as évektől már komolyan kezdte veszélyeztetni a szervezetek autonómiáját, a kulturális értékek társadalmiasulását. A második világhégés, majd az 1950-es évtizedben bekövetkezett ideológiai és politikai változás hatalmas szellemi rombolással járt. A hazai kulturális életben 1945–47 között viaszozorult, majd 1949-től szinte teljesen megszűnt a társadalom aktív szerepe. A pártállam az 1945 előtti sokszínű, a különböző osztályok, rétegek és csoportok által létrehozott és fenntartott – egyházi, állami, politikai és gazdasági érdekeik által tagolt, ám az öntevékeny helyi erőknél és kezdeményezéseknél is teret biztosító – kulturális rendszerről egyszerűen „a tartalmában népies, formájában szocialista jelszó jegyében levágta” a nem központosítható részeket, és egységes szervezetet hozott létre. A totális államban jelentősen beszűkült, sőt megszűnt az egyén és a társadalom autonóm mozgástere (T. Kiss 2002a:19). Az egyén alkotó, aktív részvétele éppúgy figyelmen kívül hagyható lett, mint a társadalom valamennyi alulról szerveződő közösségé. Az 1956-os népfelkelés és forradalom „szétrobbantja” a diktatórikus kulturális szerkezetet. A különféle értékek artikulálására törekvő, „tiszavirág életű” állami és társadalmi kezdeményezéseket azonban leverik. Az 1956-os forradalom leverését követő évtizedekben ismét hatalomra jutott kommunista párt – mint állampárt – az ún. 3T (tűrés, támogatás, tiltás) kultúrpolitikai nézeteit a már „formájában realista, tartalmában szocialista” diktátum jegyében határozta meg. A hivatalosan támogatott-terjesztett kulturális alkotások és a „megtűrt” kategória mellett helyet és engedélyt adott a nem szocialista, polgári kultúra értékeinek megjelentetésére is.

3 Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszédei..., in T. Kiss, 1993:205.

4 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Az Athenaeum Kiadása, Budapest, 1927, 93. (Továbbiakban: BCT.)

## Az állam és társadalom viszonyának új dimenzióiról

### I.

A rendszerváltás utáni állami és társadalmi viszonyok demokratikussá rendeződése lehetővé tette a kultúra plurális szerkezetének kialakulását, a „pártállam varázstalanítását” (A. Gergely 1991), melyet a politikai pártok és azok értelmiségi körei különbözőképpen értelmeztek. A Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) által 1989-ben (*A rendszerváltás programja, 1989*) megfogalmazott kulturális jogok és alapértékek – a nyugati világ multikulturális mintája – szerint vallotta, hogy „virágozzék minden virág”! Más attitűdök dominálnak a hatalomra került Magyar Demokrata Fórum (MDF) vezetete Antall-kormányban, amelyben 1989–90-ben színre lépő új politikai elit révén igen jelentős volt a humánértelmiségiek száma. Az MDF 1989-es Országos Gyűlésen választott testületek tagjai között, például az elnökség 15 tagjából 10, a Választmány 65 tagjából pedig 27 volt a csoportba sorolható (Hitel 1989.9:62). A párt, amely morális oldalról közelítette meg a kultúra kérdéseit, úgy vélte, hogy olyan kulturális forradalom kell (Fekete, 1992), amely az állampárti rendszer évtizedei után szükségszerűen létrejövő „Új Társadalom”, egy alapvetően és szélesebb kultúra-koncepció újrafogalmazásából következő, társadalom- és hatalomszerkezeti átrétegződés eredményeként fog majd megszületni. A plurális szerkezetű kultúrában meghatározó szerepe lesz a nemzeti identitásnak, egy kialakuló és stabilizálódó nemzeti kulturális elitnek. A Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) decentralizált, nagy önállósággal bíró kultúra híveként úgy vélte, hogy a sokszínű társadalom sokszínű oktatási rendszert, intézményeket kíván. A vele koalíciót alkotó Szocialista Párt (MSZP) az 1994-es választási programjában (*MSZP választási programja, 1994–1998*) kicsit óvatosabban és körültekintőbben fogalmazott. A szocialisták a kultúrát – többek között – demokráciát teremtő szabadságként értelmezték. A felfogás formailag közelített a Fiatal Demokraták Szövetsége – Keresztény Demokrata Néppárt (FIDESZ–KDNP) alkotta szövetség kultúrafelfogásához, amely sok tekintetben magáénak tekintette az 1920-as évek európeai kultuszminiszterének nézeteit. Klebelsberg Kuno szerint „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúr-demokrácia nem készíti elő” (Klebelsberg 1927:365). A két felfogás között azonban jelentős tartalmi különbség létezett, amely alapvetően az állami szerepvállalás megítélése terén mutatkozott meg. Az SZDSZ és az MSZMP, ha eltérő módon is, de arra törekedett, hogy mérsékeljék az állami szerepvállalást. A kulturális élet lényegét alapvetően piaci alapokon nyugvó szolgáltatásnak tekintették, amely különösen igaz volt az SZDSZ-es Magyar Bálint (ld. az ún. PPP-beruházásokat) (Magyar 1997) és a Kállai Ferenc színművész által „nyeglének” nevezett Fodor Gábor kultuszminiszter időszakára. A korlátlan piaci szabadság azonban éppen nem a sokszínűséget, hanem az uniformizálást, sőt a FIDESZ-es Rockenbauer Zoltán kultuszminiszter (Gréczy – Balogh 2000) szerint a „kert elgazosodását” segítette elő. A FIDESZ–KDNP arra a következtetésre jutott, hogy egy új állami szerepvállalásra van szükség (*Szabadság és jólét. A polgári jövő programja 1998*).

Orbán Viktor, a FIDESZ elnöke 2006-ban még úgy látta, hogy „a liberálisok és a szocialisták, a liberálisok és a konzervatívok között az együttműködésnek nem az az akadálya, hogy az egyik akar, a másik pedig nem akar állami beavatkozást. Éppen ezért a beavatkozás konkrét technikáiban kell megegyeznünk” (Orbán 2006:97). A megegyezés azonban nem jött létre. A 2010-es parlamenti választások után a győztes FIDESZ–KDNP szövetség politikusa, Hoffman Rózsa, a második Orbán-kormány KDNP-s államtitkára úgy vélte, hogy erősíteni és rendezni kell az önkormányzatok által „széttagolódni látszó” oktatási intézmények állami-kormányzati szerepvállalását. Szóts Géza erdélyi költőt, aki államtitkárként nehezen igazodott el a magyar kulturális élet valóságában, L. Simon László költő váltotta, aki rövid regnálása alatt csupán csekély sikert tudott elérni. A Nemzeti Kulturális Alap helyettes elnökévé kinevezett L. Simont, aki a szakkuratóriumok útján tartani-védeni próbálta a kultúra plurális szerkezetének támogatását, egy pártpolitikus, Halász János követte. A kulturális életben felerősödött az a demonstratív rendezvénytudás (nagykiállítások), a közművelődésben szaporodott a különböző elnevezéssel ilyen-olyan – többnyire gasztronómiai jellegű – fesztivál, amely formailag, már az MSZP-s Hiller István időszakában is jelentkezett, sokakban igaztalanul azt az érzetet is keltve, hogy panem et circenses!

## 2.

A rendszerváltás után a kultúra – a nagypolitikai megfontolások miatt – a hatalmi alkuk tárgyává és a politikai ütközések színterévé vált. Amíg 1989–1990 előtt a kultúra politikai szerepet töltött be, addig a rendszerváltás után megfordult a helyzet. A kultúra mindinkább a politikai harc terepévé vált. Az élesedő vitákat a FIDESZ kultuszminisztere, Pokorni Zoltán (Pokorni 2004) „pedagógusi” erőfeszítései csak kevés sikerrel tudták mérsékelni. A „törésvonalak” egyre mélyültek, „több menetes kultúrharc” bontakozott ki, „szekértáborok” jöttek létre (Tamás 1994). A „mesterségesen” felélesztett népi-urbánus ellentét (hasonlóan, mint a két világháború között) most is megosztotta a hazai kulturális életet. Álvitaként uralták a médiumokat a nemzeti és a lokális kultúra hívei és a kulturális globalizáció képviselői közti szópárbajok. A magyar hagyományok felélesztését és ápolását szorgalmazó nép-nemzeti kultúra és a kozmopolita kultúra képviselőinek felfogása között antagonisztikus ellentétek fogalmazódtak meg.

A közösségelvűséget hirdetőik szerint az a kultúra, amely túlságosan az individualizmusra épül, akadályozza a közösségek normális fejlődését. A túlzott individualizmus számos repedést, szakadást idéz elő az ember és a természet, az én és a másik, a szellem és az anyag között. Amíg a kultúrával kapcsolatos vitákban a rendszerváltás első éveiben a parlamentbe került politikai pártok kulturális ikonjaik által vettek részt, addig a második évtizedben már olyan pártpolitikusok vitatkoztak, akiket nem a különböző nézetek egyeztetésére törekvő szándék vezetett, hanem az eltérő álláspontok konfrontálása, ütköztetése, mely nem vezethet

semmiféle konszenzushoz. Szinte kizárták a jó vagy elfogadható kompromisszumok kötését. Okát a FIDESZ kulturális államtitkára, L. Simon László abban vélte felfedezni, hogy „Magyarországon egy elit van, ez a magyar elit viszont rendkívüli módon tagolt, és vannak olyan csoportjai, amelyek politikai, esztétikai és egyéb szempontok mentén kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással, gyakorlatilag már-már kommunikáció-képtelenek” (L. Simon 2013:5). A rendszerváltás óta eltelt évtizedek során a parlamentbe bejutott pártok képviselői és „holdudvaraikhoz tartozó értelmiségiek harcba küldött szavaikkal” nem tudták kimunkálni azokat az alapértékeket, amelyek az állam és a társadalom kultúráért érzett, közös felelősségvállalásának fundamentumait képezhették volna. Nem segítették elő annak a kérdésnek a megválaszolását sem, hogy a rendszerváltás után mi a helye és szerepe a kultúrában az államnak és a társadalomnak. Talán ennek tudható be, hogy valamennyi, magát jobboldalinak, baloldalinak, liberálisnak tartó kultuszminiszter kultúrpolitikájában fellelhető volt az a jól ismert „aczéli módszer”, mely szerint a mindenkori kormány/koalíció által képviselt ideológia számára fontos emberek és csoportok kerüljenek pozícióba (Aczél 1976, 1986; Révész 1997; Eörsi 2008; Sunley–Kovács 2000:126–127). Orbán Viktor, a FIDESZ elnöke 1991-ben, amikor az ún. Kónya-ügy (Kónya 1991) kapcsán felszólalt a parlamentben, még arra figyelmeztetett, hogy „...szeretném nagyon határozottan visszautasítani az inkriminált írásban foglalt azon szemléletet, amely arról szól, hogy a demokrácia biztosítéka nem intézményekben, hanem személycserékben van. Megítélésünk szerint a demokrácia lényege az eljárási szabályok fontossága, valamint az intézmények pontos működtetése. Semmifajta olyan erőfeszítés, amely arra irányul, hogy személycserét eszközöljünk, nem pótolhatja az intézmények normális, kiegyensúlyozott működését. Másodszorban azt kell megjegyeznünk, hogy a magunk részéről nem fogadjuk el azt a szemléletet, ami szintén az inkriminált írásból származik, miszerint a parlamenti többség joga túlterjeszkedni a végrehajtó hatalom gyakorlásán, valamint a parlamenti többség birtoklásán. Nem terjeszkedik túl ezen, a kormányzó pártoknak nincs semmi joguk sem az igazságszolgáltatással, sem a médiumokkal, sem a tömegtájékoztatási eszközökkel kapcsolatban” (Orbán 2006:61). Az 2010-es elsőprő erejű választás után, amelyen a FIDESZ-KDNP 2/3-os eredményt ért el, az Orbán-kormány államtitkára, L. Simon László viszont azt nyilatkozta, hogy „mi, joggal... kaptunk felhatalmazást, hogy... az elitből a számunkra fontos embereket kell pozícióba hoznunk...” (L. Simon 2013:5).

### 3.

A kulturális élet szerkezetét meghatározta, az állam és társadalom viszonyának rendezését tovább bonyolította az ország Európai Unióhoz történő csatlakozása. A nemzetek Európájaként aposztrofált Unió – elméletileg – minden korábbi időszakhoz képest lehetővé tette a nemzeti kultúrák „szellemi védővámok nélküli” áramlását. Valóban, az Unióhoz hasonló formáció a világtörténetben eddig még nem volt. Egyedisége nemcsak abból származik, hogy a hozzá való társulás



önkéntes, és nincs egyetlen országhoz köthető irányító centruma. Azáltal speciális is, hogy tagjai egyenlő jogokkal rendelkeznek. Mindez maga után vonta a politikai elméletek felülvizsgálatának szükségességét, ugyanakkor felszínre hozták az Európai Unió számos problémáját is. Megváltozott a szuverenitás lényege, átalakulóban, ugyanakkor „feloldódóban” van a több évszázados nemzetállam fogalma, helye és szerepe, az európai értékek, különösen a 21. századi demokráciafogalom. Egymástól jelentősen eltérő felfogások keletkeztek, melyek markánsan elkülönülnek. Amikor a „politikaelméleti” vitákban „konzervatív” állásfoglalásról esik szó, még utána kell nézni, vajon mérsékelt, „új”, vagy radikális konzervativizmussal állunk-e szemben. Hasonló a helyzet a szocialista/szociáldemokrata párton belül is, ahol megjelentek az egyik oldalon a parlamentáris demokráciát preferáló reformisták, a másikon pedig a radikális forradalmárok. A liberális pártok is bomladoznak, amennyiben egy részük felsorakozott a „nemzeti” tábor mellé, más részük viszont nem tette ezt, sőt már elkezdődött a vita az eredeti liberális elvekről is (Ormos 2013). Az Európai Unióhoz történt csatlakozásunk lehetővé tette, hogy nemzeti kultúránknak korábbinál nagyobb lehetősége nyílt a megmutatkozásra, hogy milliós tömegek előtt megnyílt az út az európai államokban való tanuláshoz. Független nemzetként történelmünk során először (vagy Zsigmond kora óta először) jutottunk be a nyugat-európai, nyugati államszövetség érdekszférájába. A napjainkban használatos terminológiával: a második világból, a perifériából az első világba, a centrumba, ha annak nem is középpontjába (T. Kiss 2002a:35). Ha a „szóbeliség szintjén” is, de megszűnt az európai államok rangsorolása, jöllehet az erőviszonyok és a lehetőségek változatlanul nem egyenlők a tagországokban. Közép- és Kelet-Európa, a Baltikum vagy a Balkán megjelölés már nem rejt magában többé eleve leértékelő minősítést. Ormos Mária szerint „kulturális szempontból jelentősége van annak, hogy a népi szótárakból nagyrészt szintén eltűntek a megbélyegző kifejezések, amelyekkel a népek évszázadokon át illették egymást” (Ormos 2013:45).

Az európai identitással foglalkozó kutatások némi konszenzust mutatnak abban a kérdésben, hogy többségük megkülönböztetett szerepet tulajdonít a kulturális és a politikai dimenzióknak (T. Kiss 2009:219–230). A köznapi életet befolyásoló médiumok műsorpolitikai tudományos érvekre hivatkozva folyamatosan azt sugározzák, hogy az egységes európai /nyugati civilizáció alapját – többek között – az antik örökség, a jogrend és jogállamiság, a soknyelvűség, a nem vérségi alapokon szerveződő képviseleti (civil) testületek működése, a demokrácia, az individualizmus, a spirituális és a világi tekintély különválása képezi (Huntington 2001). Azok is jelentkeznek, akik nem rejtik véka alá nézeteiket, vitatják az egységes európai kultúra létezését, mert azt tulajdonképpen utópiának, a nagy európai mítoszok egyikének tekintik. Háttérbe szorulni látszik az a nézet, mely szerint az Uniónak addig célszerű terjeszkedni, ameddig a katolicizmus és a protestantizmus eljutott. Sokak szerint az iszlám már bent van Európában, tehát teljesen felesleges kulturális alapon elképzelni az Unió igazgatási határait és abból kiszorítani az iszlám

területeket. A volt gyarmattartók (Anglia, Franciaország, más okból Németország) különböző érdekek által vezérelt bevándorlás-politikája olyan helyzetet teremtett, amely több milliós iszlám vallású személy befogadása okán kiiktatta az Európai Unió alapelvei közül (az „alkotmányából”) a keresztény értékrend nevesítését. Köztudott, hogy az Unió számos országában, így Magyarországon is megjelent az Európa-szkepticizmus, mi több, az európai egység – Európai Egyesült Államok – gondolatát elutasítók népes csoportja. Magyarországon az érzelmileg „megindokolt” Európa-tudat az átlagemberek körében nem, vagy csak szerény mértékben érhető tetten, amely helyet adhatott az idegenkedésnek, az elutasításnak, a történelemből is jól ismert „szabadságharcos magatartás”-eszmény kulturális feléledéséhez és közösségi intézményesüléséhez. Nemcsak a trianoni diktátum vált mindennapos témává a kulturális életben, hanem az általános félelemkeltés is erősödött. A jelenség abban az évszázadokon keresztül kialakult mechanizmusban gyökerezett (a társadalom nagy részénél), amely az identitást elsősorban az idegen elnyomás és ellenségkép-konstrukciók segítségével definiálta, amely bizonyos esetekben magyarázható a vesztes magyar nemzet-történeti felfogásokkal. A félelem ugyan okafogyottá vált, hiszen az utolsó orosz katona is (lásd elnyomó hatalom) kivonult.

#### 4.

Az állami túlsúly megszüntetése érdekében a rendszerváltás utáni években az állam megkezdte kivonulását a kulturális élet tereiről. Látványosan kihátrált a művészeti alkotótevékenység (képzőművészet, szépirodalom, színház- és film, már korábban a könyvkiadás) irányításából. A struktúra felülvizsgálatával és funkcióinak kijelölésével meghatározta a nemzeti alapintézmények körét. A kormányzatok bátorította kulturális intézmények látens módon mégis tovább élnek. Identitásképző hatásuk (a társadalom egy részében) úgy jellemezhető, hogy ismételten valami ellen fogalmazódnak meg a különböző vélemények. Vállalkozások, egyesületek és más profitorientált vagy nonprofit önszerveződési formák sokaságát jegyezték be a cégbíróságok, melyek azt az illúziót keltették, hogy a hazai kulturális élet demokratizálódik, jelentős, extenzív változáson megy át. A társadalom által létrehozott szervezetek azonban idővel egyre több, napi nehézséggel szembesültek. Gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy az állam ugyan nem akadályozza már a kulturális kezdeményezéseket, létrejöhetnek különféle közösségek, de azok programjainak megvalósítása, fenntartása és működtetése stabil anyagi feltételeket kíván. Amíg a nyugati democráciákban a kulturális intézmények fenntartásához és működtetéséhez jelentős mértékben járul hozzá a helyi társadalom, a polgárnak rangot jelent, ha gazdaságilag is segíti valamelyik alapítvány, egyesület működését, támogathatja a helyi civil szervezete/ke/t, annak tisztségviselője lehet, vezetőjévé választják, addig ez a lehetőség és támogatás itt, Közép-Kelet-Európában már/még nem létezik. A mecénatúra csak az óhajok világában és nem a valóságban létezik. A rendszerváltás utáni Magyarországon nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalom által létrehozott, kezelésébe átvett kulturális intézmények és szervezetek fenntartása és működtetése

továbbra sem nélkülözheti a központi támogatást. A munkahelyek megszűnése, a munkanélküliek jelentős száma, a családok többségének elszegényedése lehetett volna, hogy az állampolgárok részt vállaljanak a kulturális életet finanszírozó közteherviselésben. A kormányzatok különféle elnevezéssel és céllal központi Alapot – állami alapítványt – hoztak létre azzal a gondolattal, hogy az állami és önkormányzati költségvetésekben garantált kulturális finanszírozás mellett, azt kiegészítve legyen egy olyan forráshely, melyből pályázati úton részesülhet minden olyan társadalmi kezdeményezés – határainkon túli magyar közösségek és személyek is –, melyek e támogatás nélkül nem létezhetnének vagy nem valósulhatnának meg. Többek között ilyen volt a Nemzeti Kulturális Alap, majd a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Könyv Alapítvány az NCA (Nemzeti Civil Alap), a Wekerle Támogató Alap, illetve a NEA (Nemzeti Együttműködési Alap)<sup>5</sup> (*Beszélő* 2003; Tasnádi 2005). A kormányzatok különféle adókból származó kultúrafinanszírozási módja azonban olyan alapvető két problémát rejtett magában, amelyek akaratlanul, később akarva, de meghatározták/befolyásolták a társadalom helyét és szerepét. Az egyik abban a mentalitásban lelhető fel, amely természetesnek vette a kulturális kezdeményezések állami eszközökkel történő támogatását. Előzménye és fokmérője volt ennek az olcsó színházjegy, könyv, múzeumi belépő, a felsőoktatás ingyenessége, amely részét képezte a több mint negyven éven át tartó szocialista állam etatizmusának és paternalizmusának. Jelentkezett ez a mentalitás a rendszerváltás után alakult közösségek világában is. Az egyénekből hiányoztak a modern társadalomépítéshez szükséges készségek. „Sorvadásnak indultak azok a készségek is, amelyek a politikai ítélőképességével élő állampolgár és a vállalkozó ember számára nélkülözhetetlenek” (*Az MDF Programja 1989*). A tagság túlnyomó része többnyire állampolgárokból és nem civil polgárokból (citoyen) szerveződött. A kettő közötti különbség lényegét az jelzi, hogy amíg az állampolgár kiszolgáltatottnak tartja/érzi magát, „minden üdvöt az államtól vár el”, addig a civil polgár autonómiára és önállóságra törekszik. A rendszerváltás után a társadalmi szervezetek működése és a kulturális élet továbbra is „államfüggő” maradt. Az országos és a helyi kulturális kezdeményezések finanszírozását, mértékét és léptékét a mindenkor kormányzatok Prokrusztész-ágyában elfoglalt helye határozta meg. A másik probléma abban mutatkozott, amikor kiderült, hogy az állami szerepvállalás kényszerű megmaradása a kulturális életben veszélyeket rejt magában. A rendszerváltás utáni kultúrpolitikáknak fontos felismerése volt, hogy a kultúra felülről és államilag történő tervezése, irányítása tarthatatlan. Bizonyossá vált ugyanakkor az is, hogy a jövő korántsem egyenlő a valóságban létező jelenségek trendvonalainak mérnöki meghosszabbításával, mert ezeket a vonalakat a tervezés

5 A kulturális szférában a Németh-kormány kultuszminisztere, Glatz Ferenc „fedezte” fel az állami alapítványi struktúrát és alakított ki annak hazai jogi eszköztárát. Továbbá: *Tízéves a Nemzeti Kulturális Alapprogram*. Történetek, adatok, értékelések az NKA működéséről: Fekete György, Török András, Jankovich Marcell, Harsányi László: NKA-elnökök ars poeticái.

szűken vett szempontjain túl eső történések, alig kiszámítható erők összekuszálhatják. Felismerték, hogy minél szűkebb a tervezés által befogott jelenségfolyamat, annál inkább az egészet nem, vagy alig befolyásoló rész kérdések kerülnek a tervezés középpontjába. Ezáltal a döntéseket hozó tárca apparátusa egyre bonyolultabb megoldásokat javasol, illetve erőltet, mivel függetlenedik egymástól a változtatni akaró irányítói akarat, s maga az átalakulási folyamat. Bebizonyosodott az is, hogy a tervezés és az elosztás a következő szempontok alapján történik: a központ rendelkezik mindazokkal az információkkal, amelyek birtokában meg tudja mondani, miből, mennyit szükséges előállítani és a művelődésnek „fogyasztania”. Ezt azonban kényszerintézkedésekkel, a tervfegyelem betartásával érhetette csak el, az elmaradást pedig szankcionálta. Ennek viszont a legapróbb részletekbe menő központi tervezés és a végletesen központosított újraelosztási mechanizmus kialakítása és fenntartása lett az eredménye. A kultúra demokratikus viszonyok között is létező, kényszerűen megmaradó állami támogatottsága azt a veszélyt rejtí magában, hogy a kormányzati kultúrpolitikákat nagy centrális erőterben rendezzék el – „újra államosítsák és megtervezzék” a kulturális életet! (L. Simon 2012) Nyilvánvaló, ha valóságos eszmék, érdemi gondolatok és elképzelések bontakoznak ki, terjednek el, akkor azok hatnak és további aktivitásra ösztönöznek. „Annak érdekében, hogy a kultúrát ne lehessen többé a hatalom megtartásának eszközeként használni, hanem az identitás megtalálásához és az önreflexióhoz tudjon segítséget nyújtani, legfőbb ideje a jövő civil társadalmának kulturális identitásaiba történő, hosszú távú befektetéseknek. Mert csak stabil identitások nem térnek ki a reflexív modernizáció kérdései elől, és viselik el a feszültségeket, ellentéteket. Ezen kívül csak a piaccal és a politikával szemben messzemenően autonóm kultúra képes jelentős integrációs hatást kifejteni, a társadalmat stabilizálni, és garantálni, hogy Magyarország az árnyalatok országa legyen” (Marsovszky 2003). A rendszerváltás harmadik évtizedébe lépő ország továbbra is adós az cötvösi alapkérdésre adott elfogadható válasszal: a kulturális életben mi a helye, szerepe az államnak és a társadalomnak?

### **A kulturális értékek mértékét, léptékét alakító és meghatározó kormányzati eszköz: a kultúrpolitika**

Második kérdésként arra keressük a választ, hogy az értékek közvetítéséhez és feldolgozásához szükséges (állami, társadalmi, infrastrukturális) feltételek hogyan, milyen mértékben és léptékben intézményesülnek.

Az intézményesülés mértékét, léptékét és irányultságát a mindenkori kormányzatok kultúrpolitikai határozzák meg. A kultúrát manapság sokan a legszívesebben politikamentes területként látnák, mert úgy vélik, hogy a kultúrában nincs helye a politikának. A kultúrpolitika, művelődéspolitikai, a kultúra és a politika egymástól gyökeresen különböző két világa és eltérő eszközrendszere, bonyolult és ellentmondásokkal telített „házassága” alapvetően a 19. század végén

honosodott meg és ezt követően fejtette ki a hatását Magyarországon. Eltekintve a megnevezések etimológiai különbségeitől, a kiegyezéstől napjainkig sokféle módon csoportosítják a kultúrpolitikát. Az 1989–90-es rendszerváltozás első éveiben erőteljes véleményként fogalmazódott meg, hogy nincs szükség kultúrpolitikára: a kifejezést is, az intézményt is el kell felejteni. E gondolatot nem a piacgazdaság szempontjai inspirálták, s okkal, inkább az a természetes szabadságra törekvés, amely a Kádár-korszak vége felé vált egyre erősebbé, s amely az akkori politikai-ideológiai kurzussal szembeni értelmiségi ellenállásként jelentkezett. A korszak kultúrpolitikája ugyanis valamiféle centralizált, esztétikai értékítéletet alkotó politikát jelentett, amelynek élménye 1989–90-ben igen erőteljes volt (T. Kiss 2002a). Magyarországon a kultúrpolitika a rendszerváltás óta sok helyütt szitokszónak számít, s – tévesen – a mai napig a kulturális értékekbe történő állami, paternalista beavatkozást jelenti. A definíció szerint az állam (illetve az éppen kormányzó pártok) monopolisztikus erőszakkal sulykolja a közönségbe, hogy miről mit kell gondolnia, miben kell tetszését lelnie. A kultúrpolitika fogalmától való félelem olyannyira erős, hogy gyakorta nem kultúrpolitikáról, hanem kulturális politikáról esik szó. Az MSZP kultuszminisztere, Hiller István például nemcsak elhatárolta magát a kultúrpolitika fogalmától, hanem rendszeresen hangsúlyozta, hogy ő nem kultúrpolitikáról, hanem kulturális politikáról beszél szívesebben. Az alternatív fogalom szemantikai jelentését azonban nem indokolta, sőt elkerülte. A FIDESZ–KDNP államtitkára, L. Simon László is ezt a kifejezést használta, amikor könyvének címet adott (L. Simon, 2012). A két fogalom tartalma és a közöttük levő tartalmi különbséget azonban ő sem tisztázta. Okát talán arra lehetne visszavezetni, hogy a kultúrpolitika a létező szocializmusban a „szocialista ember-típus kinevelésének” ideológiai eszköze volt, ezért – különösen az idősebb nemzedék számára – mindmáig erős ellenérzést vált ki. A rendszerváltozás után azonban viszonylag gyorsan kiderült, hogy Európában, főként Közép-Kelet-Európában a kultúra és a politika olyan sokdimenziós, ellentmondásos, ám önálló világot hozott létre az évszázadok során, amely jól körvonalazható kulturális értékegységekből áll. Az is bizonyossá vált, hogy a diktatúrabeli, rosszul csengő kultúrpolitika kifejezéssel szemben kialakult ellenérzést nem lehet a parlamenti demokrácia világába átvinni. A tágabb értelmezési alapra helyezkedők szerint nemcsak az államnak (kormányzatoknak) létezik kultúrpolitikája (T. Kiss 1993:23-24), hanem

- társadalmi rétegeknek és csoportoknak,
- régióknak, a lokális és helyi (városi, községi) társadalmaknak,
- a társadalom civil szervezeteinek,
- egyházaknak és felekezeteknek,
- pártoknak és szakszervezeteknek,
- a kulturális és művelődési intézményeknek, kulturális vállalkozásoknak,
- a piacnak,
- a különböző szakmáknak,
- sőt még az egyéneknek is (Virányi 1997:9–23).

Azok szerint, akik a szűkebb értelmezést fogadják el, a kultúrpolitika nem más, mint a hatalomra kerülő politikai párt(ok) (kormányzati koalíció) által meghatározott, a kulturális élet alakulását befolyásoló kormányzati, pontosabban kultuszminisztériumi tevékenysége. Abból indulnak ki, hogy amikor egy európai, főként egy közép-európai nemzet kulturális életének alakulásáról esik szó, akkor köznap értelemben elsősorban nem az egyének, társadalmi szervezetek, egyházak és pártok kultúrpolitikáira gondolunk. Különösen igaz ez Magyarországon, ahol a 20. századi állam mind fontosabbnak, a 21. század legelején pedig már elengedhetetlennek tartja, hogy kivegye részét a kulturális élet fejlesztéséből, kiszélesítéséből, elmélyítéséből. Már a kiegyezés után felismerték, hogy az adófizetőktől befolyt bevételekből az államnak kötelessége támogatni a kulturális életet, ám a társadalom vélekedése szerint nem mindegy, hogy a rendelkezésre álló összegek felhasználása milyen célok, értékek és politikai érdekek jegyében – s főként hogyan – történik. Ahol tehát a központi költségvetésből fordítanak jelentős összegeket oktatásra, tudományra, művészetekre és közművelődésre, azt bizonyos célrendszer szerint teszik, amely lehet világosan összefüggő és stratégiailag átgondolt, de semmiképpen nem lehet olyan értelmű politika, amelyet szűk párt-politikai érdekek szabnak meg.

A kultúrpolitika szűk értelmezésében szoktak beszélni ágazati kultúrpolitikákról is:

- oktatáspolitikáról (alapfok, középfok és felsőfok),
- tudománypolitikáról (természettudományi és társadalomtudományi ágazatok szerint),
- művészetpolitikáról (műfajok alapján),
- közművelődés-politikáról (szervezetek és közösségek szerint).

Az európai kormányok kultúrpolitikáit általában három fő típusba szokás sorolni. Az egyik a liberális, a másik a központosított, a harmadik a demokratikus vagy társadalomvezérelt modell. A liberális kultúrpolitika a centrális helyzetű, szerves fejlődésű országokban alakult ki. Alapvető elve a piaci mechanizmusok és törvények által szabályozott szabadság. Kis megszorítással azt is mondhatjuk, hogy a liberális kultúrpolitika a „virágozzék minden virág” elvét követi, minimalizálja az állam szerepét, s a kulturális életet jórészt a piac mozgásaira bízta. Magyarországon ez a kultúrpolitika kockázatos lett volna. Egy kicsi, tőkehiányos országban az államnak nagyobb szerepet kell vállalnia, mint egy erős magánpiaccal rendelkező országban. Másrészt a korlátlan piaci szabadság paradox módon épphogy nem a kulturális sokszínűséget, hanem az uniformizálást segíti elő. A központosított kultúrpolitika a 19–20. században perifériára szorult, Magyarországon éppúgy, mint a szervesen fejlődésű országokban. Ez a modell nem csupán a kulturális élet „szabályozásáról”, hanem annak a „vezérléséről” szól. Jellemzője, hogy többnyire egy magas színvonalú, autonóm kultúrára alapoz, amely azonban csak egy szűk réteget szolgál. A demokratikus vagy társadalomvezérelt kultúrpolitika modellje szerint mindenkinek lehetősége van arra, hogy döntéseit alternatívák ismeretében



hozza meg. A kultuszárca feladata pedig az, hogy segítse a kulturális élet feltételeinek megteremtését, fejlődését. A különféle kultúrpolitikai modellek eltérő stratégiák alapján fogalmazódnak meg. Ismert a kultúraőrző, felvilágosító, identitásközpontú, nemzeti, jóléti állami kultúrpolitika, de beszélhetünk konzervatív keresztény-nemzeti, radikális népi-nemzeti, populista, polgári demokratikus, baloldali és jobboldali kultúrpolitikáról – s a sort még lehetne folytatni. A lényeg, hogy az említett különféle kultúrpolitikai irányzatok és modellek eddig jobbra nemzetiállami keretek között jelentkeztek és gyakoroltak hatást a kulturális életre. Megjelent azonban a kulturális globalizáció mint reménykép – és rémkép. Az egyik tábor egy teljesen új, modern globális civilizáció kezdetét reméli tőle, a másik viszont a hagyományos civilizációk és a modern nemzeti kultúrák veszedelmének tartja. A vita hevében sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a kulturális globalizáció nem egyik területe vagy kísérő jelensége, mellékes következménye a gazdasági globalizációnak. Nemcsak azért, mert voltaképpen a kultúra is áru, a különféle kulturális szolgáltatások is a piacon jelennek meg, hanem abban az értelemben is, hogy a gazdasági és társadalmi érintkezési viszonyok eszköze, technikája, szervező ereje. Éppen ezért kevesen vitatják, hogy a gazdasági globalizációnak kulturális aspektusa is van. Általában négyféle dimenzióról szokás beszélni. Az egyik a világ üzleti elitjeinek szintjén alakul ki és terjed. Az életelv a skrupulusok nélkül érvényesített profitmaximalizálás, az élet pedig mint befektetés és haszonélvezet jelenik meg. Valósítsd meg önmagad, semmi sem számít, csak az, ki a gyorsabb, ki a keményebb és ki a gazdagabb. Ez a habitus – országra, régiókra, politikai beállítódásra, vallásra való tekintet nélkül – egyre inkább hatalmába keríti a felfelé törő fiatalok nagy többségét. A másik dimenzió is az elithez kötődik, de nem az üzleti, hanem az értelmiségi elithez. Oktatási intézmények, különösen az egyetemek, a tömegkommunikáció, akadémiai intézetek, a jelentős tőkével rendelkező alapítványok, állami és multinacionális ügynökségekhez kapcsolódó nem állami szervezetek tartoznak ide, amelyek az értékek, minták, normák leértékelésében, tagadásában vagy széles körű terjesztésében egyaránt jelentős szerepet vállalnak. A globalizálódás során az említett két dimenzió számos ponton találkozik és felerősíti egymást, de ellentétbe is kerülhetnek. A harmadik nagy trend a kultúrában az, amivel a kulturális globalizációt a leggyakrabban szokták azonosítani: a „McWorld-kultúra”, melyet „homogén világkultúrának” kell érteni. Megvalósítója az integráció és az uniformizálás, melyet a globális piaci erők hajtanak végre. A világot behálózó struktúrákról van szó. Példaként az egyre „gyorsabb ütemben lüktető zenei irányzatokat”, a még gyorsabb kibernetikát, számítógépeket és a gyorséttermeket, a szórakoztatóipart, a nagy közlekedési rendszereket (légi forgalom, hajózás) vagy a politikai (diplomáciai) élet nemzetközi kommunikációs eszközét, az angol nyelvet említhetjük meg, melyek a földkerekség valamennyi nemzetét egy homogén kommunikációs világkultúrába préselik. Végül a globalizáció negyedik dimenziója a nyugati típusú modern pluralizmus, amely elterjedni látszik a nem nyugati társadalmak életében. Az osztrák születésű amerikai szociológus, lutheránus teológus Peter Berger

(Szilágyi 2000)<sup>6</sup> szerint a kulturális globalizáció végső soron a nyugati, elsősorban angolszász–amerikai kultúra expanziója. Mind a négy trend ugyanazon a nyelven – az angolon – kommunikálódik, amelyet a nemzetközi gazdaság, technika és a tudomány világa is a globális kommunikáció nyelveként használ. Ismert, hogy Magyarország esetében a nemzetté válás a nyugati országokhoz képest különböző okok miatt később következett be, és elsősorban nyelvi-kulturális szinten alakult ki. Mindez közrejátszik abban, hogy a „nemzeti kultúra letéteményesei” (művészek, írók, humán értelmiségiek, társadalomkutatók stb.) szerint az egész nemzet kerülhet veszélybe napjainkban. A globális kultúra elsősorban azt a réteget érinti, amelyik a szellemi kultúra termelésében nem piaci szempontok szerint vesz részt, nem befektetésekben és megtérülésben gondolkodik. A kérdés az, hogy a nemzetállami keretek között kialakult kultúrpolitikai irányzatok hogyan viszonyulnak a globális kultúrához és annak hatásaihoz. A globális kultúra kihívásaira és a veszély kivédésére választ és esélyt a magyar társadalom és az állam összefogása nyújthat. Persze csak abban az esetben, ha a mindenkori kormányzatok anyagi és kultúrpolitikai eszközökkel is segítik a civil társadalom szabadon társult csoportjainak, szervezeteinek törekvéseit, polgárainak kezdeményezéseit, autonómmá válását, és ha képesek lesznek szellemi kultúránk sokféle hagyományát, formáját és eredményeit megfelelően „globalizálni” (T. Kiss 2002a:426–440).

### A kultúra mint a politika egyik legitimációs eszköze<sup>7</sup>

A kiegyezést követő időszakban megfogalmazódó harmadik kérdés az volt, hogy mik azok az értékek és normarendszerek, amelyek az adott korban az állam részéről, a társadalom oldaláról, esetleg mindkét részről egyformán közvetítésre (terjesztésre) érdemesek.

A magyar nép kultúrája tradicionálisan nyelvközpontú, ugyanakkor létében állandóan fenyegetett. Alapvető oka abban fedezhető fel, hogy a nemzet saját, autonóm politikai és polgári élete nem, vagy csupán mozaikosan tudott kifejlődni, ezért a nyelv jelentős kultúravezérlő szerepet kapott, ezáltal pótolhatott, kifejezhetett számos olyan igényt és tényt, amely a nemzeti függés vagy a perifériához, félperifériához sodródás miatt (csupán néhányat említve) hiányzott a valóságos létből. A mindenkori államhatalom számára politikai, ideológiai, sőt gazdasági értelemben is kifejezhette, mi több, konszolidálhatta a gyakorlatot. Az államhatalom és társadalom pozíciói a történelemben Magyarországon jobbra a kultúra szférájában jelentek meg. Vitathatatlan, hogy a nyelvcentrumú kultúra valóban rendelkezett azzal az erővel, amely bizonyíthatta, illetve támadhatta a létező politikai gyakorlatot. A kultúra erejének és lehetőségeinek (melyet ha néha el is túloztak

6 Szilágyi Ákos: Nemzeti kultúra és globális kihívások. *Kultúra és Közösség*, 2000.1., hivatkozik Peter L. Berger: *Four Faces of Global Culture* c. tanulmányára.

7 T. Kiss 2002b:124–134.

képviselői) tényekkel igazolhatóan nagy válságokban rendkívül jelentős szerepe volt. A magyar kultúrában – amelyben a nemzeti lét első évszázadait kivéve majd mindig függő létként (kiszolgáltatva, fenyegetettként, legyőzöttként) jelenik meg – a súlyvesztés azokban az időszakokban történt, amikor a nemzet a függőségen belül maradván próbált felzárkózni a modern Nyugat-Európához. A kultúrának – mint legitimációs erőnek – ez a jelentőségvesztése a múlt század vége felé és – furcsa analógiaként – századunk ugyanezen időszakában is bekövetkezett. Akkor is és most is a nyugati típusú modernizációhoz való felzárkózás volt a cél. Ennek a törekvésnek pedig legkevésbé legitimációs eszköze a kultúra. A nemzeti kultúra hagyományos funkcióit képviselő nyelvközpontúsága ugyanis mindkét esetben a modernizáció ellenzékeként (romantikus, népieskedő) jelent meg. Történt mindez anélkül, hogy akárcsak a legcsekélyebb mértékig meg tudta volna ingatni a modernizáció „individualizmusát”. Képessé vált volna a „nemzet lelkét”, a „nemzet közösségeit” felbomlasztó nyugati-kozmodopolita értékeket toleráló, megtűrő, terjesztő vagy támogató politika ellen hatékonyan fellépni. Úgy tűnt, hogy minél „antimodernebb” volt egy politikai hatalom, annál inkább rászorult a kultúra „támogatására” és fordítva: minél inkább ki volt téve a kulturális szférában gyülekező társadalmi erők támadásainak, annál inkább biztos lehetett abban, hogy legitimációs gondjait először mindig a kultúra teregeti ki. Modern–antimodern paradigmát fejeznek ki a kultúra irányzatai is. A modernizálás időszakában felszínre törnek és meghatározóvá válhatnak a kultúra új, korszerű törekvései, amelyek – jóllehet más formában, de – korábban is léteztek. Ebből viszont az következtethető ki, hogy minél polgáribbá vált a magyar kultúra, annál inkább depolitizálódott. Mi több, a polgári, illetve a modern irányzatok éppen a kultúra belső törvényszerűségeire hivatkozva a politika-mentességükért, emancipációjukért küzdenek. Megállapítható: a kultúra dolga nem a kultúrán kívül, hanem a kultúrán belül van. Ez a küzdelem Magyarországon valamiféle féloldalassághoz vezetett (a modernizáció elakadása, a demokrácia fejletlensége miatt), miközben megrekedt egy izolált irányzatként. A tapasztalatok szerint, a modernizációba illeszkedő magyar kultúra az antimodern időszakokban általában szembe találta magát a nemzetietlenség, a kozmopolitizmus, az elefántcsonttorony, a l'art pour l'art, a szociális közömbösség vádjával. Amennyiben ebből a szemszögből közelítünk a jelenséghez, akkor aligha meglepő, hogy ezeket a kifejezéseket – paradox módon – egyaránt megtaláljuk a Horthy-korszak szókészletében éppúgy, mint a Rákosi-időszak hivatalos ideológiai fogalomkészletei között, vagy később az 1989–90. évi rendszerváltás utáni időszakban. Magyarországon az 1956 előtti sztálini monolitikus struktúrában a kultúra általi legitimáció olyan szerepet töltött be, mint amekkorát soha korábban. (Talán a két világháború közötti időszakot lehetne hozzá hasonlítani.) Ennek nem csupán az volt az ára, hogy a kultúrának szinte teljesen ki kellett vetkeznie „valóságos” mi-voltából, hanem az is, hogy ez a szféra vált a legérzékenyebb legitimációs tényezővé. Mivel a Rákosi-korszakról nem állítható, hogy legális uralmat birtokolt volna, ezért arra törekedett, hogy karizmatikusan és tradicionálisan legitimálja önmagát.

Meg kellett szereznie a nyelvközpontú kultúra fölötti uralmat, hogy azt hatalmi eszközként használja fel. Miután a jó, a felsőbbrendű társadalom eszménye megvalósíthatatlan volt, mindinkább a helyes tudat kialakítása került előtérbe. Másként fogalmazva: a valóság forradalmasítása helyett a tudat forradalmasítása lett az elsőrendű feladat, amely a gyakorlatban nem jelentett mást, mint a gondolatok, a döntések feletti uralkodást: döntően a nyelvközpontú kultúra uralását! A hatalom gyakorlásának az volt az alapelve, hogy akié a nyelv, azé a hatalom! Amikor azonban meginog a hatalom, akkor az alárendeltek nemcsak megteremtik a maguk nyelvezetét, hanem vissza is veszik nyelvüket. A magyar történelem újra és újra átírása, az állampolgárok ismétlődő átnevelése, ellenőrzése mind-mind erről szól. A fenti kitételhez érdemes azt is hozzáfűzni, a 20. század közepétől, különösen a 21. század első évtizedébe lépő modern társadalmakban kiegészült az állítás: akié a kép, azé a hatalom. Magyarországon, de a többi közép-kelet-európai országban is, a nyugatias modernizáció elveit képviselő politikusok nagy jelentőséget tulajdonítottak a tömegkommunikációs eszközöknek, a médiumoknak és a virtuális személyközi kapcsolatokat teremtő, ápoló internetnek. A szavakat erősítő képek és további kommunikációk segítségével jobban meggyőzhetőek az állampolgárok, programjaikat képviselők személyiségének megmutatásával fokozhatják hitelüket. Maradva még az 1950-es éveknél, érdemes arra is kitérni, hogy a kultúra hogyan és miért lett a Rákosi-korszakban legitimációs eszköz. A politikai hatalomnak mit kellett tennie a kultúrával, hogy az a tudat torzulásához vezessen, az átnevelés, az agitáció, a mozgósítás, az ethosz kultiválásának eszközévé váljon, hogy a központi akarat hajtószíja legyen? A válasz ma már eléggé ismert. Fel kellett számolni a kultúra intézményi, szervezeti és értékrendszerbeli autonómiáját, a kultúra pluralisztikus szerkezetét, nyilvánosságát, mert ez holdudvarát képezte a többpártrendszernek, a másként gondolkodásnak, a civil társadalomnak, a védővámok nélküli kulturális értékek terjedésének. A kultúra autonómiáját nem csupán erőszakkal birtokolta el a hatalom, hanem – ami igen lényeges – az ideológiát intézményesítő nyelvi eszközökkel is. Meghatározó és kimutatható az állami kényszer (az államosítás), látni kell azonban a széles társadalmi rétegek – köztük az értelmiségiek – lelkes, „fényes szelek generációjának” hitszerű rajongását is, amely egy magasabb rendű társadalom, a szocializmus értékei javára írta vezércikkeit, verseit és könyveit. Az „egy a zászló” elvét elutasító autonómia ugyanis e korszakban egyenlő volt a különállással, az ellenséggel. A tiltás-kényszerítés és az önkéntesség-túlbuzgóság szorosan összefonódott egymással.

A korabeli államhatalom úgy olvasztotta magába a kultúra egészét, hogy azt a kényszeren alapuló strukturális viszonyokba helyezte. Tette mindezt oly módon, hogy mélyen behatolt a művészek, tudósok, tanárok, népművelők személyes és szakmai életébe, sőt azok intim világába. A hatalom által létrehozott intézmények a megtevédt emberrel pillanatnyi érdekei tükrében önkritikát gyakoroltattak vagy átdolgoztatták nézeteit, hogy segítsen visszatalálni a helyes útra. A közösségek (különösen a Népi Kollégiumok) gyakorlatban ismétlődő kritikák-önkritikák,

a kommunista pártra olyannyira jellemző egymás kinyírásainak, megalázásának nyilvános színterei alkalmasak voltak az autoriter hatalom agresszivitásának megjelenéséhez.

A kultúra, a korabeli állami propaganda a kommunista párt ideológiai átnevelési eszközévé, a politika szolgálatává vált, a tudós, a művész, a tanár, a népművelő egyaránt az állampárt alattvalójává lett. A kultúra csak arról szólhatott, hogyan alakult ki évszázadok során az egyetlen progresszív közösség – a kommunista párt –, és miként kerekedett fölül az általa képviselt egyedüli helyes irányzat. A kultúra minden műfajában, területén csak ez reprezentálhatta az általánost, helyettesíthette az összest. Az egyszemélyi vezetés és a mesterségesen létrehozott egyetlenség teremtette meg azt az egységet, ami az osztályadalmi konszenzust volt hivatva megtestesíteni. Ez a „konszenzus” ugyanakkor rendkívül sebezhető és bizonytalan volt, amit fokozódó erőszakkal lehetett csak fenntartani: a sokféleség, a másság, a kisebbség, az ellenzék elszigetelésével, örökös üldözésével.

A Rákosi-korszak egyre sebezhetőbbé vált, ezért mind türelmetlenebbé és erőszakosabbá lett, a másik oldalon még inkább védtelenné tette a polgárokat, és egyre több embert állított önmagával szembe. Mindez végül az 1956-os forradalomba torkolt, amely valósággal szétrobbantotta ezt a totális önkényuralmat. Nincs vita a történések között, hogy az 1956-os népfelkelés és szabadságharc után is megmaradt a monolitikus hatalmi struktúra, amelynek legfeljebb metodikája és stílusa módosult. A Kádár-korszak negatív legitimitációjával egy körbeforgás kezdődött, melynek energiája abból származott, hogy időről időre, lépésről lépésre egyre több területről kényszerült visszavonulni, jóllehet mindez ellentétben volt azzal a struktúrával, amelyről viszont nem akart lemondani. A múlt ördögi köréből a hatalom úgy próbált kitörni, hogy lényegi bizonytalanságát – amely a monopolisztikus politikai gyakorlatból adódik – nem türelmetlenséggel és erőszakkal próbálta megszüntetni, hanem türelemmel, szelídséggel igyekezett bizonyítani stabilitását. Ez a törekvése/szándéka azonban új értékrendet nem tudott teremteni, hiszen a régi (a Rákosi-korszak és a Horthy-rendszer) elfogyasztásából, felörléséből állt, és egy idő után elérkezett ahhoz a ponthoz, ahol már nem volt miről lemondani. Ahhoz, hogy a régi felszámolása tovább tartson, időnként – néha tudatos politikai előrelátással – elő kellett volna venni a hajdani türelmetlenséget és bevált autokratikus módszereket, hogy legyen újra mit felszámolni. Magyarországon is érzékelhető volt az a közép-kelet-európai országokkal kapcsolatosan többször emlegetett keményedés és enyhülés, ami a politikai, hatalmi váltógazdaság logikái nyitja. Miután a vívmányok a hatalom fokozatos lemondásaiból fakadtak, intézményesített biztosítékokat viszont nem kaptak – ezért életük és megvalósulásuk bizonytalan maradt az állampolgár számára. Mindebből az következhetett (és ez érzékelhető napjainkban is), hogy az emberek semmi biztosítékát nem látták annak, hogy az ígéretek vagy a reformok túlhaladják a szavakat, megváltoztatják életük struktúráját. A társadalom embere tapasztalhatta, hogy „amit ma kérnek, azért holnap a fejemre ütnek...”, ezért nem maradt más alternatívája, mint a kivárás, az alkalmazkodás



és az egyéni (ki)utak keresése és a választás. A Rákosi-korszak, mely maga mögött érezhette a Vörös Hadsereg jelenlétét, a kultúra támogatása nélkül csak nagy nehézségek árán tudta volna a társadalom valamennyi „porcikájában” megerősíteni önmagát. A pártállami kultúrpolitika és finanszírozási rendszere a kultúra feladatává tette az új állami (szocialista) struktúra nemzeti mivoltában való intézményesítését, amelyhez legkézenfekvőbb eszköznek (együttműködőnek) a népből-nemzetben gondolkodó áramlat tűnt. A Rákosi-korszak azonban arra kényszerült, hogy szelektálja ezt a kultúrát. Révai József „tartalmában népies, formájában szocialista” kultúrpolitikája a paraszti, főként a szegényparaszti irányzatot részesítette előnyben. Ez a kulturális áramlat ugyanis a legitimáció szempontjából használhatóbb volt a munkásmozgalmi kultúránál, értve ezen a szociáldemokraták törekvéseit, az avantgárdot vagy akár József Attila költészetét is. Ennek oka részint abban fedezhető fel, hogy a munkásmozgalom kultúrája nem hangsúlyozta eléggé a nemzeti jelleget. A kultúra népi-nemzeti irányzatának előtérbe kerülésével visszaszoríthatóvá váltak a kultúra polgári áramlatai is. Az államilag szorgalmazott nagy közös érzület kialakulását ugyanis zavarta volna, ha a kultúra az alkotók és az alkotásokat befogadók közti szellemi szabadság demokratikus viszonyára épül. A politikai rendszer pontosan tudta, hogy demokratikus társadalmak a közösségi formációk bonyolult hálózata nélkül, a közösségek egyéniségek hiányában, individuumok közösségek nélkül aligha alakulhatnak ki! A hatalom új kultúrát akart teremteni, olyat, amely az állam és az ideológia iránti hűségre épült. A megbízhatóság és a hűség ugyanis fontosabb érték volt a tehetségnél vagy a szakmai tudásnál. Mindezek azonban nem summázhatóak úgy, hogy a kultúra népi-nemzeti ága kiszolgáltatta a Rákosi-korszakot. Ezt a kultúrát az egyszerűsége, realizmusa, hűsége a néphez, a népi ízléshez, a közösségben való gondolkodás miatt tudta a hatalom felhasználni önmaga legitimizálására. A forradalom leverését követően az agrárlobby, a politikusok nagy része, a közgazdász társadalom úgy hangolódik a nemzeti kérdésekre, hogy a kultúra mindinkább kezdett kiszorulni a hatalmi legitimációból, hiszen azt kevésbé veszélyezteti. Az 1956 és 1986 közötti magyar politikára egyfajta konzervatív józanság válik jellemzővé, amely az élet valóságát és nem az eszmét ismerte el a politikai lépések kiindulópontjának. Miután a Rákosi-korszakban látványos kudarcot vallott a valóságnak-társadalomnak a politikához (tervezet, célhoz, eszméhez) történő idomítása, 1956 után a politika igyekszik a társadalomhoz simulni. Persze nem szűnt meg a társadalom fölött álló hatalmi agyközpont, maradnak a monopóliumok, sőt gyarapodnak (termelőegységek, falvak, oktatási és művelődési intézmények összevonása), a politika mégis másként él hatalmával. Újra sikerül megnyernie magának a társadalmat, elfogadtatni magát, de csak addig, amíg a monopólium nem válik a továbblépés akadályává. A hatalom számára kifejezetten jól jött például az alkotó értelmiség bojkottja, hogy aztán pár évvel későbbi megszólalásuk a konszolidáció bizonyítéka legyen. Gondoljunk csak a halálos ítéletekre, nemcsak a Nagy Imre-per kapcsán. Kádár a kultúra munkásai és munkálkodói nélkül sokkal nehezebben tudta volna megszilárdítani a hatalmi



struktúrát. A Kádár-kormánynak, melyet szovjet csapatokkal védtek, szüksége volt erre a restaurációs táborra. Arra a táborra, amely tulajdonképpen őt sohasem fogadta el, hiszen 1956-os szerepét nem bocsátotta meg. Az új hatalmi centrum pragmatizmusának köszönhetően mégis ura maradt a helyzetnek, még a restauráció pillanatnyi előretörésekor is éreztetni tudta másságát a „szektás politikával” szemben. A Kádár-korszak „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó jegyében lemondott a társadalom totális államosításáról. A kétfrontos harc pedig – Aczél György segítségével – lehetővé tette a taktikai-manőverező szabadságot, így az 1960-as évektől kezdve már szinte valamennyi megbüntetett író, költő, művész pozícióba helyezett. Az ún. aczéli korszakban sohasem a kultúra polgári irányzatai, hanem egyes képviselői kerültek rehabilitálásra, vissza/beengedésre. A kultúra polgári irányzatainak erkölcsi és tartalmi autonómiájában rejlő veszély ugyanis nem volt közvetlen. Az 1960-as évtized elején ismét lehetővé vált a nyitás Nyugat-Európa felé, amely nyomán nemcsak a kultúra polgári vonulata került háttérbe, de perifériára került a konszolidáció kultúrájának szektás irányzata is. Kialakult egy olyan új kincstári kultúra, amely a humanista szocializmus víziójából indult ki, melyet őszintén antisztálinista és antibürokratikus pátosz fűtött, miközben magasba emelte és vállalta a változatlanul államhoz kapcsolt eszményt. Ez a kulturális politika már más volt, mint az ötvenes évekbeli, hiszen a kultúra rendelkezett bizonyos autonómiával. A konszenzus és negatív legitimáció természetéből következően, hogy a hatalommal való megegyezés (kompromisszum) csak informális, személyek közötti praktikus megállapodás lehetett. Amennyiben intézményi szinteken történt volna a kiegyezés, az azt jelentette volna, hogy fel kell számolni a struktúrát. Ha a kiegyezés a nyilvánosság előtt történik, akkor az politikailag kockázatos lett volna. A kádári negatív konszenzus ezért azt kívánta, hogy személyi kompromisszumok jöjjenek létre. A kulturális élet valamennyi területén a kultúra és közművelődés karizmatikus és reprezentatív alakjaival úgy köttessék meg az egyezség, hogy megegyezést jelentsen azok számára is, akik nem voltak hajlandók kiegyezni. Akikkel pedig a hatalom kiegyezett, azoknak a többsége egyfajta paternalista értelemben vett értelmiségi tanácsadói szerepet is adott. Az 1956 utáni pragmatikus lépések lehetővé tették – főként a türes kategóriájának kiszélesítésével – annak a konszolidációs kultúrpolitikának az alapját, amely az 1950-es években vissza tudta hozni a szélesebb kultúraértelmezést. Vagyis az 1956 utáni „balos” ideológiai restauráció burkában egy depolitikus kultúra elismerésére irányuló politikai erőfeszítés figyelhető meg. Ehhez egyébként nagy lökést adott az 1958-as művelődéspolitikai irányelv, mely szerint a kultúra inkább csak közvetve fejt ki a politikai hatalmat legitimizáló hatását. Vagyis nem kultiválja a politikai eszméket, nem igazol és agitál, hanem a kultúra szabadságát, autonómiáját hirdeti. Persze éppen ezzel ismeri el a múlthoz képest a politikai hatalom újszerű nagyvonalúságát, azt, hogy az állam kivonul a magánéletből, a szakmából – amely természetesen hosszú folyamat és keserves küzdelmek árán következik majd be. A politikai vezetésen belül éppúgy vita folyt erről a kivonulásról, mint a kulturális élet valamennyi

területén. A negatív konszenzus kiterjesztését a kultúrára nemcsak a szektások, de a Kádár építette apparátus konzervatívjai sem helyeselték. Kemény küzdelem árán következhetett csak be ez a kivonulás. Ez ugyanis a lemondáson alapult, amit ki-ki ideológiája, helyzete szerint élt át. Nagyon sokan nem értették meg, hogy a negatív konszenzus pragmatizmusának éppen az a politikai jelentősége, hogy eszközök és bizonyos kulturális területek feladása a hatalmi pozíciót erősíti és a létező struktúrát segíti fenntartani. Tegyük hozzá, hogy az állampolgár számára a monopol hatalom nem monopolisztikus gyakorlása – ha csupán a vezetési stílust, a beszédmód másságát és nem új szerkezetű intézményeket is jelent – a korábbi időszakhoz mérten mindenképpen szabadságosabbnak tűnik. Az 1980-as évtized második felében felmerülő kérdés, hogy meddig lehet a lemondásból politikailag megélni. Nemcsak azért, mert egy ponton túl már nincs miről lemondani, hanem azért, mert a hatalomgyakorlás számára a szellemi, kulturális, erkölcsi erő defenzív veszélyforrás. Amennyiben kulturálisan teljesen elfogy jelenlétének indokolása, akkor csak erőszakos úton tudja kinyilatkoztatni akarátát, ez viszont teljes egészében szembefordítja a társadalommal. Marad az adminisztratív tiltás, betiltás, átszervezés, felfüggesztés. Ezzel azonban épp azt a másságát kérdőjelezi meg, amellyel a Rákosi-korszaktól 1956 után elhatárolni igyekezett magát.

A fentiekben megfogalmazott ellentmondás mindig megvolt a kultúrpolitikában, sőt igen karakteresen megmutatkozott az MSZMP 1958-as művelődéspolitikai irányelveiben, de jelen volt a párt 1974-es közművelődés-határozatában is. Különböző megfogalmazásokban olvasható, hogy hatalmi intézkedésekkel meg kell akadályozni – ha szükséges – a kultúra területén mindazokat a törekvéseket, amelyek nyíltan vagy álcázva a népi demokratikus rend ellen irányulnak. A korabeli politikai hatalom a kulturális élet irányítását úgy képzelte el, hogy a szellem erejével, vitával állítja maga mellé a különféle törekvéseket. Vagyis konszenzus alapján irányít. A valóságos konszenzus érdekében azonban le kellene mondania a nyilvánosság, az intézmények monopóliumáról, amely a mostani szerkezet lényegi megváltoztatását, a másik fél intézményes elismerését jelentené. Vagyis le kellene mondani az elnémítás, kizorítás adminisztratív eszközeiről és a hatalmi monopóliumról. De új konszenzusra nem kerülhet sor ugyanabban a struktúrában, ahol, ha a hatalom kifogy az érvekből, következik a kényszerítés. Ez még akkor sem igaz, ha a hatalom nem szívesen alkalmaz ilyen eszközöket; még akkor sem, ha ő az, aki elsőként nehezelt azokra, akik ilyen kínos helyzetbe hozták. A kultúra területein adminisztratív beavatkozásra akkor kerül sor, amikor valamelyik irányzat közvetlenül politizál. Amikor a monolitikus akarattal szemben nem tartja be a jártékszabályokat. Persze az, hogy a kultúra mikor lépi át a határt, nem jog és törvény alapján dől el, hanem a hatalmi centrum dönti el. Arról ugyan lehetne vitázni, hogy mely irányzatok ellenségesek és miért, vagy hogy melyik törekvés tekinthető álcázott alapon ellenségesnek. Ebből adódik, hogy a leleplezés jogát a hatalom fenntartja magának, mégpedig az önkéntes megítélés jogán. A negatív konszenzus általában nem keresi az ideológiai álláspontok között az ellenséget, de az, hogy

mikor kit nevez ki veszélyesnek, azt jelzi, hogy szó sincs valódi közmegegyezésről. A kultúra világában az 1970-es évek végére hiteltelenné vált a hivatalos értékrendet eszmeileg reprezentáló és közvetítő szerepe. Elveszítette a társadalomban betöltött monopóliumát is, amely abban nyilvánult meg, hogy a hatalom szempontjából tabuként kezelt kérdésekkel kezdett foglalkozott, és olyan értékek közvetítésére vállalkozott, amelyeket a korabeli politika egyáltalán nem kedvelt. A kulturális élet elveszítette az igazság kimondójának szerepét. Az a politikus, aki a modernizáció és a demokratizálás mellett kötelezte el magát az 1970-es évtized végétől, elsősorban nem kulturális területeken keres szövetségeseket, hanem a politológusokat, közgazdászokat, szociológusokat, történészeket igyekszik megnyerni. A szakemberekkel egészen egyszerűen könnyebb politikailag kijönni, mert saját tudományterülete partikuláris igazságait ugyanis ritkán fanatizálja világmegváltó tervekké. A szakember ugyanis nem az állammal áll szemben, hanem annak szakszerűtlen érvényesítési módjaival, elavult és pragmatikus ideológiai tabuival, dogmaival. Végül soron tehát a kultúra monopóliuma tört meg a politikahelyettesítés és a hatalom legitimálása területén, amikor a modernizáció következményeként a szakterületek is bejelentették igényüket a társadalom bajainak és működési zavarainak leküzdésére, természetesen a maguk észjárása és logikája szerint.

### A kultúra maradjon magyarnak, de európai mértékkel

A kihívás napjainkban sem veszített aktualitásából. Eötvös József által a 19. század második felében megfogalmazott *magyar kultúrpolitikai alapelveit* az Osztrák–Magyar Monarchia struktúrájában korántsem sikertelenül próbálták megvalósítani a kabinetek, a 20. században regnáló kormányzatok már különféleképpen és különböző módon értelmeztek és használtak fel céljaik érdekében. A rendszerváltást követően, a 21. századi Magyarországon azonban megnyílt az eötvösi alapokhoz való visszatérés lehetősége, ahhoz, amely azt tartalmazza, hogy a kultúra maradjon magyarnak, de európai mértékkel és módon!

### FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aczél György válaszol. 1976 *Egy elmaradt vita helyett*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Aczél György 1986 *Jövőt mutató elődök. Arcképvázlatok a magyar kultúra történetéből*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- A. Gergely András 1991 *A pártállam varázstalanítása*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Beszélő*, 2003. VIII. évf. 4. (április). [http://www.matarka.hu/cikk\\_list.php?fusz=18442](http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=18442)
- A Nemzeti Megújódás Programja. A Köztársaság első három éve*. Budapest, 1990. szeptember, 139–145.
- A rendszerváltás programja*. 1989, SZDSZ, Budapest, 29, 124.

- Eörsi László 2008 A három „T” kultúrpolitikájáról. *Világosság*, 11–12:73–96. <http://epa.oszk.hu/01200/01273/00051/pdf/20090513141719.pdf>
- Fekete György 1992 *Székfoglaló*. Budapest, Kráter Kiadó.
- Greczy Zoltán – Balogh Gyula 2000 Egy jó kormánynak van kulturális politikája. *Magyar Hírlap*, április 1.
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Budapest. Az Athenaeum Kiadása, 93, BCT, 365.
- Hitel, 1989/9:62. Szörényi László: Martinkó. /Nagytakarítás/.
- Huntington, Samuel 2001 *A civilizációk összezapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Kónya Imre 1991 Az igazat, csakis a tiszta igazat. *Magyar Hírlap*, szeptember 9.
- L. Simon László 2013 Polgári kultúrpolitika: eredmények és dilemmák. *Szín. Közősségi Művelődés*, február 18., 1:5.
- L. Simon László 2012 *A római szekér. Kulturális politika – politikai kultúra*. Budapest, Ráció Kiadó.
- Magyar Bálint 1997 A kulturális politikáról. *Kultúra és Közösség*, 1:25–28.
- Marsovszky Magdolna 2003 A kultúrpolitika védelmében. *Beszélő*, (8) 12:34–39. <http://beszelo.c3.hu/03/12/06marsovszky.htm>; <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-kulturpolitika-vedelmeben>
- Ormos Mária 2013 *Múlt a jelenben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 35, 45.
- Orbán Viktor 2006 *20 év. Beszéddek, írások, interjúk 1986–2006*. Budapest, Heti Válasz Kiadó, 61, 97.
- Pokorni. 2004 Polgári Kiskönyvtár Sorozat, 2. kötet. Budapest, Magyar Egyetemi Kiadó.
- Révész Sándor 1997 *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó.
- Sunley, Johnathan – Kovács Tibor 2000 *Két év a kormányruánál. Mérlegen a Horn- és az Orbán-kabinet első félideje*. Budapest, Kairosz Kiadó, 126–127.
- Szabadság és jólét. *A polgári jövő programja 1998*. Budapest, Magyar Polgári Párt.
- Szilágyi Ákos 2000 Nemzeti kultúra és globális kihívások. *Kultúra és Közösség*, 1:11–14.
- Tamás Pál 1994 Kultúrpolitika 1990–1994. In Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László, Várnai Györgyi szerk. *Kormány a mérlegen 1990–1994*. Budapest, Korridor. Politikai Kutatások Központja, 282–307.
- Tasnádi Attila 2005 A Nemzeti Kulturális Alap első tíz éve. *Valóság*, 9:47–66.
- T. Kiss Tamás 1993 *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Eötvös Alapítvány és a Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest. 23–24.
- T. Kiss Tamás 2002a *Fordulatok – Folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 426–440.
- T. Kiss Tamás 2002b A kultúra legitimációs szerepének módosulásai (Elméleti vázlat). 360° Közművelődés Csongrád megyében. Válogatás a hat évfolyam

- írásaiból (1986–1991). Szeged. Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, 124–134.
- T. Kiss Tamás 2009 Tudás centrum és (regionális) identitás. *Professori salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, Debrecen, 219–230.
- Választási program. 1994–1998*. Budapest, Magyar Szocialista Párt, 197.
- Vitányi Iván 1997 A kulturális fejlődés stratégiája. *Kultúra és Közösség*, 1:9–23.
- Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszédei a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének közgyűlésein. *Születésének hatvanadik évfordulójára*. 1912, Budapest. Kiadta a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Országos Főfelügyelősége. Stephaneum Nyomda Rt., Budapest. Közli: T. Kiss Tamás (1993): *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Eötvös Alapítvány – Vilányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest, 205.

## A ,KÖZ', A KÖZÖSSÉG ÉS A KÖZMŰVELŐDÉS KAPCSOLATAI A 19–21. SZÁZAD MAGYARORSZÁGÁN<sup>1</sup>

A szó, majd a fogalom megjelenésének születése, formálódása, illetve fejlődése, vagyis „életrajza” összefügg a ,köz’ előtag meghatározó helyével és szerepével. Idegen nyelvre szinte lefordíthatatlan. A közművelődés kifejezéssel gyakran találkozhatunk, többnyire a hivatalos, ritkábban a személyes szóhasználatban, hol tágabb, hol szűkebb jelentéssel, de voltak/vannak a történelemnek olyan szakaszai is, amikor előtagját, a ,köz’ előtagot éppen száműzni igyekeztek mellőle, rendszerint politikai okokból. Használata vagy mellőzése tehát nem feltétlenül a használó, vagy használni akaró szubjektív belátásától függött. Tanulmányom nem csak a fejezetcímekben rejlő, korszakonkénti ellentmondásos „jelentésekre”, hanem a kifejezés használatának vagy mellőzésének hátterére, változékonyságára szeretne rávilágítani.<sup>2</sup>

A nyelvészek által összeállított Magyar Értelmező Szótár szócikke szerint a *köz-* ősi előszó. Lehet –, személyeket, dolgokat elválasztó tér: ,keskeny utca’: Andor-köz: ,két folyó közti terület’: Duna-tisza köze: de lehet <a nagy közösség>: a köz érdeke: <kapcsolat>: a két dolognak köze van egymáshoz: vagy összetételek előtagja, <általános: a közösségre tartozó>: közmondás, köznyelv, közérdek, középület, közoktatás: <közbülső>: közfal jelentésben. Számunkra most az utóbbi jelentése a lényeges.

A közművelődés kifejezés – a közhivatal, közbirtok, közteherviselés, közadakozás, közbenjárás, közbecsülés, közboldogság stb. szóhasználatához képest – később jelenik meg, csak lassan válik ismertté. A fogalom megszületése, annak folyamatos formálódása a közoktatás megjelenéséhez és mind szélesebb körű, egyre differenciáltabb intézményesüléséhez köthető. Az 1777-ben megjelent első, majd

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *Kultúra és Közösség*, 2019. 4: 5–13.

2 Vö. Dáné T. K. 2017 Hét évtized a közművelődés szolgálatában. *Művelődés*. Közművelődési havilap, 4. Melléklet. 7; T. Kiss 2018 Adalékok a közművelődés „életrajzához” és annak hátteréhez. *Debreceni Szemle*. 3:300–310; T. Kiss 2019 A közművelődés alakváltozásai. Elméletek és gyakorlatok a 19–21. századi Magyarországon. *Zempléni Múzsá*, tavasz, 5–16.



az 1806-os második *Ratio Educationis* szövege tartalmazta a „köz” művelődését megalapozó népoktatás értékét és fontosságát, mikor ezt mondja: „Az ifjúság tanítása és az egész tudományos körelrendelése minden erkölcsösebb nemzeteknél oly fontosnak vétetett, hogy ezekben hinnék nyugodni a tartományok közboldogságát.”<sup>3</sup> Népoktatási intézményeket kizárólag egyes hitközségek tarthattak fenn, amíg azokat Mária Terézia idején a polgári hatóságok ügykörükbe nem vonták.

**„Boldog békeidők...” – „...én vagyok az első Ferenc József vitéz katonája...”**

A polgári községek iskolafenntartó jogát és köteleességét a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. tc. szabályozta végérvényesen. A törvény alapján minden község népiskolát volt köteles felállítani. Az 1867-es kiegyezést követően megalakult, Andrássy Gyula vezette szabadelvű kormány kultuszminisztere, Eötvös József a népoktatást – az *educatio nationalis* (nemzeti nevelés, népnevelés) kifejezést használva – szélesen értelmezte. A miniszter szerint azért kell ezt „czélszerűen rendezni”, mert „a közműveltségünk feltétele, egyszersmind feltétele az állam jólétének s kifejeződésének is” – hangoztatta a népiskolai törvényjavaslat tárgyalásakor.<sup>4</sup> Eötvös a népoktatást az egész nép (társadalom) és a magyar állam közös, vagyis közoktatási ügyének tartotta. A népoktatás részének tekintette a felnőttekkel való foglalkozást (különös tekintettel az analfabéták írni-olvasni tanítására) és az értelmiségnek, a köz érdekében kifejtett aktív felelősségvállalását. Eötvös az MTA Kazinczy Ferenc Emlékünnepélyén tartott beszédében hangsúlyozta: „de szabad-e elfelejtenünk, hogy azon férfiú, ki személyes érdekeit elhanyagolva, egész életét csak a köznek szentelé...” A miniszter számos emlék- és ünnepi beszédében kiemelte a „közjónak”, az „olvasóközönségnek”, a „nemzet művelődésének” segítését, fontosságát;<sup>5</sup> Kornis Gyula szerint „megalapozva ezzel az újabb magyar közművelődés ügyét”.<sup>6</sup>

Az Eötvös Józsefet követő kultuszminiszterek sorában elsőként Trefort Ágostonnál jelenik meg a közművelődés szó. A *közoktatás teendőiről* címen tartott beszédében mondja: „A közművelődési czélokra előirányzott összeg nem tér el jelentékenyen attól, a mit a tisztelt ház a múlt évben e célra megszavazott.

3 Benkóczy E. 1928 *Pyrker első magyar tanítóképzője*. Az Egri Érseki r. k. Tanítóképző centenáriuma. Adatok a magyar tanítóképzés történetéhez. Eger, Egri Érseki Líceumi Könyvnyomda, 17.

4 Bárány Eötvös József beszédei a népiskolai törvényjavaslatról és az elemi oktatásról. In T. Kiss 1993 *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993)*. Eötvös Alapítvány – Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest, 155.

5 B. Eötvös József: *Emlék- és ünnepi beszédei*. (1886) Második, bőv. kiad. Budapest, Kiad. Ráth Mór, 111, 124, 262, 319, 382.

6 Kornis Gy. 1929 *A magyar közoktatásügy*. *Magyarok a kultúráért*. Szerk. Dr. Lukács György nyug. miniszter, orsz. képviselő. Budapest, Magyar–Francia Kultúrliga, 222.

Sértés volna a tisztelt házra nézve, ha e czélok fontosságáról itten beszélni akarnék. E téren sok a tenni való: de itt is szemmel kell tartani az ország pénzügyi viszonyait és sokat a jövőre bízni”.<sup>7</sup>

Csáky Albin kultuszminiszter programbeszédében a közművelődés kifejezés gyűjtőfogalomként szerepel. „Már most összefoglalva egy keretbe közművelődésünk egészét, nem tehetem, hogy ezen alkalommal és ezen helyről hálás kegyelettel ne emlékezzem meg hivatali elődömről: Trefort Ágostonról.”<sup>8</sup>

A századforduló éveiben a közművelődés értelmezésében – gyakorta Eötvösre hivatkozva, aki szerint a „kultúra érdekeit társadalmi úton kell első sorban művelni, minden centralistikus áramlatok daczára...”<sup>9</sup> – megjelenik az University Extension eszméje. Schneller István akadémikus írja 1890-ben „az U. E.-t [University Extension] közvetlenül előkészítő sorozatos előadásokkal is találkozunk, hogy nevezetesen Pozsonyban már a 80-as évek elején és ez évben is egyesek vállalkozása útján tartattak ilyen előadások, hogy Baross Gábor által szervezett országos bizottság a gyárimunkásnép számára rendszeresítette a sorozatos előadásokat: utalok arra, hogy az eszmék szolgálatában lelkesen fáradozó kultúrpolitikusunk, ki social-politikai kérdések iránti érdeklődésemet immár majdnem 30 évvel ezelőtt először keltette fel s jelenleg is hazai viszonyainkat illetőleg szívesen támogatott tanácsaival. György Aladár közművelődési csarnokok létesítésével igyekszik Baross Gábor örökét biztosítani s azt nemcsak egyes napokra (ünnepeket és vasárnap), hanem a munkások egész életére kihatóan gyümölcsözővé tenni”.<sup>10</sup>

Ugyanezen évben – 1890-ben – *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* címen röpiratot tesz közzé Berzeviczy Albert, későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter. A szerző a „közművelődésünk hathatósabb föllendítése céljából, mindenekelőtt egy harmadik egyetemnek a felállítását teszi az egész tanügyi reform élére...” – írja a röpiratra reagálva Török Aurél egyetemi tanár.<sup>11</sup> Berzeviczy a röpiratot kibővíti, és 1894-ben könyv formátumban megjelenteti.<sup>12</sup> Szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy az „egyetem menjen a néphez” Magyarországon is. Az angol University Extension mintájára legyen „Népszerű Főiskolai Tanfolyam”.<sup>13</sup> Berzeviczy könyve kapcsán figyelemreméltó gondolatokat írt le a kötet méltatója, a kortárs Waldapfel János: „Valahányszor a paedagógiai theoria embere oly kérdés

7 Trefort Ágoston beszéde a közoktatásunk teendőiről. In T. Kiss, 1993 i. m. 193.

8 Gróf Csáky Albin programbeszéde. In T. Kiss, 1993 i. m. 199.

9 Schneller I. 1890 *Pedagógiai dolgozatok*. Első kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 273.

10 Uo. 273–274.

11 Dr. Török A. 1890 *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, Országgyűlési Értesítő Kő- és Könyvnyomdája Részvénytárs., 5.

12 Dr. Berzeviczy A. 1894 *Közművelődésünk és a harmadik egyetem*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása.

13 Felkai L. 1998 Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus. *Magyar Pedagógia*, 1. 32.

előtt áll, mely új közművelődési intézmények alkotására vagy szervezésére vonatkozik, és e kérdést az elvek megvilágítása mellett vizsgálni próbálja: mindannyiszor érzi, hogy oly talajon mozog, melyet mindeddig tudományosan alig műveltek, és a melyen az elvszerű, elméletileg szigorú eligazodás helyett még mindig csak a véletlentől vagy localis rugóktól inspirált tapogatózásokkal elégszik meg az európai tudományosság. Még mindeddig nem létezik az a tudomány, mely a modern közművelődés organismusát egészében áttekintené, elveit kifejtené, határait megállapítaná, megmondaná, hol kezdődik és hol végződik az, a mit közműveltségnek nevezünk, melyek szükségletei, mily viszonyban vannak ezek egymáshoz, melyek az egyik vagy a másik szükséglet prioritásának kritériumai, mi az egyik vagy a másik intézmény osztaléka a közművelődés létrehozásában stb. stb. Még mindig nincs meg az, a mit közművelődés tudományának nevezhetnénk (...) a történeti előmunkálatok, a közművelődési és specialiter az iskolai intézményeknek a közműveltségre való hatására vonatkozó történeti tanulmányok még sokkal fejlettebbek, mintsem hogy a tudomány ily rendszere egyelőre kellően felépülhessen (...) az egész kultúrára kiterjedő szempontok kell hogy vezessenek (...), azaz kell (...) más európai államok jelenével és múltjával való összehasonlítás, a történeti és statisztikai okulás is.”<sup>14</sup>

Bár a közművelődés fogalmának és tudományos mibenlétének tisztázására nem került sor, a 19. század végén, a 20. század elején számos társadalmi szervezet, sőt intézmény nevében is szerepelt a kifejezés: Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület, 1882, Nyitra; Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület, 1885, Kolozsvár; Dunántúli Közművelődési Egyesület, 1890, Budapest; Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület, 1903, Szeged; Alföldi Magyar Közművelődési Egyesület, 1911, Budapest.<sup>15</sup> Közművelődési Palota elnevezést kapta Szegeden az 1896-ban épült Városi múzeumnak és Könyvtárnak helyet adó intézmény. A 20. század első éveiben skandináv mintára, „köz” művelődési tartalommal népfőiskolai tanfolyamok, majd intézményi formációk szerveződnek Magyarországon. Az 1908-óta működő Országos Közművelődési Tanács (a népi kalendáriumokra emlékeztetően) *Vasárnapi Könyv* címen – a „köz számára” – hasznos gyakorlati tudnivalókat tartalmazó, ismeretterjesztő képes hetilapot (kiadványokat is) adott ki több évtizeden át, egészen az 1940-es évek közepéig. A közművelődés szó megjelenése ellenére a köznapi életben és szóhasználatban mégis a nép művelésére utaló populárisabb és *auförrikus* színezetű népművelés, népművelő, népnevelő kifejezés terjedt el. Folyóirat is indul 1906-ban *Népművelés* (majd *Népművelés*) címen a Franklin-Társulat kiadásában. 1912-ben a folyóirat címet és kiadót változtatott. Néhány évig (1912–1914) *Új Élet* volt a fő cím, a *Népművelés* alcímként szerepelt, az

14 Waldapfer J. 1894 Közművelődésünk és a harmadik egyetem, Dr. Berzeviczy Albert könyve. *Magyar Pedagógia*, 508.

15 Bajza J. 1924 Magyarország tudományos és irodalmi társulatai. *Közművelődés*, 415.

évfolyamjelzés viszont folyamatos maradt. Később *Népművelés* a főcím, és *Új Élet* alcím került a lapra. A kiadást Rózsavölgyi és Társa cég végezte, 1918-ig.

A 19–20. század fordulóján az University Extension megjelenése kapcsán egyre gyakoribb a közművelődés önálló részeként megjelenő szabadoktatás/szabadtanítás szóhasználat. A kifejezés nyitottságra utal. Apponyi Albert kultuszminiszter támogatta a szabadoktatást, segítette Pécsen 1907-ben megrendezni a szabadtanítási kongresszust, amelynek eredményétől aztán megijedt. Törvénnyel akarta szabályozni a közművelődést, 1908-ban meg is bízta Jancsó Benedeket, hogy készítse el a tervezetet. A tervezet elkészült, de a törvényhozást már más problémák foglalkoztatták. Tény, hogy az 1920-as évek kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno még 1924-ben is emlegette azt a szélsőséges szabadelvű szellemiséget, amely a konferencián előadást tartó Pikler Gyula és Jászi Oszkár mondanivalóját jellemezte, és amely szerint nemcsak a forradalmakhoz, de Trianonhoz is hozzájárult.<sup>16</sup>

Wlassics Gyula, volt kultuszminiszter 1912-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének közgyűlésén tartott elnöki megnyitóbeszédében már részletesebben szól a közművelődésről, annak jelentőségéről. Beszédében kitér az egyén (személy) és a köz szerves kapcsolatára, de megemlíti a mindenkori kultuszminiszter felelősségét is: „mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a magyar közművelődés nemzet- és államfenntartó munkájából mindenkinek rendes hatáskörén túl is ki kell vennie részét, de különösen teljes lelkesedéssel, illő elfogulatlansággal és bátor meggyőződéssel kell szolgálnia a közművelődés ügyét annak, kit a sors hosszabb időn át a magyar közművelődési ügyek első hivatalos és felelős munkásává rendelt és a kinek erkölcsi felelőssége is fennáll a nemzet előtt ma is mindazért, a mit a magyar közművelődés hivatalos szolgálatában tett”.<sup>17</sup> Wlassics megpróbálja körvonalaizni a közművelődés mibenlétét is. „Sehol még közművelődés naggyá nem lett, mely nem egy népösszesség, egy nemzet erejében bírta forrásait. Nagyszabású közművelődés politikát egy ember, legyen a legmagasabb fokon, legyen a jók legjobbika és bírja a hatalom minden eszközeit, vagy bármely lelkes csoport nem valósíthat meg. A nemzet összereje, összhangzó munkájának gyümölcse lehet ez csak. Azért kell felkarolnunk minden intézményt nemcsak az oktatás és nevelés, hanem az anyagi közművelődés minden ágában is, mellyel hazánk nagyobb vidéki városai-ban a közművelődési elemek erejét fokozhatjuk és szaporítjuk (...) Nálunk nagyon uralkodnak a kizárólagos természetű vélemények és nemcsak a közélet, hanem a közművelődés területén is. Egyszer az egyik jelszó kizárólagosságára esküszünk, másszor a másik jelszó zárja ki amazt. Egyszer az egyik iskolafaj a csodatévő hatalom, másszor a másik. Pedig valamennyi iskolafaj együtt sem elég a nagy feladatok betöltésére, ha ismét kizárólagosan minden eredményt a felnőtt társadalom szenvedőlegesen nyugalommal csak az iskolától vár.” Wlassics a közművelődésről

16 Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926 (1927). Budapest, Athenaeum, 52. (Továbbiakban BCT.)

17 Bárány Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszéde. In T. Kiss, 1993 i. m. 203.

azt tartja, hogy „a szellemi szabadság területe. A kultúra a versenyképesség területe. Itt védővámokat nem lehet felállítani. Itt a szellem ereje meggy hódító útjára. Hatalommá itt csak a műveltség fajsúlya, ereje, mélysége és terjedelme lehet”.<sup>18</sup>

**„...hiszek egy hazában..., Hiszek Magyarország feltámadásában...”**

A trianoni országcsonkítás után a dualizmus kor szabadelvű egyetemén tanult, az 1920-as években magát újkonzervatívnak nevező Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájában sajátos népművelés-közművelődés szimbiózis jött létre. A miniszter elutasítja a nép művelésére irányuló 19. század végi és 20. század eleji kultuskormányzati tevékenységet, tudományos (főként társadalmi) ismeretek, különböző ideológiák megismertetésére történő törekvéseket. A plurális szerkezetű szabadtanítás, szabadoktatás helyett a homogén szerkezetű és tartalmú népművelésre helyezi a hangsúlyt. Centralizált intézményrendszert hoz létre. Megszünteti az Országos Szabadoktatási Tanácsot. 1922-ben létrehozza az Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottságot és hálózatát, a törvényhatósági Népművelési Bizottságokat, amelyek folyóiratokat és kiadványokat jelentetnek meg.

Megmaradhatott az Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottsággal párhuzamosan működő Országos Közművelődési Tanács (OKT) és területi (intézményi) hálózata. Az utóbbi szervezet *Közművelődés* címen – a kultuszminisztériumi államtitkár, Czákó Elemér szerkesztésében – folyóiratot is indíthatott 1924-ben. A kiadvány tárgya a nemzeti önismeret, művelődés és tudományos intézmények ismertetése, könyvek és folyóiratok szemlézése, iskolán kívüli népművelés és a határainkon túl lévő magyarság kultúrájáról való tájékoztatás. A folyóirat mindössze egy évet élt, tíz száma jelent meg.

Klebelsberg a közművelődés érvényességi körét hol szűk, máskor tág értelemben szabta meg. Szűken értelmezte, amikor megalakította a magyar kormány által, *Károlyi* Mihály elkobzott birtokaiból létesített Nemzeti Közművelődési Alapítványt, amely elsősorban a népiskolai és egyetemfejlesztési program megvalósítását szolgálta. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én, a Nemzetgyűlés előtt tartott beszédében viszont a kulturális élet valamennyi területét és ágazatát a fogalom alá rendelte.<sup>19</sup> A kultúrpolitika kettős mércéjét jelzi az is, hogy Klebelsberg 1924-ben nem a kormányzat által működtetett Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottság, hanem a liberális színezetű Országos Közművelődési Tanács előtt jelentette be az iskolán kívüli népművelési törvény megalkotásának szükségességét.<sup>20</sup> Négy évvel később, 1928-ban a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson ismét elhangzott a törvényalkotás

18 T. Kiss, 1993 i. m. 204–205.

19 T. Kiss, 1993 i. m. 537–555.

20 Klebelsberg Kuno kultuszminiszter törvénytervezete az iskolánkívüli népművelésről. Az Országos Közművelődési Tanács közgyűlés, *Közművelődés*, 1924, 144–148.

szükségessége. A kongresszuson folyó parttalanná vált vita okán azonban most sem került a parlament napirendjére. A törvény megalkotásáig még fél évszázadot, 1976-ig várni kellett.<sup>21</sup>

Hóman Bálint kultuszminisztert is foglalkoztatta a törvényhozás. Figyelme azonban a közművelődés komplexitásának, plurális szerkezetének törvényi szabályozására törekvése helyett az egységes nemzetnevelés megteremtésének irányába fordult. A Képviselőház 1933. május 31-i ülésén tartott beszédében a következőket mondta: „A nemzetnevelés problémáját taglalva, úgy látom, hogy a 19. század specializáló irányával szemben korunk feladata a nemzeti élet szintézisének megteremtése. Minden értéket egységbe kell foglalnunk, de ez a szintézis nem formalisztikával, nem szabályokkal, hanem csak szelekcióval és neveléssel történhetik”.<sup>22</sup>

### „Virágozzék minden virág!” – „...Holnapra megforgatjuk az egész világot!”

Az második világháborút követő években a közművelődés szó nem lelhető fel a napilapok és folyóiratok hasábjain. Megjelentek és szaporodtak azonban a „szabad” jelzővel ellátott elnevezések. *Kiadásra kerül a Szabad Nép napilap. A Szabad Föld hetilap köré valóságos intézmény-rendszer épült ki: Szabad Föld Téli Esték, az ismeretterjesztő előadásokat segítő Szabad Föld Téli Esték füzetek és a Szabad Föld Könyvtárak. Pedagógia a szabad nevelés eszményét hirdeti.* A koalíciós kormányba a Nemzeti Parasztpárt által delegált Keresztury Dezső vallás és közoktatásügyi miniszter 1945–1947-ben kiemelten támogatta a debreceni egyetemi professor, Karácsony Sándor törekvését, akinek nevéhez kötődik a *szabadművelődés*: vagyis a demokrácia, a központilag diktált „iskolán kívüli népművelés” megszüntetése.<sup>23</sup> Megalakult az Országos Szabadművelődési Tanács. A Tanács szakmai folyóirata Karácsony Sándor főszerkesztésében 1947. január és 1948. október között *Új Szántás* címen jelent meg. Helyi szinteken is megszerveződtek a viszonylag autonóm módon működő Szabadművelődési Tanácsok, amelyek szakmai kiadványokat adtak ki.<sup>24</sup>

A Kereszturyt váltó, a kommunistákkal erősen szimpatizáló Ortutay Gyula, az „alulról kell építkezni” gyakorlat és a „virágozzék minden virág” szemlélet egyében, jelentős előnyöket biztosított a szovjet hadsereg által megszállt Magyarországon

21 T. Kiss T. é. n. A felnőttoktatás törvénybe foglalásának kísérleteiről, a közművelődési törvény megalkotásáig. In *Művelődéstörténet. Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből*. II. (Szerk. Gelencsér Katalin) Budapest, Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadó, 703–723.

22 Hóman B. 1938 *Művelődéspolitikai*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 103.

23 Vö. A „Debreceni Iskola” neveléstudomány-történeti vázlata. (2007) *Karácsony Sándor és korszaka a debreceni egyetemen*. Szerk. Brezsnaynszky László. Budapest, Gondolat Kiadó, 183–247.

24 *Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez (1945–1949)*, 1988, Összeáll. és bev. Dancs Istvánné, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.



mindinkább teret nyerő kommunista eszmeáramlatnak.<sup>25</sup> Az irányzat orgánuma a „szabad” előtaggal illetett, 1945 márciusától megjelenő kommunista politikai napilap, a *Szabad Nép*, amely az 1956-os forradalom leverését követően a *Népszabadság* nevet vette fel. (Az elnevezés túlélte az 1989/90. évben bekövetkezett rendszerválást. A napilap utolsó számai 2016 októberében jelentek meg.) „Holnapra megforgatjuk az egész világot” – skandálták hittel és lelkesedéssel Magyarország fiatal nemzedékének radikális csoportjai. A fiatalok őszinte tenni akarása azonban becsatornázódott a Magyar Kommunista Párt/Magyar Dolgozók Pártja (MKP/MDP) teljhatalomra törő törekvéseibe. A kormányzásra került MDP uralta Országgyűlés 1949-ben az alkotmányban rögzítette a kultúra szocialista jellegét.

Az új világ megteremtéséhez azonban elengedhetetlenül szükségessé vált a magyar nép (át)nevelése. A kultúrpolitikai törekvés nem új: Klebelsberg Kuno is úgy vélte, hogy „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk”.<sup>26</sup> A kultuszminiszter szerint a régi passzív, negatív és destruktív magyar típusok helyett az aktív, pozitív és produktív ember kialakítására kell törekedni.<sup>27</sup>

A nép(át)nevelésre a kommunista Révai József vállalkozott, aki 1949 és 1953 között a kultúra teljhatalmú diktátoraként, az MDP KV titkáráként, egyben népművelési miniszterként meghirdette a „szocialista embertípus” kialakítását, a – „tartalmában szocialista, formájában népies” – populáris kulturális forradalmi programot. A nép átnevelését szolgáló eszközök a látványos tömegrendezvények, szocialista embertípus kialakítását és az új erkölcs megteremtését előmozdítani hivatott népieskedő alkotások és programok (különös tekintettel a filmművészetre), az egyénre gyakorolt „agitatív nevelési módszer”, a gunyoros hangvételű, „meggyőzés”: a „csasztuska”.<sup>28</sup> Az (át)nevelés alapintézményeivé, helyi bázisaivá váltak a népművelő/népnevelő által igazgatott, többnyire vendéglőkből, kocsmáépületekből átalakított – Kodály Zoltán tiltakozása ellenére – kultúrotthonoknak nevezett intézmények.<sup>29</sup>

Aztán elérkezett a nagy felismerés ideje. A „fényes szelek” nemzedéke, amely naponta többször is kántálta: „holnapra megforgatjuk az egész világot”, rádöbent, hogy „a másik oldal is ugyan olyan” – mondta Vitányi Iván egy Debrecenben szervezett közösség-konferencián az 1980-as években. A társadalmi szerkezet

25 Vö. Ortutay Gy. 1949 *Művelődés és politika. Tanulmányok, beszédek, jegyzetek*. Budapest, Hungária Könyvkiadó.

26 BCT, 365.

27 Klebelsberg Kuno 1928 Reálpolitika és neonacionalizmus. *Pesti Napló*, január 8.

28 Vö. Bolvári-Takács G. 2011 *A művészet megszeli dítése*. Folyamatok és fordulatok a művészetpolitikában, 1948–1956. Budapest, Gondolat Kiadó.

29 Vö. Halász Cs. 2013 *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Budapest, MNL Pest Megyei Levéltár.

drasztikus, szovjet típusú át(de)formálása, az államosítások, kitelepítések, internálások, vagyonelkobzások, koncepciók perek, a kultúra „elgazosított kertje”, propagandisztikus szintre süllyesztésének következménye: az 1956 októberében kirobbant forradalom.

### „Aki nincs ellenünk, az velünk van” – „3T”

A forradalmat a szovjet Vörös Hadsereg kíméletlenül leverte. Hatalomra került Kádár János, és kezdetét vette az 1989-ig nevét viselő korszak. A rezsim első másfél évtizedében megmaradtak, sőt gyarapodnak a „nép” előtaggal kezdődő szavak, szervezetek: népköztársaság, néphatalom, népakarat, népi demokrácia, népbíróság, néphadsereg, népi ellenőrzés, népünnepély, népuralom, népgazdaság, népi ellenőrzés. Megmaradt a népművelés kifejezés is, hiszen a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) 1958-ban elfogadott új kultúrpolitikai határozata továbbra is fontosnak tartotta a nép nevelését, mert annak elhanyagolásában látta a forradalom kitörésének egyik okát. A kommunista párt ragaszkodott a kulturális forradalom folytatásához, de már „tartalmában szocialista, formájában realista” tematikával. Gyakorolták a szubjektív megítélésnek kitett, megengedő liberalizmust és az egyoldalú, így bármikor visszavonható tolerancia alapján álló, nem pedig a szellemi partnerek autonómiájának, szabadságának elismerésén nyugvó „kontúrталanságot” biztosító 3T-elvét: támogatás, tűrés, tiltás. A nemzetközi feltételrendszer közegében a tiltás egyszerre volt hivatva a kulturális folyamatok „kézben tartásának” demonstrálására, s ezzel paradox módon, éppen a legnagyobb szabadságfok biztosítása, de egyben a fennmaradt politikai ortodoxiák követelményrendszerének érvényesítése is.<sup>30</sup> A kormány az 1956-os forradalomban aktív részt vállaló, „bűnös” Népművészeti Intézet helyett létrehozta a Népművelési Intézetet. Az 1960-as években meghirdeti a népművelés alapintézményének tartott kultúrház-építési programot. A korszak szemléletére jellemzően, néhány központilag megrendelt típusúterv alapján – továbbra is tömegrendezvényekben gondolkodó szemlélettel – számos, csupán nagyteremmel rendelkező intézmény épült az országban.<sup>31</sup> Az 1960-as években a Népművelési Intézet szaklapot alapított. A *Népművelési Értesítő* című folyóirat azonban az 1970-es évek közepén megszűnt. Megmaradt viszont az 1954-től havonta megjelenő szakmai folyóirat, a *Népművelés*, amelyet 1989-ig, a rendszerváltásig adtak ki.

30 T. Kiss T. 2002 *Fordulatok–folyamatok. Fejezetek a magyar kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 63; Eörsi L. 2008 Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenúra. A három „T” kultúrpolitikája. *Világosság*, 11–12, 73–96.

31 T. Kiss T. 2000 *A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó, 67.

Az 1950-es évek, „fényes szelek” radikális, homogénnek nevezhető baloldali generációját a differenciált irányultságú ’68-as nemzedék radikalizmusa követte. A politika nyugtalan a nyugatról beszűrődő (kulturális) jelenségek miatt. Új baloldali, sőt jobboldali (lásd a szegedi CPG együttest) irányzatok jelentkeznek. Az egyetemisták körében Magyarországon is népszerű lesz a Mao-kultusz. Gyarapodtak az alulról induló, spontán kezdeményezések, különösen a beat-zene-karok köré szerveződő rajongók táborai, a táncházak, az ifjúsági klubok, amatőr alternatív művészek és művészeti csoportok tevékenységei. Feszültségeket keltenek a „másként gondolkodók” csoportjai. Az ország nagyobb városaiban csövesek és punkok bukkannak fel. Számos új és különféle, „falakon túli” közösségi formáció alakul, szerveződik. A valóság arra készteti a hatalom kultúrpolitikáját, hogy – hasonlóan az 1950-es évekhez – ezeket az új jelenségeket és törekvéseket megpróbálja bevonni, integrálni a saját rendszerébe.<sup>32</sup>

Az MSZMP Központi Bizottsága 1974. március 19–20-i ülésén úgy döntött, hogy bevezeti a szocialista közművelődés fogalmát. Az állampárt ideológusai, az értelmiség meghatározó személyiségei is egyetértettek a népművelésről közművelődésre váltással. Számos kiadvány és sok jeles (felsorolva is terjedelmes helyet elfoglaló) személyiség által jegyzett tanulmány jelent meg ebben az időszakban. A szerzők támogatták a kommunista párt kultúrpolitikájában jelentkező „váltást”.<sup>33</sup> A népművelést közművelődésre cserélő kultúrpolitika ugyanis azt sejtette, hogy megszűnik a nép „felülről” történő művelése, helyette a *köz* „alulról” történő kezdeményezése lesz a meghatározó, s a központi irányítás helyett a decentralizáció válik majd döntő tényezővé. Hermann István filozófus és a közművelődés értelmezésével megbízott munkacsoportja azonban nyíltan megfogalmazta – ezzel szűk ideológiai keretek között tartotta/szorította a gondolkodást és a működtetést –, hogy a szocialista „közművelődés [nem más, mint] a különböző irányú társadalmi szükségletek fejlődése folytán, a kulturális forradalom kiteljesedése”. Vagyis továbbra is napirenden maradt a nép szocialista (át)nevelése, csak más szerkezetben és módon.<sup>34</sup> A definíció szerint: „a szocialista közművelődés a jelenlegi társadalmi, politikai és kulturális viszonyaink között kialakuló, a meglévő művelődési igényszintekre épülő, a szocialista társadalom fejlődésének érdekeit, a kulturális forradalom és az egyén önkifejtését egyszerre szolgáló iskola melletti és iskolán, valamint szakképzésen túli, önkéntességet és tudatosságot feltételező, állandó, nevelő, művelő, személyiségformáló tevékenység, amely a társadalom tagjai részéről a

32 I. m., uo.

33 Ld. még: *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai*. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. (1976) (Szerk. Herczeg F., Villangó I.) Budapest, Országos Közművelődési Tanács; *Közművelődési kézikönyv* (1977). Szerk. Füleki J., Herczeg F. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

34 A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai, i. m. 66.

társadalom tárgyasodott tudásának megszerzésére és saját személyiségük (képességeik, tulajdonságaik) sokrétű kiteljesítésére irányul”.<sup>35</sup>

A kormányzat és az uralkodó ideológia által jóváhagyott populistá szocialista (átnevelő) közművelődés állami szintű megvalósításához (anyagi feltételeket is biztosító) törvényre volt szükség. A közművelődésről szóló 1976. évi V. törvényt, Pozsgay Imre kulturális miniszter előterjesztésében, 1976 októberében elfogadta az országgyűlés. (Érdekesség, hogy az 1976-ban megjelent *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon* című lexikonban a közművelődés szó még csak fejezetcímként és nem címszóként szerepel.)<sup>36</sup> A törvény jellegzetessége volt, hogy a szocializmust, a szocialista emberideált helyezte a középpontba, ennek megfelelően a közművelődést is ennek az eszmének a szolgálatába állította. Tartalma általános jellegű, nem tért ki több lényeges kérdésre, mint például a kulturális javak védetté nyilvánítására, a könyvtár szerepére, a régészeti védelemre vagy a muzeális intézmények feladatára. Foglalkozott az oktatási, közművelődési intézményekkel és a közművelődés irányításával. A kultúrpolitika irányítójaként egyértelműen és kizárólagosan az államot határozta meg.

Az MSZMP KB közművelődési határozata és a törvény megjelenése maga után vonta új szervezetek megalakítását, a meglévők elnevezéseinek megváltoztatását. A kultúrházak művelődési otthonok/házak/központok lettek. 1974-ben létrejön az Országos Közművelődési Alap. A Népművelési Intézet közművelődési folyóirataként megjelenik a *Kultúra és Közösség*, amely a rendszerváltás után, az egymást váltó kiadók segítségével napjainkban is él. A törvény szellemében átalakul a Népművelési Intézet léte és elnevezése is. Az Intézetből 1980-ban kivált a Művelődéskutató Osztály, amely önálló Művelődéskutató Intézetté alakult, majd 1986-ban a Művelődéskutató Intézet és a Népművelési Intézet összevonásával létrejött az Országos Közművelődési Központ. Megalakul az Országos Közművelődési Tanács, helyi szinteken létrejönnek a Közművelődési Bizottságok, a főhatóságnál, a Közművelődési Főosztály mellett, Közművelődési Koordinációs Titkárságot is felállítanak, amely háttérintézményeként szolgálja az Országos Közművelődési Tanácsot, megalapítják és gondozzák a Belföldi Közművelődési Ösztöndíjat. A szakmai munkákat megjelentető Népművelési Propaganda Iroda pedig felvette a Múzsák Közművelődési Kiadó elnevezést, amely a rendszerváltozás után Vita Kiadó néven rövid ideig még működött.

*A szocialista közművelődés kapcsán az 1980-as évektől a szocialista jelző egyre több kérdést fogalmazott meg. Például: mit jelent a szocialista életmód? Mit tartalmaz a szocialista szórakoztatás és szocialista módon való szórakozás? Mit tartalmaz a szocialista életmód? Mitől szocialista egy közösség, brigád? A kérdésekre nem érkeztek elfogadható magyarázatok.*

35 Uo. 71.

36 *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon*. Lexikon (1976). Főszerk. Bíró V. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 176.

Az 1960-as évektől bontakozott ki a közművelődési szakemberképzés új struktúrája is, amely az andragógiára, a felnőttképzésre épült. A Durkó Mátyás által elindított szakemberképzés Magyarországon a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1956 végén kezdődött, majd az 1960-as évektől valamennyi tanítóképzőben és tanárképző főiskolán, valamint Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem is létjogosultságot nyert. Durkó nemcsak megalapította és bevezette a felnőttkori tanulással és közművelődéssel foglalkozó szakemberek képzését, hanem az 1968-ban megjelent *Felnőttnevelés és népművelés* című könyvével lerakta az andragógia diszciplína alapjait is.<sup>37</sup> A képzés kultúrpolitikai elvárások/kényszerek, mennyiségi szemlélet miatt a valóságos innováció hiányában a túlélésre törekedett. A szakképzés „megújulásait” jelzik az oklevélben beírt, végzettséget igazoló elnevezések: népművelő, közművelődési és népművelési előadó, majd a rendszerváltás (1989/90) után művelődésszervező, művelődési (kulturális) menedzser.<sup>38</sup> A felsőoktatásban 2006 után bevezetett bolognai szerkezetben rövid életet megélt andragógus BA képzést – amelynek egyik szakiránya volt a művelődésszervező – megszüntette a minisztérium. A bevezetésre került a tudományosan kimunkálatlan közösségszervező szak.

### „Valami ismeretlen felé, elébe – sodródunk vagy törekszünk?”<sup>39</sup>

Az 1989/90-es rendszerváltozást követő évtizedekben jelentős társadalmi mozgásokra, átalakulásokra került sor, melyek hatással voltak a közművelődésre is. Magyar Bálint művelődési és közoktatási miniszteri időszakában elfogadásra került a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény, amely hatályon kívül helyezte az 1976. évi V. törvényt. Az országgyűlés tisztázta az állam és a közművelődés viszonyát, meghatározta az állam és az önkormányzatok felelősségvállalásának mértékét és a közművelődési intézmények tulajdonát, tulajdonosait. Konkrét célokat írt elő, kitért a civil szféra fontosságára, szerepvállalására. Megfogalmazta az egyének és közösségek művelődéshez való jogát, fontos célja volt továbbá a pénzforrások arányos elosztásának meghatározása.

Mindeközben a folyóiratokban és napilapokban észrevehetően csökkent a ,közművelődés’ szó gyakorisága, vagy igencsak ellentmondásosan fordult elő a kultúrpolitikai narratívákban és a mindennapi gyakorlatban. A 2010-es évektől regnáló miniszterek (Réthelyi Miklós, Balog Zoltán, Kásler Miklós) időszakában a ,köz’ előtag helyett előtérbe kerülnek a ,magyar’ és a ,nemzeti’ jelzők. (*Nemzeti*

37 Vö. T. Kiss T. – Tibori T. 2015 *Az önépítés útjai. Durkó Mátyás munkássága*. Szeged, Belvedere Kiadó.

38 T. Kiss 2009 Túlélés, alkalmazkodás és/vagy innováció. Egy felsőoktatási szakemberképzés ki-munkáltságának kényszereiről, ellentmondásairól és lehetőségeiről. *Kultúra és Közösség*, 2. 7–19.

39 Petri György: *Valami ismeretlen* című versének kezdő sorai.

*Együttműködési Rendszer, Magyar Művészeti Akadémia, Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Filmalap, Nemzeti Filmintézet, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Nemzeti Dohánybolt stb.)* Az Országos Közművelődési Központ nevéből 1992-ben kikerült a közművelődés szó, átalakul Magyar Művelődési Intézetté, amely 2008-ban Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, 2013-ban pedig Nemzeti Művelődési Intézet lett. A közművelődési központok helyett létrejöttek az úgynevezett kulturális központok, amelyek tevékenységei és feladatai települési, kerületi szintű biztosítása mellett több, egymással határos járásra, egy vagy több megyére terjednek ki. A budapesti székhelyű Nemzeti Művelődési Intézet 2016-ban jogutód nélkül megszűnt, pontosabban átkerült az NMI Művelődési Intézet Nonprofit Kft., azaz a Lakitelken működő népfőiskolai alapítvány tulajdonába, ahol 2018-ban ünnepélyesen lerakták a Művelődési Intézet alapkövét. Az intézet létesítésének alapvető feladata – hangzott el az ünnepségen – a közösségi művelődés jelen folyamatainak kutatása és szakmai utánpótlásának biztosítása. A durkói örökség ápolása.<sup>40</sup> *A kultúrpolitika a közművelődés komplexitásának és a plurális szerkezetének fejlesztése helyett, a „centrális erőter” jegyében, a keresztény értékekre hivatkozó, egységes (központosított) nemzetnevelésre helyezte a hangsúlyt.*

A közművelődés kutatására utoljára 1996-ban, mintegy 20 millió forint nagyságrendben, az MTA Szociológiai Kutatóintézet *Magyarország kulturális állapota* című, országos kiterjedésű projekt keretében került sor. A rendszerváltás utáni években még fontos célként megfogalmazott és szorgalmazott élethosszig tartó tanulás (lifelong learning) a 2010-es évtizedben már alig-alig kerül említésre. A kutatások leszűkültek a Lakitelek Népfőiskola koordinálásával szerveződő Kárpát-medencei – már nem „határon túlinak nevezett” –, magyar/nemzeti értékeket feltáró kollégiumok munkálkodásaira, a Kárpátalján, Erdélyben, a csángók között, a Délvidéken, a Felvidéken, az Őrvidéken és a Muravidéken folyó adatgyűjtésekre. Szakmai kiadó hiányában a csekély számú publikációk megjelenéséhez csupán néhány folyóirat, az NMI Művelődési Intézet interdiszciplináris online kiadványa, a *Kulturális Szemle*, a negyedévenként megjelenő *Kultúra és Közösség* periodika, valamint egy-két vidéki orgánus (Debreceni Szemle, Zempléni Múzsza, Művelődés Népfőiskola Társadalom) nyújt felületet.

A hazai közművelődés „új világát” a „panem et circenses”-re emlékeztető populáris, „tömegemberre” irányuló, pálinkákat, borokat, söröket népszerűsítő, a különféle ételek készítését propagáló gasztronómiai fesztiválok, események: falunapok, sátoros ünnepek, hagyományörző játékok, könnyűzenei koncertek, futóversenyek növekvő száma kezdi kitölteni. Jelentős támogatása van a népi (sőt népieskedő) hagyományok ápolásának, tömegszórakoztató programoknak, a gondtalan kikapcsolódást segítő „wellness” hétvégeknek. A „közösségi művelődést látványelemként színesítik” a különböző fantáziánévű rendezett, ilyen-olyan „kutatók”,

40 Letették az NMI Művelődési Intézet épületének alapkövét Lakitelken: <https://www.sonline.hu/.../letettek-az-nmi...> (letöltve: 2018. 10. 16.)



„könyvtárak”, „fürdők”, „múzeumok”, „templomok”, „színházak”, „kávéházak”, „modern gyárak” stb. éjszakái néven hirdetett programok. Háttérbe szorulni látszanak a művelődés lényeges építőkövei, a „köz” előtaggal kezdődő szavak, tevékenységek és intézmények. Gyakorta szimpla létükért küzdenek az autonóm civil szervezetek és az országot behálózó, alulról szerveződő népfőiskolák közösségei.

A „köz” előtaggal kezdődő szavaink és tevékenységeink nemcsak a magyar nyelvben, de a társadalmukban is jelentős helyet, sőt meghatározó szerepeket töltöttek be. „Az enyim, a tied mennyi lármát szűle, Miolta a miénk nevezet elűle” – írta Csokonai Vitéz Mihály az 1790-es években „Az estve” című versében. Talán nem járunk messze az igazságtól, amikor azt mondjuk, hogy történelmünk során, hazánk állapotának, társadalmunk fejlődésének és jövőbeli létezésének mindig „lakmusz papírrjai” voltak/lesznek a „köz” előtaggal kezdődő kifejezések, professziók, intézmények.

## „...HIÁBA FÜRÖSZTÖD ÖNMAGADBAN, CSAK MÁSBAN MOSHATOD MEG ARCODAT...”<sup>1</sup>

(József Attila)

### Felfogások a hazai közösségkutatásban

A hazai közösségelméleti kutatások jelentős múltra tekintenek vissza. A klasszikus alapokon nyugvó elméletek markáns képviselői és továbbfejlesztői között szükséges megemlíteni – többek között – Beke Pál, Csepeli György, Dékány András, Hankiss Elemér, Mérei Ferenc, Pataki Ferenc, Rudas János, Szabó László, Vitányi Iván és mások nevét.

Csepeli György szociálpszichológus már az 1980-as évek elején arra hívja fel a figyelmet, hogy a közösség társadalomtudományos koncepciójához csak akkor juthatunk el, ha az *emberek ténylegesen létező csoportosulásait tanulmányozzuk* (Csepeli 2003). A közösség meghatározása során a következő sajátosságokat emeli ki minden más társadalmi-társas viszonylattal szemben.

*A közösségben az ember társadalmisága koncentrálódik*, a társas élményében közvetlen, pszichológiai realitásként jelentkezik.

*A közösség fejlődésfogalom*. Éppen fejlődésében teszi lehetővé, hogy a célok, szükségletek, melyek összetartják, nem csupán a tagok számára jelenthetnek motivációs ösztönzést, hanem tágabb érvényességgel is rendelkeznek.

A közösségben lezajló csoportfolyamatok, a különböző szerepstruktúrák, az érzelmi és megismerési egységesülésre szolgáló attitűdök és normák szüntelen megújulnak, korszerű társadalmi tartalommal telítődnek.

*A közösség tagjainak fejlődését is jelenti*. A közösségi ember nem pusztán szenvedő részese a rá mért feladatoknak, hanem aktív alakítója önmagának, társainak, kapcsolatainak. A közösség a nevelés műhelye. A személyiség a közösségben nem mint adottság, hanem mint lehetőség lép kapcsolatba társaival.

Csepeli szerint *minden társadalmi-társas alakzat legalább potenciálisan magában rejtje a közösséggé fejlődés reményét*. Nincs eleve közösségellenes társadalmi-társas kapcsolat, illetve nincs eleve közösségi létre rendeltetett társadalmi-társas

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés: *A kultúra rejtelmiei. Kapitány Ágnes köszöntése*. MAKAT-L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013, 138–154.

szövetség. A közösségi pedagógia tapasztalata, hogy a legreménytelenebb esetekben is lehetséges progresszió, de a legnyilvánvalóbb közösség életében is bekövetkezhet regresszió. Csepeli úgy látja, hogy a közösségi lét esélyeihez a szociálpszichológia által pontosan leírt alábbi csoportok nyújtanak feltételeket és lehetőségeket. Ezeket a csoportokat érdemes az empirikus vizsgálatok tárgyává tenni, mert segítségükkel lehet megrajzolni a társadalom társas térképét.

1. Mind a hétköznapi tapasztalat, mind a tudomány megegyezik abban, hogy gyökeresen eltérő az emberek viselkedése, élményvilága attól függően, hogy a *kiscsoportok* vagy a *nagycsoportok* tagjai.

A *kiscsoportban* figyelmünk terjedelme körülhatárolja a tagok számát. A bensőségesség, közvetlenség, a kölcsönös személyes ismeretségek hálózata, a szabadon érvényesülő társközi érzelmek dinamikája személyiségünk legbenső rétegeivel hozza összeköttetésbe a tagokat. Következésképp az „én” és a „másik” közötti válaszfalak ebben a közegben a légáteresztőbbek.

A *nagycsoportok* alapja a közös társadalmi kategória, amely lehet az egyén akaratától függetlenül adott, vagy lehet vállalt. A meghatározottság társadalmi természetű, alapja az érdekek, értékek, normák, szokások hasonlósága. A nagycsoportok jelentősége abban van, hogy célt, perspektívát nyújtanak az egyénnek. Önmeghatározásában az összetartozás élményét nyújtva másokkal, a hozzá hasonló ezrekkel, milliókkal.

2. A csoportok világának másik megkülönböztető szempontja az *informális* vagy a *formális* jelleg.

*Informális* csoportokról beszélve kiscsoportokra utalhatunk. A család, a baráti társaság, az önként vállalt közös tevékenységre vállalkozók együttese. Itt a viselkedés racionális szabályozó elvei: az egyenértékes csere, az individuális előnyre való törekvés kevésbé hangsúlyos. A vételnél (befogadásnál) fontosabb az adás, az előnyök keresése nem áll ellentétben az áldozatok vállalásával. Az informalitás a lélek hálózata, hol a titkok többé nem titkok, a tagok közti kapcsolatokat áttetszők, és az egyén méltósága a határ.

A *formális* csoportok keretei között spontán módon alakulhatnak informális csoportok. Ezek azonban magukban rejtik a klikk, a szekta, a deviáns viselkedés csíráit. A keretek túlságosan merevek, nem az ember társas természetéhez igazodik. A szervezetek belső szerepviszonyai sokszor önálló életre kelnek, öncélúvá válnak, elvesztik kapcsolataikat a szervezeten kívüli élettel.

3. A csoportjelenségek harmadik megkülönböztető dimenziója az *elsődleges* (*primer*) és a *másodlagos* (*szekunder*) csoportok léte.

*Elsődleges* csoportok. Charles H. Cooley írta le még a 20. század elején (Cooley 1902), hogy a mindennapi személyes társas élményeink talaja az elsődleges csoportok széles köre. Cooley az elsődleges csoportokat öt tulajdonsággal jellemzi. a) „Face to face”, azaz szemtől szembe jellegűek, tagjaik tehát huzamosabb ideig, alaposan és minden oldalról ismerik egymást. Teljes személyiségükkel fordulnak egymás felé. b) Az egyesülésnek önmagán kívül nincs (vagy nem szükségszerű-

en van) külső célja. c) A csoport hosszabb időre egyesül. d) A létszámuk kicsiny. e) A tagok közti kapcsolatok közvetlen, esetleg intim jellegűek. Az elsődleges csoportok informális kiscsoportok, amelyek fontosak számunkra, és amelyekben mi is fontosak vagyunk.

*Másodlagos csoportok.* A másodlagos csoportok állapotára vonatkozóan viszonylag kevés megbízható ismerettel rendelkezik a szociálpszichológia. Olyan reális szükségletek és igények húzódnak meg mögöttük, amelyek kielégítését az emberek nem lelik a meglévő keretek között.

4. Az empirikus vizsgálatok alapját képezheti a *csoportok tagsági vagy vonatkoztatási jellege*.

*Tagsági csoport* az, amely függetlenül, hogy kicsi vagy nagy, formális vagy informális, elsődleges vagy másodlagos – mindaz, melyeknek tagjai vagyunk, mellyel azonosságunkat elismerjük, s mellyel bennünket mások azonosítanak.

*Vonatkozási csoport* az, ahol normáink és összehasonlítási mércéink más csoportokról szerzett tapasztalatokon is nyugodhatnak. Ebben az esetben beszélünk vonatkoztatási csoportokról. Ezeknek a csoportoknak nem vagyunk a tagjai, de óhajtjuk a tagságot. Az egyik csoportból a másikba való átkerülés lehet asszimiláció vagy mobilitás. A vonatkoztatási csoport azért fontos jelenség, mert az alapja nem a kényszer, hanem az önkéntesség. A közösséggé szerveződő csoport számára kiváltképp fontos, hogy a tagsági és a vonatkoztatási keretek egybeessenek.

Dékány István röviden és tömören fogalmazta meg álláspontját (Dékány 1942). Szerinte *a közösség célja nem más, mint önmaga!*

Hankiss Elemér – akinek nézeteit érdemes részletesen is ismertetni – az 1970-es évek legvégén közösségnek nevezi az emberek olyan együttélését, amelyet a következő négy tényező köt össze: *közös cél, közös érdek, közös értékrend és a fenti három tényező meglétének tudata, vagy más szóval a „mi” tudat*. A közösségeknek két fő típusát különbözteti meg. Vannak *közvetlen* és vannak *eszmei közösségek* (Hankiss 1983).

*A közvetlen közösség* tagjai személyesen ismerik egymást, közvetlen kapcsolatok fűzik össze őket, a társadalmi tér egy jól meghatározott pontján helyezkednek el. Fennmaradásukhoz és működésükhöz a *tér és az idő egybeesésére van szükség*. Ilyen közösség lehet egy baráti kör, összeforrott munkatársi gárda, egy szekta, egylet, klub, társulás, a lakóhelyhez kötött közösség.

*Az eszmei közösség* tagjai *térben és időben egymástól távol élhetnek*: a közös érdekek, célok, értékek tudata köti össze őket anélkül, hogy személyesen ismernék egymást, bár lehetnek közöttük ilyen kötelékek is. Nem az együttlét, hanem az együvé tartozás, az összetartozás a lényeges közösségteremtő erő. Gondoljunk csak a humanisták nemzetek feletti szellemi és erkölcsi közösségére a 15–16. században, egy vallási felekezet tagjaira, egy társadalmi mozgalom tagjainak közösségeire, az amatőr rádiósok nemzetközi közösségére vagy egy nemzetre.

Hankiss arra hívja fel a figyelmet, hogy egy fejlődő-alakuló társadalomban szükségszerűen és folyamatosan bomlanak fel meglévő, hagyományos közösségek

és keletkeznek újak. Történelmünk évszázadai jól mutatják a bomlásnak és az újrendeződésnek e szüntelen folyamatát. Vannak azonban olyan történelmi események, amelyek hosszabb-rövidebb időre megszakítják ezt a folyamatosságot, megzavarják a társadalmi-emberi lét e sajátos belső háztartását azzal, hogy felszámolják a hagyományos közösségeket, és nem képesek megteremteni az új közösségek létfeltételeit. Ilyennek lehet tekinteni a XX. században a fasizmust és a sztálinizmust, amely egy egész népcsoport életformájának, emberi-közösségi kapcsolatainak szétzilálásával indult el, és milliók fizikai megsemmisítésével végződött.

Hankiss szerint a negatív történelmi-társadalmi-politikai miliőn túl, a tiltás, az erőteljes urbanizáció, a tömegkommunikáció gyors térhódítása, a mesterséges úton létrehozott kollektívák negatív mintáin kívül másféle tényezők is hatást gyakorolhatnak a közösségek létrejöttére és működésére. Négy jelentős akadályt említ.

### 1. Strukturális akadály

Hankiss feudális struktúrájának nevezi azt a szerkezetet, amikor kizárólag a személyi kapcsolatok függőleges, felülről lefelé lógó olyan fűrtszerű rendszere határozza meg a közösség életét, amely nem engedi kialakulni a horizontális kapcsolatokat. A személyes függőség szálain a döntések lefelé áramlanak. A felül lévők határozzák meg az alattuk levők életét, életlehetőségeit. Fordított irányba, alulról felfelé a hatás csekély. Az embereknek minden lényeges kérdésben a felettesükhöz kell fordulni, amely akarva-akaratlan erősíti a felettes hatalmát. Mindez akadályozza a horizontális közösségek létrejöttét. Megnehezíti a horizontális közösségek létrejöttét az is, hogy minél lejjebb megyünk az említett függőségrendszerben, annál távolabb kerülnek egymástól az emberek. Ugyanez vonatkozik a hírek terjedésére és cseréjére is.

### 2. Tudatbeli akadály

*Apatia.* Hankiss szerint ez akkor okoz problémát, amikor a közösségi tudatot büntudattal helyettesítik be.

*Bellum omnium (mindenki harca, mindenki ellen)...* Ha az emberek magukra maradnak feszültségeikkel, nem találnak biztonságot és megerősítést egy-egy közösségben, ha érdekeik beléjük fojtódnak, s csak sunyin érvényesíthetők, s ha körülöttük mindenki ugyanilyen bizonytalanságban, kiszolgáltatottságban érzi magát, akkor lábra kap a társadalmi együttélés egyik legpusztítóbb betegsége: mindenki bizalmatlan, ingerlékeny mindenkivel szemben. Kialakul egy olyan állapot, amit Széchenyi így jellemezett: „*Agyarkodunk egymás ellen...*”

*Az eredendő bűn.* Hankiss szerint az ún. új-feudalista közösségi struktúra állandó újratermelésének mindannyian részesei vagyunk. Részint azzal, hogy elfogadjuk és eljátsszuk a ránk kiosztott alárendelő szerepeket. Szinte magunk erősítjük meg függőségünket. Részint kisebb-nagyobb mértékben csaknem mindannyian betöltünk életünk során mások fölé rendelő szerepeket.

*A magas költségek csapdája.* Közösségi összefogásra volna szükség, ám sokan úgy érzik, hogy egyedül hamarabb tudják érdekeiket érvényesíteni. Külön alku kötnek azzal, akitől függnek, ezzel elismerik és megerősítik saját függőségüket.

### 3. Értérendbeli akadály

Hankiss azt látja, hogy amennyiben a társadalomban az értékrendszerek kialakulatlanok, töredezetek, válságokkal terheltek, akkor hiányzik a közösségek értéktudata is, s ezért nem is lesznek képesek markánsan megjeleníteni és képviselni saját értékrendszereiket.

### 4. Caveat (óvás, intés)

Hankiss arra figyelmeztet, hogy a közösségek nemcsak és kizárólag pozitív szerepet játszanak, játszhatnak a társadalomban és az emberek életében. Gondoljunk csak arra, hogy milyen pusztításokat végezhet a társadalmi együttélés szövetében a klikkesedés, a szektásodás, a maffiásodás, a többséget sakkban tartó, terrorizáló csoportok.

Nem teljesen veszélytelenek azonban a társadalmilag pozitív szerepet játszó közösségek sem. A közösségek önnön tagjaik számára jelenthetnek bizonyos fokú veszélyt. Kényes egyensúly van ugyanis egyfelől az emberi személyiség fejlődése, autonómiája, másfelől a közösségi lét, a közösségbe való integrálódás között. Az igazi közösség az egyik előfeltétele a személyiség gazdag kibontakozásának, de ez egyben korlátjává is válhat. Ugyanakkor fel is szabadíthatja és el is nyomhatja az embert, vagy csapdába is csalhatja.

Mérei Ferenc szerint az emberi csoportosulás nem egyenlő az azt alkotó személyek összességével (Mérei 1989). Az emberek közötti viszonylatokban van valami *többség*. Ezt a többséget *együttes élménynek* nevezi. Az együttes élmény a csoportban lévő egyénnek a készségeit magasabb intenzitásra emelheti, felerősítheti valamely tulajdonságát, növelheti a teljesítményét. Az „átlagos” tagok hatékonysága a csoporthoz tartozás révén növekedni fog.

Pataki Ferenc kutatásaiban nagy figyelmet szentelt a *csoport születésének* (Pataki 1988). Az ún. *genetikus szemlélet* hazai képviselőjeként a csoporttörténeteket és a csoportfolyamatokat a keletkezés és a fejlődés alapján értelmezi. Pataki – elfogadva a szovjet kutatók álláspontját – úgy látja, hogy az emberi csoport mindig *halmazszerű* állapotából fejlődik ki, és létének különböző dimenzióiban nyomomon követhető szakaszokon keresztül lesz „érett”, válik *közösségi jellegű minőséggé*. Különbséget tesz a csoportfejlődés fázisai és szakaszai között. Az előzményekhez sorolja a csoportkeletkezés előzményeit, a csoportalakulás-tényezőt és a csoporttevékenység következményeit.

Rudas János a gyakorlatias és módszertani szempontokat részesíti előnyben (Rudas 1990). Az ún. *önismereti csoportok* világával foglalkozik. Azokra a csoportokra fordít figyelmet, melyekben a tagok célja a személyiség- és önismeret-fejlesztés: nem spontánul vagy külső szempontok szerint alakulnak meg, hanem szándékosan: előreláthatóan, sokszor megszervezetten magukba sűrítik az emberi élet fő fázisait: a célt az egymással interakcióba lépő egyének valósítják meg.

Heller Ágnes az *erkölcs* oldaláról közelít a közösségek világához (Heller 1998). A hagyományos közösségeket, amelyben az ember nevelkedik, olyan *erkölcsi közösségeknél* nevezi, melyek normaként szolgálnak az egyén számára. Heller azt



tapasztalja, hogy miközben ezeknek a tradicionális közösségeknek tartóoszlopai megrendülni, fundamentumai megrepedni látszanak, egy új jelenség kezd kibontakozni.

Egyrészt az emberek megszegik a normákat, fűtyülnek az erényekre, magánérdeküket a közérdek fölé helyezik. A fundamentálisnak tartott normák, követelmények, erények problematikussá válnak. Másrészt az erkölcsi normák mindinkább univerzálódnak. A konkrét fundamentális normák helyét elvont normák kezdik elfoglalni. A legkülönbözőbb konkrét közösségek erkölcsének közös mozzanatait, tartalmait válnak normává.

Heller szerint az emberek saját közösségeik erkölcsi tartóoszlopát azért láthatják megrendülni, mert *egyre többen tartják magukat az emberi tisztesség általánosabb normáihoz* is. Az erkölcsi közösségek ugyanis megkövetelik, hogy erkölcsellennek tekintsünk mindenkit, aki nem tér meg/vissza a fundamentumokhoz.

### Az elsőfokú, másodfokú és harmadfokú közösségekről

Vitányi Iván közösségekkel kapcsolatos nézetei sajátos megközelítést jelentenek (Vitányi 1985, 2007). Az 1980-as években arra figyelmeztet, hogy a hazai közösségelméletben legáltalánosabban a *primer* és a *szekunder* csoportok megkülönböztetése terjedt el, ami nagyrészt (noha nem teljesen) azonos Ferdinand Tönniesnek elsősorban a német nyelvterületen honos osztályozásával (*Gemeinschaft* és *Gesellschaft*), és amit *elsődleges*, illetve *másodlagos* csoportnak vagy közösségnek szoktak lefordítani. Vitányi szerint a fordítás nem szerencsés, mert azt sugallja, hogy a másodlagosak mintegy értékben is alacsonyabb rendűek. Helyesebbnek tartja, ha *elsőfokú* és *másodfokú* közösségeknek nevezzük őket. Ebben az esetben valóban fokozatokról van szó, mint az elsőfokú és a másodfokú egyenletek esetében. A másodfokú egyenlet nem abban különbözik az első fokútól, hogy kevésbé fontos vagy értékes, hanem abban, hogy bonyolultabb. Voltaképpen több elsőfokú egyenletet foglal magába. Pontosan ugyanez a helyzet a másodfokú közösségekkel is. Gondoljunk egy nagyobb munkahelyre, ahol több kisebb első fokú (baráti kör, rokonság, munkacsoport) közösség létezik.

#### 1. Elsőfokú közösség – elsőfokú társadalom

A Cooley által felsorolt primer csoportra jellemzőkhöz csak keveset lehet hozzátenni. A közösség egy viszonylag *zárt „kisvilág”*. A csoport minden tagja minden cselekedetében a közösség tagja, az egyén *teljes személyiségevel* kapcsolódik a közösséghez. Átveszi értékrendszerét, úgy él, azt képviseli. Az egyén *identitása* egyszerű és kötött. Kettős, többszörös, ellentmondásos identitás szerkezetek nem létezhetnek. A természetből adott módon egynek érzi magát a közösséggel. *Marx* szerint *természetadta közösség*, ahol „az egyén még nem szakad le a közösség köldökzsinórjáról”. A közösség létezése ugyanis a létezés természeti feltételeiből következik: vérségi kapcsolatok, lakóhely szerinti, szomszédsági közösségek, illetve

az azonos munkát, később foglalkozást űzők közössége. *Az egyén még nem rendelkezik autonómiával.* A közösségi folyamatokat *differentiálatlan* egység jellemzi. A kapcsolat testmeleg, habár a hagyomány által szabályozott esetekben nagyon is magában foglalja a hidegséget és a kegyetlenséget. A hagyománnyal szemben itt nincsen tolerancia. Más szóval: *a tradíció követése, beteljesítése feltétlen parancs.* Az ember és az ember kapcsolata elsősorban *személyi jellegű*, amelyben gyakorta *erős hierarchia érvényesül.* (Mannheim Károly [Karl Mannheim] ezt a viszonyt a *distancia* – távolság – fogalmával jellemzi, amit az *elidegenedéssel* szemben állít fel). A hagyományos társadalmakban az úr és a paraszt nincsenek egymástól elidegenítve. Fő vonalakban azonos a kultúrájuk, értik is egymás nyelvét, csak éppen tartják a társadalmi helyzet által kiszabott, megszüntethetetlen távolságot. A modern társadalomban a felső és az alsó osztály elidegenedik egymástól. Itt már gyakran egymás szavait sem értik meg (mert „más kódban beszélnek”), noha jogilag-formailag egyenlőek, és egyenlőnek is tekintik magukat. Az elsőfokú közösségekre szükség van és mindig újratermelődnek. Ilyen közösség például a család. Minden munkahelyen létrejönnek primer jellegű közösségek.

Az *elsőfokú társadalom homogén*, primer közössége rendelkezik a Cooley által felsorolt ismérvekkel, másrészt azonban több szempontból sokkal bonyolultabb, mint egy újkori társadalom polgári családja. Törzsi viszonyok között létező társadalmakat bonyolult (nemzeti) családi és nemek közötti viszonyok, a hozzájuk fűződő hierarchiák, a mítoszok szabályozóereje határozza meg.

## 2. Másodfokú közösség – másodfokú társadalom

A résztvevők kapcsolata *nem szemtől szembeni*. Az egyének *nem teljes személyiséggükkel* vesznek részt benne, csak személyiségük egyik részével, amelyik történetesen éppen az adott közösségre tartozik. A közösségre a *nyitottság* a jellemző. Lehetővé válik a *személyiség autonómiája*, de autonómiával rendelkeznek a különböző formájú és fajtájú csoportok is. Az egyének azzal, hogy több másodfokú közösséghez tartozik és számos emberrel tart kapcsolatot, a *társas érintkezés kötésszagjai elvékonyodnak*. A másodfokú szerveződést a modern technika, a nagyüzemi termelés a tömegméretű fogyasztás, a nagyvárosi élet hozta létre. Ez egyrészt teljesen *megváltoztatja a munkamegosztás elveit és szerkezetét*, másrészt *lehetővé teszi a társadalmi egységek megnövekedését létszámban és terjedelemben*. A másodfokú közösségi szerveződések részint okai, részint következményei a gazdasági és társadalmi fejlődésnek. A modern technika, a nagyüzemi termelés, a tömegméretű fogyasztás, a nagyvárosi élet nélkülük nem alakulhatott volna ki. Amíg az elsőfokú közösségekben csak kevés ember egyesülhet, addig a másodfokú szervezetek azt is lehetővé teszik, hogy sok ember kapcsolódjon a szervesen összetartozó integratív közösségekbe. Az egyén más emberrel létesített kapcsolatai mennyiségileg szinte végtelenné váltak. Például egy hagyományos parasztfaluban élő embernek egész életében csak néhány száz másik emberről kellett tudomást szerezni. Napjainkban ezerrel és ezerrel. Természetesen a legtöbb emberrel sokkal felületesebben. Fonyó

Ilona szerint ma egy városi ember több mint 1000 személyt ismer személyesen és tartósan. Persze többel találkozik, de sokat elfelejt. Közülük azonban csak 100-120-at tart jelentősnek és mintegy 10-20-at kiemelkedően fontosnak, akik többnyire személyesen is szerepet játszanak az életében. Ezek azonban nem egy körből tevődnek össze, hanem sokféle közösségből (Fonyó 1967). (Csupán érdekességként említjük: Temisztoklészről azt jegyezték fel, hogy Athén mind a 20 000 polgárát nevén tudta szólítani!! Micsoda teljesítmény!) A *viselkedést* már nem szabályozzák többé örök érvényű, esetleg kinyilatkoztatások útján kapott normák, törvények. Az embernek újra és újra *választania, döntenie kell. Megszűnik az egyén társadalomhoz való kapcsolódásának egyértelmű szerkezete. Az identitás többé nem eleve adott, azt meg kell keresni. Megszűnik az egyén identitásának egyértelműsége* és kötöttsége: az ember számos közösségben vehet részt, amelyben egymást keresztezhetik, sőt céljaik ellentétesek is lehetnek. Köztük az embernek választania kell. Az egyén közösséghez kötődő „köldökszínórja” véglegesen elnyíródik. A csoportidentitás túlerjed a személyes ismertségen, egyaránt átível időn és téren. Létrejönnek a „természetadta” közösségnél *nagyobb közösségek*, mint a nemzet, a világnézet, az Európai Unió vagy az emberiség.

A *másodfokú társadalom nem homogén*. Két szerveződési elv él egymás mellett, illetve tart egymás felé: a *közvetlen, primer* és a *közvetett, szekunder*. A másodfokú társadalom elsőfokú közössége a személytelen vagy a személyes kapcsolatok érdekében nyújtja a közvetlen (intim), a teljes személyiséget igénylő, face to face kapcsolatok lehetőségét. A másodfokú közösségek hatalmas méretű gyarapodása azonban *jelentős társadalmi rétegeknek gondot okoz*. Sokan nem találják a helyüket. Az emberek miközben elveszítik az elsőfokú közösségek melegét, hagyományait, biztonságát, nem tudják elsajátítani a másodfokú közösségek bonyolult viszonyrendszerét. Elveszít(het)ik identitásukat, devianciába menekül(het)nek.

### 3. Harmadfokú közösség

Lehetséges-e harmadfokú közösség? Vitányi szerint elméletileg igen. „A társadalmi fejlődés, a kapitalizmus alakváltozása, az információ forradalma parancsoló szükséggel alakítja az ember társas kapcsolatait. A posztjóléti társadalomban mindenütt feltartóztatathatatlannal érvényesül az *individualizáció*. Megjelenik – egyelőre inkább csak jelekben – az új típusú közösségek keresésének az igénye. Ezekre a közösségekre a *hálózatiság* jellemző. Napjainkban a „hálózati társadalomban” sokszorosan több emberrel kerülhetünk mindennapi kapcsolatba, mint bármikor ezelőtt. Az internet *megváltoztatta a primer kapcsolatok alapkövét, a face to face fogalmát*. A nap bármely órájában személyesen beszélgethetünk, levelezhetünk a világ másik pontján tartózkodó ismerősünkkel. Hálózati vagy virtuális közösségekben vehetünk részt, vagyis olyanokban, amelyekben társaink kiválasztása és a velük való érintkezés nincsen alávetve hagyományos normáknak. Olyan közösségek kialakulása válik lehetővé, amelyek eddig nem léteztek” (Vitányi 2007).

Az individualizáció nemcsak a magányosságnak kedvez, hanem annak is, hogy tudatos választással széles körből találjunk társakat. Az elsőfokú közösségben az *egyénnek még nincs autonómiája*. A közösségek – legalábbis a hagyományosak – csak kivételes esetben választhatók (például új család alapításával). A másodfokú közösségben *az egyén már rendelkezik autonómiával*. A választhatóság határai kiterjednek. Választani – legalábbis elvben – lehet világnézetet, vallást, politikai meggyőződést, nemzetet, hazát... A harmadfok esetében *autonóm személyiségek tudatosan szerveződnek közösséggé*, közösen vállalt érték alapján... Az elsőfokú közösség egydimenziós, a másodfokú többdimenziós szerkezetű. A harmadfokú közösségben maguk a *dimenziók is többdimenziós* rendszert alkotnak.

Vitányi a közösségépítés három szintjét ún. „*energetikai elemzés*” segítségével érzékelteti. Abból indul ki, hogy valamely struktúra (organizáció) „belső energiagazdálkodását” kétféle mutatóval lehet jellemezni: *extenzív és intenzív* mutatókkal. A közösségek életében az *extenzív energiát a kapcsolatok terjedelme jelenti*, az *intenzív energia viszont a közösség működésében irányadó*. Vagyis egy közösség akkor extenzív, ha sokan vesznek benne részt, és akkor intenzív, ha a tagok nagymértékben azonosulnak a közös értékekkel.

Vitányi úgy véli:

- „1. Nem beszélhetünk közösségről, csak esetleges kapcsolatokról akkor, ha a kapcsolatok extenzivitása és az értékek intenzivitása egyaránt kicsiny.
2. Elsőfokú közösségek esetében a kapcsolatok terjedelme kicsiny, az értékek intenzitása nagy.
3. A másodlagos közösségek esetében a helyzet fordított: a kapcsolatok terjedelme nagy, az értékek intenzitása kicsiny.
4. A harmadfokú közösségeket az jellemzi, hogy a kapcsolatok terjedelme és az értékek intenzitása egyaránt magas” (Vitányi 2007).

Vitányi szerint „*ahhoz, hogy az egyén autentikus és teljes életet tudjon élni egy modern másodfokú társadalomban, elégséges és sikeres közösségi tapasztalatokkal kell rendelkeznie mind az elsőfokú, mind a másodfokú közösségekben. Ez azonban nem könnyű, és nem mindenki számára elérhető*”.

Vitányi a két követelmény segítségével négyelemű mátrixot állít fel.

- „1. *Vannak, akik* sem elsőfokú, sem másodfokú közösségekben nem szereztek autentikus tapasztalatot. Ennek eredménye, hogy nem értik a világ mozgását, és mind a társadalomban, mind a magánéletben nehezen találják a helyüket.
2. *Vannak, akik* az elsőfokú közösség jó tapasztalataival rendelkeznek, de nem ismerik a másodfokú közösség belső világát. Ők menekülők lesznek, akik a világ elől a családi élet vagy valamely más szűkebb kör oltalma alá igyekeznek.
3. *Vannak továbbá, akik* nem jutottak élményhez az elsőfokú közösségben, de jó ismereteik vannak a másodfokú közösség világában. Ők lesznek a csak

sikernek élő emberek, akik csak átfutnak az elsőfokú közösségeken, és vagy kizsákmányolják, vagy rajtavesztenek.

4. *Vannak, akik* mindkét világban otthonosan mozognak. Megélik az elsőfokú közösségek „testmelegét”, és megértik a másodfokú közösségek útvesztőit. Jegyük van mind a társadalmi sikerhez, mind a boldogsághoz, de azért ettől még nem biztos, hogy élni is tudnak vele” (Vitányi 2007).

### A paraszti közösségekről

Szabó László a néprajztudomány szemszögéből vizsgálja a közösséget (Szabó 1993). A közösségen – hasonlóan, mint Dékány István – alapvetően és elsősorban *közvetlen és intenzív közösséget* ért, olyat, amelynek tagjai ismerik egymást, kapcsolatban állnak egymással. A néprajz által vizsgált parasztság ilyen közösségekre tagolódik. A *paraszti közösségekre* erősen a helyhez kötöttség, a lokalitás nyomja rá a bélyegét, kapcsolataik pedig személyesek. Nemcsak az egy falubeliek ismerik egymást, de azok a falvak lakói is, amelyek más településekkel egy házassági kört, nyelvi dialektust vagy közös értékrendszert alakítottak ki. Szabó László ennél tágabb kört nem tekint igazi közösségnek. A közösség ismert ismervein túl főként a néprajzkutatók kutatási eredményeinek felhasználásával a paraszti közösség természetének és működésének hat fontos alkotóelemével foglalkozik.

1. *A közösség érdeke és célja.* Szabó László vitatja Hankiss Elemér megállapítását, mely szerint a közös érdek és cél a közösség két meghatározó és igen fontos alkotóeleme. Ferdinand Tönnies sem alkalmaz ilyen kritériumokat. Ő az *akaratból* vezeti le a közösséget. Szerinte a közösség elmélete az *emberi akarat természetes* állapotából indul ki. Vegetatív gyökerű és a születésen keresztül realizálódik. Ugyanakkor azt is látja, hogy nemcsak a közösség sajátja az akaratban való gyökerezés, hanem a társadalomnak is. Ott azonban már tudatossá válik és közösségi szinten megvalósuló *szövetkezett akaratról* beszél. Dékány István szerint a közös érdek és cél a *társulásokra* jellemző. Egy közösség nem feltétlenül jut el addig, hogy tudott célja legyen. *A szerves fejlődésű közösségekre az életégész jellemző. Ebből következik az, hogy voltaképpen nincs is érdeke és célja a közösségnek, ha van, az maga a létkérdés.* Veres Péter szavaival *a tenyészet törvénye érvényesül.* Nagy Olga a hagyományosan élő közösségeknek négy modelljét írja le Erdélyből. *a) A valóságos közösség, amely befelé néz. Szigorúak a belső törvényei. Jól érvényesül a tenyészet. Itt a közösség célja és érdeke egybeesik. b) Megjelenik a közösség tagadása. A közösségen kívüli célok hatnak. Bomlik a közösség zárttsága. A természetes egybeeső érdek és cél megbomlik. c) Valaki már nem kíván a közösség tagja lenni. Az érdeke és a célja az, hogy elkerüljön a faluból, vagy megszabaduljon a paraszti (egyben közösségi) életformától. d) Otthon lakni jó, mert ez mindenféle előnnyel jár. Kresz Mária célnak és érdeknek egyaránt a hagyományokba való belenevelődést tartja. A belenevelődés szó pontosan fedi a közösség eredeti lényegét. A cél belül esik egy körön, csakúgy, mint az ezt fedő érdek.*



2. *A közösség nagysága és terjedelme.* A közösség egyik legfontosabb jellemvonása a közvetlenség. Ez pedig szorosan összefügg a közösség méretével. Vagyis *a közösségnek olyan nagyságúnak és terjedelműnek kell lennie, hogy az egyén számára az erőfeszítés nélkül átlátható, napi tevékenységével átfogható legyen.* Megfigyelhető, hogy amikor egy település túl nagyra növekszik, akkor apróbb, egymás mellé helyezhető, horizontális és vertikálisan is elkülönülő kisebb térbeli és vagyoni közösségekre hullik szét. A legintenzívebb és egyben a legkisebb teljes közösség a család. A parasztember soha nem mint egyén jelenik meg a tágabb faluközösség előtt, hanem mint valamely család képviselője. A közösség mérete nagymértékben függ a szubjektív tényezőktől. Lényeges az, hogy a közösség tagjai milyen korúakból állnak, mert az életkorok (kisgyermek, ifjú, fiatalember, felnőtt, idős) meghatározzák, hogy az adott személy mekkora szerveződést tud intenzíven átfogni. Az iskolahagyott serdülő legények és leányok legfeljebb hat-nyolc főből álló csoportokba szerveződnek, a felnőttek hat-tizenöt fős csoportokat alkotnak. Összességében *egy nagyobb közösség, ahol az emberek személyesen ismerik egymást, családokra, rokoni együttesekre, s kisebb csoportokra oszlanak, s ezekből épül fel maga a közösség.*

3. *A közösség komplexitása.* Szabó László ezen azt érti, hogy egy adott nézőpontból az igazi közösség teljes körű tevékenységet, *az élet legkülönbözőbb területeit is érintő mozgáskört* és ezen alapuló szemléletmódot nyújt a közösség tagjainak. A közösség tagjai nyitottak egymás irányába, szinte mindent tudnak egymásról, főképp pedig az életkori sajátosságoknak megfelelő ügyekben nincs egymás előtt titkuk. Mindez igen szorossá teszi a kapcsolatokat, s megnyit más viszonyok előtt is mindenféle utat.

4. *A közösség vezetése és a közösség tagjainak szerepe.* A paraszti közösségekben is megvannak a rátermett vezéregyéniségek. A közösség vezetőinek kiválasztódása (kiválasztása) a mindenkori feladat jellegétől függ. *Az arra rátermett ember jut vezetői poszthoz, mert a közösség komplexitása lehetővé teszi, hogy a közösség minden tagjának szinte minden életmegnyilvánulását ismerjék és számon tartsák.* A vezetés és a nem vezetés a rátermettségen alapul. Például az aratóbanda vezetője nem a pozicionálisan, vagyon szempontjából fontos egyéniség, hanem az, aki egyben a legjobb kaszás, aki elől megy, illetve hátul szorítja a többi kaszást.

5. *A közösség természetes jellege.* Az igazi közösség természetesnek hat. *Az egyes közösségi tagok szempontjából ez abban nyilvánul meg, hogy úgy tűnik, mintha öröktől fogva létezne, s az élet rendje, velejárója az, hogy valaki ebbe beleszületik, belenő, elkerülhetetlen tagja lesz.* A paraszti közösségek a faluközösségen belül lokálisan szerveződnek. Az egyén automatikusan kerül bele abba a csapatba, amely a területén szerveződik. Senkinek sem jut eszébe, hogy esetleg más társaságba, más falurészen szerveződő bandába is bekerülhet.

A közösség természetes rendje, lassú változásai nem a rendkívüli, különös képességekkel vagy látókörrrel rendelkező személyiségeket segíti, hanem az átlagos, olykor átlagon aluli tulajdonságokkal rendelkező emberekre van szabva. A közösség elsődleges feladata az, hogy mindenkiről gondoskodik.



Ha valaki lusta természetű, nem dolgozik vagy korhely, esetleg pazarló, megteheti, mert erre is megvan a lehetősége. A közösség előtt ezt azonban nemigen teszi meg nyíltan. Figyelmeztető jeleket kap. Suttogás, pletyka, rovására írható tréfák, célozgatás stb. Amint változtat magatartásán, a visszailleszkedés után a közösség nem hánytorgatja fel többé múltját.

A közösség természetes jellege biztosítja, hogy a legszegényebb tagjai is jól érezzék magukat, az adott életkornak vagy egyéb szempontoknak megfelelően szerephez jussanak, illetve ezek elérhető közelségbe kerüljenek.

A közösség természetes jellege abban is megnyilvánul, hogy állandóságot, stabilitást kölcsönöz tagjainak. Úgy tűnik, mintha öröktől fogva létezne.

6. *A közösség és az egyén.* A hagyományos paraszti közösségekben a polgári értelemben vett egyén, individuum nem létezik, mert a közösségekben nem individuumok vannak jelen. Mégis az egyént, még a szerényebb képességűt is, hozzásegíti ez a társadalmi szerkezet ahhoz, hogy önmagát adja kockázat nélkül.

Az egyes ember a közösségbe soha nem egymaga illeszkedik bele, nem egyénként van jelen, hanem mint valamilyen másik közösség tagja. A paraszti közösségben az egyén élete folyamán, vagy egyidejűleg számos kisközségi tagja lehet. Tartozhat a vagyonosok, vagy éppen a nincstelének rétegéhez. Kora szerint lehet fiatal, felnőtt, vagy öregek lokálisan szerveződő csoportjának tagja, elkülönülhet nemileg, felekezatként, tartozhat különböző, a faluban elismert vérségi kötelékhez.

Magyarországon az 1990-es évek elején a hagyományos és új közösségelméleti-közösségszerveződési törekvések együttélése érzékelhető. A nyugati minták alapján a hazai közösségkutatásokban és közösségi gyakorlatban az 1900-as évek végétől egyre nagyobb hangsúlyt kapnak és szerepet töltenek be a *regionális szempontok*. Beke Pál és munkatársainak figyelme az 1970-es évektől a gyakorlati irányultsággal bíró, a rendszerváltást követően alulról szerveződő formális (egyesületek) és informális (cégbíráóság által nem bejegyzett) közösségekre helyeződik (Beke 2005). 1989–90-től a közösségi tevékenységet nem csupán „az önkormányzati térréumban vagy a helyi kultúrházban szigetszerűen és pontszerű létező, esetleg szabadidős, hobbyjellegű...” ténykedésnek tartják, hanem szűkebb és tágabb környezet kulturális formálását, életet gazdagító és elősegítő, önkéntesen vállalt művelődési folyamatokban való együttes részvétel civil megnyilvánulási formájának tekintik.

### A közösségek evolúciós fejlődéséről

A közösségekről alkotott klasszikus, egyesek szerint „betonozott” nézetek terén már az 1950–60-as évektől mutatkoztak a „repedések” jelei. A különféle társadalmak fejlődési folyamatai és a tudományos eredmények (különösen a kultúrantropológiai kutatások) arra késztették a kutatókat, hogy az emberi közösségeket ne csupán valamiféle merev (csak hagyományörző, konzervatív, helyhez és térhez

kötött) szerkezetnek tekintsék, hanem olyan organizációknak is, melyek képesek megőrizve-megszüntetve megújulni, és ha szükséges, rugalmasan változni.

Náray-Szabó Gábor történelmi léptékben, vázlatosan és nagy vonalakban, ám igen érzékletesen mutatja be (Náray-Szabó 2003) *a közösségek együttműködésre és versenyre épülő evolúciós fejlődését.*

Az emberiség evolúciójának hajnalán, mintegy százezer évvel ezelőtt *őseink néhány tucat tagot számláló, közeli rokonokból álló csoportokba, nagycsaládokba szerveződve éltek.* A szülők együtt maradtak az utódokkal, mert az anyaméhben eltöltött kilenc hónap nem elég ahhoz, hogy az újszülött egyedül is meg tudja szerezni a táplálékát, és elkerülje a rá leselkedő veszélyeket.

*A nagycsaládoknak nem volt önálló lakhelyük. A vadászok és a földművesek a földet közösen használták, nem volt szakosodás, törvénykezés, nem léteztek hivatalos intézmények. A csoporton belüli viszályok elsimítását megkönnyítették a rokoni kapcsolatok.*

*A vezető szerep nem volt hivatalos. A pozíció megszerzésének alapja a testi erő, az intelligencia és a harcokban tanúsított ügyesség volt.*

A földművelés fokozatosan megváltoztatta az életformát. *A családok egyre nagyobb egységekké, akár több ezer embert is tömörítő törzsekké álltak össze. A vetés, a termelés gondozása és a betakarítás egész évre munkát adott, amely megkövetelte, hogy a családok, törzsek letelepedjenek. A letelepedett emberek hajlékot építettek maguknak. A házak kezdetben karókból – melyeket szalmával vagy bőrral fedtek be – később agyagból, majd kőből épültek.*

*A konfliktusok kezelésének a módja azonban még mindig a rokoni kapcsolatokra épült.*

Az eleinte különálló családok együttműködése folytán, melyet többek között a közeli szomszédság tett lehetővé, egyre sokrétűbb és hierarchikusabb, ebből következően mind hatékonyabb társadalmak jönnek létre. *A munka kezdett differenciálódni.* Megkezdődött a szakosodás. A földművesek mellett megjelennek a kézművesek, a közösséget szervező hivatalnokok, a kereskedők, papok és katonák.

*Az együttműködés kényszere és igénye, valamint a szakosodás lehetővé tette a komplexitás növekedését. Az emberi kapcsolatok számának növelése és elmélyítése révén a települések, majd a városok olyan feladatokat tudtak megoldani, amelyekről az ősközösségi társadalomban álmodni sem mertek.*

A városiasodás nagy eredménye volt, hogy központosított hatalomra épült, amely könnyebben fel tudta oldani az emberek vagy embercsoportok közti konfliktusokat, amelyek a nagycsaládokban még meglévő rokoni kapcsolatok híján súlyos következményekkel járhattak volna.

*Egyre szervezettebbé vált az élet, többek között azért, hogy közösen tárolhassák az élelmiszer-felesleget, amely részint az etnikai és nyelvi közösségre épülő központi hatalmat gyakorló döntéshozó (fejedelemségek) és családja, a hivatalnokok, a kézművesek és más specializálódott szakemberek eltartására szolgált, részint a felkészülést az ínséges időkre.*

*Nagy területekre kiterjedő, több települést, várost magába foglaló fejedelemségek jöttek létre, melyekben már megszűnt az emberek közti egyenlőség, különbségek alakultak ki az egyes társadalmi csoportok között. Ahogyan nőtt az együtt, egymás közelében és együttműködésében élők létszáma, folytatódott a gazdasági szakosodás, továbbfejlődött az igazgatási rendszer, megjelent az írás. Létrejött a területi és politikai alapon szerveződő állam. Az államban már sok százezer ember tevékenységét és érdekeit kellett összehangolni. Még tovább specializálódtak és fejlődtek a tevékenységek, az intézmények, a jog és a vallás. A hivatalnokok, papok, katonák, kézművesek, földművesek rászorultak egymás munkájára. Fontossá vált, hogy együttműködjenek.*

Az egyre tudatosabban tervezett település (városszerkezetek), a mind bonyolultabb építmények, a szerszámok, edények, kultikus tárgyak színes világában intenzívebbé vált a kommunikáció, egyre szervezettebbé lett a közösség.

A tartós tulajdon megszerzése, gyarapítása és megvédése oda vezetett, hogy az együttműködés mellett *megjelenik a vetélkedés, a verseny* is. A települések (városok) már szabályos háborúkat viselnek egymás ellen.

A népesség növekedése kikényszeríti a *technológia fejlődését*. A városlakók kidolgozzák a közmegmunkálás új módjait. Képessé válnak a fémek megmunkálására. A technikai fejlődés visszahatott a földművelésre, további lendületet adva neki.

A Földközi-tenger térségében *intenzív kereskedelem indul meg*, ami hozzájárult az írás kialakulásához, amely viszont biztosította a társadalom kollektív memóriáját, amelyhez a későbbi korban is vissza lehetett nyúlni. Az írás nagy hatást gyakorolt a társadalom szervezettségére. Az egységes, központosított államigazgatást egyházi és állami hivatalnokok irányították, akik tanításait rendszerint írásban rögzítették (Hammurápi).

*Egyre nagyobb és hatalmasabb gazdasági, politikai és kulturális központok jönnek létre, melyek elkápráztató alkotások létrehozására képesek.* Egyiptom, a görög társadalom, a római birodalom már hihetetlenül differenciált és szakosodott világ, amelyben az emberek a társadalmi rétegek, emberi közösségek között már igen bonyolult együttműködések és versenyek alakulnak ki.

*A társadalmak egyre bonyolultabbá válása igényli a szervezettség fejlődését.* Európában a merev központosított irányítás alábbhagyott, rájöttek arra, hogy az emberek jobban dolgoznak, ha maguk is részesülnek munkájuk gyümölcséből. Felszabadítják a rabszolgákat, kialakul a jobbágyság, akik művelésre kapták a földet a földesúrtól, emellett katonai védelemben is részesülnek. A mozgalmas középkorban fokozatosan érnek be a változások. *Európa kezd nyitottá válni.* A 15. század végén a földrész nyugati pontjairól kiindulva megkezdődnek a felfedezések.

A nagy felfedezéseket követően hatalmas méretű és számos új információ áramlik a kontinensre, amely hozzájárul Európa nyugati felében jelentkező jelentős szellemi fejlődés megindulásához. A 17. században kezdődött és máig tartó tudományos forradalom vette kezdetét.

A tudományos és technológiai forradalom az európai embereket *öntudatosabbá* tette. A tudományokon és a filozófián alapuló felvilágosodás eszméje, a visszavonuló vallás, az egyén (vallási, személyi, vélemény-nyilvánítási, költözködési...) *szabadsága*, a törvény előtti, politikai és szociális értelemben vett *esélyegyenlőség*, a *testvériség*, vagyis a másik embert segítő és támogató szolidaritás jelentős szerepet tölt be a mai vezető euroatlanti társadalmak és a polgári kultúra alapjainak lerakásában, egy új típusú együttműködésre és versenyzésre épülő világ megteremtésében.

*Az új és a legújabb korban létrehozott birodalmak élettartalma már sokkal rövidebb ideig tart, mint amelyek az ókorban léteztek.* Kezdetét veszi a nagy egységek (gyarmatbirodalmak, ideológiai befolyás alatt tartott térségek) differenciálódása. Az 1600-as évek közepétől egyre-másra alakulnak ki, szervezik meg önmagukat a nemzetállamok, amelyek napjainkban már hihetetlenül bonyolult hálózatok révén kapcsolódnak egymáshoz, s válnak egy globális organizáció alkotóelemeivé.

*A közösségek evolúciós fejlődéséről alkotott nézetek „forradalmi” átalakulása valószínűleg a 20. század második felétől következett be. A revolúcióban jelentős szerepet az informatikai rendszerek töltenek be, melyek célja a „mi, itt és most” fizikai együttlét „legyőzése” és átalakítása.* A virtuális kapcsolatok ugyanis soha nem látott és tapasztalt új lehetőségeket nyitottak meg az emberi közösségek szerveződése terén. (Megjegyezni kívánom, hogy ez a típusú közösség korántsem azonos a *Hankiss Elemér*-féle, egymást nem ismerő személyek „eszei közösségével”! Ebben az esetben tértől, időtől és közvetlen ismertségtől független, világhálóra épülő személyes kommunikációs kapcsolatról van szó!)

### Néhány paradigmaváltó tényezőről

*Elsőként a régóta tartó, szűnni nem akaró vitát kiváltó individualizmus erősödéséről szükséges szólni.* Az önző egyén, az egyes ember elmagányosodása, a társadalom tagjainak atomizálódása, vagyis a társadalom széthullása, az individuum féktelenné váló önértékelése naponta gerjeszti a legkülönfélébb vitákat. A legtöbbször hangoztatott vád, hogy a jogok elsődlegességét hangoztató ember-atom, mivel menekül a kötelezettségek elől, megrontja a közösségeket. *Az individualizmus bomlasztja a szerves közösségeket.*

De mikor szakadt meg a közösségek szerves fejlődése? Akadnak, akik azt tartják, hogy akkor, amikor a *nagycsaládból kiszakadt az individualizmussal fertőzött nukleáris család*. Mások úgy vélik, hogy a közösségek szerves fejlődése akkor kezdett bomlani, amikor *növekedett a népesség, differenciálódtak a tevékenységek, megjelentek az egyenlőtlenségek. Vagyis a természetadta közösségek helyét kezdték felváltani az ember csinálta, mesterséges és egyre nagyobb létszámú közösségek.* Az ember kilépett a családi, törzsi, nemzeti, vallási közösségek közül egy nagyobb és tágasabb, leginkább a névtelenséget és ismeretlenséget jelentő urbanizált térbe. *Az egyén tágabb közössége a város lett, amely nemcsak mindig az „ismeretlenek*

találkozóhelye” volt, hanem egyúttal valamennyi civilizáció motorja (Sennett 1996), de az individualizációt lebecsülők célpontja is.

Számos kutató szerint a morális hanyatlásban, a közösségek felbomlásában a túlzott individualizmus valóban szerepet játszik, de magát az individualizmust aligha lehet bűnbaknak tekinteni. *A modern világban a jogok és kötelezettségek címzettje ugyanis az egyes ember, főként a jóléti társadalmakban az egyén, és kevésbé a család vagy más egyéb közösség részesül a különféle jogosultságokban.* (Megjegyzem, hogy a tulajdonviszonyoktól, a szavazati és örökösödési jogtól kezdve a különféle kezesség és kötelezettségek vállalásán át, az életbiztosításon keresztül a különböző munkanélküli, szociális segélyig, vagy a büntetőjogig minden az egyénre van méretezve). *Az individualizáció soha nem zárta ki a közösségek iránti igényt, csak éppen saját közösségek alakítását helyezte előtérbe a kényszerközösségek helyett.*

Másodikként az egységes univerzum vagy az univerzum egységéről szükséges szólni. A nézet és a kutatás alapját az szolgálta, hogy a személy szilárd körvonallal rendelkező, egyedi, többé-kevésbé egységes motivációs és kognitív univerzum. A tudat, az érzés, az ítéletalkotás és a cselekvés dinamikus központja. Ebből az derül ki, hogy amennyiben a közösséget akarjuk tanulmányozni, célszerű az „*egyén*” és annak kapcsolataiból kiindulni, jöllehet az egyén is csak *a közösségi kapcsolatok viszonyrendszerében létezik.* Max Weber szerint *az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat* (Weber 1968). *A háló maga a kultúra. A kultúra az, amiben az emberek megalkotják magukat és másokat.* Az irányzat szerint egy személy mikrokozmoszának a bemutatásával számos más mikrokozmoszra lehet rávilágítani.

Harmadikként a közösségalkotó jelentések, jelentésalkotó közösségek azok, melyeket meg kell említeni. A legújabb kutatások arra irányították rá a figyelmet, hogy a *kultúrát közös tudásnak tekinteni értelmetlen.* A kulturális tudás és ismeret a társadalmon belül *egyenlőtlen mértékben oszlik el.* Mindez *egy új közösségfogalom megjelenéséhez vezetett.* Kristóf Ildikó szerint *a kutatások alapvetően két közösségtípust neveztek meg* (Kristóf 1998).

*A beszélő közösség.* Felvetődik az a kérdés, hogy a nyelv által, avagy a közösség által teremtdik-e a kultúra? Az irányzat lényege az, hogy a beszélő közösség fogalmát lényegében a nyelv fogalmára szűkítik le. A kutatók véleménye megoszlik. Az egyik elképzelése szerint létezik a nyelvi alapon létrejövő „természet adta” egységet alkotó közösség, míg a másik szerint mindez az interakciók során jön létre.

*Az interpretív közösség.* Kristóf Ildikó hivatkozik Fiscire, aki lényegében két hipotézist és problémát fogalmaz meg. Az egyik szerint interpretív közösségnek tekinthető, amelynek tagjai valamilyen dolgot/szöveget azonosan értelmeznek, ám ez nem feltétlenül azonos az üzenetküldő közösség értelmezésével. A másik az, hogy az értelmezett szöveg más kontextusban érvénytelenné válhat. Kristóf Ildikó egy harmadik problémára is ráirányítja a figyelmet: a tudásanyagra, amely befolyásolja az adott közösség szövegértelmezését.

Összességében megállapíthatjuk, hogy amíg a *beszélőközösség* előfeltételez egy közösségi formációt, vagyis egy, a jelentések által meghatározott közösséget, addig



az *interpretív közösség* mindig egy szituációnak megfelelően „akkor és ott” jön létre. Vagyis a közösség jelentése az alkotás folyamatában alakul meg.

A *negyedik nézet*, melyet szóba kell hozni, az a *közösség nélküli jelentésekre* épülő irányzat. Pierre Nora és munkatársai nem annyira magát a történeti eseményt, annak okait és okozatait vizsgálták, hanem az *esemény emlékeztét* (Nora 1999). A kutatócsoport azt állapította meg, hogy tulajdonképpen *emlékezet helyek* léteznek. Vagyis létezik valamiféle *regisztráló emlékezet*, amely arra ösztönöz, hogy ápoljuk a múlt résztvevőinek emlékét. Valamiféle *távolságtartó emlékezet*ről van szó, amely a hagyományápolásra szakosodott. Egy-egy esemény felidézése mindig létrehozza az ún. *élményközösséget*, amely *emlékezetközösséggé* alakul át. Intézményesülési formái a kommunikációs emlékhelyek, múzeumok, ünnepségek, halottak napi megemlékezések stb.

Végül *ötödik irányzatként* szükséges megemlíteni a *jelentés nélküli közösségeket*. Számosan vizsgálták és kutatják a „társadalmilag szétesett”, a „kulturálisan lezüllött” népszerűséget. A kutatások arra hívják fel a figyelmet, hogy a lumpenproletarizáció, a hagyományok felszámolása a közösségek felbomlásához vezet. Pedig lehet, hogy éppen itt zajlik vagy zajlott le olyan teremtetési munka, ami valamiféle új „territorialitást” keres magának.

### A közösség mint hálózat

A közösségek kialakulásának egyik legerősebb meghatározója sokáig a földrajzi közelség volt. Sokáig úgy vélték, hogy nem alakulhatnak ki közösségek egymástól távol élő egyének között. A társadalomtudósok hosszú ideje töprengtek azon, hogy a technológiai változások hogyan befolyásolják a közösségeket. Kutatásaik „eredményeként” nagyrészt a közösségek elhalását vizionizálták. Csupán napjainkban kezdik felismerni, hogy az emberek közötti teljes közösségi háló több pusztán a szorosabb szomszédi és rokoni kapcsolatoknál. A technológiai vívmányok (autó, repülőgép, telefon, teletex, internet, e-mail) ugyanis lehetővé teszik a távoli kapcsolatok fenntartását és ápolását is. *Sokáig tartott, míg a közösség tércentrikus definícióját felváltotta a társas hálózaton alapuló meghatározása*. A gyakorlat egyértelművé tette, hogy a számítógépes hálózatok nem pusztán gépeket, hanem az embereket is összekötik, azaz alapjai lehetnek a virtuális közösségeknek. Bár ezek a közösségek általában nem rendelkeznek földrajzilag meghatározható lokális központtal, az internet révén azonban távoli helyekről is be lehet kapcsolódni a társaságba. Az ilyen típusú online közösségek leginkább valamilyen cél vagy probléma, közös érdeklődés mentén szerveződnek. A számítógépes hálózatok mentén kialakuló szociális hálózatok, jóllehet sokfélék lehetnek, de megjelenítik a valahová tartozás értését (Székely 2007).

A korábban már szó volt arról, hogy leginkább a kibernetika megjelenése hatott „forradalmi erővel” a közösségekkel foglalkozó nézetekre. Az igazán jól érzékelhető (nevesített) paradigmaváltás Eric Wolf nevéhez fűződik. Ő használta először



az ötvenes években a közösséggel kapcsolatos hálózat, szövet, vagyis a *web* szót, melyet később a *network* kifejezés váltott fel. Wolf szerint a közösségekre mint önmagukat alakító és integráló rendszerekre kell tekinteni, melyek saját törvényeik szerint működnek (Wolf 1956). A közösség *nem más, mint a csoportkapcsolatok hálózata (web of group relations)*.

A rokonsági (vérségi) rendszerek feltárása mellett a társadalmi kapcsolatok újabb dimenzióit fedezték fel. Kiderült, hogy a társadalmi életet szabályozó rituális rend – a „lázadás”, a „státusszerepek cserélődései” – a társadalomszerveződés nélkülözhetetlen elemei. A státusokhoz viselkedésminták társulnak, melyek lényegük meghagyásával ismétlődnek.

*A kutatások arra irányították a figyelmet, hogy a közösséget az eseménysor, a rítus, az akció, az „itt és most” alakítja, ezért leginkább „kvázi közösség”. A vizsgálatok szerint az új típusú hálózati közösségeket általában laza, könnyen változó, erősen specializált funkciókat nyújtó kapcsolatok tartják össze. A személyes kapcsolat-háló ritka szövésű, azaz az egyén különböző ismerősei ritkán ismerik egymást. A lokalitás kevésbé meghatározó. A személyes közösségi hálózatok egyszerre kötődhetnek az egyén lakóhelyéhez és kiterjedhetnek globálisan is (glokalizáció). A közösségi interakció, kommunikáció ritkán zajlik a nyilvános tereken. Sokkal inkább jellemzőek az egyes családokban zajló szűk körű találkozók, illetve a telefonon és az interneten zajló kommunikáció. Az internetes kommunikáció lehetővé teszi új, a virtuális térben kötött közösségi kapcsolatok létrehozását és fenntartását olyan egyének között is, akik korábban nem ismerték egymást. A közösségszerveződés elszakad a valós térben találkozás kötöttségeitől, illetve a már létező személyes kapcsolatháló által behatárolt jelenségektől.*

A gyors és jelentős változás hátterében a 20. század utolsó harmadától számítva olyan jelenségek állnak, mint a *posztindusztrializmus* és a *posztmodern*, amely átalakította a tudományos és a közgondolkodást egyaránt. A társadalomkutatók – bár kritizálták Daniel Bell „szektorokon át zajló vándorlás” (Bell 1981) elméletét – nem tudtak a 20. század utolsó évtizedében érdemi alternatívákat felkínálni, és az információs témák felé fordultak. Az apátiából Manuel Castells trilógiája (Castells 2002, 2005) zökentette ki az embereket, aki a „*hálózatok társadalmáról*” értekezik. *A hangsúlyt a hardverről a szoftverre helyezi, vagyis az inkább humán tőkén alapuló technológiára, és az „információs munkaerőre”, valamint annak új beszédmódjára, kultúrájára, globális civilizációjára.* (Szerinte az információs társadalomban új, magasan képzett csoportok – ún. *azonos hálózati törvények alapján működő hálózati csomópontok* – veszik át az irányítást, folyamatos versenyre ösztönözve környezetüket, de önmagukat is). Ez a felfogás a hálózatok társadalmáról változást hozott a kultúra szociológiájában és tudományában. Az ICT átalakította a mindennapi életünket, a munkavégzésünket és a kapcsolatrendszerünket, s ezzel összefüggésben életmódunkat, kulturális igényünket.

## A „kibertér közössége”. Az online közösségek

*Az elektronikus kommunikációs technológiák hatására bekövetkezett a tér és az idő újradefiniálása.*

Új térkonceptió jelenik meg. Kétféle térről kezdenek beszélni. Az egyiket Castells *áramlások terének* nevezte el (Castells 2002, 2005). Szerinte az uralkodó folyamatok, amelyekben a hatalom, a gazdaság és az információ koncentrálódik, ma az áramlások terében szerveződik. A másik tér a *lokalitás tere*. Az emberi meg tapasztalás alapvetően lokális, konkrét fizikai helyhez kapcsolódik, mivel az emberi létezés is helyhez kötött. A lokális tér biztosítja azt a fizikai közelséget, amely lehetővé teszi a szociális interakciót és az intézményi szerveződéseket.

Castells szerint a hálózati társadalomban a kommunikációs technológiák differenciálatlan időbeliséget teremtenek, amely megsemmisíti az időt. Új időfogalom jelenik meg: az *időtlen idő*.

A világháló széles körű, szinte robbanásszerű elterjedése megosztotta a közösségelmélettel foglalkozó kutatókat. Egyesek az elektronikus kommunikációs technológiákat, különösen az internetet új típusú közösségeket kialakító lehetőségnek, mások közösségeket bomlasztó eszköznek tekintik.

*Az internetet a közösségre nézve veszélyesnek tartók* azzal érvelnek, hogy az internetezéssel töltött időt az egyén a korábban családjára, illetve a közösségére fordított időből veszi el. Az internet elidegenítő hatása, csökkenti a barátok számát, növeli a magányt, és frusztrációt okoz. Nem segíti elő az egyén közösségi (viselkedés, kapcsolatteremtés, kapcsolatépítés, személyközi kommunikációs) magatartását. Hiányoznak a személyes kommunikáció nonverbális rétegei – testbeszéd, mimika –, a beszélt nyelv finom, metakommunikatív tartamai – hangsúlyok, szünetek.

Figyelemre méltónak tűnnek azok az érvek, melyek az internetet egy új típusú közösségalkító (társadalomszervező) rendszernek tekintik. Az internet nem különálló médium, hanem magában foglalja az összes többi médiatípus használatának lehetőségét. A világháló jelenlegi formájának egyik legnagyobb előnye, hogy használata viszonylag egyszerű, segítségével új mozgalmak, politikai irányzatok szerveződhetnek, új típusú véleménycserére, közösségszervezéshez nyújt lehetőséget.

Az internet módot ad olyan személyes face to face kommunikációhoz, amely egyben sajátos fórum és nyilvánosság is. Az egyén véleményét egyszerre nagy és kiterjedt közönséghez képes gyorsan és hatékonyan, multimédiás kommunikáció (hangok, képek, mozgóképek, adatok segítségével is) útján eljuttatni.

A virtuális találkozásokra épülő közösségek társaságot, közönséget, segítséget, támogatást, információt, a csoporthoz tartozás, illetve a megbecsültség érzését nyújthatják az egyén számára. A internetes kapcsolatot nem ritkán követik személyes találkozások is.

Érdemes megjegyezni, hogy az online közösségek kommunikációjában gyakran találkozhatunk sajátos metanyelvvvel. Például a csupa nagybetűvel írt üzenet a kiabálást, az emberi mimikát utánzó rövid karaktersorozat pedig az üzenet érzelmi, hangulati töltéseit jelenti.

Az időtől és a tértől független hálózati kommunikáció növelheti az egyes közösségek számát.

Az online közösségek tagjai anonimek. Az anonimitás védelme elősegíti, hogy az online közösségek résztvevői mélyebben, őszintébben nyilatkozzanak egészen intim kérdésekben is.

Az internetezés pozitív hatással van a társadalmi interakcióra, a politikai véleménynyilvánításra, önszerveződésre, a civil aktivitásra és a társadalmi szolidaritás növekedésére. A demokrácia kibővült az e-demokrácia online intézményrendszer létrejöttével.

Egyszerű a csatlakozás az online közösséghez. Ugyanakkor a közösség kommunikációját gyakorta megzavarja, hogy az újonnan csatlakozók olyan kérdéseket tesznek fel, amelyeket a közösség már korábban megválaszolt.

Hatékony segítséget nyújt az élethosszig tartó tanulás, a tanulóközösségek kialakulásához.

A világot egyre jobban átszövő infrastrukturális és kommunikációs háló kiépülése, mind nagyobb lehetőséget adta a különböző értékek térnyerésének, ha úgy tetszik hódításának, de éppúgy teret biztosít ezen értékek elleni összefogásnak és harcnak is.

Hozzájárul az információk birtoklásán és a kapcsolatokon alapuló hatalom által meghatározott hierarchia fellazulásához, hiszen egyes társadalmi csoportok számára a korábbiaknál nagyobb lehetőség adódik a kapcsolatteremtésre, összefogásra.

A virtuális közösségekről szóló úttörő jelentőségű könyvében Howard Rheingold erősen érvelt a közösségek új formájának megszületése mellett, amely – szerinte – az embereket közös értékrendjük és érdeklődési körük szerint kapcsolja össze a hálózatokban (Rheingold 1993). Barry Wellman, az internet szociológiájának egyik vezető empirikus kutatója és munkatársai legfőképp arra figyelmeztettek, hogy *a „virtuális közösségeket” nem kell szembeállítani a „valódi közösségekkel”, mert ezek a korábbiaktól eltérő, speciális szabályokkal és dinamikával rendelkező új közösségek, amelyek kölcsönhatásban állnak a közösségek más formáival* (Wellman 1997).

*Az online térben nemcsak az egyén és közössége alakul át, hanem az önkép is, amit magunkról mutatni akarunk.* Értelmét veszti a dichotóm szembeállítása a technológiának, a társadalomnak és a természetnek, az objektív és szubjektív világ. Helyette együtt hat ránk a valódi és a virtuális tér, és azt az „azonnali-idejűséget” találjuk gyakran nyomasztónak. Mégis érdemes Richard Florida gondolatait megfontolnunk, aki *A kreatív osztály felemelkedése* című könyvében amellel érvel, hogy az információs, a tudás alapú társadalom korában a társadalmi-gazdasági siker előfeltétele a kreativitás, amely nemcsak a személyes, de az adott társadalom sikerességének, versenyképességének záloga. Dessewffy Tibor az OECD méréseire alapozva (Dessewffy 2005), a társadalmi kreativitást hangsúlyozva új 3T-szabályt állít föl, melyben a siker kulcsa a *Technológia, Tehetség, Tolerancia*, de ezek együttes jelenléte, alkalmazása még csak csíráiban lelhető föl Magyarországon.

Az emberiség közösségeit létrehozó, alakító „kommunikációs forradalmak” Fülöp Géza szerint alapvetően nem szólnak másról, mint arról, hogy az ember megpróbálja legyőzni a teret és az időt (Fülöp 1984). A cél az, hogy az információk egyre rövidebb idő alatt, minél gyorsabban, és hatékonyabban, számos emberhez juthassanak el, minél nagyobb térben terjedhessen el. Igaza van Fülöpnek abban is, amikor azt mondja, hogy az emberi agy csak úgy őrizheti meg normális egészségi állapotát, ha állandóan új információkkal táplálkozik. Ám a társadalmak fejlődése és a közösségek élete sem nélkülözheti az információs kapcsolatokat. A fejlődés üteme megköveteli a kommunikációs hálózatok folyamatos differenciálódását és korszerűsödését.

*Nyilvánvalóvá vált, hogy az új típusú műveltség, társadalmakat és közösségeket szervező ismeretszerző-ismeretközlő intézményrendszerek alapjai ma már elsősorban nem az írni-olvasni és számolni tudás több száz éves fundamentumaira építenek, hanem mindinkább az „informatikai írástudásra”.*

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beke Pál 2005 *Mindannyiunk művelődési otthona*. Pomáz, Kráter Kiadó.
- Bell, Daniel 1981 First Love and Early Sorrows. In *Partisan Review* 48.4: 532–565.
- Castells, Manuel 2002 *Das Informationszeitalter*, I–II. Leske + Budrich, Opladen.
- Castells, Manuel 2005 *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Cooley, Charles Horton 1902 *Human Nature and the Social Order*. New York, Charles Scribner's Sons. <https://archive.org/details/humannaturesociooocoo-luoft>
- Csepeli György 2003 *A szervezkedő ember*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Dékány István 1942 Mi a közösség? *Társadalomtudomány*, 12.
- Dessewffy Tibor 2005 Információs társadalom és regionális egyenlőtlenség. *Kultúra és Közösség*, 3–4:12–16.
- Fonyó Ilona 1967 *A személyközpontú társas mező vizsgálata kontaktometrikus explorációval*. (Bölcsészdoktori értekezés) Budapest.
- Fülöp Géza 1984 *Ember és információ*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Hankiss Elemér 1983 *A közösségek válsága és hiánya. Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Heller Ágnes 1998 *Költészet és gondolkodás*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- Horkai Anita 2004 Kulturális kommunikáció a screenagerek mindennapjaiban. *Kultúra és Közösség*. 1:87–96.
- Közösség és identitás*. Pócs Éva szerk. 2002 Budapest, L'Harmattan – PPTE Néprajz Tanszék, 292.
- Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet* 2007 (szerk. Kovács Éva). Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Közösségi kapcsolatok és közélet*. 2011 Utasi Ágnes szerk. Szeged, Belvedere.

- Közösségi munka. Elmélet és gyakorlat külföldön. Szöveggyűjtemény.* Közösségfejlesztők Egyesülete. (szerk. B. Vörös Gizella) 1993, Budapest, Vita Kiadó.
- Kristóf Ildikó 1998 „Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmzés hatalmáról és korlátairól”. *Tabula* (I.)1:60–84.
- Mérei Ferenc 1989 *Társ és csoport*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Náray-Szabó Gábor 2003 *Fenntartható a fejlődés?* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Nora, Pierre 1999 Emlékezet és történelem. In *Emlékezet, kultusz, történelem*. Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. Laczkó Dezső – Hudi József – Tóth G. Péter Veszprém. Laczkó Dezső Múzeum, VEAB.
- Nora, Pierre 2010 *Emlékezet és történelem között, válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. K. Horváth Zsolt. Budapest, Napvilág.
- Pataki Ferenc 1988 *Közösségi társadalom – eszmény és valóság*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Rheingold, Howard 1993 *The Virtual Community*. Reading, NIA, Addison Wesley.
- Rudas János 1990 *Delfi örökösei. Önismereti csoportok: elmélet, módszer, gyakorlatok*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Sennett, Richard 1998 *A közéleti ember bukása*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Szabó László 1993 *Társadalomnéprajz*. Debrecen, KLTE.
- Székely Levente 2007 Valódi virtuális közösségek. *Jel-Kép*, 3:91–97.
- T. Kiss Tamás – Tibori Tímea 2000 *Közösségi formációk*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- T. Kiss Tamás – Tibori Tímea 2006 *Egyén és köz(ös)sége*. Szeged, Belvedere Kiadó.
- Vályi Gábor 2004 Közösségek hálózati kommunikációja. *Szociológiai Szemle* 4:47–60. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0404valyi.pdf>
- Világosság* 2004. 7. sz. (Nyíri Kristóf munkásságát méltató szám) [http://www.martarka.hu/cikk\\_list.php?fusz=13791](http://www.martarka.hu/cikk_list.php?fusz=13791)
- Vitányi Iván 1985 *Egyharmadország*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Vitányi Iván 2007 *Önarckép – elvi keretben*. Celldömölk, Pauz-Westermann.
- Vitányi Iván 2007 *Új társadalom – új szemlélet*. Budapest, Napvilág Kiadó – Tancsics Mihály Alapítvány.
- Weber, Max 1968 *The Sociology of Religion*. Boston, Beacon Press.
- Wellman, Barry 1997 An electronic group is virtually associal network. In Kiesler, Sara ed. *Culture of the Internet*. Hillsdale, Lawrence Erlbaum, 179–205. [www.learning\\_in\\_the\\_network\\_form\\_implications\\_for\\_electronic\\_group\\_support](http://www.learning_in_the_network_form_implications_for_electronic_group_support)
- Wolf, Eric 1956 „Aspect of Group Relations in a Complex Society”. *American Anthropologist*, New Series, Vol. 58, No. 6:1065–1078. <http://www.jstor.org/stable/666294>

## TUDÁSCENTRUM ÉS (REGIONÁLIS) IDENTITÁS<sup>1</sup>

„Nincs átjárás kint és bent közt.  
Magaddal állsz mindig szemközt.  
Úgy fürkész mindig a szemed,  
Mint aki tükröt keres...”

(Szántó T. Gábor)

A rendelkezésre álló területi korlátozás nemcsak „Prokrusztész-ágyba” kényszerít, hanem feszes fogalmazásra is készítet. A téma összetettsége is csupán arra nyújt lehetőséget, hogy a lényegét kiemelve és a kérdésfeltevések szándékával írjunk a címben megfogalmazottakról.

Mondandónk a mindennapok kihívásainak, elvárásainak és kényszereinek figyelembevételével kíván foglalkozni a problémakörrel. Szólni szeretnénk az *identitások(k)*, a *regionális identitás*, a *kulturális identitás*, a *tanuló régió* és a  *felnőttség* néhány – általunk lényegesnek ítélt – szegmenséről/kérdéséről, ezek egymásra gyakorolt hatásairól.

### Identitások(k)

Többen vélik úgy, hogy az identitások reneszánszát éljük, mások szerint az identitások valóságát tapasztaljuk, válságát szenvedjük. Aligha vitatható, hogy az identitás vizsgálata napjaink társadalomtudományi kutatásainak egyik slágertémája, bár korántsem teljesen kidolgozott. Beszélünk nemzeti identitásról, ahova az egyén belesorolja, beletartozónak tekinti önmagát, s amely így különleges szerephez jut a szociális információk feldolgozásában és az önértékelésben.<sup>2</sup> A lokális identitást a földhöz, földtulajdonhoz való szoros kapcsolat kialakulása, a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely, napjainkban már a közösségikultúra-tudat és a közösségimúlt-tudat ismerete, a hagyományokhoz való viszony figyelembevételével kell meghatározni.<sup>3</sup> Amikor kulturális identitásról beszélünk, akkor azon nem csupán

1 Átdolgozott változat. Első megjelenés *Professori Saludem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesület, Debrecen, 2009, 219–230.

2 Hunyady György 1997 A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükré. *Új Pedagógiai Szemle*, 10:17. [www.epa.oszk.hu/00000/00035/00009/1997-10-ta-Hunyady-Nemzeti.html](http://www.epa.oszk.hu/00000/00035/00009/1997-10-ta-Hunyady-Nemzeti.html) [letöltve: 2008.04.02.]

3 Bodó Julianna: Lokális identitás és interetnikus kapcsolatok összefüggéseiről egy esettanul-



a gondolatok, hagyományok és a nyelvek összességét, az érkezési, öltözködési stb. szokásokat értjük, amelyeket az előző generációktól vettünk át, hanem az adott kultúra választását is azzal kapcsolatosan, hogyan alkalmazzuk ezeket a különböző történelmi pillanatokban.<sup>4</sup> Egyre gyakrabban kerül szóba a családi identitás, amely a családregegyekben, családmitológiákban ölt testet, és napjainkban az oral history kutatásokban mutatkozik meg. A nyugati civilizációban felerősödni látszik a nemi identitás kérdése is, az a nemi szerep, amellyel a személy azonosul, tehát hogy valaki férfiként, nőként vagy esetleg más nemi identitásúként határozza meg önmagát.<sup>5</sup> Egyesek részéről felmerült az alkotmányos identitás kérdése, amely a történelmi és textuális anyagok megtestesülése, ahonnan a normák származnak, melyek útmutatást adnak azok alkalmazására.<sup>6</sup> Ezzel szemben terjedő az az álláspont is, hogy az „identitás” elavult probléma. Puledda úgy véli, hogy a személyes vagy kulturális identitás csak a múltra vonatkozik, hogy ez olyan tapasztalatok történelmi felhalmozódásának visszatükröződése, amelyet az egyes személyek vagy egy népközösség megélt. Mintha a tapasztalatok rétegei összegyűltek és lerakódtak volna, és ezek azok, amik az identitást alkotják. Ez az elképzelés vagy vélemény az emberi tudat passzivitásának hitéből származik, ahol a tudatot egyfajta tükrörnek fogják fel, amely visszatükrözi a világot. A valóságban a dolgok nem így működnek. A saját példánkból kiindulva azt látjuk, hogy életünk fontos pillanataiban összefüggéseket keresünk, kapcsolatot múltbeli tapasztalataink és jövőre vonatkozó személyes terveink között. Ez a jövőkép – kik akarunk lenni – mindig befolyásolja jelenlegi tevékenységünket. Az a kép, melyet a jövőre nézve megformálunk, ugyanolyan fontos, mint a múltbeli kép, mert ezek együttes figyelembevételével alakítjuk ki személyes identitásunkat. Mi nem csak azok vagyunk, amit megtettünk, vagy ami megtörtént velünk, hanem vágyaink, terveink és törekvéseink tovább differenciálják személyiségünket.<sup>7</sup>

Az európai identitással foglalkozó kutatások némi konszenzust mutatnak abban a kérdésben, hogy többségük megkülönböztetett szerepet tulajdonít a kulturális és a politikai dimenzióknak. A mindennapi életet befolyásoló médiumok műsorpolitikai tudományos érvekre hivatkozva folyamatosan azt közvetítik, hogy az egységes európai (nyugati) civilizáció alapját – többek között – az antik örökség, a jogrend és jogállamiság, a kereszténység, a soknyelvűség, a nem vérségi alapokon szerveződő képviselői (civil) testületek működése, a demokrácia, az individualizmus,

mány kapcsán. *Kisebbségkutatás*, 2002. 2. sz., [www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk\\_2002\\_02/cikk.php?id=1119](http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2002_02/cikk.php?id=1119) (letöltve: 2008. 04. 02.)

4 Puledda, Salvatore 2009 Globalizáció: fenyegetés a kulturális sokszínűségre? [www.freweb.hu/aranymalinko/visios/globalisatio/htm-2 lk](http://www.freweb.hu/aranymalinko/visios/globalisatio/htm-2 lk) (letöltve: 2008. 10. 29.)

5 *Kultúra és Közösség*. 2007. 4. Melegség és megismerés tematikus szám

6 Jacobson, Gary Jeffrey 2006 Constitutioniel Identity. *The Review of Politics*. 68:364–397.

7 Puledda, i. m.

a spirituális és a világi tekintély különválása képezi.<sup>8</sup> Azok is jelentkeznek, akik nem rejtik véka alá nézeteiket, vitatják az egységes európai kultúra létezését, mert azt tulajdonképpen utópiának, a nagy európai mítoszok egyikének tekintik.<sup>9</sup> Közülük néhányan egyenesen úgy gondolják, hogy Európa nem más, mint azoknak a történeteknek (narratíváknak) az összessége, amelyek Európáról beszélnek.<sup>10</sup>

Aligha tekinthető véletlennek (a nyugat-európai városokban történő, autógyűjtogató események, a különböző autonómiatörekvések, az EU alkotmányáról folyó népszavazási vita kapcsán is), hogy napjainkban Európa, pontosabban az Európai Unió (és tagállamainak) egyik központi kérdésévé terebélyesedett, hogy kik vagyunk, mit csinálunk, mi az identitásunk.

A különböző tudományok válaszai nagyon eltérőek. Az identitás fogalmának filozófiai értelmezése feltételez egy állandóságot, stabilitást, amely kimondja azt a logikai tételt, hogy minden dolog azonos önmagával. A klasszikus szépirodalmi alkotások is feltételeznek egy olyan stabil belső magot, amely az egyén meghatározója, elidegeníthetetlen jellemzője. Shakespeare Hamletjében mondja Polónius a fiának: „Mindenek fölött, légy hű magadhoz: így, mint napra éj, következik, hogy ál’ máshoz se léssz”.

A teoretikusok<sup>11</sup> szerint az autentikusság, a belső azonosság a posztmodern korban már illúzió. A személyiség, az én feloldódásáról beszélnek. Az identitás széttoreszik, nem egyetlen, hanem többféle. Kialakul az identitások hálója. A sokféle identitás bonyolult identitáshálót képez, amely az egyén számára lehetővé teszi, hogy mindenkor a legmegfelelőbbet válassza ki, de az is előállhat, hogy belegabalyodik a hálóba.<sup>12</sup>

Az utóbbi nézetekre hivatkozva a pszichoanalízis képviselői<sup>13</sup> egyenesen arról értekeznek, hogy az identitás elvesztése személyiségzavarokat idézhet elő. A szociálpszichológia szociális identitásról beszél, amely nem más, mint az egyén társadalmi minőségének a megjelenése.

A kultúrantropológusok – Franz Boas, Margaret Mead – kutatásai egyértelműen azt támasztják alá, hogy az identitás mindig kultúrafüggő. Az egyén önmagáról alkotott képe elválaszthatatlan annak a társadalomnak, közösségnek, az

8 Huntington, Samuel 2001 *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa.

9 Barcsi Tamás 2006 *Kultúra és identitás* (kézirat), Budapest.

10 Heller Ágnes 1993 Európa, Európa... *Kritika*, 3:5.

11 Giddens, Anthony 1991 *Modernity and Self-Identity. Self and society in the Late Modern age*. California, Stanford; és Giddens, Anthony 1995 *Konsequenzen der Moderne*. Frankfurt/M. Surkamp; valamint Fukuyama, Francis 1994 *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, Európa.

12 Offe, Claus – Gainer, Jeremy 1996 *The Varieties of Transition: the East European and East German experience*. Cambridge, Polity Press.

13 Erikson, Erik H. 2002 *Gyermekkor és társadalom*. Budapest, Osiris.

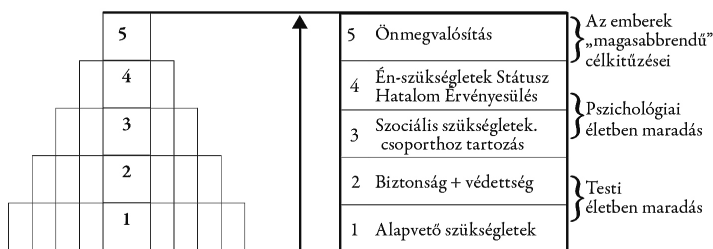
emberről, a személyiség összetevőiről, a világ felépítéséről és az adott kultúrarendező elveiről alkotott képétől, amelyben él. Az identitás csakis az adott történelmi kor és kultúra kontextusában érthető meg. A személyes identitás egy életen keresztül tartó (tanulás) folyamat eredményeként, a személyes fejlődés során a kommunikációs és az interakciók sorozatában alakul, formálódik.

Erikson, és a kulturális antropológusok nagy érdeme, hogy az identitás formálódásában a kulturális feldolgozás, tanulás folyamatára irányították a figyelmet, ők voltak azok, akik azt hangsúlyozták, hogy az identitás folyamatos egyensúlyteremtés az önkifejezés és az (ön)értelmezés között. Ezt a folyamatos egyensúlyteremtést pedig a kommunikatív (az egész életen át tartó tanulás) szituációk teszik lehetővé. (Szükséges megjegyezni, hogy az identitás, mint az egyensúlyteremtés elképzelése nem új a társadalomtudományban. A fogalmat ebben az értelemben elsőként Krappmann használta az 1975-ben kiadott, *Az identitás szociológiai dimenziói* c. munkájában).

A szimbolikus interakcionizmus világított rá az ember azon adottságára, hogy képesek vagyunk átvenni, megtanulni mások szerepét. Ezt a jelenséget tükrözött ennek nevezték el, és úgy írják le, hogy amikor az „én” beszél, az „engem” figyel. Ehhez kapcsolódnak az önrendelkezés kellékei, melyekhez a tanulás során megismert életstílusokat, az adott miliőhöz történő tartozást, a társadalmi tőkét szoktuk sorolni, de ide tartoznak a státusz dimenziói, a divat és a piac is. Az itt beszerezhető kellékek felhasználásával alkothatjuk, vagy „rendezhetjük meg” önmagunkat.

### Az egyéni identitás felépülése a Maslow-féle szükségletpiramis alapján

A kutatók többsége az egyéni identitás kialakulását a közismert Maslow-féle szükséglethierarchiát bemutató piramis segítségével vezetik le.<sup>14</sup>



1. sz. ábra

Készült a Maslow-féle szükségletpiramist közlő séma alapján. Forrás: *Csoportos önépítés. Módszerek és gyakorlatok a munkanélküliek továbbképzésében. Kézikönyv andragógusok, tanácsadók és tanfolyamvezetők számára.* Gödöllő, GATE Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Tanárképző Intézete. 1996. Szerk. Crista Schlegel – T. Kiss Tamás, 171–172.

<sup>14</sup> Raagma, Garri 2002 Regional identity in Regional Development and Planning. *European Planning Studies* 1: 55–76.

Az egyén testi életben maradását az alapvető fizikai-biológiai (evés, alvás, létezés, ivás, mozgás, pihenés, szexualitás...) létezés, valamint a biztonsági és védettség (munka, lakás...) szükségletek kielégítésére történő törekvés határozza-alapozza meg. A személy az általa ismert, létrehozott tárgyi világban érzi magát biztonságban, miközben igényli a számára mértékadó emberek folyamatos jelenlétét. A hierarchia következő szintje az egyén valahová tartozási szükséglete, amely a legerősebb közösségi, pszichológiai, szociális szükségletünk. Ha az ember tudja, hogy van hova tartoznia, úgy joggal pályázhat az őt befogadó mikro és makro társadalom elismerésére, melyet megszerezve esély nyílik számára az önmegvalósításhoz. (Ebben az esetben persze tetten érhető az identitás és a lokálpatriotizmus, a kultúrák és az asszimiláció egymásra gyakorolt bonyolult hatása.)

A valahová tartozás közössége(ke)t jelent. Az egyén számára a közösség biztonságot nyújthat, tartalmat, célt adhat életének, nagyobb hatékonyságot szándékainak, a gazdag kibontakozás lehetőségét nyújtja személyiségének. A család, csoport, munkahely, intézmény, szervezet, település biztosítja a hovatartozás és szeretet szociális és emocionális szükségleteit. A közösség ezért minden embernek alapvetően fontos célja, terrénuma és egyben eszköze.

A köznap beszédben a közösség szónak erős, többnyire pozitív értéktartalma van. Kant ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a természet az emberbe oltja a „bíróság és az önzés ösztönét, miközben másokkal akar együttműködni. Az egyén egyetértésre törekszik, de hajtja is, hogy a társadalomban rangot szerezzen, s így mások fölé kerüljön”.<sup>15</sup> A személyiség kíváncsi önmegvalósítása – mint az egyén legmagasabb rendű célkitűzése – napjainkban ezért, alapvetően az „élj úgy, hogy mások is élni tudjanak” elvén nyugvó<sup>16</sup> kreativitásban, alkotásban, problémamegoldásban ölthet igazán testet.

### A regionális identitásrendszer befolyásoló identitások

Az egyes számban használt identitásfogalom mellett szükségszerűen jelent meg a többes szám – az identitások kifejezés – használata és elterjedése.<sup>17</sup> Az európai identitáskutatások felerősödése különösen két „tér relációban” tapasztalható. Az egyik terület a nemzetállam-tér, a másik a kistérségi-régió. A témakör kapcsán most csupán az utóbbiról szeretnénk beszélni.

15 Kant, Immanuel 1974 *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből*. Budapest, Gondolat.

16 László Ervin 1998 *Harmadik évezred. Veszélyek és esélyek*. A Budapesti Klub első jelentése. Budapest, Új Paradigma Kiadó, 77.

17 T. Kiss Tamás – Tibori Tímea 2006 *Az egyén és köz(ös)sége. Mozaikok Hajós község életéből*. Szeged, Belvedere.

Kérdés, hogy létezik-e regionális identitás?<sup>18</sup> A válasz, hogy igen, létezik! A regionális identitást és funkcióit a nemzetközi szakirodalom nagyon széles körűen, viszonylag pontosan értelmezi.

Elfogadott álláspont, hogy a regionális identitás társadalmi, területi, történelmi-kulturális gyökerű, és a hagyományokból táplálkozik,<sup>19</sup> eszmék, kulturális elemek, tájak, dialektusok, épített környezet, centrum-periféria viszony, történelmi gyökerek, utópiák, gazdasági sikeresség összessége. Olyan „valóságosan sajátos lelki tér”, melynek szerkezete gazdasági, társadalmi és kulturális építmény, amelyben a történelem sosem lehetnek függetlenek a gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatoktól.<sup>20</sup>

Felismerték azt is, hogy a globalizáció szükségszerűen együtt jár a regionalizmus, a lokális dimenzió és az ún. civil szféra felerősödésével, amely képes a globalizmus káros hatásait részben vagy egészben semlegesíteni.

Az egyéni identitás szerkezete sokféle lehet, sőt változhat az idők folyamán, ám valószínű, hogy a valahová tartozás szükséglete mindig létezni fog. A regionális identitás történelmi és területi szocializációs folyamat eredményeként jön létre. Ahol erős a regionális identitás, ott megvan arra az esély, hogy az emberek azonosítsák magukat az adott régió társadalmi struktúrájával, lakóival, a térség kultúrájával. Az ilyen kötődéssel bíró emberek gyakran mondják, hogy szeretik az adott térséget, tájat, várost, szeretnek ott élni anélkül, hogy meg tudnák indokolni, hogy konkrétan mi váltja ki belőlük ezt az érzést. Elmondható tehát, hogy a régiófogalom egyik domináns eleme éppen a közös identitás, az, ami a régiót megkülönbözteti az egyszerű fizikai tértől.<sup>21</sup>

Henk von Houtum és Arnoud Lagendijk kutatásai arra hívják fel a figyelmet, hogy a regionális identitást a stratégiai tervek, a kulturális tőke és a funkcionális tevékenységek határozzák meg. Az adott régióknak akkor lesz saját és csak rá jellemző identitása, ha a három dimenzió szervesen illeszkedik egymáshoz.<sup>22</sup>

18 Bokor Béla 2006 Kultúra és identitás, Kultúra és Közösség. In *A Magyar Művelődési Intézet Évkönyve*. (Szerk. Földiák András, Tóth Zsóka.) Budapest, Magyar Művelődési Intézet, 169–173.

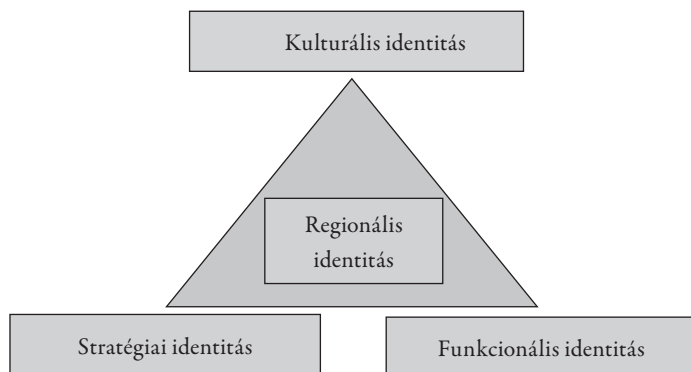
19 Paasi, Anssi 2003 Region and Place: regional identity in question. *Progress in Human Geography* 4:475–485.

20 Paasi, Anssi 2003 Re-constructing regions and regional identity. *www.kun.nl/socgeo/n/colloquium/Paasi 1.pdf* (letöltve: 2008. 10. 20.)

21 Paasi, i. m.

22 Van Houtum, Henk – Lagendijk, Arnoud 2001 Contextualising Regional Identity and Imagination in the Construction of Polycentric Urban Regions: The Cases of the Ruhr area and the Basque Country. *Urban studies* 4: 747–767, *www.usj.sagepub.com/content/38/4/747.short* (letöltve: 2008. 06. 12.)

## A regionális identitás modellje

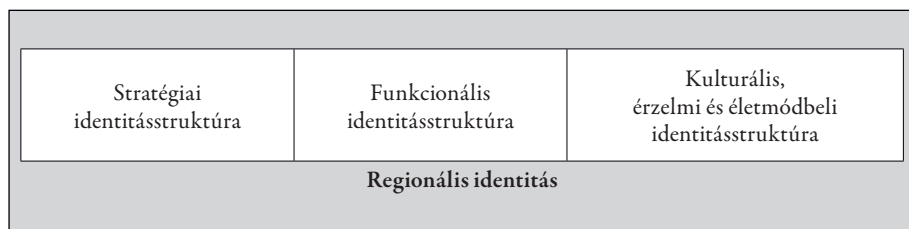


2. sz. ábra

*A szociális identitás, az információ és a piac.* Szerk. Czagány L. – Garai L. 218. *SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei* 2004. Szeged. JATE Press. A táblázatot van Houtum-Legendijk munkája (2001) alapján szerkesztette Lukovics Miklós.

A modell kapcsán szükséges két megjegyzést tenni. Az egyik az, hogy ezek a dimenziók inkább struktúrák, és együttesen olyan alrendszereket alkotnak, amelyek részint szükségszerűen különféle autonómiára törekednek, részint – akarva-akaratlan – „innovatív pólusként” kívánnak jelen lenni a nagyobb (civilizációs, kulturális, értékrendbeli, gazdasági, mentalitásbeli...) rendszerekben. A másik megjegyzés: az Európai Unió közép-keleti térségében létező társadalmak (tagállamok), regionális identitást alkotó alrendszereire jellemző közösségelvűsége a tőlük Nyugatra elhelyezkedő társadalmakban már kevésbé fedezhető fel. Ebben a térségben még nem tapasztalható akkora mértékű tradícióvesztés, mint az Európai Unió nyugati féltekén. Különböző mértékben, de a hagyományok, a tradíciók és a szokások – ha nem is a legfontosabb szabályozó erőként, de – jelen vannak a regionális identitásokban.<sup>23</sup>

## A regionális identitás fő alkotóelemei



3. sz. ábra

<sup>23</sup> T. Kiss – Tibori, 2006 i. m.



A stratégiai identitásstruktúra alapvetően azt jelenti, hogy az adott régióban élőknek legyen közös távlati terve és célja az adott térségre vonatkozóan. A hangsúly általában a jövőn van, és az állandó változásra való törekvésen. (Lényeges, hogy mindez a tágabb társadalmi formációk és a szűkebb – regionális, helyi – világ információs rendszereiben egyaránt dokumentálva legyen, mert segítségével válnak mindenki számára nyilvánvalóvá az elképzelések, amelyeket a régióban élők preferálnak.)

A funkcionális identitásstruktúra az adott területi egységen belüli társadalmi-gazdasági kapcsolatokat és kötelezettségeket veszi számba, azt a kapcsolati tőkét, amely az adott térség életében és fejlődésében jelentős helyet foglal el és szerepet tölt be.

A kulturális identitásstruktúráról kicsit bővebben: aligha tekinthető statikus jelenségnek, sokkal inkább egy folyamatos fejlődés, amelyen keresztül a közös öntudat, a valahová tartozás egy meghatározott közösségben erősödik. A folyamat közismert lényeges elemei a név, a közös szimbólumok, amelyek kifejezik a régió egységét. Mindez a közös jövővel, közös távlati tervekkel és a közös eredettel, múlttal együtt elkülönít egymástól bizonyos helyeket a térben, és valamiféle határokkal ellátott kulturális identitást eredményez. (Persze ezek a határok – „kulturális régiók” – nem kötődnek feltétlenül közigazgatási határokhöz, sőt a döntő többségben nem is azok).

A kulturális identitás kapcsolódik a stratégiai dimenzióhoz. A kulturális dimenzió ugyanis egyrészt definiálja a „mi” és az „ők” fogalmát, amely előfeltétele a stratégia meghatározásának és a stratégia által érintett terület leválasztásának. Másrészt a kulturális identitás hozzájárul a stratégiaalkotás céljainak megfogalmazásához.

### A régió: az egyéni identitás terepe

A régió egy meghatározott csoport tagjai közti kulturális kapcsolatok halmaza, mely meghatározott térben játszódik le.<sup>24</sup>

A régió formálásában, karakteressé tételében szerepet játszik a térség területi struktúrájának a kialakítása. Ugyanis szükség van valamiféle megkonstruált (sőt „virtualizált”) határookra ahhoz, hogy a regionális öntudat kialakulhasson. Természetesen – mint az előzőekben említettük – ezek a határok soha nem merev konstrukciók, átléphetők.

Tudomásul kell venni, hogy napjainkban a régió megformálásában egyre nagyobb szerep jut a szimbólumoknak. Hankiss Elemér több művében egyenesen úgy fogalmaz, hogy napjainkban a szimbólumok forradalmát éljük.<sup>25</sup> Tulajdonképpen a szimbólumok olyan rendszeréről van szó, amelyhez tartozhat például zászló, címer, logó, ismétlődő rendezvények, alkotások, épületek, művészek, tudósok, intézmények, történelmi események. Mindazon elemekről beszélhetünk tehát, melyek a régiót, az összetartozást jelképezik, inspiráló erővel bírnak és értékeket hordoznak.

<sup>24</sup> Paasi, i. m.

<sup>25</sup> Hankiss Elemér 1997 *Az emberi kaland*. Budapest, Helikon.

A régió identitásának megformálásában kiemelten fontos szerep jut az intézményeknek, különösen az egyetemeknek. Ide tartoznak a különféle kapcsolatok, amik a régióban az emberek között kialakulhatnak: a formális szervezetek, önszerveződések, informális kapcsolatok, barátságok, kulturális rendezvények, a figyelmes vendéglátók, igényes szolgáltatások, udvarias és hatékony hivatali ügyintézés stb. Különösen nagy szerepet tölthet be a média a kulturális minták, tartalmak közvetítése révén. A regionális televízió például jelentős mértékben hozzájárulhat az egyén önmegalkotásához, önstilizálásához is, hiszen közvetíti az életstílusokat, adott kulturális csoportok jellemző kellékeit, jegyeit. Mindezek a működésükkel nemcsak fenntart(hat)ják a régió imázsát, hanem képletesen fogalmazva „szövőszékként járulhatnak hozzá a regionális identitás szövetének előállításához, anyagának tartós elkészítéséhez, újratermeléséhez, sőt annak packépesessé tételéhez” is.

A fizikai térből a közösségek együttműködésére és versenyére épülő evolúciós tevékenysége alkotja meg a régió identitását! Az ilyen szerves módon felépített régió képes kielégíteni az egyén valahová tartozási szükségletét, valamint kulturális értékrendjén keresztül kijelölni azokat az utakat, amelyek mentén az elismertté válik, és végül lehetőséget kínálnak az önmegvalósításra.<sup>26</sup> Szükséges megjegyezni azonban, hogy az így kialakult régióban célszerű különbséget tenni a területi egység identitása és az ott élő lakosság identitása (regionális öntudata) között.

Az előbbi a területi egységgel összefüggésbe hozható szimbólumokra, kialakult gyakorlatokra utal, a régió természetét, értékeit, történelmét, lakóit, tájjellegét foglalja magába. Ezek alapján lehet az egyik régiót megkülönböztetni a másiktól. Ez az, amit a régió lakói felé közvetítenek, akár a médiumok segítségével, akár az oktatási rendszereken keresztül. Ettől elkülönül a tényleges identitás, amely a civil társadalomban létezik, és amely kollektív formában is megmutatkozik. A tényleges identitásnak azonban csak egy része ez a kommunikált identitás, amely más tényezőkkel együttesen válik teljessé, mint például a vallás, a társadalmi rétegehez, csoporthoz való kapcsolódás, vagy a nemzetiség.

Másként fogalmazva a régió nem más, mint a castells-i értelemben felfogott<sup>27</sup> áramlások olyan kistérsége, amelyben a gazdaság, a kultúra és az információ a helyi sajátosságok figyelembevételével koncentrálódik. Mert az emberi tapasztalás alapvetően lokális, konkrét fizikai helyhez kapcsolódik, de az emberi létezés is helyhez kötött, a lokális tér biztosítja azt a fizikai közelséget, amely lehetővé teszi a szociális interakciót és az intézményi szerveződések.<sup>28</sup> Ugyanakkor a kommunikációs technológia olyan regionális hálózati társadalom kialakításához járul hozzá,

26 Raagma, i. m.

27 Castells, Manuel 2008 *Das Informationszeitalter*. Wirtschaft, Gesellschaft, Kultur. Teil 2: Die Macht der Identität. Opladen: Leske + Budrich. [http://www.wiwi.uni-rostock.de/.../Castells\\_Rezensionessay\\_Be...](http://www.wiwi.uni-rostock.de/.../Castells_Rezensionessay_Be...) (letöltve: 2008. 10. 20.)

Castells, Manuel 2006 *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat – Infónia.

28 T. Kiss – Tibori, 2006 i. m.

amely sokrétű kapcsolatot képes teremteni a tágabb környezettel, a globális rendszerekkel is.

### A térség mint tanulórégió

A szakirodalom különböző tanuló régió fogalmat ismer és használ. Elterjedt nézet szerint a folyamatos termék- és folyamatinnovációra helyezi a hangsúlyt, mert ezt tartja a versenyképesség kulcsának. A másik irányzat a tanulóvárosok és régiók fejlesztését innovációs rendszerek fejlesztéseként fogja fel. Az elméleti-strukturális modell viszont a tanulórégiót a tömegtermelés felől a tudásalapú gazdaság felé haladó gazdasági alapú átrendeződés egyik térbeli képződményének tartja, a tudás és a gondolat gyűjtőhelyének. Olyan térnek fogja fel, melyben az egyes szereplők érintkezése és tanulása a helyi és regionális szerepekhez kötődik. Az ilyen tanulórégió jellemzője a közös, kollektív tanulási folyamatok jelenléte és a közös tudás kimunkálása, amely a hely társadalmi, kulturális és térbeli beágyazódásában nyer értelmet. A tevékenységorientált modell magáénak tekinti az integratív problémamegoldásnak és a szakpolitikáknak a helyi közigazgatásban történő alkalmazását, a folyamatos tanulási tevékenységek ösztönzését, a személyközi kapcsolatok és az érdeképviseletek fejlesztését.<sup>29</sup>

A lényeg, hogy valamennyi tanulórégió-modell termelés- és gazdaság-centrikus, versenyképességet növelő (növekedést szorgalmazó) tényezőnek tekinti a praktikus, gyorsan megtérülő tudás előállítását, annak megosztási folyamatát.

Lehet, hogy tévedünk. A mindennapokban úgy tűnik, hogy a gazdasági szféra valóságában mégmindig kevésbé fontos az, hogy ki milyen szakmai felkészültséggel, munkakultúrával végzi a feladatát, ki áll a munkaszalag mellett, ki építi a házakat, utakat, tisztítja az utcákat, vagy árulja magát az „emberpiacon”. A munkavállaló érkezhetsz az ország bármely pontjáról, határainkon túlról, Erdélyből, Felvidékről, Kárpátaljáról, Délvidékről, lehet albán, osztrák, német, holland vagy kínai. A munkáltató számára a lényeg az, hogy dolgozzon, végezze el a munkát a legkisebb hibával, minél rövidebb idő alatt, növelje a termelékenységet, járuljon hozzá a fenntartható fejlődéshez. A szaporodó identitáskrízis, identitás-sokk jelenségét és kezelését inkább tudományos problémának, művészeti témának, újabban már valamiféle szociális szférába tartozónak tekintik a gondolkodók.

### Tudáscentrum a régióban

Az elmondottakból sok minden következik. A tanulmány korlátozott terjedelmének figyelembevételével közülük kettőt mindenképpen szükséges kiemelni. Az egyik a tartalmi aspektus. Napjainkban egyre bizonyosabbá válik, hogy

29 Németh Balázs 2006 A tanuló régió, mint regionális fejlesztés eszköze. *Tudás Menedzsment*, április, 3–14.

lelki és kulturális jelenségekkel gazdasági hatótényezőként szükséges számolni.<sup>30</sup> A lelki, pszichológiai, kulturális, attitűdbeli, identitásbeli stb. tényezők mind meghatározóbban jelentkeznek nemcsak az egyének döntéseiben, hanem feltételezhetően a versenyképesség területi elhelyezkedésében és a regionális gazdaságfejlesztésben is.

Kérdés, hogy az Európai Unió egész életen át tartó tanulást szorgalmazó ajánlása alapján készült nemzeti felnőttképzési program stratégiájában mekkora figyelem (és anyagi ráfordítás) irányul a régióban élő egyén személyiségére, környezetéhez fűződő viszonyának értelmezésére, rendezésére. Az állam és a társadalom hogyan és miként akarja/tudja segíteni az egyes ember és a helyi közösségek céljainak, értékeinek, érdekeinek egyre bonyolultabbá váló, gyorsan változó tágabb-szűkebb környezethez történő illesztését. Debrecen, Szeged vagy Pécs város regionális felnőttképzési politikái (amennyiben léteznek) milyen szerepet vállalnak a térségben lakó/élő egyének regionális identitásának újrapozicionálásában és a multikulturális felnőttképzésben?

A hazai felsőoktatásban 2006. szeptember elsején bevezetésre került az ún. Bologna-Prága képzési szerkezet keretében polgárjogot nyert andragógia alapképzés (Bachelor of Science), és a mesterképzés (Master of Science) már tartalmaz olyan kurzusokat, melyek a kistáj–kistérség–kultúra, a kulturális földrajz témaköreit ölelik fel. A szakindításokban feltüntetett tantárgyleírások (és irodalomjegyzékek) túlnyomó többsége azonban még nélküli azokat a térségre vonatkozó konkrét kulturális jellemzőket, melyekben a felsőoktatási intézmény működik. Azt gondoljuk, hogy a jelenlegi felnőttképzési kurzusok a praktikus gazdasági és termelési ismeretek közvetítésén túl (a személyiséget csupán humán erőforrásnak tekintő szemlélete mellett) nem feledkezhetnek meg arról, hogy – József Attila szavaival „nem középiskolás fokon” – segítsék az egyén önkifejezése és önértelmezése közötti folyamatos egyensúlyteremtést. A képzéseknek szolgálniuk kellene a regionális kulturális identitás, a „táji identitástőke”<sup>31</sup> kialakítását és erősítését is.

A másik aspektus formai. A hazai főiskolák és egyetemek 2000. január 1-jétől bekövetkezett integrációi során (melyek bonyolult kompromisszumok árán születtek meg) – tisztelet a kivételnek – a térség kultúrájához való kötődésüket jelezték azzal is, hogy helysége vagy régióra hivatkozva nevezték el magukat! (Debreceni Egyetem, Nyugat-Magyarországi Egyetem, Szegedi Tudományegyetem stb.).<sup>32</sup>

Az egyetemek „kultúrtartományi központként” történő működésének szükségességét és alapelveit egyébként Klebelsberg Kunó kultuszminiszter már az 1920-as

30 Garai László 2008 *Emberi potenciál, mint tőke: bevezetés a gazdaságpszichológiába*. Budapest, Aula.

31 Bokor, 2006 i. m.

32 Kozma Tamás 2004 *Ki az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

években megfogalmazta.<sup>33</sup> Fontosnak tartotta azt, hogy olyan kulturális/tudományos decentrumok jöjjenek létre, melyek elősegítik a térség gazdasági és társadalmi innovációját. A négy hazai egyetemet (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs) szerette volna külföldről hazahívott tudósokkal is erősíteni.<sup>34</sup> Aligha tekinthető újnak az a felismerés, hogy az egyetem és környezete közti viszonyt nemcsak univerzális mértékkel, hanem regionális léptékkal is szükséges meghatározni. Hogy egy egyetem és az őt övező régió közti szerves kapcsolat mennyire fontos, azt jól példázza a Szegeden kibontakozott vita. Érdeemes kicsit részletesebben is ismertetni a vitatkozó álláspontokat. Az egyetem vezetősége 2008 májusában – az egyik kar javaslata alapján – arra az álláspontra helyezkedett, hogy az intézmény nevét, az egyetemen oktató Szent-Györgyi Albert, Nobel-díjas magyar tudós nevére kellene változtatni. A javaslat (Szegedi Egyetem, 2008) tanulságos identitásjellegű vitát váltott ki. A vitában résztvevők mindegyike elismerte Szent-Györgyi Albert Szegedhez fűződő kapcsolatát. A város Nobel-díjasa külföldön is elismert, nagyra tartott alakja a magyarságnak. Ennek ellenére többen mégis ragaszkodtak az egyetemtérsgéi-regionális elnevezéséhez. Néhányan úgy vélték, ha már személyről neveznek el egy universitást, akkor értelemszerű, hogy az alapító – ebben az esetben – Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király jöhet szóba, aki 1581-ben megalapította a Szegedi Tudományegyetem elődjét, a kolozsvári akadémiát. Különféle érvek, ellenérvek csaptak össze. Elhangzott, hogy Szent-Györgyi Albert ugyan világhírű tudós volt, de nagyon nehéz egy külföldinek kimondania a nevet, ezért nem praktikus róla elnevezni a város egyik legfontosabb intézményét. Mások úgy vélték, többen kaptak már Nobel-díjat, ezért korántsem biztos, hogy az egyetem új elnevezése olyan „márkanév” lesz, amely a jelenleginél jobban segíti majd a tanulmányaikat sikeresen befejezők munkaerőpiacon történő elhelyezkedését. Voltak, akik ennek éppen az ellenkezője mellett kardoskodtak... A vita tart...

A problémafelvető írás befejezésül Heller Ágnes gondolatát idézzük: „Ha nyugodtan feltehetjük ezen a kontinensen egy gyermeknek azt a kérdést: mit jelent számára európainak lenni – lehet, hogy nem tud válaszolni, de a fő az, hogy megértse a kérdést”.<sup>35</sup>

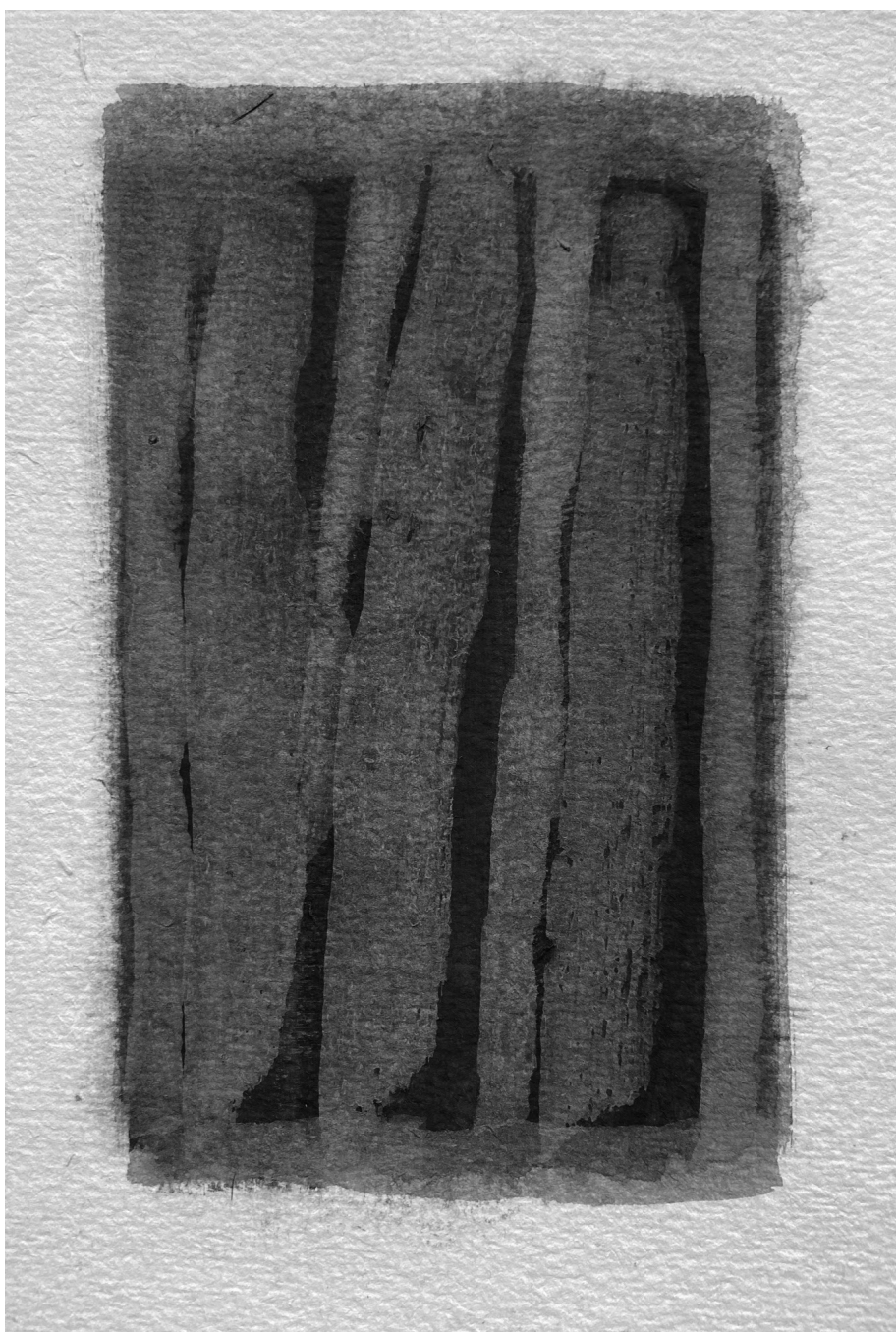
Reméljük, hamarosan egzakt válaszok érkeznek az egyes régiókból, amelyből megtudható, mit jelent számukra Debrecen, Szeged, vagy Pécs városában, a nagytáji régióban élni, az oktatási intézmények – különösen az egyetemi tudáscentrumok – segítségével személyre szabott, konkrét feladatokat kapni, végezni, és az eredményekből okulva tovább fejlődni.

33 Gróf Klebelsberg Kuno 1927 *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest, Athenaeum, 223.

34 T. Kiss Tamás 2008 Klebelsberg, az „aktív, pozitív és produktív” ember. In *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter*. (Szerk. Miklós Péter). Szeged, Belvedere, 24–25.

35 Heller, 2006 i. m.







## EPILOGUE<sup>1</sup>

Culture and politics. The concept and practice of cultural politics, cultural policy, cultivation policy was born from the complicated and contradictory “domestication” of two radically different worlds and distinct systems of tools, which basically took root and spread in Hungary towards the end of the 19<sup>th</sup> century. Apart from the etymological differences of the names, it is customary to talk about three types of understanding in relation to cultural policy. According to the more well-known, narrower view that is used in everyday life, cultural policy is nothing more than a state or governmental, or more precisely, Ministry of Culture activity that influences the development of cultural life. On the other hand, those who are based on a broader interpretation believe that not only the state has a cultural policy, but also social organisations, communities, institutions, and even individuals, starting from the fact that each of them has some kind of behaviour and attitude in relation to culture. According to the third point of view, the best cultural policy is if there is no cultural policy.

T. Kiss Tamás’ writings published in various journals and study volumes are basically based on the narrower interpretation. They start from the fact that when we talk about the development of the cultural life of a European, especially a Central European nation, we are not primarily thinking of the cultural policies of individuals, churches and parties in the everyday sense. This is especially true in Hungary, where the state considers it increasingly important from the ‘70s of the 19<sup>th</sup> century, then in the 20<sup>th</sup> century, and in the first decades of the 21<sup>st</sup> century, to take part in the development of cultural life. *The governments that followed the Austro-Hungarian Compromise (1867) recognised that the state*

1 T. Kiss Tamás 2002 *Fordulatok – folyamatok*. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó 9–11. Szerkesztett változat. [Tamás T. Kiss 2002 *Turns – Processes*. Chapters on the cultural policies of Hungarian governments 1867–2000. Budapest. Új Mandátum Könyvkiadó 9–11.]

---

*has an obligation to support and develop cultural life from the revenues received from taxpayers, but according to society's opinion, it does not matter what goals, values and political interests the available funds are used for, especially how.* Where significant sums of money from the central budget and taxpayers' money are spent on education, science, the arts and public culture, it is guided by a certain system of goals, which can be clearly connected and strategically thought out, or improvised and adapted to changing wishes, yet in every sense it is politics, which is no longer narrow, as a party political concept can be used, but as the construction of goal systems that dictate all actions.

The author's writings clearly reflect that the country's history, developments in its political, social and economic life, and the cultural policies of the Hungarian governments, which are full of twists and turns, had a more significant impact on domestic cultural life and its processes than in the case of Western European countries. An important lesson of history is that civilization and democracy develop in direct proportion to the rise of education. *The studies in this volume show/perceive that in the historical periods following the Austro-Hungarian Compromise, the cultural policies of the Hungarian governments representing and embodying power at the time had in mind not only the Europeanisation of the country.* They provided a platform for asserting their cultural superiority over neighbouring countries, and in the spirit of various "symbolic" democracies, they also set the goal of educating and re-educating the people. Under the pressure of governments, culture was repeatedly forced to serve modernisation programs that turned out to be wrong. It also happened that the ministries of cults took a role in the suppression of cultural trends and social aspirations that did not match the value systems of those in power.

The studies in the book approach the world of cultural policies from various trends and perspectives.

*According to the author's basic position, in Hungary, the form and content ratios of state and social participation in the shaping of cultural life, cultural democracy, value orientations in the financing of culture or the designation of the place and role of the civil service show the importance of the cultural policy of the previous governments after the Austro-Hungarian Compromise.* These studies also deal with questions about how various governments, as mechanical formations, related to and interpreted their role in the organic world of culture. Based on the ideologies of the given era, how do the ministries of culture serve, support, help, encourage, manage cultural life as creators of a living environment, or guide and patronise culture, or perhaps they are seen as nothing more than the handmaidens of politics. The place of the ministry of culture in the hierarchy of ministries changed many times: it usually did not have the greatest prestige, despite the fact that the vast majority of governments considered culture as a strategic sector.

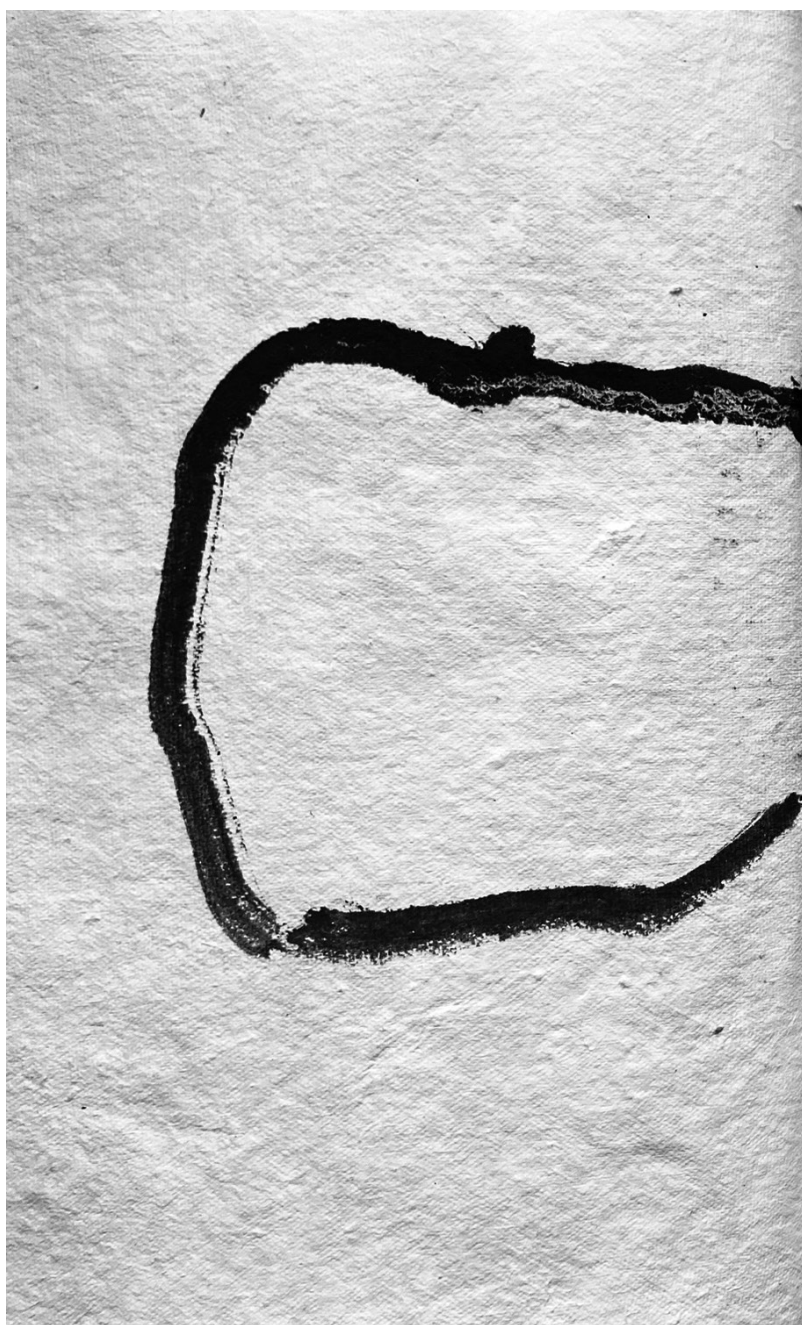
---

Culture and education require social publicity. The terrains of culture are society and communities, and its life medium is the world of the public. The artist does not intend his works for music libraries, museum warehouses, film museums or book warehouses. The minister of culture, the artist, the scientist and the teacher want to influence, create and leave an impression, but with their creations they participate in the shaping and improvement of society in a different way than those who contribute to the creation of material values. Historical experience shows that the persons and institutions involved in the transmission of cultural values cannot impose their own value system and world of taste on communities-audiences and society. For the receiver, it is important to come into contact with the values of culture in a “Come Freedom! You bring me order” world and with motivation, so that (s)he can build himself/herself and participate in culture based on its scale and standards. The responsibility of the state and the current governments is therefore not small. In the more than one hundred and fifty years that have passed since the Austro-Hungarian Compromise – even more so in the 21<sup>st</sup> century –, the fundamental questions included the extent to which the governments, regardless of their ideological and political position, were and will be able to, in the light of “Educate with good words, /let your handsome and serious son play/”, support the creation, adaptation, and dissemination of values for the enrichment of national and universal culture in society.

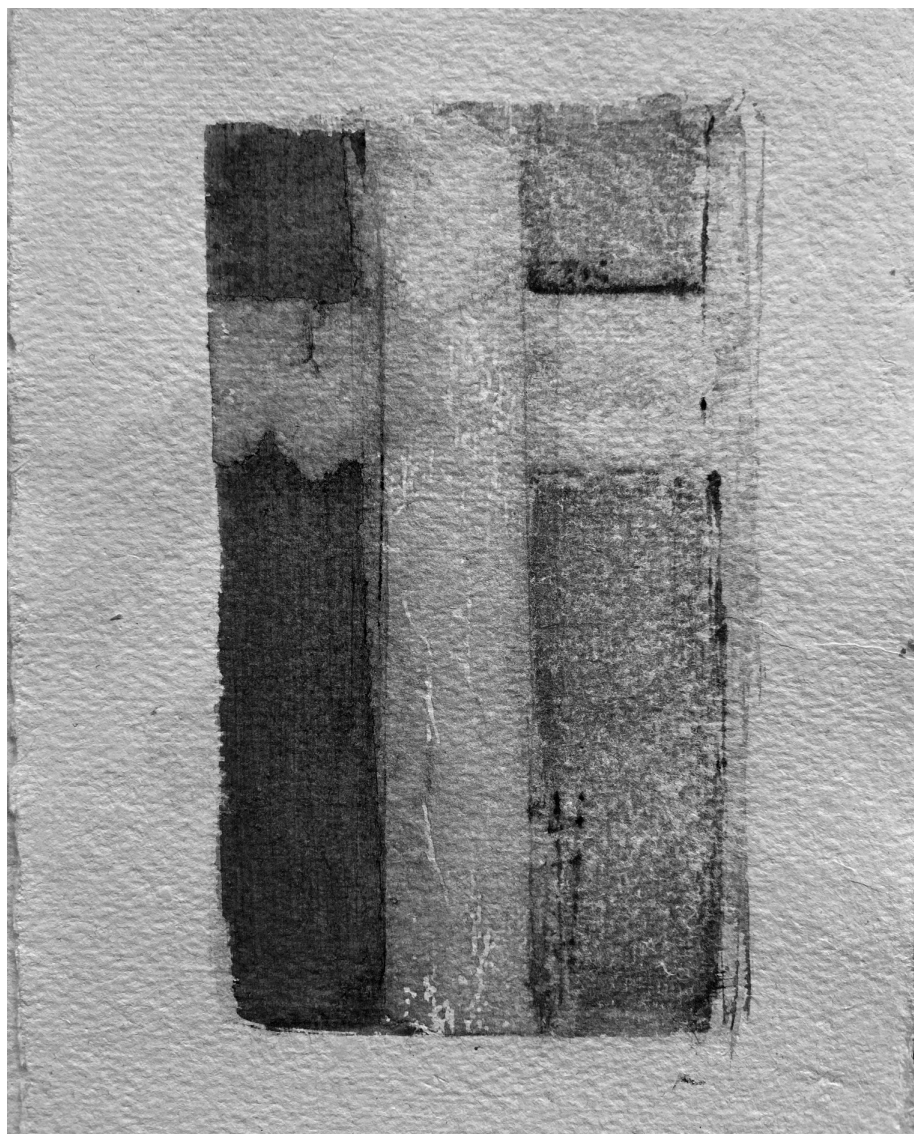
In the studies included in the volume, we can often come across the statements and publications of the leaders of the current cult ministries published in daily newspapers. Hardly without reason. Ministerial statements made in the second half of the 20<sup>th</sup> century, at the very beginning of the 21<sup>st</sup> century, were not only made for the purpose of informing the public, they were made public. It was recognised and it became obvious that the government’s cultural policy can expect few results without the life-giving and supportive environment of society. The Ministry of Culture can barely do without the opportunities provided by mass communication for shaping public opinion, but it cannot ignore the feedback and reactions from the public and professional spheres, as well as from society. Culture must always be a common cause of the state and society!

Budapest, February 16, 2024.

Tamás T. Kiss









# SZOCIOLÓGIAI DOLGOZATOK A WESLEY EGYHÁZ- ÉS VALLÁSSZOCIOLÓGIAI KUTATÓKÖZPONT SOROZATA

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

## A SOROZAT KÖTETEI:

1. NAGY PÉTER TIBOR: *Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa*
2. FEKETE SZABOLCS: *A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921–1940.*
3. BIRÓ ZSUZSANNA HANNA – NAGY PÉTER TIBOR: *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*
4. VICTOR KARADY: *Ethnic and Denominational Inequalities and Conflicts in Elites and Elite Training in Modern Central-Europe. Inégalités et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne*
5. KARÁDY VIKTOR – NAGY PÉTER TIBOR: *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*
6. KARÁDY VIKTOR: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok*
7. LUKÁCS PÉTER: *Iskola a társadalomban, társadalom az iskolában*
8. B. KÁDÁR ZSUZSANNA – NAGY PÉTER TIBOR: *Az 1929–31-es színművészeti lexikon adatbázisa*
9. NAGY PÉTER TIBOR: *Vallásszociológiai szöveggyűjtemény - I*
10. VICTOR KARADY – PÉTER TIBOR NAGY: *Social sciences and humanities in Hungary 1945–2010 - I.*
11. Bánlaky Pál: *Még mindig oldalnézetből. Újabb esszék és tanulmányok (1995–2019)*
12. BÁNLAKY PÁL: *Ezt láttuk falun – Főiskolások szociotáborai – élmény és valóságismeret*
13. JAKAB ATTILA: *Magyar és keresztény ország. Keresztény felekezetek és antiszemitizmus a Horthy-korszakban*
14. KAMARÁS ISTVÁN: *Csereháti pasztorálszociográfia*
15. HARCSA ISTVÁN – NAGY PÉTER TIBOR – TARDOS RÓBERT: *Egyesület a társadalomtudományok metszéspontjain: A FETE története (Dokumentumok és visszatekintés)*

Nyomtatta és kötötte: Séd Nyomda Kft.  
7100 Szekszárd, Epreskert u. 10.  
[www.sednyomda.hu](http://www.sednyomda.hu)